Afşar Timuçin

felsefe dizisi

Gençler İçin FELSEFE TARİHİ

2. BASKI

Bulut

GENÇLER İÇİN
FELSEFE TARİHİ

AFŞAR TİMUÇİN

Bulut

Gençler İçin Felsefe Tarihi

AFŞAR TİMUÇİN

ISBN: 978-975-286-365-1
© **0107-34-006815** Bulut Yayınları, 2009
Birinci Baskı: Bulut Yayınları Şubat 2011
İkinci Baskı: Bulut Yayınları Ekim 2011

Kapak ve Ofset Hazırlık: Bulut Yayınları
Baskı: Barış Matbaacılık Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 291
Topkapı / İstanbul - Tel: 0212 674 85 28
Sertifika No: **12037**

Bulut Yayın Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.
Osmanağa Mah. Yoğurtçu Parkı Caddesi Yonca Apartmanı
No: 64/2 Kadıköy-İstanbul
Tel: (0 216) 330 59 24 - 414 21 75 Faks: 0216 330 30 59
E-Mail: bulutyayinlari@bulutyayin.com
bulutyayinlari@gmail.com
www.bulutyayin.com

İçindekiler

BAŞLANGIÇ NOTLARI 15

BİRİNCİ BÖLÜM

FELSEFENİN KONUSU VE YÖNTEMİ

Felsefe nedir? 21
Felsefe sürekli dönüşümlerin alanıdır 23
Bilgisel verlik ve metafizik 25
Felsefe yöntemi gerektirir 26
Değişik bakış açıları 27
Felsefe bir yaklaşımdır 28
Felsefe doğru'ya yönelir 30
Felsefe temele iner 31
Felsefe tarihinin önemi 32

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN NEDİR?

KENDİNİ YARATAN İNSAN

Felsefenin araştırdığı insan 35
Toplumsallığın anlamı 35
İnsanın yetileri 37
Alet'den Yeni alet'e 38

İNSAN: GELİŞEN VARLIK

Doğadaki insan 39
Homo sapiens 40
Homo sapiens'in ve homo neandertalensis'in özellikleri 41

İNSANIN GÜCÜ

İnsan olabilmek 42
İnsanı hayvandan ayıran 43
İnsanın doğası ve amacı 45
İyi'yi gerçekleştiren insan 46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FELSEFEDE İLK ARAYIŞLAR

İLK UYGARLIKLAR: MİTOLOJİ UYGARLIKLARI

Mitolojinin önemi 47
İnsanlığın çocukluk dönemi 48

YUNAN TOPLUMUNDA İLK FELSEFİ ARAYIŞLAR

Hesiodos'la başlayan 49
Yunan dünyası 50
Felsefenin öncüleri: Yedi Bilgeler 51

DUYUMCU ÇÖZÜM: İONİA FİLOZOFLARI

Miletos'lular: Thales, Anaksimandros, Anaksimenes 52
Ephesos'lu Herakleitos 53

MATEMATİKÇİ KAVRAYIŞ
Pythagoras ve Pythagoras'çılar 55
USÇU ÇÖZÜM: ELEA OKULU
Ksenophanes 56
Parmenides 57
ATOMCULUĞA DOĞRU
Anaksagoras 58
Empedokles 59
ATOMCULUK
Leukippos 60
Demokritos 61
UMUTSUZ KUŞKUCULUK YA DA RUHSAL ÇÖZÜM: SOFİSTLER
Sofistler kimdir? 63
Protagoras ve Gorgias 65
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
FELSEFENİN YÜKSELİŞİ
SOKRATES
Sokrates'in önemi 67
Sokrates kimdir? 68
İnsana güvenen ve insanı araştıran filozof 68
İyi'nin bilimi: erdem 69
PLATON'UN ÜLKÜCÜ FELSEFESİ
Platon kimdir? 71
Platon: çok yönlü bir filozof 72
Toplum yaşamı ve ahlak 74
Yönetim 75
Platon'un düşleri 76
Platon'un etkisi 71
ARİSTOTELES'İN GERÇEKÇİ FELSEFESİ
Aristoteles: Atina'da bir yabancı 78
Gerçekçi felsefenin temellendiricisi 79
Aristoteles'de mantık ve metafizik 80
Nedensellik kavrayışı ve Biçim-madde ilşkisi 82
Toplumsal ahlak 83
Devlet düzeni 84
Aristoteles'in etkisi 85
BEŞİNCİ BÖLÜM
YUNANİSTAN'DAN SONRA FELSEFE
SOKRATES'Çİ OKULLAR
Helenlik döneminden Helencilik dönemine 87

Megara okulu 89
Kinikler okulu 89
Kyrene okulu 91
KUŞKUCULAR
Yıkımla gelen koşullar ve Pyrrhon 92
Öbür kuşkucular 94
Akademia kuşkuculuğu 95
EPİKUROS'ÇULUK 96
Atomculuğun ve hazcılığın yeni yorumcusu 97
Yetinmeyi bilen sıradan insan 98
STOA FELSEFESİ 99
Zenon'dan sonraki büyük gelişim 100
İmparatorluk Stoa'sı 101
Stoa felsefesinin temel ilkesi: doğaya ya da usa bağlılık 102
ORTAÇAĞ'A DOĞRU DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ VE PLOTİNOS 103
ALTINCI BÖLÜM
ORTAÇAĞ FELSEFESİ
İNANCIN FELSEFEYE EGEMEN OLUŞU
Ortaçağ'ın temel özellikleri 107
Soyutlamada en üst nokta 108
İnancın etkinliği 109
AZİZ AUGUSTİNUS
En önemli kilise babası 110
Anlamak ve inanmak: 111
İKİ HIRİSTİYAN FİLOZOFU: AZİZ DİONYSİOS VE BOETİUS 112
ROMA'NIN SALLANTILI DÖNEMİ VE KÜLTÜRDE İLK BÜYÜK ATILIM
Barbar yayılmaları 113
Karolenjler rönesansı: Carolus Magnus ya da Büyük Kral 113
SKOLASTİK FELSEFE
Manastır okullarında oluşan düşünce 114
Skolastik felsefenin gelişimi 116
Eriugena 117
AZİZ ANSELMUS 118
EVRENSELLER TARIŞMASI 119
Compiegne'li Roscelinus ve Occam'lı William 119
Pierre Abélard ya da Petrus Abaelardus 120
Gerçekçiler: Guillaume de Champeaux ve Duns Scotus 122
PLATON'UN YOLUNDA BİR AZİZ: BONAVENTURA 123
BİR DENEYCİ-AUGUSTINUS'ÇU: ROGER BACON 124
BÜYÜK ALBERTUS 125

AZİZ TOMMASO 126
YEDİNCİ BÖLÜM
YENİÇAĞ'A DOĞRU YENİ KÜLTÜR DEĞERLERİ
İnancın koşulladığı insan 129
Dünyaya yerleşen insan 130
Felsefeye dönüş 131
LEONARDO DA VINCI 132
NICCOLO MACHIAVELLI 134
Öbür siyaset filozofları 135
FRANÇOIS RABELAIS 136
Ahlakçı Rabelais 137
Eğitimci Rabelais 137
MICHEL DE MONTAIGNE
Paganlığın dirilmesi 138
Montaigne'in yaşamı 139
Montaigne'in düşünce dünyası 140
Eğitim anlayışı 142
NICOLAUS CUSANUS 143
GIORDANO BRUNO 144
SEKİZİNCİ BÖLÜM
YENİÇAĞ'IN BAŞLARI
XVII. YÜZYILDA DENEYCİ FELSEFELER 145
Yeni toplum kavrayışı 146
GALILEO GALILEI'NİN KATKISI 147
YENİ FELSEFENİN İLK BÜYÜK TEMSİLCİSİ: FRANCIS BACON
Dünyaya yepyeni bir gözle bakış 148
Francis Bacon kimdir? 150
Bacon'ın düşünce dünyası 150
İdola ve bilimsel araştırma yöntemi 152
Us ve deney dengesi 153
Bacon'ın etkisi 153
THOMAS HOBBES
Thomas Hobbes kimdir? 154
Maddeci ve mekanikçi felsefe 155
Doğal durumda insan 155
Sözleşme düzeni 156
Deneycilikte önemli bir aşama 157
JOHN LOCKE
Bir filozof ve siyaset adamı 158
Başlıca yapıtları 159

Bilinç koşullarının gözlemlenmesi ve tabula rasa anlayışı 160
Toplum kavrayışı 161
Locke'un ağırlığı 162
DOKUZUNCU BÖLÜM
DESCARTES FELSEFESİ ÇAĞDAŞ FELSEFENİN ÖNCÜSÜ
İnsan bilgisi bir bütündür 165
Bir "gentilhomme" 166
İyileşmez gezgin 167
Hollanda yılları 168
Ölüme doğru 169
Bir bilge örneği 170
Kısa ömrün büyük verimi 171
DESCARTES: YÖNTEM FİLOZOFU 172
Evrensel düzeyde kesinlik 173
Gelişigüzel düşünenler 174
Yöntem için geçici kurallar 175
Duyulur şeylerin doğruluğu ve ussal apaçıklık 175
Sezgi tümdengelim tümevarım 176
Sağlam temel arayışı ve Cogito 178
Ruh ve beden 179
ÖZNE VE NESNE
Ben'in özellikleri 179
Fikirler 180
Nesnenin yapısı 181
Düşüncede büyük devrim 182
DESCARTES'A KARŞI PASCAL 182
MALEBRANCHE 184
ONUNCU BÖLÜM
DESCARTES'IN İKİ ARDILI SPINOZA VE LEIBNIZ
SPINOZA: AYKIRI BİR FİLOZOF 187
Spinoza kimdir? 187
Yoldan çıkan düşünce adamı 190
Bir yalnız adam 191
Çalışkan bir bilge kişi 192
DÜŞÜNCE DÜNYASI
Eski anlayışların karşısında 193
Maddeyi temel alan felsefe 194
Tanrı ve evren aynı şeydir 195
İnsan'da düşünen Tanrı'dır 196
İnsan tutkularıyla insandır 198

SPINOZA AHLAKI
Eksikli insandan yetkin insana 198
İnsan bir bütündür 200
Toplumsal ahlaktan siyasete 201
DESCARTES'IN İZİNDE BİR İNANÇLI: LEIBNIZ 202
Dalgalı biryaşam 203
BİLGİ ANLAYIŞI
Seçmeci bakış 204
Evrensel bilimin peşinde 204
Yeter neden ilkesi 205
Monadlar öğretisi 206
Öncesel uyum 208
Monadlar üzerine 209
İNSAN SORUNLARI
İnsanın dünyası 210
Ahlakın kökeni: Tanrı ve özgür insan 211
Toplum ve siyaset anlayışı 213
Leibniz'in etkisi 214
ON BİRİNCİ BÖLÜM
XVIII. YÜZYIL FELSEFELERİ SİYASALLAŞAN FELSEFE 215
DENEYCİ FELSEFELER 216
GEORGE BERKELEY 218
Her şeyin kaynağı Tanrı 219
DAVID HUME 219
Nedenselliğe karşı 220
JEREMY BENTHAM 221
Yarardan yana 222
İKTİSATÇILAR
François Quesnay 222
Adam Smith 223
Thomas Robert Malthus 224
AYDINLANMA DÜŞÜNÜRLERİ 225
CONDİLLAC 226
MONTESQUIEU 227
Yasaların önemi 227
LA METTRIE 228
HELVETIUS 229
VOLTAIRE 230
JEAN-JACQUES ROUSSEAU 231
Yeni dünyaya kuşkulu bakış 232

DENIS DIDEROT 233
D'ALEMBERT 234
BARON D'HOLBACH 235
IMMANUEL KANT
Eleştiriye doğru 235
Kant'ın yapmak istediği 236
Leibniz'in izinde 237
Eleştiri çağı 238
Üç eleştiri kitabı ve Aşkın estetik 239
Aşkın ayrıştırma 240
Aşkın diyalektik 241
Uygulamalı us 242
Kant estetiği 243
Kant'ın etkisi 243
ON İKİNCİ BÖLÜM
XIX. YÜZYILDA FELSEFE GENEL GÖRÜNÜM
Yeni tarih kavrayışı 245
İnsan olmanın geniş ve derin anlamı 246
İktisadi sorunlar 246
FICHTE
Alman ülkücülüğünün birinci adı 247
Güçlüklerle dolu felsefi bakış 249
Mutlak ben 249
Eylem ve özgürlük 250
SCHELLING
Alman ülkücülüğünün ikinci adı 251
Doğalcı bakış açısı 252
Nesnel ülkücülük 253
HEGEL
Her şeyi kucaklayan düşünce 254
Hegel'in yaşamöyküsü 254
Karşıtların birliği: diyalektik oluşum 255
Toplum ve güçlü devlet 256
Tarihsellik düşüncesi 257
Hegel estetiği 258
ARTHUR SCHOPENHAUER 258
Acının doğal tarihi 259
Kurtuluş sanatta ve ahlaktadır 260
Schopenhauer etkisi 261
SÖREN KIERKEGAARD 261

Sorunlu bir yaşamın ürünleri 262
FRIEDRICH NIETZSCHE 262
Ulusçuluğun ötesinde 263
Değerler eleştirisi 264
Übermensch 264
WILHELM DILTHEY 265
ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BİLİMSEL DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİ VE DEĞİŞİK BAKIŞ AÇILARI
XIX. YÜZYILIN ÖBÜR YÜZÜ
Bacon'la başlamış olan 267
Lamarck ve Darwin 267
İNSANA DEĞİŞİK BAKIŞLAR 269
Jacobi 269
Schleirmacher 270
Maine de Biran 270
Joseph de Maistre 270
Louis de Bonald 271
Saint-Simon 272
Fourier 272
Feuerbach 273
Proudhon 273
HEGEL'İN ARDILI: KARL MARX 274
Hegel'i izleyenler ve Marx'ı etkileyenler 275
Marx'ın yaşamı 276
Marx'ın felsefesi 277
AUGUSTE COMTE
Bunalımlı kişilik 278
Üç durum yasası 279
Eski anlayış ve yeni anlayış 281
Bilime olan büyük güven 282
Toplumsal insan 282
Özgeci insan 283
Neler getirdi? 284
EMILE DURKHEIM 285
LEVY-BRUHL 285
JOHN STUART MILL 286
Deneyci felsefenin temelleri 287
Bilimsel yöntemin kuralları 288
Mutluluk ahlakı 288
Stuart Mill'in etkisi 289

HERBERT SPENCER 290
Evrimci düşünce evrimci ahlak 291
CLAUDE BERNARD 292
ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
XX. YÜZYILDA FELSEFE GENEL GÖRÜNÜM
Ruhbilimin ağırlığı 295
Ruhbilimin kurucuları 296
FREUD'LA GELEN
Charcot'nun etkisi 297
Ruhayrıştırması 298
ALFRED ADLER 300
CARL GUSTAV JUNG 300
RUHBİLİMSEL ARAŞTIRMADA YÖNTEMLER
İçebakış yöntemi 301
Biçim ruhbilimi 303
Davranış ruhbilimi 304
ÖZNELCİLİĞE DOĞRU HIZLI DÖNÜŞÜMLER 305
HENRİ BERGSON
Savaşın sıkıntıları 307
Sezgicilik 308
Her şey süre'dir 309
Ahlak ve din 309
EDMUND HUSSERL'İN OLGUBİLİMİ 310
Husserl kimdir? 311
Olgubilim açısından felsefe 311
VAROLUŞÇULUK 312
Martin Heidegger 314
Jean-Paul Sartre 315
Maurice Merleau-Ponty 315
Gabriel Marcel 315
Karl Jaspers 316
ÖBÜR FİLOZOFLAR 316
ALBERT EINSTEIN 317
WILLIAM JAMES 317
MAX SCHELER 318
ALFRED WHITEHEAD 319
MAURICE BLONDEL 319
BERTRAND RUSSELL 320
GASTON BACHELARD 321
EMMANUEL MOUNIER 321

VİYANA ÇEVRESİ 322
Moritz Schlick 322
Otto Neurath 323
Rudolf Carnap 323
Ludwig Wittgenstein 323
Hans Reichenbach 323
SONUÇ 324
KAYNAKLAR 327
BAŞICAADLARDİZNİ 332

ÖNSÖZ

Bu kitap özellikle gençler için yazıldı, ancak her yaştan insanın rahatça okuyabileceği bir kitaptır. Bu kitabı anlayabilmek için herhangi bir biçimde donanımlı olmak gerekmiyor. "Gençler için" sözüne çokça takılmamak doğru olur. Bu kitap yaşça genç olanlar kadar kafaca genç olanlar için yazıldı. Bu kitap felsefeye yönelmek isteyenler için bir başlangıç kitabıdır. Birilerini herhangi bir düşünce biçimine yöneltmek için kaleme alınmış değildir. Gençler bize bazen şu kalıp soruyu sorarlar: *"Felsefeye başlamak istiyorum, hangi kitapla başlayayım?"* Bu kitap o sorunun yanıtı olmaya çalışıyor.

Daha iyisi her zaman yapılabilir. Bu ülkede bugün yirmi otuz tane felsefe tarihi kitabımız olsaydı ne iyi olurdu! O zaman değişik açılardan bakabilmenin geniş olanaklarını elde etmiş olurduk. Ne olursa olsun herkes bir açıdan, kendi açısından bakabiliyor. Zaten bu tür kitaplar bize en temel bilgileri vermenin ötesinde bir yükümlülük taşımazlar. Felsefenin temel kavramlarına düşüncenin gelişim serüveni içinde ulaştıktan sonra gerisini elde etmek kolaydır. Bu kitabı ülkemin kendi çıkarlarını insanlığın çıkarlarından üstün tutmayan gençlerine sunuyorum.

Afşar Timuçin
Ataköy, ocak 2011

BAŞLANGIÇ NOTLARI

"Felsefe" terimi tarihin bütün dönemlerinde aynı anlamda kullanılmadı. Eskiçağ'da birinci planda ahlak sorunlarıyla ilgileniyor da olsa bütün bir bilim alanına karşılıktı. Bir başka deyişle felsefe düşünsel etkinliğin bütünüydü. Sonra bu bütünsel etkinlikten yavaş yavaş özel bilimler doğmaya başladı. Felsefe daha Eskiçağ'da en soyut düşünce alanını yitirdi: felsefeden matematik doğdu. Yeniçağ'ın eşiğinde, XVI. yüzyılda gökbilim ayrıldı felsefeden. Yeniçağ'ın başında, XVII. yüzyılda fizik bağımsızlığını ilan etti. Bir yüzyıl sonra kimya benzer bir serüveni yaşadı. XIX. yüzyılın birinci yarısında biyoloji doğdu. Az sonra da ruhbilim ve toplumbilim dünyaya geldiler. Sonra başdöndürücü bir gelişim oldu: bazı bilimler bazı bilimlerle ortak alanlar oluşturunca yeni yeni bilimler ortaya çıktı. Bugün bilimleri saymaya kalkmak bir olmazı denemek olur. Bir takım toplumsal baskıların ağırlığını taşıyarak da olsa Eskiçağ'ın filozofları sınırlı bilgileriyle insanı keşfe çıkarken alabildiğine bağımsızdılar. Ortaçağ'da kilise filozofun bağımsızlık hakkını kaldıracak ve *herkes benim gibi düşünmek zorundadır* dayatmasını getirecektir.

Felsefe yapmak insanı düşünmektir, buna göre bütün bir insanlığı tüm temel özellikleriyle ele alıp incelemektir. Bu tanım bize felsefenin uçsuz bucaksız bir alan olduğunu gösteriyor. İnsan denen varlık sürekli bir değişimin öznesi olduğu gibi çeşitliliklerde kendini ortaya koyuyor. Zamana ve uzama göre değişen çok şey olduğu gibi bireye göre de değişen çok şey var. Hayvanlar dünyasında bu değişkenliği ve bu çeşitliliği bulamıyoruz. Bir kedi bireyinin davranışları bir başka kedi bireyinin davranışlarından azçok ayrılsa da ikisinin davranış açısından ortak yanları daha çoktur. Doğa yüksek düzey hayvanlarını çok dar ölçülerde özgür kılmıştır. Bir türün bireyleri açısından ortaya çıkan değişiklikler elbette özel özelliklerle ilgilidir. Ancak bu özel özellikler çok dar bir çerçevede kendini gösterir. Doğanın en özgür varlığı insandır ve onun özgür yaşamı doğal koşullara daha az bağlıdır. Sonunda tüm canlılar doğanın birer üyesidir ama insanda bir *doğadan ayrılma* durumunun gerçekleştiği de kesindir. Belki de insanı kendi

türü içinde zaman zaman yırtıcı kılan da budur: bizler özgürlüklerimizi gerçekleştirirken başka özgürlüklerin duvarlarına çarparız. İşte ahlakın ortaya çıktığı nokta da bu noktadır.

Felsefe her zaman tek bir kişinin düşünsel üretimi gibi görünse de onda her zaman toplumsal, iktisadi, siyasal ve dinsel etkenlerin belirleyici etkisi oldu. Bir yanda filozofun bilinci vardı, öte yanda toplumun bilinci vardı. Bu yüzden filozoflar birbirlerine çokça benzemediler. Aynı dönemde bile birinin söylediği öbürünün söylediğine uymuyordu. Ancak insanlığın doğruları bu değişik bakış açılarının tartışmalı ilişkisinde kendilerini ortaya koymuşlardır. Bu kişilerin herbirinde gerçekliğin bir ya da birkaç yüzü yansıyordu. Her felsefede bize gerçekliği gösteren bir şeyler vardır. Şu ya da bu filozof değil felsefe haklıdır. İnsan felsefede bir yandan iç zenginliklerini bulup çıkarırken bir yandan o uçsuz bucaksız evreni gözlemledi. İnsandaki evren ya da evrendeki insan: her şey bu bütünlükte anlamını buluyordu. Ancak sorunlar o kadar büyük ve o kadar çeşitliydi ki bu arada onlara yönelmenin en sağlam ve en kullanışlı yollarını bulmak gerekiyordu. Felsefenin dizgesel bir düşünce alanı olması, onun özellikle XVII. yüzyılla birlikte yöntem sorunlarını öne çıkarması bu yüzdendir.

İnsan dediğimiz karmaşık varlığı derinden derine incelemek öncelikle felsefenin işidir. Bu yüzden felsefeye *insan araştırması* diyoruz. Aynı araştırmayı kendi açılarından ve kendi yöntemleriyle bilimler ve sanatlar da yapıyor. Felsefeyi onlardan ayıran nokta insanı en genel çerçevede tartışmak noktasıdır. Bu alanda kesinliklerimiz yok. Kesinliklerimiz olsaydı belki de zorda kalacaktık: kesinliklerimiz öngörülerimizi engelleyecekti. Felsefenin alanı yanlış yapma kaygılarını elden bırakmadan alabildiğine geniş düşünmeyi gerektirir. Yanılsamalar her zaman vardır ve olacaktır: hiçbir felsefe bugüne kadar insanı eksiksiz bir yetkinlikte ve eksiksiz bir doğrulukta açıklamak başarısını gösterememiştir. Bütün bunlar bize felsefenin bir gelişigüzel düşünme alanı olduğunu düşündürmemelidir. Filozof yaşamın somut dayanaklarını temel alarak düşünmeye çalışır. Bu konuda onun en büyük yardımcılarının bilim ve sanat olduğunu söyleyebiliriz. Bu da insana tarihsel bir derinlikte ve bütün bir dünya genişliğinde bakma zorunluluğunu getirir. Tarihsel bir varlık olan insanı ancak tarihi içinde doğru olarak anlamak olasıdır.

Felsefe tarihinin dışında felsefe yoktur. İnsanlığın başlangıcından bugüne kadar neler düşündüğünü ve nasıl düşündüğünü öğrenmeden felsefe yapamayız. Felsefe bilgisinin dışında felsefe yapmak ileri geri konuşmaktan başka bir anlama gelmeyecektir. Yazık ki felsefe bilmeden felsefe yapmak çoklarına daha kolay geliyor. Köksüz, derinliksiz ve dolayısıyla anlamsız filozofluklar daha çok kafa karıştırmak gibi olumsuz bir işlevi yüklenmiş görünüyor. İnsanlar iyi düşünsün istemiyorsak böyle bir işlevin çok önemli sonuçlar doğuracağını söyleyebiliriz. Gerçekte bütün bilgi alanları ancak kendi tarihsel gelişimleri çerçevesinde doğru olarak anlaşılabilirler. Bir bilgi alanını tarihinden kopardığınız zaman geriye kalan şey teknikle ya da uygulamayla ilgili kaba bilgiler olacaktır. İnsanın bu kaba bilgilerle yetinmek isteyeceği durumlar vardır ya da olabilir. Gündelik yaşam bazı koşullarda ağır ve derin kuramların dışına çıkma zorunluluğunu getirebilir. Bazı insan etkinlikleri kuramdan çok uygulamayla iş görmeyi zorunlu kılabilir. Teknisyenler bu yüzden vardır. Yaşamın hızlı akışı içinde herhangi bir işi gerçekleştirmek sözkonusu olduğunda tarihsel bilgi hatta kuramsal bilgi gereksiz görünebilir. Ancak gerçek anlamda bilginin peşindeysek o zaman kuramıyla ve uygulamasıyla bütünlüklü bilgiye gereksinimimiz vardır.

Felsefe genelde zor bilgilerin alanı diye bilinir. Oysa zor bilgi diye bir şey yoktur, zorlaştırılmış bilgi vardır. Yeterince felsefi donanımı olmayan kişiler felsefenin temel sorunlarına yöneldikleri zaman kavrama güçlükleri çekiyorlar. İnsanla ilgili en temel kavramları bilmeden felsefe yapmak olası değildir. Yetersiz koşullarda insanlar bilgi üretme zorunluluğuyla karşı karşıya kaldıklarında bilgiden çok bilgisizlik üretiyorlar, daha da önemlisi yanlış bilgi üretiyorlar. Eksik bilinç yanlış bilinç kadar tehlikeli değildir. Bütün alanlarda olduğu gibi felsefenin alanında da en çok özen gösterilmesi gereken şey yanlış bilginin kıskaçlarına düşmemek için kılı kırk yarmaktır, yalan yanlış bilgileri sunanlar karşısında gözü açık durmaktır. Yalancı filozoflar her zaman olacaktır, bize düşen onlara karşı uyanık olmaktır. Yalnızca bilgisizlikle değil bazen de ideolojik nedenlerle insanlar felsefi bilgileri çarpıtmaktan geri kalmazlar. Özellikle siyaset bağlamında bu saptırmacılığın sık sık karşımıza çıktığını görürüz. Dürüst bir felsefe adamı genel olarak felsefi

bilgileri ortaya koyarken onları kendi ideolojisi yönünde çarpıtmayacaktır. O ancak kendi felsefesini geliştirirken görüşlerini bize kendi açısından sunma rahatlığında olabilir.

Elinizdeki kitap çok ayrıntılı bir felsefe tarihi kitabı değildir. Genç insanlara başlangıç için kolay anlaşılan bir felsefe tarihi kitabı vermek, onların felsefeye girişini böyle başlatmak daha uygun olur diye düşündük. İlk bilgileri aldıktan sonra daha ayrıntı bilgilere yönelmek hiç de zor olmayacaktır. Önemli olan felsefe tarihi dediğimiz uçsuz bucaksız alana baştan şöyle bir kuşbakışı bakarak konunun içine rahatlıkla yerleşmektir. Önce en genel görünümü ortaya koymak, yüzyıllara göre insanlığın ne gibi düşünce dönüşümleri geçirdiğini görebilmek doğru olur. Tarih bilinci taşımayanlar genel olarak tarihin de bu arada felsefe tarihinin de gelişim koşulları dışında ardı ardına gelmiş ya da üst üste yığılmış görüşlerden oluştuğu gibi bir fikri benimsemeye yatkındırlar. Oysa insanlığın tarihi de felsefenin tarihi de evrensel bilincin dönüşüm koşulları çerçevesinde birbirini yaratan ya da birbirinden türeyen oluşumların tarihidir. Bu kavrayış geçmişin felsefelerini gözümüzde önemsiz kılmaz, bizi *onlar çoktan aşıldılar* duygusuna düşürmez, tersine oradan buraya nasıl geldiğimizin saydam görünümlerini elde etmemiz için kolaylıklar sağlar.

O zaman biz felsefenin de daha başka insan başarılarının da bir takım öngörülü ve zeki kişilerin birbirlerinden iyiden iyiye kopuk bir biçimde kendi bilinç koşulları çerçevesinde ortaya koydukları özgün görüşlerden daha çok bir şey olduğunu, öncelikle bir yerin ve bir zamanın kişisel bilinçlerde yansıyan gereksinimlerinden doğmuş olduğunu görürüz. Bu yüzden felsefeleri kişilerden çok toplumların, bir başka deyişle bir yerin ve bir zamanın ürünü olarak kavramak doğru olur. Tarihten yani ilerlemeden korkan, dönüşümleri insan yaşamı için tehlikeli gören kimseler elbette geçmişin tüm oluşumlarını tespih taneleri gibi ardarda dizilmiş, birbirlerinden tam anlamında kopuk üretimler olarak değerlendireceklerdir. Değişim insan yaşamının aşılamaz koşuludur, ne var ki değişim duygusu değişime en yatkın insanı bile bir ölçüde tedirgin eder. Bir takım biçimlerin dağılması ve bir takım biçimlerin yeniden kurulması, biçimlerin daha değişik ve daha üstün bir biçimde yeniden yaratılması insanın dinginliğini ve esenliğini tehlikeye düşürür

ve hemen herkeste alttan alta şu duyguyu uyandırır: gene mi değişim! Değişimi göze alanlar onun güçlüklerini de göze alacaklardır. Değişmemekteki büyük rahatlık değişimin hiçbir biçiminde yoktur.

Değişen insanı tarihin gelişim koşulları boyunca görmek ve göstermek felsefe adamının temel yükümlülüğüdür. Felsefe yapmak insanın kendi bilincine varabilmesi için temel koşuldur. Sokrates'i araştırıyorsam ne olduğumu anlamak için araştırıyorum. Ortaçağ'ın düşünce koşullarını bilmek istiyorsam kendimi tanımak için böyle bir işe kalkışıyorum. Sokrates'i doğru ve geniş çerçeveli anlamamın temel koşulu kendimi çok iyi anlayabilmemdir, kendimi çok iyi anlayabilmem için de Sokrates'i çok iyi anlamaya gereksinimim vardır. Ben yalnızca bir toplumun değil bütün bir insanlığın, yalnızca bir zaman diliminin değil bütün zamanların içindeyim ya da daha doğrusu öyle olmam gerekir. Elbet gündelik yaşayanlar için böyle bir zorunluluk yoktur. İnsan için gündelik yaşam koşullarına sıkışıp kalmak yarı bilinçliliğin karanlığında boşa kürek çekmektir. Bazı insanlar doğadan çokça uzaklaşmak istemezler, insan için yeni sezişlere, yeni duyarlıklara, yeni tasarımlara ulaşmak gibi, bir başka deyişle her şeyin yeniden daha güçlü bir biçimde kurulmasına katkıda bulunmak gibi bir yol tutmayı düşünmezler. Gündelik bilinçle yaşayanlar için temel etkinlik üremeyle ve beslenmeyle ilgili etkinliktir.

Her felsefe tarihi kitabı bir kılavuz kitaptır, tek bir felsefe tarihi kitabında hapsolup kalmak felsefe eğitimi almaya ya da felsefe yapmaya yönelenler açısından tam anlamında bir kısırlık olur. Bir felsefe tarihi kitabı bir harita gibidir, onun yol göstericiliğinde dünyayı genel çizgileriyle tanımak önemlidir. Haritaya bakarak ya da harita ezberleyerek dünyayı ya da dünyanın bir parçasını ya da bir bölümünü tanımak olası değildir. Bu açıdan felsefe tarihine takılıp kalmak bir tembellik belirtisi olabilir. Onun yol göstericiliğinde felsefenin gerçek verimine ulaşmak için ondan hiç mi hiç kopmadan *yapıtlara* yönelmek gerekir. Platon'un devlet anlayışıyla ilgili bir şeyler öğrenmek için bir felsefe tarihi kitabı iyi bir önder olabilir. Ama bu konuda canlı, köklü, ayrıntılı bilgiye yönelmek için doğrudan doğruya *Devlet*'in kapağını açmak gibi bir zorunluluk vardır. Bu da bize felsefe tarihinin önemini gösterirken felsefe alanının sürekli bir araştırma gerektirdiğini de gösterir.

Her felsefe tarihi bizi yere ve zamana uyarlı kılmak gibi bir görevi öncelikle yerine getirir. O yüzden iyi bir felsefe tarihi kitabı iyi bir elkitabıdır, bir başucu kitabıdır, bir kılavuz kitaptır. Hermesleğin ya da her bilgi alanının böylesi yol gösterici temel kitapları vardır: iyi bir uzman ondaki bilgileri büyük ölçüde özümlemiş de olsa zaman zaman herhangi bir konuda ona başvurmak gereksinimi duyar. Elinizdeki bu kitap böyle bir yükümlülüğü yerine getirebilmek için özenle yazıldı. Bu bir giriş kitabıdır, bir başlangıç kitabıdır, bir felsefeyle tanışma kitabıdır. Felsefeyi onda bulmak değil felsefeye onunla başlamak uygun olur. Ayrıca onun felsefede derinleşmiş olanlara da bazı şeyleri anımsamak bakımından katkıları olabilir. Felsefede önemli olan, bir şeyi öğrenip geçmek değil, elde edilen bilgilerden giderek bütünsel bilgiye ulaşmaya çalışmaktır, elde edilen bilgilerden giderek iyi düşünmenin, sağlıklı düşünmenin, doğru düşünmenin koşullarını kendinde yaratabilmektir.

Herkesten büyük bir istekle felsefeye adanmasını bekleyemeyiz. Felsefe tarihi öğrenmekten amaç bilgi yığmak değil felsefe yapma yatkınlığını kazanmaktır. Bu yatkınlığı kazanabilmek için felsefe tarihi yalnızca başlangıçta değil ama her zaman zorunlu bir kaynaktır. Son amaç filozofça düşünme noktasına ulaşmaktır, dünyaya felsefenin gözüyle bakma yetkinliğine ve yatkınlığına ulaşmaktır. Az düşünmek ve çok öngörmek ne kadar tehlikeliyse az bilmek ve çok düşünmek de o kadar çıkarsızdır. Yeterince düşünemeyen insanın serüveni çıkış kapısı olmayan bir dehlizde çıkış aramak için dolanıp duran adamın serüvenidir. Çıkmaz sokaklar arasında dönüp durmak, işte şimdi çıkış yerini buldum derken kalakalmak son derece sıkıntılı bir durumdur. Felsefe bize yaşam ustalığı kazandırır, bu ustalığın en eski adı da bilgeliktir. Bilge kişi bize dinginliğiyle her zaman *hiç yaşamayan adam* izlenimi verse de gerçek yaşamın ondaki bir takım edinilmiş özellikleri gereksindiği kesindir. Kısacası felsefe felsefe için değil yaşam içindir. Mutluluğun özü dinginlikte, dinginliğin özü felsefededir. Sağlam bir ahlak, sağlam bir öngörü, sağlam bir kavrayış ancak felsefeyle elde edilebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FELSEFENİN KONUSU VE YÖNTEMİ

Felsefe nedir?

Felsefe nedir? **Felsefe insan üzerine düşünsel çerçevede en geniş ve en köklü araştırmadır.** Daha değişik bir tanım vermek gerekirse, **felsefe kavramsal düzeyde bir insan araştırmasıdır** diyebiliriz. "En geniş" derken ne demek istiyoruz? Felsefe insanı bir bütün olarak ele alır, bir başka deyişle bütün insanla ilgilidir. Şuradaki buradaki, şu ülkedeki ya da bu ülkedeki, şu kentteki ya da bu kentteki insanla değil dünyadaki insanla ilgilidir, en eski zamanlardan beri varolan insanla ilgilidir ya da kısaca "insan" kavramıyla ilgilidir. **Filozof bilim adamı gibi yapmaz, insanı parçalayarak ele almaz yani onu bir yönüyle yani tek bir açıdan görmek istemez.** Paul Foulquié şöyle der: *"Filozof tanıtlamak için değil anlamak için gözlemler. Duygu onun düşüncelerini etkilese de öngördüğü şey arı ussal bir düşüncedir. Nedenler araştırmasında filozof bilginden daha ileriye gider: bilgin dolaysız nedenlerle sınırlanır ve olguları birbiriyle açıklar (kaynamayı ısıyla, ısıyı yanmayla vb), filozof sonuncu nedenleri araştırır."*

Evet, bilim adamı insanı parçalayarak ele alır yani tek bir yönüyle ele alır: toplumbilimci toplumsal ilişkiler ve yaşam biçimleri açısından, tarihçi tarihsel oluşumlar açısından, ruhbilimci ruhsal olgular açısından ele alır. Felsefe de bilim de sanat da her edimlerinde insanı araştırmaya yönelirler. Üçünün amacını da *insan araştırması* diye belirlemek doğru olur. **Felsefe daha çok insan sorunlarıyla sınırlanırken ve doğa ya da evren araştırmasını yalnızca insanla ilgisi açısından ele alırken bilim insanla olduğu kadar doğayla ya da evrenle ilgili araştırmalara da yönelir: bilimleri kabaca *insan bilimleri* ve *doğa bilimleri* olmak üzere iki kümede topluyoruz. Ancak bu arada iki küme arasında kaskatı duvarlar olmadığını da söy-**

lememiz gerekir. Özellikle iki ya da üç bilimin arasında yer alan, onların bir ortak ürünü gibi düşünebileceğimiz bilimler göz önünde tutulduğunda bu daha iyi anlaşılır. Örnek vermek gerekirse belki de en uygun örneklerden biri ruhhekimliği örneğidir. Doğa bilimleri alanındaki çabalar da elbet gene insan içindir, insan açısındandır. Araştırılan evren insanın yer aldığı evrendir. Felsefede bütünsel insan vardır, evrendeki ya da doğadaki insan vardır. Bir yerin ya da bir ortamın insanı için özel olarak felsefe yapmak diye bir şey yoktur. **Bir ülkenin, bir bölgenin, bir kentin ya da bir kasabanın insanını değil bütün dünyanın insanını hiçbir ayrım gözetmeden ya da hatta bir takım ayrılıkları görmeden araştırmaya yöneldiğimizde felsefe yapmış oluruz.**

Filozof çok zaman sanıldığının tersine olağanüstü insan değildir, herkes gibi bir bireydir. Filozof özel donanımları olan insan değildir, gizemli kaynaklardan beslenen, özel öngörülerle her şeyi derinden kavrayan insan değildir. Bir takım insanların filozofa iyi niyetle özel bir üstünlük tanıma eğiliminde olmaları gerçekte onların felsefe karşısındaki yetersizlikleriyle hatta korkularıyla olmasa bile çekiniklikleriyle ilgilidir. Filozof herkes gibi bir insandır, bir toplumun ya da bir ulusun üyesidir, bir halkın insanıdır, insanlığın bir parçasıdır. **Filozof bütün insanı en temel özellikleriyle araştırmayı iş edinmiştir.** Onda doğal olarak öncelikle kendi toplumunun, kendi ulusunun, kendi halkının duygu ve düşünce özelliklerini buluruz. Her insan toprağının insanıdır, filozof da toprağının insanıdır. Filozof felsefesini ortaya koyarken ona toplumunun ya da ulusunun renklerini yansıtır, toprağının özelliklerini katar. Belki isteyerek belki elinde olmadan yapar bunu. İngiliz felsefesi deneycidir ya da fransız felsefesi usçudur derken bunu demek isteriz. Bununla birlikte her filozof yalnızca kendi toplumunun, kendi ulusunun, kendi halkının insanını değil bütün insanı, bütün bir insanlığı araştırmakla yükümlüdür.

Felsefe, bilim ve sanat hep birlikte kültür dünyasını oluştururlar. Kültür bir uygarlıkta insanın insan olmakla ilgili her türlü düşünsel etkinliğini karşılar. Kültür dediğimiz düşünce alanı bir uygarlığın üstyapısını oluşturur. Bütünsel ya da tam anlamında kavrayıcı olan uygarlıktır. Onun biryüzü kültürü bir

yüzü de tekniği oluşturur. Uygarlıkların altyapısında teknik etkinlikler yer alır. Felsefeyle, bilimle, sanatla ilgili her türlü etkinlik kültürün, yaşamı kolaylaştırmakla ilgili her türlü etkinlik de tekniğin alanını oluşturur. Kültür yararlıyla doğrudan ilgili değildir, oysa teknik yararlıyla doğrudan ilgilidir. Kültürün bir parçası olan bilim yarar değerlerinden tümüyle uzaklaşamaz ama öncelikle yarar değerlerini öngörmez. Yarar değerleri özellikle felsefenin ve sanatın ilgi alanını epeyce aşar. Bu ikisi daha çok yüce değerlerle ilgilidir. Felsefe ve sanat yarara yöneldikleri anda kendileri olmaktan çıkarlar. Teknik dediğimiz alan bilimle ortaya konan doğruların uygulamaya dönük yüzünü oluşturur ve doğrudan yararlıyı öngörür. **Öte yandan düşünce dünyamızın temel sorunlarına kaynaklık eden ya da bir başka deyişle tüm sorunların kendilerine indirgenebileceği üç temel fikir'i vardır: doğru, güzel ve iyi.** Felsefe ve bilim doğru'yu, sanat güzel'i, felsefenin bir dalı olan ahlak da iyi'yi araştırır. Bu arada sanatın doğru'yla hiçbir ilişkisi yoktur diye düşünmek yanlış olur. İnsan yaşamında tüm etkinliklerin doğru'ya göre gerçekleşmesi gerekir.

Felsefe sürekli dönüşümlerin alanıdır

Bilim ve sanat gibi felsefe de sürekli dönüşür. Bütün bu alanlardaki dönüşümler yaşamdaki dönüşümlerin yansısı ya da sonucu olarak ortaya çıkar. İnsan bilincinin koşullarında yaşam sürekli bir dönüşüm içindedir. İnsanın olmadığı bir dünya elbette dönüşümlerin dünyası olmayacaktır. **Her filozof kendi bilinç koşulları çerçevesinde kendi yerinin ve zamanının yorumcusu olur. Bir filozofun bilinç koşulları öncelikle onun yaşadığı yerin ve zamanın toplumsal ve iktisadi koşullarınca belirlenmiştir.** Ancak bilinç kaba bir alıcı olmadığına, gerçek anlamda bir kurucu olduğuna göre bir *ortak bilinç*'in yanında bir *ayrı bilinç*'den sözedebilmemiz gerekir. Ayrı bilinç ya da bireysel bilinç nesnel özellikleri kadar özel özellikleriyle seçilen bilinçtir, onun ayrı'lığı da bununla ilgilidir. **Her bilinç dünyayı hem dünyanın koşullarında hem de kendi koşullarında algılar. Sağlıklı bilinç doğru bilgilerle kurulmuş olan bilinçtir.** *Ayrı bilinç* koşulları olmasaydı herkes bilinç etkinlikleri açı-

sından birbirine çok benzeyecekti, herkesin bakışı bir kalıptan çıkmış gibi olacaktı. Özgün olan her şey bu *ayrı bilinç*'in belirleyiciliğinde gerçekleşir. Yetkin bir bilinç *ortak bilinç* olmak açısından da *ayrı bilinç* olmak açısından da dolgun bilinçtir. **Dönüşen de dönüştüren de biziz.** *Ayrı bilinç, ortak bilinç*'in özel bir görünümü ya da yorumudur. *Ortak bilinç*'in koşulları olmadan bir *ayrı bilinç* sözkonusu olamaz.

Felsefede dönüşümlerin bazen hızlı bazen yavaş, bazen güçlü bazen daha az güçlü olduğunu görürüz. **Her felsefi dönüşüm yerin ve zamanın gerekleri çerçevesinde gelişir. Bazen yüzyıllarca varlığını sürdürmüş bir doğru yerini hızlı ya da yavaş bir biçimde bir başka doğruya hatta kendisine tam anlamında karşıt olan ya da öyle görünen bir başka doğruya bırakabilir.** Bu dönüşümler bazen çok daha kesin çizgili olur, bir yerden bambaşka bir yere geçiş özelliği gösterebilir. Hızlı ve güçlü dönüşüme örnek olarak Rönesans'ı verebiliriz. Daha önce de gördüğümüz gibi Rönesans'dan sonra düşünce dünyamız değişikliğe uğradı, daha önce her türlü bilgiyi içermekle yükümlü olan felsefe bilimleri doğurdu. Felsefe önceleri bilimle eşanlamlıydı ya da kuramsal çerçevede her türlü bilimi de içeriyordu. Uygulamayı bilimden ayrı tutmak gerekiyordu. Bilim alanı tüm uygulama etkinliklerini içine aldığı düşünülen "sanat" alanıyla bir karşıtlık içindeydi, sanat bilimden ayrı olarak yararlıyı öngörüyordu. Burada Yeniçağ'ın başlarına kadar "sanat"a verilen anlamın her türlü uygulamayla ilgili olduğunu, örneğin cerrahlıkla olduğu kadar müzikle de ilgili olduğunu unutmayalım. Yaşam için yararlı olan ya da yaşamı kolaylaştıran tüm bilgiler ya da bilgi alanları "sanat" adı altında toplanmıştı. **Biz bugün elbette sanatı yalnızca "güzel" kavramıyla bağlantısı içinde ele alıyoruz.** Dönüşümler her zaman bu kadar belirgin ve keskin olmayabilir. Yaşamda hatta dönüşüm gibi algılanamayan, yavaş değişimlerle, görünmez değişimlerle örülmüş dural dönemler vardır, bu dönemlerde geçişler deyim yerindeyse alttan alta gerçekleşir.

"Filozof" terimi M.Ö. V. yüzyıldan kalmadır. İlk gerçek felsefe tarihçisi Diogenes Laertios'a göre bu terimi alçakgönüllülük adına ilk olarak filozof ve matematikçi Pythagoras kullanmıştır. "Filozof" *bilgisever* anlamına geliyordu. "Filozof" buna göre bilen değil bilgiye sevgiyle yönelen kişi olabilirdi. "Bilge"nin ya da *sophos*'un savlı duruşu yanında "bilgisever" pek sıradan gibi görünse de felsefenin özüne ve amacına çok daha uygun düşüyor. Felsefe doğrulanmış bilgilerin alanı değil görüşlerin alanıdır. Felsefe yalnızca ve yalnızca sorduğu sorularla ve bu sorular çerçevesinde aralıksız arayışlarla belirgindir. Felsefede kesin doğru diye belirlenmiş hiçbir bilgi yoktur, felsefe merak'la belirgin yönelimlerin alanıdır. Pythagoras'dan sözederken Diogenes Laertios der ki: *"O yaşamın bir tür toplu oyuna benzediğini söylerdi. Kimi bu oyuna yarış için katılır, kimi alışveriş yapmak için katılır, yurttaşların seçkinleri de gözlem için katılır. Yaşam böyle bir şeydir işte: kimi aşklarının ve ünlerinin tutsağıdır, kimi açgözlülüklerini doyurmaya çalışır; filozoflar da, tersine, yalnızca doğruya yönelirler."*

Felsefeyi "metafizik" bilgilerin alanı diye görmek yanlış olmaz, metafiziği daha çok doğaüstüyle ilgili olarak gelişigüzel ortaya konmuş bilgiler ortamı saymamak koşuluyla. Aristoteles felsefeyi *ilk nedenler* araştırması olarak belirliyordu. Bu araştırma filozofa göre "varlık olarak varlık" araştırmasıydı. "Varlık olarak varlık" sözü bir nesnenin öz niteliklerini geldi geçti niteliklerinden ya da bir başka deyişle raslantısal niteliklerinden ayırma zorunluluğunu duyurur. Filozof "metafizik" terimini kullanmasa da bu tanım doğrudan metafizikle yani fiziğin alanını aşan şeylerle, düşünsel nesnelerle ilgiliydi. **"Metafizik"i duyular aracılığıyla kavranılamayan şeylerin bilgisi diye tanımlayabiliriz.** "Metafizik" terimi M.Ö. I. yüzyılda Aristoteles'in yapıtlarını düzenleyen, bir bakıma onların birinci baskısını hazırlamış olan Andronikos'un buluşudur. Andronikos filozofun bilgi sorunlarıyla ilgili yapıtına "fizikten sonra gelen" anlamında *Metaphysika* adını vermiştir. **Felsefe Yeniçağ'ın başlarına kadar daha çok metafizik ağırlıklı olarak gelişti, ondan sonra metafiziğin yani salt düşünsel ara-**

yışın yolundan tam olarak ayrılmadan daha çok bilimselliğe yani gözlem ve deneye yatkın bir çerçeveye yerleşti.

Felsefe yöntemi gerektirir

Felsefe insanı en temel sorunlarıyla ele alıp inceleyen yöntemli düşüncedir. İnsanın sıradan sorunları ya da gündelik sorunları felsefenin konusu dışında kalır. Sıradan ya da gündelik sorunlarımız yöntemliliği gerekli kılmaz elbette. Buna karşılık insanın temel sorunlarına yönelişimiz yöntemli düşünceyi gerekli kılar. Daha doğrusu yaşam karmaşıklaştıkça, geniş çerçevede düşünülmeyi gerektirdikçe yöntem sorunu zorunlu olarak kendini gösterir. "Yöntemli" sözü felsefi düşünceyi gelişigüzel düşünceden ayırmamız gerektiğini duyurur bize. Felsefenin alanında gündelik sorunları, geldigeçti ilişkileri, yüzeysel oluşumları dışlarız, onları temel sorunlardan yani en belirleyici sorunlardan ayrı tutarız. Onlar sanatın çeşitli dalları için geneli açıklamakta gereç oluşturabilirler ama felsefede olsa olsa seyrek olarak örnek diye kullanılabilirler. Gündelik yaşamla ilgili düşünceler ve olaylar basit ya da sıradan düşünceler ve olaylardır. **Felsefeyi genel anlamda düşünceden ya da sıradan düşünce etkinliğinden ayıran başlıca özellik onun yöntemli oluşudur. Gelişigüzel düşüncenin temel özelliği yöntemsizliğidir.**

Yöntem nedir? **Yöntem bir amaca varmak için düşünülmüş en kısa ve en tutarlı yolların toplamıdır. Yöntem doğrunun ortaya konulabilmesi için izlenmesi gerekli görülen ussal yolların toplamıdır.** Öngördüğümüz bir amaca doğru gelişigüzel de gidebiliriz, yöntemli bir biçimde de ilerleyebiliriz. Yöntem sonuçların çabuk ve sağlam elde edilmesini sağlar: yöntemli olmak hem tutumluluğu hem güvenirliği getirir. Düzensiz iş yapanlar düzenli iş yapanlara göre daha çok emek harcarlar ve daha az sonuç elde ederler. Yöntem yalnız felsefe adamının sorunu değildir, bilimle ve sanatla ilgili olan kişilerin de sorunudur. Hatta gündelik yaşamda yoğun bir iş etkinliği içinde olanların sorunudur. Her türlü karmaşıklığı ancak yöntemle çözebiliriz. Yöntemsiz çalışanlar çok zaman konu içinde yitip giderler, boşuna zaman ve çaba harcarlar, çok uğraşır az elde ederler ya da

hiçbir şey elde edemezler. **Yöntemli olmak nerede ne zaman ne yapacağını bilmektir. Yöntem bir araştırmanın en sağlıklı biçimde ve en kısa yoldan gerçekleşmesini sağlar.**

Yoğun düşünsellikle belirgin olan felsefenin alanında kendimizi dağıtmadan fikir üretebilmemiz gerekir. Gelişigüzel düşünce felsefede bizi açmazlara götürür, yanlış yerlere çıkarır, çıkmaz sokaklarda bırakır. Buna göre yöntem son derece önemlidir. **Felsefenin yöntemi ussal düşünce yöntemidir. Filozof ussal çerçevede insanı araştırır.** Bu araştırma ussallık çerçevesinde gidimli ya da çıkarımlı düşünceyi gerektirir, bir önermeden bir önermeye geçerek ilerleyen düşünceyi gerektirir. Sanata rengini veren sezgisel düşünce felsefede ancak zaman zaman bir çıkış noktası sağlayabilir. Sezgisel düşünce bir şeyi hem bir bütün olarak hem de birden görmeye yöneliktir. Salt sezgisel düşünceyle felsefe yapmaya kalkmak insanı açmazda bırakır. Filozof gözlerini tarihsel akış içinde toplumsal yaşamın olgularına çevirmiştir. **Felsefenin bir deney ya da gözlem laboratuarı yoktur ama filozof tıpkı deney ve gözlem yaparcasına insan etkinliklerini inceler.** Filozofun deneyi ve gözlemi usun belirleyiciliğinde insan yaşamının bütününü kavrama çabasıyla belirgindir. Filozof "bütün insan"ı gündelik yaşam koşulları çerçevesinde çıplak gözle kavramaya çalışmak yerine tarihin verimli toprağında ortaya konmuş değerler çerçevesinde anlamaya çalışmak gibi bir yükümlülüğün içindedir.

Değişik bakış açıları

Burada *düşüncenin değeri* sorunu kendini gösterir. Her düşünce felsefenin alanında kendine yer bulamayacaktır. Her şeyin felsefesini yapamayız. *"Bu sabah bankaya uğramak zorundayım"* derken de *"İnsan kendini aşan bir varlıktır"* derken de düşünüyorum. Birinci düşüncenin insanla ilgili en geniş ve en köklü düşünce olmadığı apaçık görülüyor. İkinci düşünce doğru olsun olmasın, aklımıza yatsın yatmasın felsefi nitelikli düşüncedir, çünkü insanı en temel özelliklerinden biriyle bir bütün olarak ele almaktadır. O zaman bunun karşıtı olan düşünce de doğru olabilir mi? *"İnsan kendini aşmayan bir var-*

lıktır" önermesi de doğru olabilir mi? Olabilir. En azından biri böyle bir görüş öne sürebilir, elbet gerekçelerini de göstererek. Öyleyse şunu rahatça söyleyebiliriz: felsefe bilim değildir, dolayısıyla kesin bilgilerin alanı değildir. Felsefede ussal yaklaşımlar önemlidir. Henri Gouhier şöyle der: *"Bir felsefe bir dünya görüşüdür ve ayrı ayrı felsefeler vardır, çünkü filozofların gördüğü dünya aynı dünya değildir. Filozoflar arasındaki gerçek uyumsuzluk onların felsefelerinden önce gelir; onların düşünceleri birbirine kavuşmaz, çünkü bu düşünceler aynı verilere dayanmazlar."*

Herkişi ayrı bilinç koşullarında kendini oluşturmuş olmakla apayrı görüşler ileriye sürerken felsefenin alanı da bir zaman diliminde birbirine uymayan hatta birbiriyle karşıtlaşan değişik görüşlerin ortamı durumuna gelebilir. Bu bizim felsefeye olan güvenimizi sarsacak yerde ona olan güvenimizi pekiştirmelidir. Değişik bakış açılarının varlığı bir gerçekliği bir ya da birkaç yüzünden değil de birçok yüzünden, bir yapıyı tek bir pencereden değil de birçok pencereden görme verimliliğini sağlar. Felsefenin zenginliği gerçekte yaşamın çeşitliliklerinin olduğu kadar görüş çeşitliliklerinin bir ürünüdür. **Kaba ve katı bir bakışla dünyayı görmek isteyenler onda her konuda tek bir doğru olabileceği yanılsamasını yaşarlar. Bu bakış biçimi felsefeyi zedeler, buna bağlı olarak insan araştırmasını olanaksız kılar.** Pascal, Descartes'çı felsefeye kökten karşı çıkmıştır. Biz Descartes'a daha yakın olabiliriz ama Pascal de bizim için önemlidir. Onun Descartes'la ilgili eleştirileri elbette düşünceyi zenginleştirir ve XVII. yüzyılı daha iyi anlamamıza olanak verir. Bu yüzden felsefenin alanında yandaş bakışlar oluşturmak değil birbiriyle çatışan ya da karşıtlaşan düşünceler arasında verimli düşünceyi yakalamaya çalışmak önemlidir. Çatışmasız bir dünya ancak kalıpları olan ve kalıplarla yaşayan bir dünya olabilirdi.

Felsefe bir yaklaşımdır

Felsefede her zaman yaklaşımlar geçerlidir. Demek ki felsefenin alanına girdiğimiz zaman kimseye *"Doğru budur, bunu hiç tartışmadan benimseyebilirsiniz"* diyemeyiz. Kesinliksiz oluş felse-

fi düşüncenin başlıca özelliğidir. Felsefe yapmak *görüş* ortaya koymaktır. Felsefe bağsız koşulsuz arayıştır. Felsefe öncelikle ve özellikle bir tartışma alanıdır, gücünü tartışmaya açık oluşundan alır. Felsefe dogmacı düşüncenin yani kalıp düşüncenin düşmanıdır ya da daha ılımlı bir söyleyişle söylersek karşıtıdır. Felsefede öğretiler vardır. Öğreti nedir? **Öğreti doğru diye bilinen ya da önerilen bir fikirdir.** Onun doğru diye önerilmiş olması doğru olmasını gerektirmez. Her öğreti eleştiriye açık ve çürütülebilir bir bilgiler toplamıdır. Öğreti için daha geniş bir tanım verebilir miyiz? **Öğreti insanla ilgili temel bir sorunu açıklamak adına ortaya konmuş olan bir fikirler bütünüdür.** Buna göre öğretiyi "doğru olan" olarak değil de "doğru diye alınabilir olan" ya da "doğru olabilir olan" olarak düşünmemiz uygun olur. **Öğreti bir olumlamadır ya da daha çok bir olumlamalar dizgesidir ki kuramsal düzeyde ortaya konmuş olan ve doğru diye önerilen bilgilerden oluşur.**

Bizler çokzaman "öğreti"yle "dogma"yı birbirine karıştırırız. Öğreti ne ölçüde tartışmaya açıksa dogma o ölçüde tartışmaya kapalıdır. **Dogma tartışma gerektirmeyecek biçimde bir inanç ürünü olarak ortaya konmuş bilgidir.** Bu tür bilgilere felsefede raslayamayız, daha doğrusu bu tür fikirler felsefenin özyapısına aykırı fikirlerdir. Bir felsefe dogmalaştıkça felsefe olmaktan çıkar. **Dogmacılık kuşkuya yer vermeyecek biçimde bazı doğruların varlığını öne süren anlayıştır.** Bu anlayış daha çok siyasette ve dinde karşımıza çıkar. Dinde inanmanın temel koşulu olarak görünen bu tür düşünce siyasette bağnazlığın anlatımıdır. Felsefenin alanı kuşkunun alanıdır. XVI. yüzyılın ünlü düşünürü Montaigne felsefe yapmanın kuşkulanmaktan başka bir şey olmadığını düşünüyordu. **Her düşünme ediminde doğruları yanlışlardan ayırabilmek için bilgileri yeniden yeniden gözden geçirme eğilimi olan kuşkuculuk felsefenin zorunlu bir koşuludur.** XVII. yüzyılda Bacon ve Descartes kuşkuyu felsefenin temel yönelimi olarak belirlediler, hatta yöntemin özü diye gördüler.

Her filozof en genel ve en temel insan sorunlarına kendi çağının değerleri çerçevesinde açıklıklar getirmeye çalışır. Onun ortaya koyduğu görüşler elbette *kendi* görüşleridir. Filozofların kendi görüşlerinde yansıyan ya da açıklığa kavuşan da bir zaman dilimi içinde bir

toprağın insanına özgü görüşlerdir. **Filozoflar toplumlarının ve daha geniş çerçevede insanlığın değerleriyle donanmış ve aynı zamanda bu değerlerle çatışma durumunda olan yetkin bilinç insanları olarak düşünülmelidir.** Demek ki felsefe kişisellik temelinde evrensele açılan yaklaşımlarla kurulmuştur. Sanatta olduğu gibi felsefede de bir kişinin açısından bütün bir dünya görünür. Onda bir insanın bütün insana, yeryüzünün bütün yerlerinin ve bütün zamanlarının insanına bakışı belirgindir. **Bir toplumda felsefe hem dönüşen koşulların bilinci olur, dönüşümü en yetkin biçimde açıklamaya yönelir hem de dönüştürücü bir güç ortaya koyar.** Felsefe yapmak yaşamı tartışmaktır. Bu tartışma toplumlarda gelişimin sağlıklı olması açısından önemlidir. Düşünülmeyen ve tartışılmayan bir yaşam gelişigüzel bir akış içinde olacaktır.

Felsefe doğru'ya yönelir

Filozof bilincindeki bir takım inanç kalıplarından değil de somut insan gerçeğinden yola çıkacağına göre onun ortaya koyacağı bilgiler doğru'ların uzağında olmayacaktır. Her filozof çağını doğru kavramakla yükümlüdür, ayrıca çağından giderek başka çağları doğru kavramakla yükümlüdür. O doğru kavrayışa ulaşmak için başta tarih ve felsefe tarihi olmak üzere çeşitli bilgi alanlarının verilerine başvuracaktır. Bir insan araştırması olan felsefe olabildiğince insanla ilgili doğru'ları ortaya koymakla yükümlüdür. Ancak bütün bir yaşamı geçmişiyle, şimdisiyle ve geleceğiyle eksiksiz bir uyarlılıkta açıklamak insanı aşan bir gücü gerektirir. Filozofun da bir insan olduğunu unutmamak zorundayız. Bilim gibi felsefe de doğruların peşindedir. Felsefenin doğruları kesin doğrular olamazlar. Buna karşılık bilimin doğruları en azından belli bir zaman için kesin diye belirlenmiş doğrulardır. Bilimin doğrularını bütün zamanlarda geçerli olacak kesin doğrular olarak görebilir miyiz? Evet, bilimin doğrularının hiçbir zaman değişmeyecek doğrular olduğunu düşünmek de yanlışa düşmek olur. **Doğru dediğimiz şey gerçekliğin bilgisidir. Onu gerçekliğin bilincimizdeki karşılığı olarak görmek yanlış olmaz. Gerçeklik sürekli dönüşür ve onun bu dönüşümü sürekli olarak**

bilincimizin doğrularına yansır ya da bilincimizdeki doğrularda anlatımını bulur. "Gerçeklik" kavramıyla "doğru" kavramını birbirine karıştırmamak gerekir. **Etkin olarak varolan her şey gerçekliktir. Bilincimizle varlığını onayladığımız ya da varlığı bilincimizde yer alan her doğru gerçeklikle ilgilidir.** Demek ki doğru dediğimiz şey bilinç koşullarımızla, gerçeklik dediğimiz şey de bizi aşan en genel oluşumlarla ilgilidir. Öyleyse her doğru bir gerçekliğin yansısı ya da anlatımıdır.

Doğrular fikirler olarak bilincimizi tutarken kavramlar temelinde anlatımlarını bulurlar. Her doğru kendini kavramsal yani ussal düzeyde açıklar. Doğrular ya da fikirler kavramlarla örülmüşlerdir de diyebiliriz. **Zihnimizdeki kavramlardan herbiri bir gerçekliği karşılar.** Bu kavramlardan tümünün elle tutulur ve gözle görülür nesnelerin kavramları olması gibi bir zorunluluk yoktur. "Tencere" ve "tava" bir gerçekliğin yansısıysa "pişmanlık" da "öfke" de bir gerçekliğin yansısıdır. **Her kavram bir gerçekliğin zihnimizdeki yansısıdır.** Doğrunun varlığı gerçekliğin varlığından ötürüdür diyebiliriz. Bunun tersini düşünmek kesinlikle yanlış olur. Felsefenin doğruları filozofça düşünen kişilerin dünyayla ilgili bakış açılarının belirleyiciliğinde oluşur, bu doğruların nesnelliği doğal olarak zaman zaman ya da bir ölçüde sallantılıdır. Gene de bu doğrular değişik bakış açılarının aydınlığında bizi öncelikle bir çağın, daha genel çerçevede bütün bir insanlığın bilgisine ulaştırırlar: bir çağın değişik görüşleri arasından o çağın ne olup ne olmadığı fikrine ulaşırız. **Yaşamda olmak kaygan bir zemin üzerinde olmaktır.** Kabasaba yollardan elde edilmiş kesinliklerin getireceği tehlikeli sakatlıklara kayganlıklar arasından derlenen sağlıklı görüşlerin azçok sallantılı verimliliğini yeğ tutmak gerekir.

Felsefe temele iner

Felsefe insanı en derin ve en ayrıntılı hatta bazen de görünmez gibi duran yanlarıyla ortaya sermeye çalışır. Felsefe bir insan araştırması olarak insanı en temel sorunlarıyla ele alır ve tartışır. Buna göre onu gündelik ve dar çerçeveli sorunların uzağında bir üst düzey araştırma alanı olarak görmek gerekir. Bu onun seçkinci özel-

likleriyle değil görev alanıyla ilgili bir durumdur. **Felsefenin sorunları özellikle çağlardan çağlara aktarılmış ve insan yaşamını kökten belirleyen sorunlardır.** Bu sorunların bir bölümü dünya durdukça duracak gibidir, bir bölümü de bize her zaman dönüşüme açık olduğunu sezdirir. En genel çerçeveden baktığımızda insan yaşamında hiç değişmeden kalacak bir şeylerin varlığından sözetmek zordur. Örneğin *"Sorumluluk evrensel düzeyde bir yükümlenme midir, evrensel düzeyde bir yükümlenmeyse belli bir sınırı var mıdır?"* gibi bir soru ahlak bağlamında bir temel felsefe sorusudur. Böyle bir sorunun bile zaman içinde değişikliğe uğrayabileceğini düşünmek yanlış olmaz. Her ne olursa olsun felsefi yönelim temeldeki gerçekliği öngörür. Platon bu yüzden pek haklı olarak *"Düşünce dostlarını değil her konuda öze inenleri filozof diye adlandırmak gerekir"* der.

Bu çerçevede "filozof"la "düşünür"ü birbirinden ayırmamız gerekir. Filozof ortaya koyduğu görüşlerle köklü bir düşünce dizgesi oluşturur. **Gerçek anlamda her felsefe bir dizgesel bütünlük ortaya koyar. Bir başka deyişle bir filozofun öğretisi mantıksal tutarlılıkla belirgin organik bir bütünlük oluşturur.** Buna göre bir felsefe dizgesinde ortaya konan bütün görüşler birbirleriyle çelişmeyecek biçimde bir bütünde bir araya gelmişlerdir, bunlardan birini çekip aldığınız zaman bütünü bozmuş olursunuz. Her felsefe yetkin anlatımına dizgesel yapısı içinde ulaşır. Düşünürler filozofların taşıdığı bu kaygıyı taşımazlar, bu yüzden onların yazılarında bazen bizi şaşırtacak ölçüde çelişkiler bulunur. Bundan düşünürleri önemsemediğimiz, onları ikinci planda tuttuğumuz anlamı çıkarılmasın. Schopenhauer gibi, Nietzsche gibi, Pascal gibi düşünürler düşünce tarihinin temel direkleridir.

Felsefe tarihinin önemi

Felsefe tarihinin önemi konusunda ne kadar konuşsak azdır. Bu konuda yinelemelerin de bir yararı olacaktır. **Felsefede ortaya konmuş olan görüşler zaman içinde felsefe tarihi dediğimiz bilgi alanını oluştururlar.** Felsefe tarihini oluşturan bilgiler elbette doğrulanmış olmamakla birlikte bir yerin ve bir zamanın bakış açılarını orta-

ya koyan bilgilerdir. **Felsefe tarihi bütünü içinde bize toplumsal oluşumlardan süzülmüş olan düşüncenin gelişim serüvenini duyurur.** Felsefi bilgi oluşum süreçlerinde geniş çerçeveli ve çok yönlü bir tartışmada ortaya konuyor olsa da felsefe tarihi belirlenmiş görüşlerin tarihidir. Felsefe tarihinde içerilmiş olan görüşler yorum gerektirseler bile onlar varlığı ya da gerçekliği tartışma götürmez bilgilerdir. Örneğin Descartes'ın *doğuştan fikirler*'inin değeri yani gerçekliği tartışılabilir ama o gerçek bir bilgidir, yadsınamaz bir bilgidir, ayrıca dönemi için çok önemlidir, döneminin düşünce yapısını duyurur, dönemi için önemliyse bizim için de önemlidir. Leibniz'in *monadlar öğretisi* düşüncemize uygun olmayabilir ama bu öğreti filozofun felsefesinin temel ögesini oluşturur. **Her bilginin kendi tarihselliği içinde önemli olduğunu da unutmamak gerekir. Bu yüzden eski filozoflarla düşsel çerçevede tartışmak yerine onların felsefelerini doğru anlamak gibi bir yükümlülüğümüz vardır.**

Felsefe güncel etkinliğinden geriye doğru kayıp tarihe yerleştikçe artık belirgin bir takım bilgiler bütünü olur: felsefe tarihinde bize uysun uymasın filozofların söyledikleri esastır ve filozofların görüşlerini kendimize göre küçük çaplı da olsa saptırmak düşünce ahlakı bakımından sorun yaratır. Geçmişteki düşünceleri hiç bozmadan olduğu gibi kavramamız ve onları başkalarına hiçbir öznel ya da dış etki altında kalmadan olduğu gibi aktarmamız gerekir. Öte yandan felsefenin özünü felsefe tarihi oluşturur görüşü hiç de yanlış bir görüş değildir. **Felsefenin gelişim koşullarını, değişik aşamalarını, dönüşüm sorunlarını bilmeden felsefe bildiğini söylemek ve felsefe sorunlarını yetkiyle tartışmaya girişmek felsefeyi hafife almak ve onun özünden uzaklaşmak anlamına gelir.** Gerçekte her bilim ya da her bilgi alanı tarihiyle önemlidir. Tarihi dışında kavranılabilecek bilgiler her zaman köksüz bilgiler olacaktır. Bazı teknik alanlarda köklü tarihsel bilgiye gerek duyulmayabilir, ama bu alanlarda bile tam anlamında etkin bir düşünce ortaya koymak ancak ve ancak tarihsel bir araştırmayla sağlanabilir.

Felsefe ancak felsefe tarihi çerçevesinde öğrenilebilir. Gerçekte her bilgi alanı tarihiyle önemlidir. Tarihine yerleştiremediğimiz bir bilgi gerçek anlamda bilgi değeri taşımaz. **Her bilgi tarihin**

bir ürünüdür. Her hevesli kişi büyük ustaların deneylerinden yararlanarak ustalaşır. Bu durum felsefede de bilimde de sanatta da böyledir. Renoir'ın dediği gibi, resim öğrenmek isteyenler müzelere gitmelidirler. Felsefe *öğretilen* bir bilgi olmaktan çok *öğrenilen* bir bilgidir. Felsefe profesörlerini hiç sevmeyen Schopenhauer büyük yazarlarca ortaya konan görüşlerin felsefe profesörlerinin derslerinden daha verimli olduğunu düşünüyordu. Felsefeye yönelen kişi bir yandan felsefe tarihinin inceliklerini öğrenirken bir yandan da doğruca filozofların metinlerine yönelmelidir. En başta da büyük filozofların temel metinlerini seçmek gerekir. Bu arada bir felsefe dizgesinin tarihsel koşullarda oluştuğunu, doğup geliştiği yerin ve zamanın düşünsel ve duygusal koşullarına uyduğunu da unutmamalıyız. **Dizgelerin kendi aralarında çelişmeleri felsefeye yönelen genç insanın umudunu kırmamalıdır: bu bir yetersizliğin değil bir zenginliğin görünümüdür. Doğrular çatışkıların ışığında kendilerini gösterirler.** Bilimin alanında bile şaşmaz bilgiler yokken ya da dönüşümün koşullarından sıyrılıp sonsuza kadar varlığını sürdürebilecek bilgiler yokken felsefede bir defa ortaya kondu mu artık kimsenin hayır diyemeyeceği bilgilerin olmaması doğaldır. Bizler ancak sarsılmaz bir biçimde sağlam olana güvenebileceğimizi düşünürüz. Bu hoş bir duygudur. Bu isteğimiz *durmadan dönüşen* bir gerçeklikler dünyasında yaşadığımız gerçeğini değiştirmez.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN NEDİR?

KENDİNİ YARATAN İNSAN

Felsefenin araştırdığı insan

Yeryüzünde uzun yüzyıllar boyu insanoğlu akıllara durgunluk verecek bir serüveni gerçekleştirdi. Sonuncu tür olan insanın kalıntıları toprağın üst katmanlarında bulundu. **O doğanın kendisi için çizdiği yolda ilerleyen bir varlık olmaktan ötede doğayla hesaplaşan bir varlık olma özelliği gösterdi. Bunu bir *doğadan ayrılma* olgusu olarak belirleyebiliriz, *doğanın üstünde bir doğa kurma* olarak da belirleyebiliriz.** İnsan araç ve gereç kullanmakla yaşamını daha uygun koşullarda sürdürebilme, bu arada bir ölçüde tehlikelerden korunabilme olanaklarını yaratmış oldu. Bunun bir başka anlamı şudur: o yalnız ortama uyan bir varlık olmadı, ortamıyla hesaplaşan, ortamını dönüştüren, ortamı kendisi için daha elverişli kılan bir varlık oldu. Onu doğayla ilişkilerinde etkin kılan iki önemli organı, eli ve beyni vardı. Bu iki organı ona doğanın bedensel açıdan en zayıf varlığı olma koşulunda bir takım kazanımlar sağladı. Elin gelişimi beynin gelişimini ve beynin gelişimi elin gelişimini kolaylaştırdı. Bu bir anlamda bir zayıflığın yapay bir yolla giderilmesi gibi görünür. Asıl görünüm elbette doğanın güçleri çerçevesinde özel bir güç yaratmaktır. Doğadan aldığıyla yetinmeyen tek tür insandır. O ayrıca doğayı kendi yararına dönüştürmek gibi bir büyük işin peşine de düşmüştür.

Toplumsallığın anlamı

Toplumsallık güç oluşturmanın bir başka yoluydu. Hayvan dünyasında da dayanışık birliktelikler görüyoruz. Hep birlikte yaşama iç-

güdüsü dünyada bir varlık olmanın zorluklarını yumuşatıyor. İnsan için bu birliktelik sürü olmak yerine dayanışık bir bütün olmak anlamı taşıyor daha çok. Sürüdeki birliktelik ancak olağan koşullarda geçerli bir birlikteliktir. Bir sürüye daha güçlü bir türün üyesi ya da üyeleri saldırdığı zaman ortaya çıkan tablo sıkıntılı bir tablodur. Doğadaki bütün türler kendilerini aşan türler karşısında zayıftırlar. O bir yana, doğanın güçleri karşısında zayıftırlar. İnsan daha da zayıftır: tek başına doğanın güç koşullarına dayanabilecek bir varlık değildir. **İnsanın toplumsal yaşama bağlılığını da bu zayıflık çerçevesinde anlamak gerekir: o yaşamın güçlüklerine ancak başka bireylerle birlikte karşı koyabilirdi.** Bu bedence güçsüz canlı varlık, bu yeryüzünün en gelişmiş hayvan türü, üst düzeyde bir yaşam oluşturabilmek için usunu ya da kavrayışını sürekli olarak geliştiren bu varlık dünyada kendisi için korunaklı ve verim sağlayıcı bir alan yarattı. İnsan dediğimiz bu varlık bedeninin zayıflığıyla gelen sıkıntılarını zekasıyla aşarak ya da kapatarak sürekli bir gelişim içinde bugüne ulaştı.

Toplumsallık insanın temel yaşam koşuludur. İnsan toplumsallığa mahkumdur. Homeros şöyle diyordu: *"Yeryüzünde insandan daha zayıf hiçbir şey yoktur."* İnsanın temel özelliği toplumsallıktır ancak bu toplumsallık tarihsellik çerçevesinde anlaşılması gereken bir toplumsallıktır. İnsanoğlu tarihin bir ürünüdür, tarihinin bir ürünüdür. Toplumsallık da tarihin bir ürünüdür. İnsan toplumsal yaşamını en elverişli biçimleriyle bir çırpıda kurmuş değildir. Tersine, insanın toplumsallık adına kendiyle savaşımı çok uzun sürmüş ve ne yazık ki son derece kanlı olmuştur. O acılarla yazılmış bir serüvendir. Bu da bize bugünkü mutlulukların dünkü acılardan çıkıp geldiğini ve acısız gelişim olmadığına ve belki de olamayacağına göre bugün çekilen acıların geleceğin mutluluklarını oluşturacak tek itici güç olduğunu duyurur. İnsanoğlu tarihini yaratırken kendini yaratmıştır. Buna göre "insanlık" terimi bize biryığını, bir kuru kalabalığı değil, bilinciyle sürekli evrim durumunda olan "bütün insan"ı düşündürür.

İnsan yeryüzünün tek ussal varlığıdır. Ussallık belki de onun en belirleyici yetisidir. İnsanı bir *bilinç varlığı* olarak da tanımlayabiliriz. Yapısı gereği zorunlu olarak toplumsal düzende varlığını sürdüren insanın başka yetileri de vardır. Bu çerçevede *düşünme* yetisinin yanına *konuşma* yetisini de koymak gerekir. El ve beyin ilişkisinde olduğu gibi düşünme ve konuşma yetileri de birbirine bağlı görünümler ortaya koyar. Konuşma yetisi ya da dil yetisi düşünselliğin beden üzerindeki yansıması gibidir. Rabelais bir başka yetimizin varlığına parmak basmıştı, o da *gülme* yetisiydi. **Sonunda her şeyin dönüp dolaşıp bilinçlilik çerçevesinde bir anlam kazandığını görüyoruz.** Bütün bu saptamalar insan denen bu çokyönlü varlığın ancak en genel varoluş özelliklerini açıklar. Temel sorun insanın görünür ve görünmez yanlarıyla nasıl bir varlık olduğu sorunudur. Bu yüzden "insan nedir?" sorusu bütün insanlık tarihi boyunca ama en çok da son üç yüzyılda felsefenin temel sorusu olmuştur.

İnsan felsefenin başlıca konusudur: o ne olduğuyla ne olabileceğiyle ne olması gerektiğiyle felsefi araştırmanın temeline yerleşmiştir. Eski felsefeler her türlü bilgiden sorumlu oldukları için insan araştırmasıyla sınırlanmayı elbette düşünmüyorlardı. Ama felsefe Yeniçağ'da çeşitli bilgi alanlarını sırtından atınca insanda sınırlanmak durumunda kaldı. Bu zaman zaman sanıldığı gibi felsefede kısırlığa değil verimliliğe yol açabilecek bir durumdu. Bu verimlilik gerçekleşmemişse bunun nedenlerini değişik yerlerde aramak gerekir. Daha baştan beri bu böyleydi: insan kendini hep yeniden yaratırken ne olduğunu ve ne olabileceğini bilmek istiyordu. Felsefe zaten bu noktada bir gereksinim olarak kendini gösterdi. **Felsefe insanın kendiyle ve içinde yaşadığı ya da bir parçası olduğu evrenle ilgili merakından doğmuştur.** Böyle olmakla o en geniş çerçeveli düşünce alanıydı ve insanla ilgili tüm sorunları içeriyordu. Buna göre felsefe insanın ne olup ne olmadığını araştırmak açısından çok önemliydi. Bu araştırma felsefenin zorunlu yüklerinden kurtulmasıyla daha da olası oldu. Bu çerçevede felsefe insanla ilgili her türlü sorundan sorumludur bugün. İnsanla ilgili tüm arayışlar öncelikle felsefede temel anla-

mını kazanır. **Eskinin filozofu artık yok, buna göre *her şeyi bilen bilge kişi* tarihe karıştı.** Bilginin çapı ya da alanı genişledikçe, bilgi çeşitlendikçe, bir başka deyişle felsefe her yükü çekecek durumdan çıktıkça başka bilgi alanları oluştu. Şimdi artık filozofların belli bir tek işi var: insanın ne olduğunu ve ne olmadığını ortaya çıkarmaya çalışmak.

Alet'den Yeni alet'e

Rönesans'dan sonra ya da Yeniçağ'ın başlarında deneysel bilimler kendi yöntemlerini ve konularını belirleyerek, kendi deney alanlarını oluşturarak felsefeden kopmaya başladılar. O zaman büyük bir düşünce dönüşümü gerçekleşti. Bacon, Aristoteles'in *Organon*'una (Alet) karşı çıkan görüşlerini *Novum organum*'da (Yeni alet) ortaya koydu, deneysel yöntemin ilk tasarısını sundu. **Bundan böyle salt ussal düşüncenin yerini ussal-deneysel düşünce alacaktı. Kuramla uygulama arasındaki kopukluğun son bulması demekti bu. Zamanın getirdiği yeni koşullar çerçevesinde *düşünmek*'le *eylemek* arasındaki uçurum kalktı.** Gelişmeler büyük oldu. Galileo Galilei matematikle fiziği evlendirerek matematik-fizik'i kurdu, yeni fizik bilimini temellendirdi. Newton yeni fiziğin gelişmesine büyük katkılarda bulundu. Lavoisier kimyayı, Claude Bernard biyolojiyi geliştirdi daha doğrusu bilimleştirdi. XIX. yüzyılda toplumbilim ve ruhbilim birer deney bilimi oldular. O zaman insan kendi genişliklerini ve kendi derinliklerini keşfe çıktı. **Alman ruhbilimcisi ve fizyoloji uzmanı Wilhelm Wundt ilk ruhbilim laboratuarını 1879'da Leipzig'de açtı. Bu durum ruhbilimi insanlığın en önemli ilgi alanlarından biri olarak öne çıkardı. Ruhbilim çok şeyi değiştirdi, sanatı da felsefeyi de hatta başka bilimleri de etkiledi.**

Öte yandan olumcu felsefenin büyük adı Auguste Comte toplumbilimi temellendirdi. Bu iki büyük devrim insanlığın düşünce dünyasına çok büyük katkılarda bulunmuştur ve bilimlerin ve sanatların kavrayışlarında ve yönelimlerinde büyük değişiklikler yaratmıştır. Toplumbilim de ruhbilim de uzun yüzyıllar boyu felsefenin içinde yer alan araştırmaların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Her iki alan

da felsefenin içinde kuramsal arayışlarla gelişmişti. Daha önce toplum sorunlarıyla ilgilenenlerin de insan ruhuyla ilgilenenlerin de belli bir yöntemi ve bilimsel bir amacı yoktu. Toplumbilim bundan böyle toplumsal yapıları kavramaya yöneliyor, somut araştırmalara giriyor. Ruhbilim bir gözlem ya da içgözlem bilimi olmaktan çok bir deney bilimi olmanın verimine ulaşıyor. Paul Foulquié'nin dediği gibi *"Günümüzde kimyacı cisimleri nasıl inceliyorsa deneysel ruhbilim de laboratuarlarını kurmaya başlıyor"*. Bütün bu gelişimler, felsefeden bu ayrılmalar felsefenin yararına oldu. Böylece felsefe uzun yüzyıllar boyu yükümlendiği sorunlardan kurtuldukça temel insan sorunlarıyla başbaşa kaldı. Bugünün filozofu insan sorunlarını ele almakta ne ölçüde yeterli ya da ne ölçüde yetersiz olursa olsun kendisini kimyadan, fizikten, gökbilimden, hatta şiirden ve müzikten sorumlu duymuyor.

İNSAN: GELİŞEN VARLIK

Doğadaki insan

İnsanın dünyadaki yerini doğru olarak belirleyebilmek için onu öncelikle doğanın parçası olan bir varlık, biyolojik bir varlık olarak görmek gerekir. Biyoloji bilimiyle uğraşanlar birhücrelilerden insana kadar uzanan gelişim çizgisinde şu gerçekle yüzyüze geldiler: basamaklar düzeninde bir önceki hayvan bir sonraki hayvanın bazı özelliklerini daha basit ölçülerde taşıyordu, bir başka deyişle bir öncekinin bir özelliği bir sonrakinde daha yetkin olarak bulunuyordu. **Tilney ve Yerkes adlı araştırmacılar maymun beyninin minyatür bir insan beyni olduğunu gördüler.** Bir türün bir türe komşu oluşu bu iki tür arasında bir sürerliğin bulunduğu anlamına gelir mi? Neden olmasın! Bunun tartışmasını bilim adamlarına bırakmak doğru olur. Ancak her tür kendi özellikleri içinde bütündür. Yani *maymuna bak insanı tanı* ya da *insana bak maymunu tanı* gibi bir kolaylığımız yoktur. **Uzun araştırmalar yaşamın inorganikten organiğe, organikten bilinçliye doğru uzun süreçler boyunca dönüştüğünü gösterdi.** Önce inorganik olandan organik olana, sonra organik

olandan organlaşmış olana, daha sonra da organlaşmış olandan bilinçli olana geçildi. **Doğa bu çok uzun olan ya da bize çok uzun gelen süreçler boyunca dönüşümlerini sürdürdü ve bugünün bilinçli insanını ortaya çıkardı. Bunu hem doğanın insanı oluşturması hem de insanın doğada kendini oluşturması olarak görebiliriz. Bilinçlilik doğal yaşamın en uç noktasıdır. Buna doğanın kendi bilincine varmaya yöneldiği aşama diyebiliriz.** Ancak en uç noktanın en son nokta olduğunu düşünmek doğru olmaz. Bu bizi *tarihin sonuna geldik* gibi saçma bir görüşü benimsemeye götürebilir. Bilincin sürekli evriminde insan her adımda kendini biraz daha yeniden yaratmaktadır.

Homo sapiens

İnsanın kökenine inebilmek için dört milyon hatta altı milyon yıllarına kadar gitmek doğru olur. Bazı araştırmacılar bunun bir milyon üç yüz bin yıldan daha çok olmaması gerektiğini düşünürler. Sanıldığına göre insanın en eski atası Afrika'da yaşamıştı. Ancak o gerçekten insan mıydı yoksa maymun muydu? Bulunan kimi örnekler maymuna kimi örnekler insana yakındır, kimi örnekler de ortadadır. Genel görünüm şöyledir: insan bedeni üzerinde bir maymun başı vardır, ancak alın maymununkinden daha geniştir. **Hayvandan insana geçişin yedi yüz elli bin yılda gerçekleştiği düşünülür.** Otuz bin yıllarına doğru ilk gerçek insan *homo sapiens* ortaya çıktı. Atamız *homo sapiens*'den önce *paleantrop* diye adlandırılan yarı-insan vardı. Bin yüzyıl kadar varlığını sürdürmüş olan *paleantrop* kaba gereçler yapabiliyor, ateşi kullanabiliyor, büyük bir olasılıkla ölülerini gömmeyi biliyordu. Dünyanın buzullarla kaplı olduğu o zamanda dünya henüz bugünkü biçimini almamıştı: yer kabuğu kırılmalara uğruyor, yeni tepeler ve faylar oluşuyordu.

Son buzul çağının kapanmasıyla ve buna bağlı olarak buzulların kuzeye çekilmesiyle başlayan iklim yumuşamasında maymunla insan arasındaki geçiş türlerinden sonuncusu da ortadan çekildi, onun bıraktığı yere *homo sapiens* yerleşti. Otuz bin yıllarında ortaya çıktığı sanılan bu göçebe yeni insan doğal yaşamdan yavaş yavaş toplumsal ya-

şama geçti, avcılıkla ve meyve toplamakla geçinirken hayvan derisinden çadırlar yapmaya ve balçıktan barınaklar kurmaya başladı. *Homo sapiens*'in bazı incelikleri vardı: toplumsal yaşama yatkındı, dünyaya yerleşmeye ve yayılmaya eğilimliydi. Onun göçleri değişik insan topluluklarını karşı karşıya getirdi. Bu karşılaşma özellikle Avrupa'da yoğun oldu. İnsanın insan olarak yetkinleşmesi on bin yıllarıyla beş bin yılları arasında gerçekleşti: insan toprağa yerleşti, üretime yöneldi, tarıma ve dokumaya yöneldi, pişmiş topraktan kaplar yaptı. Üç bin yıllarından sonra başlayan uygarlaşma XII. yüzyılda Demir Dönemi'nin başlamasıyla büyük atılımlar gösterdi.

Homo sapiens'in ve homo neandertalensis'in özellikleri

Bugünkü insanın atası olan *homo sapiens*'in boyu ortalama 1.80 metreydi, kafatası hacmi 1590 cm^3 kadardı. Alnı genişti, çenesi belirgindi, dişleri bugünkü insanın dişleri gibiydi, omurgası bugünkü insanın omurgasına benzer biçimde hafifçe büküktü, kolları uzun ve dolgundu, elleri bugünkü insanın ellerinden farklı değildi, bacakları uzundu. Altmış beş yaşına kadar yaşayabiliyordu. Oldukça toplumsallaşmıştı, boylar oluşturmuştu, hem aile düzeninde hem toplum düzeninde yaşıyordu: önderleri, büyücüleri, avcıları vardı. Çadır yapmayı biliyor, mağarayı ev olarak kullanabiliyordu. Avcılıkla geçiniyordu, üstelik nasıl av yapması gerektiğini biliyordu, bu yönde teknikler geliştirmişti ve av alanının kökünü kurutmak gibi bir alışkanlığı yoktu. *Homo sapiens*'in yanında bir de *homo neandertalensis* mi vardı? Bu iki insan "akraba" mıydılar?

Homo neandertalensis kimdir? Dr.Fuhirott 1856'da Almanya'da Düssel havzasında (Düsseldorf'un doğusu) Neandertal vadisinde insan fosili kalıntıları buldu. Böylece ortaya çıkarılan *homo neandertalensis*'in *homo sapiens*'den çok önce yaşamış olduğu anlaşıldı. O *homo sapiens*'in atası olabilir miydi? Büyük bir olasılıkla ikisi arasında herhangi bir sürerlik sözkonusu değildi. Her ikisinin birbirine uymayan pekçok özellikleri vardı. *Homo neandertalensis*'in boyu ortalama 1.55 metreydi, kafatası hacmi 1450 cm^3 kadardı, alnı dardı, çenesi basıktı, dişleri güçlüydü ama yediklerinin yapısı gereği oldukça yıpran-

mıştı, omurgası büyük maymunların omurgasını andırıyordu, kolları kısaydı, bacakları da kısaydı. Elleri bugünkü insanın ellerine benziyordu. *Homo neandertalensis* aile denebilecek küçük topluluklar halinde yaşıyordu. Ölüm oranı yüksek, ölüm yaşı ortalama yirmiydi. Mağaralarda barınıyordu, ev kavrayışından uzaktı. Ateşi kullanmayı biliyor, avcılıkla geçinirken hayvanları avlamaktan çok onları kitle halinde katlediyordu. Bir zaman sonra silinip gitti.

İNSANIN GÜCÜ

İnsan olabilmek

Dönüp dolaşıp geleceğimiz soru "insan nedir" sorusudur. İnsan nedir? Bu soruya çok değişik yanıtlar verilebilir. **İnsanı iki ayak üzerinde duran memeli hayvan diye de yeryüzünün tek ussal varlığı diye de tanımlayabiliriz.** İnsanın temel özelliklerinden biri elbette toplumsallığıdır. M.Ö. IV. yüzyılda Aristoteles onu *zoon politikon* olarak yani "toplumsal hayvan" olarak tanımlamıştı: insan yaşamı toplumsallığın dışında olası değildir, insan bireyi tek başına varlığını sürdüremez. **Toplumsallık insan türünün çok önemli bir özelliğidir. Ama bu özelliği eşi benzeri bulunmaz bir özellik gibi göstermek doğru olmaz. Ne olursa olsun toplumsallık insanın ayırıcı özelliği olarak gösterilemez: toplu yaşam koşullarına uymuş pek çok hayvan türü vardır.** İnsan için önemli olan toplu yaşama zorunlu olmak değildir, topluca insan gibi yaşamayı becerebilmektir. Yeniçağ'ın başlarından sonra filozofların *toplumsal sözleşme* kavramı üzerinde uzun uzun durmaları boşuna değildir. Bu da bize gerçek anlamda insan olabilmek diye bir sorunumuz olduğunu düşündürür. Bu sorunu elbette *haklar ve özgürlükler* çerçevesinde tartışmak gerekir. Dünyada insandan başka hiçbir hayvan türü kendini yok etmek gibi bir sorunu yaşamıyor ya da en azından büyük boyutlarda yaşamıyor. Yazık ki savaş insan olmanın zorunlu bir koşulu durumuna geldi. Bu kötü koşula karşı duranların sayısı bütün dünyada giderek artıyor. Gerçek anlamda insan olmak yolunda çaba gösterenler kan döken değil tartışan insanı yaşamda etkin kılmayı amaçlıyorlar.

Filozoflar ve edebiyat adamları insan için değişik tanımlar yaptılar, değişik belirlemelerde bulundular. Protagoras *"İnsan her şeyin ölçüsüdür"* derken insanın mutlak bilgiye ulaşamayacağını bildiriyor, bize mutlak bir kuşkucu anlayışla *size nasıl geliyorsa öyledir* gerçeğini benimsetmek istiyordu. Dostoyevski insanı *"Her şeye alışan varlık"* diye tanımlarken alışkanlıkların insan yaşamı için belirleyiciliğine parmak bastı. Voltaire işi daha başka açıdan ele aldı, o insanın öbür köpeklerhavlayınca havlayan bir köpek olduğunu söyledi. Bu da elbet görünüşte insanla ilgili bir umutsuzluk bildirisiydi, aslında insana umut bağlamış bir düşünürün insandan umudu kesmesi değil de onu ağır eleştirmesiydi. Pascal için insan düşünen bir kamıştan başka bir şey değildi. Hobbes uygarlık öncesinde varolduğunu düşündüğü "doğal dönem" insanını anlatırken *"İnsan insanın kurdudur"* dedi. Oysa Spinoza için insan insanın tanrısıydı. Bazı filozoflar *doğal durum*'daki insanı acımasız bencil bir yırtıcı olarak tanımlarken bazıları onun o zaman bile insan olma duygularıyla donanmış olduğunu düşündüler. **Ne olursa olsun, insan düşünme ve dil yeteneği olan bir varlık olarak öbür varlıklardan daha etkin bir güce ulaşmıştır. Bu güç öncelikle gerçeği anlama ve yaşamı dönüştürme gücüdür.**

İnsanı hayvandan ayıran

İnsan hayvandan her şeyden önce gelişmiş bir düşünce dünyasına ulaşmış olmasıyla ayrılır. Onun dünyasında hayvanda olmayan bir özellik vardır: insan öncelikle genel ve soyut fikirler çerçevesinde düşünür. Üst düzey hayvanlarda küçük ölçüde bir düşünselliğin varlığından sözedebiliriz: dayak yiyeceğini anlayan kedi kapalı pencereden değil açık pencereden kaçar. **İnsanın düşünce dünyasını bu dünyada, yaşam deneyleriyle kurduğu kesindir.** Düşünce tarihi boyunca bazı filozoflar doğuştan fikirlerin varlığına inanmış olsalar da bugünkü bilgilerimiz çerçevesinde şunu rahatça söyleyebiliriz: insan bu fikirlerin tümünü yaşam deneylerinden getirmiştir. Yaşam deneyleri dediğimiz zaman elbette yalnızca bireyin yaşamsal etkinlikleri yani dünyayla ilişkileri anlaşılmamalıdır. Öyle olsaydı düşünce dünyamız çok kısır ya da çok sınırlı kalırdı. **İnsan baş-**

ka bireylerin deneylerinden de yararlanabilen tek varlıktır. Bu yüzden koca tarih uçsuz bucaksız bir yaşam alanı olarak durur önümüzde. Biz onda bizden önceki insanların deneylerini buluruz. Bizden önce yapılmış olan deneyleri yeniden yapmak gibi bir telaşın içine girmeyiz. **İnsan başkalarının deneylerinden de yararlanabilen tek varlıktır derken özellikle tarih denen büyük hazinenin bizim için çok önemli bir gözlem alanı olduğunu düşünüyoruz.**

Bu alan bize her an gerçekleştirdiğimiz bireysel deneylerimizin de katkısıyla düşünselliğimizin yapı taşları olan temel kavramları verir. Biz bugüne tarihin gözüyle ve tarihe bugünün gözüyle bakarız. Temel kavramlarımız tarihin akışı içinde dönüşerek bugüne gelmiştir. Biz bu kavramlarla düşünürüz ve fikirlere ulaşırız. Biz genel ve soyut fikirlerle kültür dünyamızı kurarız. Felsefe, bilim ve sanat bu genel ve soyut fikirlere göre oluşur ve gelişir. Ancak tüm bilgilerimizin kökeninde somut yaşam vardır, bunlar yaşamdaki gerçek gerçekliklerin yansıları olan kavramlarla oluşturulmuşlardır. **Önce yaşam vardır, düşünce yaşama göre kurulur ve yaşamın yeniden kurulmasına katkıda bulunur. Bu genel ve soyut fikirler elbette başkalarının ve bizim yaşam deneylerimizin ortak ürünlerinden başka bir şey değildir.** Her sağlıklı bilgi sağlıklı bir bilincin ürünüdür ve her sağlıklı bilinç doğru ya da gerçeğe uygun oluşturulmuş kavramlara ulaşmış olan bilinçtir. Onlar bizim düşünselliğimizin temel dayanaklarını kurarlar. Onlarsız düşünmek olası değildir. İnsan türdeşleriyle bu kavramların belirleyiciliğinde oluşturduğu genel ve soyut fikirlerin aracılığıyla ilişki kurar.

Çocukların ve ilkellerin genel ve soyut fikirlere sahip olmamaları onları gelişmiş bir düşünce etkinliğinden yoksun kılar. Locke'un da belirlediği gibi, doğuştan fikirler diye bir şey olsaydı çocukların ve ilkellerin de sağlam bir düşünsellikle donanmış olmaları gerekirdi. Oysa onlarda böyle bir özellik, böyle bir yatkınlık göremiyoruz. Ribot bu konuda der ki: *"İlkeller soyut terimlerden yoksundurlar:* yuvarlak*'ı belirtebilmek için* top gibi *derler. İlkeller genel terimlerden de yoksundurlar, onların her çeşit köpek için özel terimleri vardır, genel olarak köpek'i belirleyecek terimleri yoktur. Et yemekle, meyva yemekle, ekmek yemekle ilgili özel fiilleri*

vardır, ama yalnızca yeme'yi belirleyecek fiilleri yoktur." Levi-Bruhl ilkellerde düşünselliğin *mantıköncesi düşünsellik* olduğunu söyler. Ona göre insana mantığını kazandıran toplumsal yaşamın koşullarıdır. İnsan usunun yaşam deneyleri çerçevesinde gelişiyor olması bilinen bir gerçektir, bu gerçek hepimizin kendi yaşamımızda deneyimine ulaştığımız bir gerçektir.

İnsanın doğası ve amacı

Yeniçağ'ın büyük felsefeleri, örneğin Descartes, Spinoza, Leibniz, Hume, Kant felsefeleri insan nedir sorusunu her zaman dolaylı olarak ele aldılar, bu konuya doğrudan doğruya girmeyi düşünmediler. Ancak onların arayışları da örtülü bir biçimde de olsa önünde sonunda bu vazgeçilmez soruya aranan karşılıklarla belirgindir. Onlar daha çok insanın dünyadaki yerini ve bu arada içinde yaşadığımız ve bilgisine ulaşmaya çalıştığımız evrenin ya da dış dünyanın ne olup ne olmadığını tartışmayı uygun gördüler, bu çerçevede bilgi sorunlarını kendi bilgi kuramları çerçevesinde birinci planda önemsediler. Onların çabası elbette önünde sonunda insan nedir sorusunu yanıtlamamız için düşünce alanına çok büyük olanaklar sağlamıştır. Ancak belki de felsefe dediğimiz araştırma alanının en büyük ya da en temel sorunu insanın ne olup ne olmadığı sorunudur. Bu konuda seçim filozofun kendi bakış açısına bağlı olduğu kadar yaşadığı dönemin toplumsal ve iktisadi koşullarına bağlıdır.

Adını andığımız bu büyük felsefelerden sonraki felsefeler insanı yalnızca insan olarak, kendisi olarak, bir bütün olarak ele alıp incelemeye yöneldiler, bir başka deyişle "bütün insan"la ilgilendiler, onu bir us-duygu-eylem bütünü olarak değerlendirdiler, bu arada onun bilinçli bir varlık olarak düşünce etkinliklerini araştırdılar. İnsanın bir düşünce varlığı olduğu kadar bir eylem varlığı olarak, dönüştürücü bir güç olarak görülmesi elbette çok önemliydi. Varoluşçuluk da, bir bakıma varoluşçuluğa yöntemini kazandırmış olan olgubilim de, kişilikçilik de, daha önce Marx felsefesi de insana bütünsel bir gözle bakarlar. Bu bakış insanı kuramın alanından kopmaksızın yaşamı doğru olarak algılamaya yöneltmiş, kura-

mın alanını yaşamın alanına bağlamıştır diyebiliriz. Zaman içinde felsefeler somut yaşam koşullarıyla, özellikle toplumsal sorunlarla daha çok ilgilenir oldular. Bu belki de yaşamın giderek karmaşıklaşmasıyla ilgili bir sorundu. Gelişiyoruz diye bir açmazın içine düşmüş olabilir miydik? Kendimizi dahamutlu bir yaşama hazırlamamız için neler yapmamız gerekirdi?

İyi'yi gerçekleştiren insan

Bir amaç varlığı olarak insan kendisi için en uygun yaşam ya da davranış koşullarının neler olabileceğini araştırırken ahlak sorunlarını felsefenin önemli bir yerine yerleştirmiş oldu. Bu çerçevede ahlak sorunları birbirine karşıt gibi duran iki büyük bakış açısı içinde önem ve anlam kazanıyor: iyi'yi gerçekleştirme yolunda insanın en büyük dayanağı bilgi midir yoksa bu işi bir seçim işi olarak görmek mi doğru olur? İnsan dünyaya belli bir ahlak duygusuyla mı gelir yoksa ahlak duygusunu yaşam deneyleriyle mi kazanır? Düşünce tarihi içinde bilgiden yana olanların daha ağır bastığını görüyoruz. Sokrates ahlaki seçimlerde bilginin önemine özellikle parmak basmıştır. Yeniçağ'ın bazı düşünürleri, özellikle ingiliz düşünürleri uzun bir süre insanın belli bir ahlak duygusuyla dünyaya gelmiş olabileceğini düşündüler. XIX. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş olan "doğal hukuk" fikri bu anlayışın ürünüdür. **İnsanın dünyadaki yeri ve yükümlülükleri nedir, amaçları neler olabilir?** Bu noktada insan neyi yapıp neyi yapmadığını, neyi yapması gerektiğini ve neyi yapmaması gerektiğini belirlemeye çalışırken özellikle kendi gücünü tartışır, sınırlarını görmek ister. **Eski ahlaklar daha çok biçimsel ahlaklar oldular, kuramdan yaşama yöneldiler, insana ödevlerini bildirdiler, yeni ahlak anlayışları ahlakı daha çok yaşamın gerekleri üzerine kurmak istiyor.**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FELSEFEDE İLK ARAYIŞLAR

İLK UYGARLIKLAR: MİTOLOJİ UYGARLIKLARI

Mitolojinin önemi

Mitoloji bir mitoslar toplamıdır. Mitosları en eski zamanların masalsı öyküleri diye tanımlamak yanlış olmaz. Mitos bir halkın ortak ürünüdür. Simgesel yapıları içinde inanç ögelerini ve felsefi bakış açılarını içerirler. Bu öykülerin önemi genelde varlığın kökeniyle ya da evrenin kaynaklarıyla ilgili sorulara verilmiş ilk yanıtlar olmalarından gelir. Alexandre Haggerty Krappe der ki: *"Bir mitos özel nitelikli bir masaldır, tanrıların başlıca rollerden birini ya da birçoğunu oynadıkları bir anlatıdır."* Mitolojik yaratılar insanlığın her dönemiyle ama özellikle ussal düşüncenin henüz ufukta görünmediği dönemle ilgilidir. Buna göre bu tür yaratıları araştırıcı içeriklerine de bakarak ilk bilim ve felsefe ürünleri olarak görmek doğru olacaktır. Bilim ve felsefe zaman içinde mitolojik ürünlerden doğmuştur ya da daha doğrusu mitolojinin ussal düşünceye dönüşmesiyle oluşmuştur. Tüm mitolojiler bu anlamda önemlidirler, ama felsefe öncesi mitolojiler daha da önemlidirler. Felsefeyi doğurmuş olan yunan mitolojisi özellikle bizim ilgi alanımıza girmektedir.

Yunan mitolojisi zengin içeriğiyle ve insan ve evren sorunları karşısındaki yoğun araştırmacı yönelimiyle özellikle dikkatimizi çeker. Bu zenginlik büyük ölçüde yunan toplumunun değişik halklardan oluşmuş bir bütün olmasından gelir. Bu zenginliğin bir başka nedeni de yunan kültürünün *ilk uygarlıklar* diye adlandırdığımız önceki uygarlıkların veriminden yararlanmış olmasıdır. Yunanistan'ın parçalı siyasal-toplumsal yapısı yunan mitolojisine çeşitlilikler

katmış olmalıdır. **Siteler halinde yaşayan, birbirinden ayrı yaşayan, yalıtık bir yapı özelliği gösteren küçük küçük toplumların mitolojik ögeleri zamanla kaynaşmış ve böylece çok yönlü ve çeşitliliklerle dolu bir mitoloji ortaya çıkmıştır.** Elbet az önce dediğimiz gibi bu mitolojinin kaynağında daha eski uygarlıkların, doğu uygarlıklarının varlığını görmek de gerekir. Onda özellikle hitit mitoslarının etkisi açıktır.

İnsanlığın çocukluk dönemi

Evet, henüz felsefi kavrayışın ortaya çıkmadığı dönemlerde düşünceye mitoloji egemendi ya da düşünce mitolojide anlatımını buluyordu. O dönemde insan bir anlamda çocukluğunu yaşıyordu: en eski uygarlıklarda insanın usu oldukça sınırlı, buna karşılık imgelemi alabildiğine genişti. **Mitoloji bir uygarlıkta ortaya çıkan çeşitli söylencelerdir. Olağanüstü ögelerle örülmüş bu söylenceler derinden derine incelendiklerinde ilk ya da temel felsefi sorunları içine alan insan araştırmaları özelliği gösterirler.** Mitolojik ögeler çok basit masallar gibi görünseler de felsefe öncesi toplumların insanla ve ona bağlı olarak evrenle ilgili yorumlarını içerirler. **Mitolojiye felsefeden önceki felsefe diyebiliriz. Bir başka deyişle felsefe mitolojinin verimli toprağında yetişmiştir.** Eskiçağ'ın üç bin yıllarında başlayan ve yunan uygarlığına pekçok şey katmış olan ilk uygarlıklarını da bu yüzden *mitoloji uygarlıkları* diye adlandırıyoruz. Öte yandan sözkonusu uygarlıkları kültür tarihçileri *doğu uygarlıkları* diye de adlandırırlar. Çünkü bu uygarlıklar Doğu'da ortaya çıkmış uygarlıklardır. Sözkonusu uygarlıkların başlıcaları mezopotamya, mısır, hitit, ibrani, pers, fenike, girit uygarlıklarıdır.

Tarihçiler tektanrıcı dönemden önce ortaya çıkmış olan bu çoktanrıcı ve büyük ölçüde insanbiçimci uygarlıklara *pagan uygarlıkları* derler. Bunlarda tanrılar çok sayıdadır ve aralarında akrabalık ilişkileri vardır. Bu çokluğun başlıca nedeni iyiden iyiye birbirinden kopuk kent devletleri düzeninde yaşayan toplumların zamanla tam olarak ya da bir ölçüde bütünleşmeleridir. Yarattığı tanrıyı gideremeyen toplumlar onları birbirlerine yaklaştırmışlardır. **Paganlık gerçekte hıristi-**

yanların çoktanrılı dönem inançlarına ve bu inançları yaşatan toplumlara verdiği addır ki eski uygarlıklarla ilgili olmakla kalmaz, sonraki yunan-latin uygarlığı evresine de uzanır. Bütün bu ilk uygarlıkların ya da doğu uygarlıklarının kalıtı bir zaman sonra alttan alta yayılan etkilerle yunan toplumuna geçecek, bir başka deyişle yunan toplumu bütün bu uygarlıkların veriminden de giderek yepyeni bir uygarlık etkinliği ortaya koyacaktır. Bu da bize uygarlıkların zamanda ve uzamda yalıtık yani tam anlamında özerk bütünlükler olmadıklarını, tersine birbirlerinden alabildiğine etkilendiklerini gösterir.

YUNAN TOPLUMUNDA İLK FELSEFİ ARAYIŞLAR

Hesiodos'la başlayan

Felsefe Yunanistan'da ortaya çıktı, mitolojiden süzülerek geldi. Bu bir bakıma düşüncenin simgesel özelliklerinden sıyrılıp yalınlaşması demekti. Bununla birlikte mitolojinin yerini birdenbire felsefeye bıraktığını düşünmek doğru olmaz. Bu da bize tarihte bir şeyin bir çırpıda bitip bir başka şeyin bir çırpıda başlamasının olası olmadığını gösteren en iyi örneklerden biridir. Tarih dönüşümlerin tarihidir. Yunan mitolojisi mitolojilerin en ilginci ve en köklüsü olarak düşünülür. Ancak bu gerçeğin önemini çok abartmamak gerekir: mitoloji felsefe değildir, bilim de değildir. **Mitoloji henüz ussal açıdan yetkinliğe ulaşmamış olan ve daha çok imgelemsel çerçevede düşünen insanın ürünüdür.** Yunanistan bütün eski uygarlıkların etkileşim alanında ya da kesişme noktasında bulunmakla bu uygarlıkların bir anlamda doğal kalıtçısı oldu. Bu gelişmeler içinde Anadolu'nun batısında İonialılar Lydialılardan parayı, Fenikelilerden alfabeyi aldılar, yalnız sessizlerden oluşan bu alfabeye sesli leri eklediler. **Mitolojiden felsefeye geçişin en belirgin aşaması Boiotia'lı yunan şairi Hesiodos'un *Theogonia*'sıdır (M.Ö. VIII. yüzyıl).** Evrenin oluşum düzenini mitolojik ögeler çerçevesinde açıklayan bu yapıt belki de ilk gerçek felsefe kitabı olarak düşünülebilir.

Hesiodos'a göre başlangıçta yalnızca Khaos vardı yani *esneyen boşluk* vardı. Sonsuz bir karmaşayı düşündüren Khaos bir gücüllüktü yani olasılıkları barındırıyordu. Khaos'dan Nyks (Gece) ve Erebos (Yeraltı) oluştu. Nyks Khaos'un kızı, Erebos da oğludur. Nyks'den ve Erebos'dan olan Eros'la (Aşk) karmaşa son buldu. Eros, Ether'i (Işık) ve Aitheros'u (Gün) oluşturdu. Bu arada Gaia (Yer) oluştu, o da Uranos'u (Yıldızlı gök) oluşturdu. Bunlardan Okeanos, Kyklops'lar, Titan'lar oluştu. Gaia'yla Uranos'un çocukları Kronos ve Rea tanrılar tanrısı Zeus'un babası ve annesidir. Kyklops denilen devler alnının ortasında kocaman tek bir gözü olan yaratıklardır. Dağlar kadar iri olan bu yaratıklardan sonra Titan'lar gelmiştir. Titan'lardan da tanrılar oluşmuştur. Görüldüğü gibi burada son derece karmaşık bir oluşum tablosu vardır.

Yunan dünyası

Yunan dünyası Doğu'da kurulmuş olan imparatorluklara benzemez. Yunanistan'da azçok değişik biçimlerde yönetilen, kültür yapıları ve toplumsallaşma biçimleri oldukça ayrı olan kent devletleri vardır, bunlar herbiri bağımsız küçük küçük devletlerdir. Bu kent devletleri tablosu eski uygarlıklarda da karşımıza çıkar, ancak bu uygarlıklar geliştikçe toplumsal ve siyasal bütünlüklerini kurmuşlardır. Yunanistan'da böyle bir birlik kurulamadı. Yunanistan'daki bu kent devletlerinde tam karşıt özellikler gösteren iki ayrı yapı göze çarpar: tarım kentleriyle ticaret kentleri oldukça ayrı iktisadi ve toplumsal özellikler ortaya koyarlar. Bu da kabaca kuzeyde ticaret kentlerini bir araya toplayan Attika ve güneyde tarım kentlerini bir araya toplayan Peloponnesos bölgelerinin özellikleriyle belirgindir. Örneğin tarım kenti Sparta'da soyluluğa dayalı askeri bir düzen vardı, burada soylular altı yaştan başlayarak neredeyse ömür boyu askerdiler. Altmış yaşında askerlik görevini bitiren soylu kişi *Gerussia* denen ihtiyarlar meclisine girerdi. Spartalılar hep birlikte yemek yerler, hemen hemen bir kamp yaşamı sürdürürlerdi. Buna karşılık Atina'nın başı çektiği ticaret kentleri demokratik yönetim biçimlerine eğilimliydiler, bunu da halk meclisleriyle gerçekleştirmeye çalışıyorlardı. Ne

var ki bu kentlerde yetersiz ve kargaşık demokratik uygulamalar çok zaman tiranlıklara yani zorba yönetimlere geçit veriyordu. **M.Ö.VIII. yüzyılla birlikte başta Atina olmak üzere ticaret kentlerinin dışa açılmaya başlamasıyla yani sömürgeciliğe yönelmesiyle başlayan zenginleşme olgusu ağır toplumsal sorunlar getirirken ahlaki sorunları da öne çıkardı.** Sömürgecilik yoluyla zenginleşme yüzünden toplum sınıfları arasında uçurumlar açıldı. Para iktisadının toplumsal yaşama egemen olmasıyla bu denge bozukluğu iyiden iyiye belirginleşti. Küçük toprak sahipleri topraklarını henüz kullanmayı iyi bilmedikleri para karşılığında büyük toprak sahiplerine kaptırdılar.

Felsefenin öncüleri: Yedi Bilgeler

Yedi Bilgeler diye adlandırılan ahlakçılar böylece düşünce tarihinin ilk düşünürleri oldular. Toplumsal dengelerin iyice bozulduğu Yunanistan'da böylesi bir ahlakçılık yeterli olacak mıydı?Yedi Bilgeler Yunanlılara doğru yaşamanın kurallarını öğretmeye çalıştılar. Bu ahlakçılar belki de yediden çoktur. M.Ö. VIII. yüzyılla gelen iktisadi ve toplumsal sıkıntıları VII. yüzyılın bazıları devlet adamı olan bu ahlakçıları gidermeye yöneldiler. Sonucun beklendiği gibi olmadığı kesindir. Yedi Bilgeler dendiği zaman kaynaklarda genel olarak şu yedi kişinin adı geçer: Lindos'lu (Rodos) Kleobulos, Atina'lı Solon, Sparta'lı Khilon, Trakya kökenli Midilli tiranı Pittakos, Miletos'lu Thales, Priene'li (Karia) Bias, Korinthos tiranı Periandros. İlk gerçek felsefe tarihçisi Diogenes Laertios ya da Laertes'li (Kilikya, Adana yöresi) Diogenes iskit filozofu Anakharsis'i, Khen'li (Peloponnesos) Myson'u, Syros adasından Pherekydes'i, Knossos'lu (Girit) Epimenides'i de bu bilgeler arasında sayar. Belki de onların yedi kişide sınırlandırılmaları gerekmiyordu. Bu kişileri filozoftan çok sıradan ahlakçılar olarak görmek doğru olur. Bu kişiler genellikle siyasete yakın ya da siyasetin içinde insanlardı. Bize özdeyişler bıraktılar ve yüzeysel görüşleriyle bir toplumun dalgalı ya da sallantılı gidişine bir yön vermek istediler.

DUYUMCU ÇÖZÜM: İONİA FİLOZOFLARI

Miletos'lular: Thales, Anaksimandros, Anaksimenes

İlk filozoflar dediğimiz zaman Yedi Bilgeler'den sonra düşüncelerini ortaya koymuş olan *Sokrates öncesi* filozofları düşünüyoruz. Bu filozoflar öncelikle evrenin oluşumuyla ilgileniyorlar, evrenin kaynağını ya da ne'den geldiğini araştırıyorlar, evreni oluşturan temel ögenin ya da ögelerin neler olduğunu ortaya koymaya çalışıyorlar, bu arada evrenin konumuyla ve devinimleriyle ilgili görüşler üretiyorlardı. Onların ahlak sorunlarıyla pek ilgileri yoktur, onları daha çok doğa filozofu olarak görmek doğru olur. Çok azı yan bir etkinlik olarak ahlak sorunlarıyla ilgilenmiştir. O zamanın koşulları içinde hiçbir sağlam önbilgi olmaksızın üretilmiş olan bu görüşlerin bugün için ancak tarihsel bir değeri vardır. Ancak şunu da unutmamak gerekir ki her yetkin düşünce kendinden önce gelen ve kendini hazırlayan daha az yetkin düşüncelerin bir ürünüdür ya da bir sürdürücüsüdür.

İlk filozofların öncüleri İonia filozoflarıdır. İonia Batı Anadolu'da bugünkü İzmir yöresini ve çevresini kapsar. Batı Anadolu'nun büyükçe bir bölümünü içine alan İonia'da kısa süren büyük bir uygarlık atılımı gerçekleşti. Ne var ki bir süre sonra İonia Perslerin yayılmacı siyasetiyle yüzyüze geldi ve pers baskısına uzun süre dayanamadı. İonia 546'da düştü. 494'de Persler başta Miletos olmak üzere birçok İonia kentini yakıp yıktılar, insanları uzak topraklara sürdüler ve güçlü bir uygarlığı bitirdiler. Persler o dönemde öbür devletler için büyük bir tehlike oluşturuyorlardı: sürekli olarak Batı'ya doğru yayılarak büyük bir askeri imparatorluk kurmuşlardı. Onlar en büyük yıkıcı güçlerini felsefenin temellerini atmış olan İonia uygarlığını ortadan kaldırmakla gösterdiler. Yunan kentleri korkudan İonia'lıların yardımına gidemediler ancak bir süre sonra onlar da pers ordularıyla yüzyüze geldiler. Bura halkının bir bölümü de Güney İtalya'ya ve Attika'ya sığınmak zorunda kaldı. Bu çok önemli uygarlık böylece uzun ömürlü

olamadı ama varlığı süresince de daha sonra da etkisini sürdürdü. Onun tohumları bu işgalin ardından daha başka topraklara saçıldı.

Miletos okulunun filozofları evrenin kökenini duyu verilerine dayanarak açıklamaya çalıştılar. Dünyayı çıplak gözle gözlemleyen, duyu verilerinden yola çıkıp evrenin oluşumunu açıklamaya yönelen, bu çerçevede daha çok dönüşeni, akıp gideni öne çıkaran Miletos filozofları *duyumcular* ya da *fizikçiler* diye anılırlar. Yunan dünyasının ve felsefe tarihinin bu ilk filozofları, M.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinde doğan ve VI. yüzyılın son çeyreğinde ölen Thales, Anaksimandros (610-547) ve Anaksimenes (550-480) hem kuramcı hem uygulamacıydılar: düşünürken dünyayı da gözlemliyorlardı. İlk dönem filozoflarından Anaxagoras'ın şu sözü kuram ve eylem birliğini pek güzel anlatır: *"İnsan düşünür, çünkü onun eli vardır."* Thales de bir teknisyendi. Halys ırmağının akış yönünü bir kanal yardımıyla değiştirdi. Üçgenler üzerinde çalıştı. Gökleri gözlemledi. Gece önüne değil göklere bakarken kuyuya düşmesi, böylece yaşamını yitirmesi dünyanın en ilginç olaylarından biri olarak anlatılır. Thales Güneş ve Ay tutulmalarıyla ilgili bilgilerini Babillilerden almıştı. 585'deki Güneş tutulmasını açıkladı ve böylece büyük ün kazandı. Miletos'lular göksel olaylarla ilgilendikleri gibi meteorolojik olaylarla da ilgilendiler. Anaksimandros coğrafya haritaları çizdi, güneş saatini yaşama soktu, yıldırımın Zeus'un kamçısı olmadığını, rüzgar ve bulut ilişkisinin bir sonucu olduğunu bildirdi. Bu filozoflar evren fikrinin mitolojik ögelerden arındırılmasına önemli katkılarda bulundular. Thales bununla birlikte *"Her şey tanrılarla doludur"* diyordu. Thales her şeyin Su'dan, Anaksimandros Sonsuz'dan, Anaksimenes Hava'dan geldiğini bildirdi. Anaksimandros'un *Doğa üzerine* adlı yapıtından bugüne bazı parçalar kalmıştır.

Ephesos'lu Herakleitos

O dönemin en ilginç hatta en önemli filozofu "Karanlık" diye anılan Herakleitos'dur. Ephesos'lu Herakleitos (576-480) işgal altında kıvranan acılı bir toplumun üyesiydi. Üstelik o yurttaşlarını yayılmacı Perslere direnmemekle suçluyordu. Manzum yapıtı *Doğa üze-*

rine'den elimizde yalnız bazı parçalar kalmıştır. Felsefesinin özü *evrensel akış* kavrayışına dayanır. **Filozof her şeyin sonsuz bir akış içinde olduğunu bildirdi.** Bununla birlikte o duyu verilerinin yanıltıcı olduğunu düşünen ve deneyden uzak duran biriydi. Onun varsaydığı akış bir tür *doğal us* olan *Logos*'a göre gerçekleşmekteydi. O her şeyin kökeninde Ateş'in olduğunu düşünüyordu: **Ateş herzaman canlıdır, her zaman etkin ve devingendir.** *"Her şey geçer, hiçbir şey kalıcı değildir." "İnsan aynı ırmakta iki kere yıkanamaz."* Herakleitos'un felsefesi bir çelişkiler felsefesidir. **Soğuk sıcağa dönüşür, nemli kuruya dönüşür, genç yaşlıya dönüşür. Yaşam bir ırmak gibi durmadan akar.** Bu sürekli oluşumda karşıtlar bir uyuşum içindedirler. Savaş (*polemos*) doğurgandır, yaratıcıdır, verimlidir. Çünkü evrende tüm gerçeklikler çelişirler. Çelişki ya da kavga indirgenemez bir yaşam gerçeğidir. Çelişkiler olmasaydı evren bir hiç olurdu.

Aynı yol iner ve çıkar. Gün gecesiz, yaşam ölümsüz olamaz. Zamanında görüşlerinin kapalılığından ötürü *Karanlık* diye adlandırılmış olan Herakleitos böylece hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığını, bu yüzden aynı ırmağa iki kere girilemeyeceğini bildirdi. Filozofa göre Ateş, Su, Hava, Toprak bu oluşumun ögeleridirler: *"Ateş denize dönüşür, denizin yarısı toprağa yarısı yakıcı buluta dönüşür."* Herakleitos duyu verilerine çokça güvenmez, onları hele iyi düşünmeyen kimseler için iyiden iyiye aldatıcı bulur: *"Ruhlar barbar olduğunda gözler ve kulaklar kötü tanıklardır."* Gerçekliği bir çırpıda görmek olası değildir. *"Altın arayanlar çok kazar az bulurlar"* çünkü *"Doğa gizlenmeyi sever"*. Herakleitos bu görüşleriyle yalnızca eski Yunanistan'ı değil tüm düşünce tarihini etkiledi, Hegel'e ve Bergson'a kadar uzanan bir sürekli dönüşüm ya da oluşum anlayışının temeline yerleşti. Hegel şöyle der: *"Herakleitos'un Mantık'ıma almadığım tek bir önermesi yoktur."*

MATEMATİKÇİ KAVRAYIŞ

Pythagoras ve Pythagoras'çılar

Evet, İonia'nın pırıltılı yaşamı kısa sürdü: yunan siteleri Perslerin işgaline karşı koyamadılar. İonia'dan kaçanlar daha çok "Büyük Yunanistan" diye bilinen Güney İtalya'ya gittiler. Göçmen Pythagoras'ın da Samos'da (Sisam) 580'de doğduğu, 500'de Metaponte'de öldüğü bilinir. İonia Perslerin eline düşünce Pythagoras da Güney İtalya'ya göçmüş, Kroton'da bir okul açmıştır. **Pythagoras'çılık duyumcu İonia okuluyla usçu Elea okulu arasında bir geçiş yeri gibidir.** Pythagoras'ın uzun yolculuklara çıktığı, İran ve Mısır'a gittiği, Trakya'da Orpheus'çu inanca yakınlaştığı söylenir. **Pythagoras bir filozof olduğu kadar bir inanç önderidir: çömezleri din görünümlü bir geniş topluluk oluşturdular. Filozofun bu çömezler karşısında sarsılmaz bir yetkesi vardı.** Pythagoras efsaneye bulanmış bir kişiliktir. Aristoteles de onu *sisler içinde bir kişilik* olarak belirtir. Topluluğa girenler sık sık şöyle derlerdi: *"Onun dediği gibi."* Yasakları bol olan bir inanç topluluğuydu bu, bir yandan kapalı bir dizge oluştururken bir yandan da kadınlara ve yabancılara açıktı.

Pythagoras'm evren kavrayışında sınırlı dünya sınırsız hava içinde yer alıyordu. Matematikçi Pythagoras *her şey sayıdır* görüşünü ortaya attı. Birlikle çokluğun uyuştuğu sayı her şeyin özüydü. "1" sayısı belki de basitliğinden ötürü ussallığı belirlerdi. "4" ya da "9" adaletin, "3" sağlığın sayısıydı. "10" yetkinliğe karşılıktı. "2" görüş'ü belirliyordu. Pythagoras'çılar bu sayılar anlayışını matematiğin yanında gökbilime ve müziğe de yaydılar. İlk gerçek müzik kuramcıları onlardır. Pythagoras'ın izleyicisi Philolaos uyum diye adlandırdığı oktavı belirledi. **Pythagoras'çılar evreni sonsuz uyumun konusu sayınakla ve estetik düzeyde bir evren düşünmekle estetiğin kurucuları oldular.** Philolaos şöyle diyordu: *"Tanımamız için bize sunulan tüm şeylerin bir sayısı vardır, sayı olmadan hiçbir şey anlaşılamaz ve kavranılamaz."* Sayı bir kavram değildir, yalnızca şeylerin yapısını belirler. Ruh da bir sayıdır. Beden ölünce göğe de yükselebilir, duyulur dünyada da kalabilir. Pythagoras'çılar böylece

Hintliler gibi ruhgöçünü benimsediler: bedende kirlenen ruh ancak birçok yaşamdan geçtikten sonra arınabilirdi. Félicien Challaye'e göre Pythagoras'çılıkta görülen hint etkisi pek de anlaşılmaz bir durum değildir: *"O zamanlar Küçük Asya'daki yunan kentlerinin temsilcileriyle Hindistan'ın batı eyaletlerinin temsilcileri ortak efendileri olan pers kralının sarayında bir araya geliyorlardı."* **Pythagoras'çılar ayrıca yunan kentlerinde ahlaki ve toplumsal bir düzenlemeyi gerçekleştirebilmek için siyasal çalışmalar yaptılar. Onlara göre iktidar en iyilerin, doğuştan soylu olan kişilerin ve ruh soylularının iktidarı olmalıydı.**

USÇU ÇÖZÜM: ELEA OKULU

Ksenophanes

M.Ö. VI. yüzyılda Büyük Yunanistan'daki yani İtalya'nın güneyindeki Elea kenti felsefi düşüncenin merkezi oldu. Felsefe işgale uğrayan İonia'dan buralara kaymıştı, bu yeni oluşumda İonia'dan göçenlerin büyük katkısı oldu. Elea'lılar İonia filozoflarının ve özellikle de Herakleitos'un felsefesine taban tabana karşıt tam anlamında usçu bir felsefe geliştirdiler. *"En iyiyi bulmak adına insanlar yavaş ilerliyorlar."* M.Ö. VI. yüzyılın sonlarında yaşadığı bilinen Ksenophanes'in bu sözü ilerlemeci bir anlayışın anlatımıdır. Okulun öncüsü Ksenophanes, savunucusu da Zenon oldu. Okulun en önemli kişisi Parmenides'dir. Kolophon'lu (İonia) Ksenophanes İonia'lı göçmen bir şairdi. Serseri yapılı bir gezgindi. Dünyanın yanıltıcı bir dünya olduğunu düşünüyordu. Demek ki duyu organlarımıza güvenmememiz gerekiyordu. Ksenophanes'in Pythagoras'çılardan ve mısır kültüründen çokça etkilenmiş olduğu düşünülür. Onun düşüncesi tektanrıcılığa geçişte belirgin bir aşamadır. Ülkücü heptanrıcı Ksenophanes *Doğa üzerine* adlı yapıtında *"Hepimiz topraktan ve sudan doğuyoruz"* diyordu. Ondan bize bazı dizeler kalmıştır. Ksenophanes Elea'da bir okul açtı. **Duyulur dünya verilerinin aldatıcı olduğuna inanan Ksenophanes'e göre gerçek Varlık bir'dir ve devinimsizdir.**

O özellikle çoktanrıcı kavrayışa getirdiği eleştiriyle ilgimizi çeker. Ona göre yürürlükte olan inanç hiç de ahlaki değildir. *"Homeros ve Hesiodos tüm cinayetleri tanrılara yüklediler. Ölümlüler arasında her şey alay ve kınama konusudur. Tüm utanç verici eylemler, hırsızlıklar, zinalar, karşılıklı aldatmalar onların şarkılarında yer alır."* **İnsanlar tanrılarını kendi kafalarına göre oluşturdular diye düşünür Ksenopanes.** Şöyle der: *"Öküzlerin ve aslanların elleri olsaydı, insanlar gibi resim yapabilselerdi, tanrılarını kendilerine benzer çizeceklerdi."* Böylece Ksenophanes tektanrıcı anlayışa doğru ilk gerçek adımı atmış oldu. *"İnsanlara bedence de kafaca da benzemeyen bir tek Tanrı vardır."* Tanrı birdir, yetkindir, ölümsüzdür, devinimsizdir ve dönüşmez. *"Tek bir tanrı vardır, tanrıların ve insanların yüce efendisidir, o ne bedeniyle ne düşüncesiyle ölümlülere benzer."* Ksenophanes bu tektanrıcı ve aynı zamanda heptanrıcı görüşleriyle öğrencisi Parmenides'i etkiledi.

Parmenides

Elea'nın en önemli filozofu Parmenides 540'a doğru Elea'da doğdu, 450'ye doğru aynı yerde öldü. *Doğa üzerine* adlı şiirinden bazı parçalar günümüze kalmıştır. Sokrates'le tanışmış olduğu sanılır. Platon onu "Büyük" diye adlandırmıştır. Özgün felsefesini kurmadan önce Pythagoras'çılarla ilişki içinde olduğu bilinir. **Parmenides varlığın var olduğunu, yokluğun da yok olduğunu bildirdi. Varlığın var olması yokluğun var olmasını olanaksız kılar. Tek bilgi nesnesi varlıktır, ulaşmaya çalışacağımız tek şey varlıktır. Duyulur dünya hem anlaşılmaz hem de çelişkilidir.** Elbet dış dünyaya baktığımızda her şeyin değiştiğini görüyoruz, ancak bu bize yalnızca görünüşleri veriyor, burada biz en çok bir *görüş*'e ulaşıyoruz. Felsefe yalnızca doğru'yla ilgilenmelidir, doğru da değişmez olandır. Yokluğun olmadığı düşüncesi Parmenides'i ölümsüzlük, süreklilik, devinimsizlik fikrine götürür: bunlar varlığın temel nitelikleridir. **"Varlık" somut olarak vardır, sınırlı ve küreseldir. Onun gerçekliğini duyulur dünyadan ayrı düşünmek gerekir.** Onu *bir* oluşundan ötürü "Bir Varlık" diye belirleyebiliriz. Herakleitos'un *her şey akar*'ına karşılık Parmenides'de *her şey durur.*

Böylece filozof varlık felsefesiyle oluşum felsefesi arasındaki kavgayı başlatmış oldu. Bu görüşleriyle Parmenides yunan düşüncesini büyük ölçüde etkiledi. **Onun görüşlerini öğrencisi Elea'lı Zenon kanıtlarla doğrulamaya çalıştı. Elea'lı Zenon yalnızca usla kavrayabildiğimiz ve bilimin konusu olan düşünülür dünyanın gerçek anlamda varolduğunu, varlığın birliğini ve devinimin olanaksızlığını göstermek istiyordu.** Bu kanıtlamacı yanıyla onu Aristoteles *diyalektiğin kurucusu* saydı. Uçan ok her noktada durduğuna göre devinimsizdir. Akhilleus kendisinden az önce çıkan kaplumbağaya yetişemez, çünkü kendisini ondan ayıran sonsuz sayıda noktadan geçmek zorundadır. İnsan varacağı yere varamaz: her zaman yolun önce yarısını geçmek zorundadır. Demokritos'da ve Platon'da onun etkileri görülür.

ATOMCULUĞA DOĞRU

Anaksagoras

İlk filozofların en önemlilerinden biri de 500'de Klazomenai'de (bugün Urla yakınları) doğmuş, Atina'da dersler vermiş, 428'de Lampsakhos'da (Lapseki) ölmüş olan Anaksagoras'dır. *Doğa üzerine* diye bir kitap da yazmış olan Anaksagoras belki de Sokrates'in, hatta Perikles'in ve Euripides'in öğretmeni olmuştur ve Anaksimenes'in öğrencisi olduğu bilinir. Anaksagoras Güneş ve Ay tutulmalarını doğru olarak açıkladı. Platon'un *Phaidon* diyalogunda Sokrates onu "ilk filozof" olarak belirler. Gelenekçilerce kentin tanrılarını yadsımakla suçlanınca otuz yıl oturduğu Atina'dan ayrılmak zorunda kaldı. **O bir doğa filozofudur ve oluşumu ve yokolmayı birleşme ve dağılmayla açıklamıştır. Bu birleşen ve dağılan şeyler *sperma* diye adlandırılan tohumlardır, "şeylerin tohumları"dır. Nesnelerde bu tohumların hepsinden bir parça bulunur, nesneler kendilerinde ağır basan tohumların çeşidine göre nitelikler kazanırlar.**

Oluşumun düzenini sağlayan da düşünsel bir ilke olan *Nous*'dur. *Nous* bununla birlikte maddeseldir, çok ince madde-

dendir. *"Başlangıçta khaos vardı, sonra zeka geldi, her şeyi düzene koydu."* Zekanın ya da anlığın temel nitelikleri bilgi ve devinimdir. **Anaksagoras evrenin öncesiz ve sonrasız olduğuna yani yaratılmamış olduğuna ve zamanda bir sonu olamayacağına inanıyordu.** Bu görüş yunan kültürüne aykırı bir görüş değildi. Filozoftan bize kalan bazı parçalar vardır, bunlardan biri şöyledir: *"Yunanlılar doğmak ve ölmek dedikleri zaman sözü yanlış kullanıyorlar. Çünkü hiçbir şey doğmaz ve hiçbir şey ölmez, ama daha önce varolan şeyler birleşirler, daha sonra yeniden dağılırlar. Doğru konuşmak gerekirse bir bileşimi şeylerin başlangıcı diye, bir dağılmayı da şeylerin sonu diye adlandırmak gerekir."* Anaksagoras siyasetten uzak tam anlamında bir bilge yaşamı sürdü. Platon ve Aristoteles yapıtlarında ondan övgüyle sözetmişlerdir. Emile Bréhier onunla ilgili olarak şöyle der: *"Ona göre insan hayvanların en zekisidir, çünkü elleri vardır, el eşsiz bir araçtır ve bütün araçlar için örnek oluşturur."*

Empedokles

Empedokles V. yüzyıl sonlarında, belki de 492'de Sicilya'nın Agrigentum kentinde doğdu. Onun 432'de Peloponnesos'da öldüğü sanılır. Diogenes Laertios onun kendini Etna'nın kraterinden atarak intihar ettiğini söyler. Olimpiyat oyunlarında çok önemli bir başarı kazanarak ünlendiği, bundan sonra siyasetle ilgilendiği söylenmiştir. Güçlü ve zengin bir ailenin çocuğuydu, her zaman demokrasiyi savundu ve demokratlarla işbirliği yaptı. Bir zaman sonra babası Meton'un yerine geçip demokratların önderi oldu. **Şair, hekim, din adamı ve yasakoyucuydu. Doğruların seçkinler arasında kapanıp kalmamasını, halka açılmasını isterdi.** Pythagoras'ın ve Herakleitos'un etkisinde kaldı. Ondan bugüne yalnızca bazı parçalar kalmıştır. Filozof ruhgöçüne inanırdı, inançlıların tanrı katına ulaşabileceğini düşünürdü. Oysa inançsızlar ruhgöçünde bu dünyaya döndüklerinde hayvanların ya da bitkilerin bedenlerine gireceklerdi.

Empedokles ruhla maddeyi birbirinden ayırmıyor, düşüncenin taşıyıcısı olarak kan'ı, düşüncenin merkezi olarak yüreği belirliyordu.

Şeyler dört ögeden kurulmuşlardı: Su, Toprak, Ateş, Hava. Bunları o "şeylerin kökenleri" diye adlandırıyordu. Bir tür atomculuğu düşündüren bir bakışla bu dört temel ögenin küçük parçacıklardan oluştuğunu bildiriyordu. Empedokles de oluşma ve yokolma diye bir şeyin olmadığını düşünüyordu, buna karşılık dünyaya gözlerini kapamıyor, duyularımızın bize gösterdiği olguları kavramak yolunda büyük çaba harcıyordu. **Bu dört öge Parmenides'in "Bir Varlık"ı gibi değişmez şeylerdi ve hiçbiri devingen değildi yani onlar kendiliklerinden birbirlerine karışmazlardı. Onların dış bir gücün etkisiyle karışmalarından nesneler oluşmaktaydı. Bu ögeleri birleştiren ilke Sevgi, ayıran ilke Nefret'di.** İran kaynaklı inançların etkisinde geliştiği bilinen bu anlayışa göre bir dönem bu ilkelerden biri bir başka dönem öbürü daha egemen oluyordu. Sevgi sonunda baskın çıkacaktı, ama yaşanan dönem Nefret dönemiydi. Filozof titiz bir doğa gözlemcisi olarak da ilgimizi çeker. Onu ilk deneycilerden biri olarak görmek yanlış olmaz: su saati yardımıyla pekçok deney yaptığı bilinir. Onu evrimciliğin ve değişinimciliğin öncüsü sayanlar vardır. O bitkilerin ve hayvanların varlıklarını ancak ortama uymak koşuluyla sürdürebildikleri savını ileri sürmüştür. Roman Rolland Empedokles'le ilgili küçük bir kitap yazmış, onda filozofun "evrensel insan" niteliği taşıdığını bildirmiştir.

ATOMCULUK

Leukippos

Leukippos ve Demokritos, Abdera'lı (Trakya'nın Ege kıyılarında) bu iki düşünür, yepyeni bir bakış açısı geliştirdiler ve gerçek atomcular oldular: Parmenides'in "Bir Varlık"ını parçaladılar, daha doğrusu çok küçük parçalara ayırdılar, atomlaştırdılar. Bu arada Parmenides'in "Yokluk"u da varlık değeri kazandı. Bu "yokluk" çok küçük cisimler olan, bölünemez olan atomları ayıran Boşluk'dan başka bir şey değildi. Leukippos Miletos doğumluydu, Elea'lı Zenon'un öğrencisi, Demokritos'un da öğretmeni oldu. Onun M. Ö. V. yüzyılda yaşadığı düşünülür. **Leukippos maddenin boşlukta devinen atomlar-**

dan oluştuğunu bildirdi. Bu oluşum ve çokluk inancı içinde o çok önemli bir felsefe anlayışının kurucusu oldu. Bu anlayış gerçekte iki karşıt felsefeyi tam bir uyuşum içinde bir araya getiriyordu. Atomların varlığı İonia okulunun akıp gidenden yana olan duyumculuğunu ve Parmenides'in *değişmeden kalan varlık* kavrayışını bağdaştırıyordu. Leukippos'un önemli bir yanı da düşüncesinde nedenselliğe ağırlık vermiş olmasıdır: *"Hiçbir şey boşuna gerçekleşmez, her şey bir nedene göre ve bir gereklilik adına gerçekleşir."*

Demokritos

Atomculuğun asıl temellendiricisi *"Gerçekte hiçbir şey bilmiyoruz, çünkü doğru diye adlandırılan şey uçurumun dibindedir"* diyen Demokritos'dur. Ona göre *"Düşünmek insana üç üstünlük sağlar: iyi görmek, iyi konuşmak, iyi eylemde bulunmak."* **Sofistleri bir yana bırakırsak, Demokritos Sokrates öncesi felsefenin sonuncu filozofudur.** Aristoteles onun olguları ve olgularası ilişkileri saptamaktan öteye geçmediğini, daha ileriye giderek ilkelere yönelmeyi düşünmediğini söyler. Demokritos 460'da Abdera'da doğdu, 350'ye doğru aynı kentte öldü. Eskiçağ'ın en büyük hekimi diye bilinen Kos'lu Hippokrates'in dostuydu. Gençliğinde yolculuklara çıktı. Atina'da bir süre kaldığı ama Sokrates'le karşılaşmadığı sanılır. Düşünceleriyle başbaşa kalmak, iç dünyasında daha araştırıcı olabilmek için gözlerini kör ettiği söylenmiştir. **Demokritos'un atomcu anlayışa yönelmesinde öğretmeni Leukippos kadar hatta ondan daha da çok Anaksagoras'ın etkisi büyük olmalıdır. Besbelli, Demokritos'da "atom" fikrini uyandıran "sperma" kavrayışıdır. Demokritos'a göre varlık atomlardan yani sonsuz sayıda parçacıklardan kurulmuştur. Parçacıklar birbirlerine özdeştirler, bölünemezler, uzamda yer kaplarlar, boşlukta devinirler, onların belli biçimleri vardır. Atomların birleşmeleri ve ayrışmaları doğumu ve ölümü getirir.** Ruhumuz da atomlardan yapılmıştır, ruhu oluşturan atomlar yuvarlak, hafif, sıcak, ince atomlardır. Şeylerin renk, koku, sıcaklık gibi duyulur nitelikleri ruhumuz da atomlardan yapılmış olduğu için kendilerini gösterirler. Demokritos böy-

lece karmaşığı yalınla, bütünü parçalarla ya da parçacıklarla açıkladı.

Atomculuk tüm Eskiçağ boyunca herhangi bir kuram olarak kaldı, onu deneye götürenler yeni zamanların atomcularıdır. **Demokritos'un atomları büyük bir olasılıkla fiziksel atomlar değildi, bunu gözden uzak tutmamak gerekir.** Ancak bu konuda kesin bir görüş ortaya koymak da olası görünmüyor. Bu yüzden onun atomculuğunu belki de tam anlamında maddeci bir kavrayışın ürünü olarak görmek doğru olmaz. **Demokritos'a göre atomlar birbirlerinden biçimleriyle ya da geometrik özellikleriyle, bir de yönelimleriyle ayrılırlar. Atomların çevrinti oluşturacak biçimde bir araya gelmesiyle sayısız evren kurulmuştur.** Tam anlamında maddeci atomculuğu ilerde Epikuros geliştirecektir. Demokritos'un eğitime önem veren bir filozof olduğunu biliyoruz. Der ki: *"Doğa ve eğitim birbirlerine yakındırlar, çünkü eğitim insanı dönüştürür, ancak bu dönüşümle eğitim insan için ikinci bir doğa yaratır." "Sözlerime dikkat edilirse ve söylediklerim anlaşılırsa genellikle onurlu insan olarak davranılabilir ve birçok kötü eylemden kaçınılabilir."*

Aynı zamanda çok güçlü bir ahlakçı olan Demokritos'un görüşleri çağını derinden etkilerken Epikuros ahlakı üzerinde de son derece etkili oldu. **Demokritos'un ahlakı hazzı göz önünde tutan bir ahlaktır: tüm canlı varlıklar gibi insan da hazza yönelir. İnsanın mutluluğu barışa ve dinginliğe bağlıdır. İnsanların mutsuz olmasının başlıca nedenleri kaygılılık ve gururdur.** Felsefe insana dinginlik kadar her olayı ağırbaşlılıkla karşılamayı öğretecektir. Ödev ahlakının ilk adımını Demokritos atmıştır demek yanlış olmaz: *"Yanlış yapmaktan kaçın, korkuyla değil ödev duygusuyla kaçın."* Demokritos zamanında iyi tanınan bir filozof olmadı. Platon ondan hiç sözetmemiştir. Ne olursa olsun, modern bilimler onun atomculuk anlayışına çok şey borçludur. Bugün o Sokrates öncesinde yaşamış filozoflarının en etkilisi, bugünkü dünyaya en yakın olanı diye bilinir. Filozoftan bize yalnızca bazı parçalar kalmıştır.

UMUTSUZ KUŞKUCULUK YA DA RUHSAL ÇÖZÜM: SOFİSTLER

Sofistler kimdir?

Atina M.Ö. VIII. yüzyılda başlattığı sömürgecilik atılımlarıyla giderek çok zenginleşti ve bir yandan refah görünümleri çizerken bir yandan da zenginliğin getirdiği sınıflararası denge bozuklukları nedeniyle büyük sıkıntılara düştü. Atina bu dönemde yunan dünyasının kültür merkezi oldu, sanat ve felsefe alanında büyük atılımlar yaptı. Bu döneme ağırlığını koyan önemli kişiler arasında Perikles, Sophokles, Euripides, Aristophanes, Tukhydides adları sayılabilir. Ne var ki yüce değerler kadar hatta onlardan daha çok maddi değerlerin belirleyici olduğu bu ortamda düşüncenin sağlıklı bir çerçevede gelişmesi kolay değildi. Üç yüzyıl kadar sürmüş olan güçlü felsefi arayışlar yerini gevşek bir umutsuzluğa ya da vurdumduymazlığa bırakıyor gibiydi. Doğruların önemli olmaktan çıktığı yerde elbette felsefenin verimsiz bir kuşkuculuğun çıkmaz sokağına girmesi işten bile değildir. Belki bir çeşit yorgunluktu sözkonusu olan. Buna düşüncenin çeşitli yönlere ayrılmasıyla gelen kafa karışıklığı da diyebiliriz. Birbirine hiç uymayan hatta birbiriyle karşıtlaşan öğretilerin hangisi doğruydu? Belki hiçbiri doğru değildi. Belki de insanoğlu kendini görmez olmuş, tüm dikkatini kendi dışına ya da evren araştırmasına vererek kendinden kopmuştu. İnsanlar inanca da artık eskisi kadar tutkuyla yönelmiyorlardı: filozofların bu yönde eleştirileri birçok insanı dinden soğutmuş gibiydi.

Böylece eski kuşakların felsefeye olan güveninden neredeyse iz kalmadı, şimdi herkes, bu arada aydın kimseler de felsefeye kuşkuyla bakıyorlardı. Felsefe ancak şu dünyada bir işe yaradığı ölçüde saygı görebilirdi. Sofistler bir bakıma felsefeyi işe yaratmış insanlardır. Bu dönemde bütün bu oluşumların tersine bir yandan da kültürün daha geniş kitlelere yayıldığı doğruydu: şimdi insanla ilgili pekçok sorun pekçok kişiyi ilgilendiriyordu. Ama felsefe öyle bir şey olmalıydı ki, insana esenlikler getirebilmeliydi, toplumsal yaşama yön verebilmeliydi, siyasal yaşamı düzenleyebilmeliydi. Bu dönem Atina demokrasisinin işten

çok söze ağırlık verdiği, siyasete yakın duran kişilerin doğruların yerine belagati koyduğu bir dönem oldu. Herkes güzel konuşma sanatında ustalaşma isteğiyle yanıp tutuşuyordu. Konuşmanın ve tartışmanın önemi giderek artıyordu. Halkın bu gereksinimini, özellikle siyasete meraklı zenginlerin bu gereksinimini gene de felsefe adamları karşılayabilirlerdi. Sofistlerin tarih sahnesine çıkışı böyle oldu. Giderek küçültücü bir anlam kazanan "sofist" sözcüğü başlangıçta hiç de böyle bir anlam taşımıyordu. Ancak konuşma sanatını ve bu arada pekçok şeyi öğretmeye hazır birçok insanın ortaya çıkması üzerine "sofist"in olumlu anlamı erimeye başladı.

Sofistlerin giderek tepki çekmeye başlamalarının başlıca nedeni onların parayla ders veren tüccar filozoflar ya da öğretmenler olmakta her gün biraz daha hızlı yol almalarıydı. Sofistin ününe ya da kişiliğine göre para ödeniyordu. Bazı sofistler o kadar çok para kazandılar ki zenginlikte krallarla yarışır duruma geldiler. Onlar Atina demokrasisinin dalgalı oluşumları içinde siyasete meraklı zengin çocuklarına belagat dersleri ya da inandırıcı olma dersleri veriyorlardı. Bir bakıma onlar da emek insanlarıydılar ve alın terlerinin karşılığını alıyorlardı. Ancak insanlar büyüklük yakıştırdıkları kimselerin maddi çıkarlar peşinde koşmalarını yadırgamakta haksız da değillerdi. Bu oluşum içinde dünyanın birçok yerinden gelen sofistler kentlerde, özellikle de Atina'da toplandılar. Atina iş açısından en verimli ortamdı. Her şeyi olumsuz yanından almak da gerekmiyor. Sofistlerin kendi anlayışları ve olanakları içinde birer aydınlatıcı düşünür olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Platon onları pek ağır eleştirdi. Ona göre bu insanların doğruyu aramak diye bir kaygıları yoktu, onlar yalnızca kendi çıkarları için çalışıyorlardı. Sofistlerin en ünlüleri Protagoras ve Gorgias'dır. Sofist denince bu iki ad birlikte anılır. Bununla birlikte ikisi arasında bir bağ yoktur. Bunlara bir de Prodicos adını eklemek gerekir. Hippias, Trasymakhos, Euthydemos, Dionysodoros gibi adlar da sayılabilir.

Protagoras ve Gorgias

Abdera'lı Protagoras 485'de Abdera'da doğdu, 411'de Sicilya'da bir açık deniz kazasında öldü. Yolculuklar yaptı, Atina'da Sokrates'le karşılaştı. İnançsızlıkla suçlanınca Atina'dan kaçmak zorunda kaldı. **Protagoras sofist olmakla övünen bir düşünürdü. Şöyle diyordu: *"İnsan her şeyin ölçüsüdür, varolanların varolduklarının da varolmayanların varolmadıklarının da."* Bu elbette çok zaman sanıldığı gibi bir insancılık bildirisi değil bir kuşkuculuk bildirisidir ve bilgide mutlak göreliliği öne çıkarır.** Bunun en açık anlamı şudur: sabah ortaya koyduğunuz görüşün tersini öğleden sonra ortaya koyduğunuzda yanlış bir iş yapmış olmazsınız. Protagoras da belagati her şeyden önce karşıdakini mat etme sanatı olarak düşünür. *"Bütün bilgilerimiz duyumdan gelir ve duyum bireye göre değişir. Öyleyse insan her şeyin ölçüsüdür. Bilge kişinin elinde ruhta en doğru düşünceleri doğurtacak araçlar yoksa o en hoş ve en yararlı düşünceleri doğurtabilir. Bilgelik mutluluk sanatıdır."* *"Tanrılarla ilgili hiçbir şey söyleyemem, onların ne varolduklarını ne varolmadıklarını söyleyebilirim. Çok şey bunu bilmemi engelliyor, her şeyden önce sorunun karanlıklığı, daha sonra da insan yaşamının kısalığı."* Protagoras'ın *Tanrılar üzerine* adlı bir yapıtı vardır. Leontinoi'li (Sicilya) Gorgias (487-380) da Protagoras gibi aşırı kuşkucudur. Ona göre varlık yoktur, hiçbir şey gerçek değildir, varlık olsaydı da bilemezdik, bilsek de başkasına bildiremezdik. Sofistlerin en zengini olarak ünlenen Gorgias'ın *Doğa ve yokluk üzerine* adlı bir yapıtı vardır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FELSEFENİN YÜKSELİŞİ

SOKRATES

Sokrates'in önemi

M.Ö.VI., V., IV. yüzyıllar felsefe tarihinde çok önemli zamanlardır. Tıpkı M.S. XVII., XVIII. ve XIX. yüzyıllar gibi. Gerçekte bütün zaman dilimleri düşünce açısından önemlidir. Ancak bazı dönemler özellikle verimli dönemlerdir. VI. ve V.yüzyıllarda felsefede ilk atılımlar gerçekleşti. IV. yüzyıl tam anlamında bir yükseliş yüzyılı oldu ve felsefenin üç büyük kişisini, Sokrates'i, Platon'u ve Aristoteles'i getirdi. Aralarında öğretmen öğrenci ilişkisi bulunan bu üç filozof gerçek anlamda felsefenin kurucuları oldular. **Platon öğretmeni Sokrates'in izinden gitti. Sokrates'in öğrencisi Platon ve Platon'un öğrencisi Aristoteles birbirine taban tabana karşıt iki felsefe geliştirdiler, böylece felsefe tarihinde uzun yüzyıllar boyu etkili olacak olan iki ayrı ve karşıt bilgi anlayışının öncüleri oldular: biri ülkücülüğü öbürü gerçekçiliği temellendirdi.** Sokrates bu iki büyük filozofu getiren zengin düşünce yolunu açtı. Cicero, Sokrates için *"Felsefeyi gökten yere indirdi"* demiştir. Sokrates'den önceki filozoflar daha çok evren sorunlarıyla, evrenin oluşumu ve yapısı gibi sorunlarla ilgilenmişlerdi, bu arada evrenin kurucu ögelerini araştırmışlardı. Sokrates felsefeyi ahlaka ve ruh araştırmasına indirgedi yani insan araştırmasıyla sınırladı. O bu yönüyle çağdaşlarımıza daha yakındır. Sokrates Delphoi tapınağının girişindeki şu sözü ilke edinmişti: *"Kendini tanı."*

Sokrates kimdir?

Sokrates 470'de Atina yakınlarında Alopeke'de doğdu, 399'da Atina'da idam edildi. Sophroniskos adlı bir yontucuyla Phainarate adlı bir ebenin oğluydu. Gerçek bir yurtsever, gözünü budaktan esirgemeyen bir asker ve kılı kırk yaran bir ahlakçı olarak tanındı. Önceleri baba mesleğine yöneldi. Daha sonra kendi deyişiyle ana mesleğini seçti. Annesinin kadınları kurtardığını, kendisinin zihinleri kurtardığını düşünüyordu. Montaigne onu "erkek ebe" anlamına gelecek bir sıfatla anar. Sokrates geometrici Kyrene'li Theodoros'un ve sofist Keos'lu Prodicos'un öğrencisi oldu. Atina'da yaşadı. Onun yaşam ilkelerinden biri de huysuz karısı Ksantippe'ye katlanmaktı. Sokrates görüşleriyle ve davranışlarıyla siyaset adamlarının ve sofistlerin düşmanlığını çekti: kentin tanrılarına inanmamakla ve gençliğin ahlakını bozmakla suçlandı. 275'e karşı 281 oyla idama mahkum edildi. O zaman şöyle dedi: *"Bugüne kadar insanların en mutlusu olarak yaşadım. Tanrılar bana dingin bir ölüm hazırlıyorlar. Tek istediğim de buydu. Gelecek kuşaklar yargıçlarım ve benim için kararı verecekler."* Öğrencisi ve dostu Kriton ona kaçmayı önerdi. Ancak o böyle bir kaçışın yasalara ve Atina'ya başkaldırmak anlamına geleceğini söyledi. Dostlarıyla ölümsüzlük konusunda konuşurken baldıran tasını dudaklarına götürdü ve insanlığın direniş simgesi oldu, inanan aydın kişi örneği olarak görüldü, hiçbir koşulda ödün vermeyen ve yaşamını kurtarmak için hiçbir biçimde yalana başvurmayan gerçek insan olarak değerlendirildi. Ahlaklılığın önderi sayıldı.

İnsana güvenen ve insanı araştıran filozof

Platon'un öğretmeni Sokrates bize herhangi bir metin bırakmadı. Onunla ilgili bilgileri Ksenophon'dan, Platon'dan ve Aristoteles'den alıyoruz. Platon'un diyalog biçiminde yazmış olduğu yapıtlarda başlıca konuşmacı Sokrates'dir. Bu yüzden Sokrates'in görüşleriyle Platon'unkileri birbirinden ayırmak kolay değildir. Ksenophon sıradan bir tarihçi ve derinliksiz bir filozoftu, onun anlattıklarından kafamızda belli bir Sokrates canlandırmak zordur. Platon da öğretmenine son derece hayrandı, onun görüşleri de büyük ölçüde nesnellikten uzaktır. **Sokra-**

tes de bir çeşit sofistti, ancak sofistler gibi her şeyi bilen ve öğreten zengin bir sofist değil araştıran ve tartışan yoksul bir sofistti. Dolayısıyla sofist değildi. Öbür sofistlere hiç benzemeyen yanı zamanının önyargılarından uzak durması, onlara eleştirici bir gözle bakmayı bilmiş olmasıdır. O aynı zamanda yürekli bir savaşçıydı, özellikle Delion savaşında gösterdiği kahramanlıkla anılıyordu.

Sokrates bir evren kuramı geliştirmeyi düşünmedi: evrenle uğraşma işini tanrılara bırakıyordu. Bizi ilgilendirmesi gereken şey insan dünyasıdır diye düşünüyordu. Bununla birlikte insanlara *insanın ne olup ne olmadığını* öğretmek gibi bir çaba içinde değildi. O bir öğretmen değil meraklı bir öğrenciydi: öğretmekten yana değildi, düşünmekten ve düşündürmekten yanaydı. Bu bakımdan çağdaş eğitim anlayışının en eski öncüsü olarak görülebilir. **Bir şey bilmediğini söyleyen ilk filozof Sokrates'dir. Onun işi sorgulamak ve anlamaya çalışmaktı. Yaptığı en anlamlı iş kavramları tanımlamaya yönelmekti.** Ona göre önemli olan bilmeye çalışmaktır, insanın ahlaki kurtuluşunu sağlayabilecek tek güç bilginin gücüdür.

Uyguladığı diyalog yönteminin iki ayrı evresi vardı. "Alay" (yun. *eironeia*) evresinde Sokrates karşısındaki kişiye ya da kişilere ayrıntılı sorular sorar, onu açık kapı bırakmayacak biçimde sorgulardı. Böylece ona yetersizliğini göstermiş olur, bundan sonra gene sorgulama yoluyla ona doğruyu buldurmaya çalışırdı. Bu doğruyu buldurma evresini de annesinin ebe oluşundan esinlenerek "doğurtma" (yun. *maieutike*) olarak belirlerdi. Ancak Platon'un hiçbir diyalogunda Sokrates tartışmayı *işte işin doğrusu budur* gibi bir kesinliğe götürmemiştir. Tartışmanın her zaman ucu açıktır. Bununla birlikte Sokrates'in tartışmayı bir bulanıklıkta bıraktığı düşünülmemelidir. Gerçekte *doğru* tartışmalar arasından rahatça kendini gösterir gibidir. Ancak Sokrates'e göre doğru her durumda gösterilmesi değil görülmesi gereken şeydir.

İyi'nin bilimi: erdem

Ona göre iyi'nin bilimi olarak erdem öncelikle ne yapacağını bilmek anlamı taşıyordu. Her insanın doğuştan iyi olduğuna inanan, her insanın içinde yeşertilebilecek bir iyilik tohumunun bulun-

duğunu düşünen Sokrates *Daimon* diye adlandırdığı ve kendisini her türlü kötülükten koruyan iç sesini dinlediğini söylüyordu. Onun o iç sesi kötülüklerden uzak durmasını sağlayan bir tür koruyucu güçtü. O öte yandan ahlaklılığın basit bir seçim işi olmadığını, bir bilinç işi olduğunu öne sürüyordu. Yaşamıyla düşünce tarihinde hiç ödün vermeyen ve yalnızca doğrular için yaşayan ahlaklı bir insan örneği ortaya koydu, bir insanlık kahramanı olarak anıldı. **Sokrates erdemi bir bilim olarak görüyordu ve İyi'nin yararlı olduğuna inanıyordu. İnsanlar erdemin kendileri için yararlı olduğunu bilselerdi onu uygulamaktan geri kalınazlardı diye düşünüyordu. Sokrates'e göre erdem insana gerçek mutluluğun yolunu açan bir güçtü.** İyi kaptan denizcilik sanatını iyi bilen kişiyse ahlaklı insan da yaşama sanatını iyi bilen kişiydi.

Başlıca erdemlerin kendine egemen olma ve ölçülülük olduğuna inanan ve kendini bilgiye adamış insana sonuna kadar güvenen Sokrates insanlığın ilk büyük filozofu, aynı zamanda ilk büyük ahlakçısı olarak bilinir. Onu insanlığın Prometheus'dan sonraki ilk kurbanı ya da insanlığın ilk gerçek kurbanı olarak görmek yanlış olmaz. O aynı zamanda dostluğun ve adaletin insanlık için vazgeçilmez değerler olduğuna inanıyordu. Bu yaşam filozofu bilgece yaşayışıyla ve ölümü sessizce karşılayışıyla bir insanlık örneği ortaya koyarken bir kahraman olarak tarihin sayfalarında yerini aldı. Kendinden sonraki filozoflar üzerinde etkisi büyük olmuştur. Özellikle Kyrene okulunun filozofları, kinikler, Epikuros'çular ve Stoa filozofları ondan çok şey almıştır. Emile Boutroux Sokrates'i ahlak biliminin kurucusu sayar. Sokrates felsefesiyle ardıllarını epeyce etkiledi. Böylece pekçok Sokrates'çi okul ortaya çıktı. Emile Bréhier şöyle der: *"Bu olağanüstü insan (..) bir okul önderi değildi. Sokrates'in adını kullanan okullar çoktur ve bunlar birçok noktada birbirlerine karşıttır. Bunların ortak hiçbir öğretisel geleneği yoktur."*

PLATON'UN ÜLKÜCÜ FELSEFESİ

Platon kimdir?

Felsefenin ilk büyük temellendiricisi Platon 428'de Atina yakınların da doğdu. 347'de Atina'da öldü. Asıl adı Aristokles'dir, "geniş omuzlu" anlamında Platon diye anılmıştır. Babası Ariston son Atina kralı Kodros'un soyundandı. Annesi Periktyone Yedi Bilgeler'den ünlü devlet adamı Solon'un soyundan geliyordu. Platon Herakleitos'çu Kratylos'un öğrencisi oldu, erkenden sanata yöneldi, trajedi yarışmalarına katıldı. Atletizm oyunlarında iki defa ödül almıştı. Son derece yakışıklı ve güçlü bir kişiydi. Yaşamı Atina'nın dalgalı bir dönemine rasladı. O zamanın bu büyük kültür ve zenginlikler merkezi Atina sönmeye doğru gidiyordu. Yunan dünyasının iç savaşları diyebileceğimiz Peloponnesos savaşları (M.Ö.431-404) başladığında Platon dört yaşındaydı. Atina donanmasının dağılması, veba salgını, Atina'yı Pire limanına bağlayan uzun duvarların Sparta'lılarca yıkılması onun genç yaşlarının önemli olaylarıdır. Filozofun düşlerini süsleyen *güçlü site* fikri bu yıkımın ortalarında görülmüş bir düştür. Onun güçlü sitesinin en büyük dayanağı ahlakın ve adaletin yetkinliği olacaktı.

Platon özellikle müziğe ve matematiğe eğilimliydi. Onun sanat tutkusu 407'ye kadar sürdü, ondan sonra birden söndü. 407'de ihtiyar Sokrates'le karşılaşınca bambaşka bir dünya serildi gözlerinin önüne. Sokrates'in hem çömezi hem dostu oldu. Bundan böyle Platon kendini yalnızca felsefeye adayacaktır. Gerçekte öğretmenle öğrencisi birbirlerine hiç benzemiyorlardı. Platon genç ve güzeldi, aynı zamanda soyluydu. Sokrates sıradan bir yurttaştı ve çok çirkin bir adamdı. Sparta'ya yenik düşen Atina'da Platon'u dostları ve yakınları baskıcı Otuzlar Meclisi'ne katılmaya çağırdılar. Şiddeti ve adaletsizliği ilke edinmiş böyle bir mecliste onun yeri olamazdı. Öğretmeninin idam edilmesi çoklarını olduğu gibi onu da derinden sarstı ve bazı gerçekleri ona daha açık bir biçimde gösterdi. Mektuplarının yedincisinde şöyle diyordu: *"Bugün devletlerin tümü kötü yönetilmektedir. Siyasal ve bireysel adaletin tüm biçimlerini yalnızca felsefeye dayanarak belirleyebiliriz."*

Öğretmeni idam edildiği sırada yirmi sekiz yaşında olan Platon bu olay üzerine Atina'ya ya da Atina'lılara kızıp bazı arkadaşlarıyla Megara'ya, Eukleides'in yanına gitti. Mısır'a, Kyreneia'ya (Girne) ve Güney İtalya'ya yolculuklar yaptı. Sicilya'da Syrakusai tiranı Dionysios'a devlet yönetimiyle ilgili görüşlerini benimsetmeye çalıştı. Onun bu düzenli ve güçlü bir toplum oluşturma düşü gerçeklerle bağdaşır gibi değildi. Tiran Dionysios öfkelenip onu köle tüccarlarına sattı. Kyrene'li (Afrika'da, Mısır'ın batısında yunan sömürgesi) filozof Annikeris onu Pire yakınlarındaki Aigina adasında köle pazarında tanıyıp satın aldı ve azat etti. Platon Atina'ya dönünce o zamanın üniversitesi diyebileceğimiz Akademos'un bahçelerinde *Akademia*'sını kurdu. Bu okul bugünkü akademilere esin kaynağı oldu. *Akademia*'da her zaman büyük bir kalabalığa ders veren Platon öğrencileriyle daha çok mutluluğun yollarını araştırır, en yüce İyi'nin ne olup ne olmadığını tartışırdı. Ölümünden az önce okulun yönetimini yeğeni Speuippos'a (395-334)bıraktı. Speuippos özellikle ahlak konularında birçok yapıt vermiş olan ve hazzı ahlakdışı sayan bir kişiydi.

Platon: çok yönlü bir filozof

Platon 387'de kurduğu *Akademia*'da aralıksız kırk yıl dersler verdi. Bıraktığı otuza yakın diyaloguyla ve on üç mektubuyla Platon tam anlamında bir filozoftur. Bazı diyalogların onun olup olmadığı tartışmalıdır. Başlıca diyalogları Emile Bréhier'ye göre yazılış sırasıyla şunlardır: *Protagoras, İon, Apologia* (Sokrates'in savunması), *Kriton, Eutyphron, Kharmides, Lakhes, Lysis, Politeia I, Hippias, Gorgias, Menon, Meneksenes, Euthydemos, Politeia II-X, Phaidon, Symposion, Phaidros, Kratylos, Theaitetos, Parmenides, Sophistes, Politikos, Timaios, Nomoi*. **Platon'da en belirleyici özellik konu zenginliğidir. İnsanla ilgili hiçbir sorun yoktur ki Platon'u ilgilendirmiş olmasın.** Zaman zaman ileri sürülen şu sava, Platon'un birinci ve sonuncu filozof olduğu, Platon'dan beri felsefenin gelişmemiş olduğu savına gelince, bu sav çocukça bir abartmanın ürünüdür. Özellikle felsefede ilerleme olmadığını savunanlar bu görüşe yakın dururlar. Felsefenin ilerlemediğini söyleyebilmek için bi-

lincin sürekli olarak daha yetkin olana doğru gelişimini gözden kaçırmış olmak gerekir. Öte yandan Platon'a bir bakıma *seçmeci* diyebiliriz: felsefesinde birçok filozofun, özellikle Pythagoras'ın, Herakleitos'un, Parmenides'in derin izleri vardır. **Platon bilgi anlayışında iki temel kaynağı, değişimi ve çeşitliliği temel alan Herakleitos'la birliği ve değişmezi temel alan Parmenides'i bağdaştırmaya çalışmıştır.**

Platon felsefi araştırma yöntemini özellikle Sokrates'in görüşleri çerçevesinde geliştirmiştir. Diyaloglarında kendisini tam olarak geriye çekmiştir, onlarda Sokrates konuşmaktadır. Bu yüzden Sokrates'le Platon'u birbirinden ayırmak olası değildir. Platon'culuk iki filozofun ortakyapımı gibidir. Filozofun diyaloglarında kullandığı yöntem diyalektik yöntemdir. Duyu organlarımızla algıladığımız her şey Platon'a göre bir yanılsamadır. Gelip geçici şeyler bir tür gölgelerdir ki doğruları barındırmazlar, bize doğruları göstermezler. Olsa olsa doğrularla ilgili ipuçları verirler, çıkış noktası olurlar. Bir başka deyişle Platon duyu bilgisini yüzde yüz önemsiz saymaz. Bu tür bilgiler doğuştan bilgileri anımsamamızda bize katkı sağlarlar. **Gerçek bilgi doğuştan getirdiğimiz bilgidir, İdea'ların bilgisidir. Gerçek gerçeklik İdea'nın yani genel fikir'in gerçekliğidir.** At İdea'sı bütün atları sarıp sarmalar: atlardan önce At vardır.

İdea ya da genel fikir birdir, değişimin tümüyle dışındadır. Yalnız At ya da Balık değil, Büyük ve Küçük de gerçek gerçekliklerdir. *Duyulur dünya* diye belirleyebileceğimiz bu dünyanın üstünde bir değişmezler dünyası olan *düşünülür dünya* yani İdea'lar dünyası vardır. **Her şeyin akıp geçtiği duyulur dünyaya karşıt olarak düşünülür dünya kalıcıdır, İdea'ların bir sıradüzeni içinde bulunduğu dünyadır. Bu sıradüzeninde en yukarıda İyi, onun altında Doğru ve Güzel yer alır. Bu dünyadaki her şey İdea'lardan ötürü vardır, onlardan pay alır.** Bir çocuk güzelse Güzel'den pay aldığı için güzeldir. Bu dünyadaki bütün güzeller göreli güzellerdir, gelip geçici güzellerdir, oysa Güzel mutlaktır. İdea'lar mutlaktırlar, değişmezler, dönüşmezler, her zaman oldukları gibi kalırlar ve birbirlerine karışmazlar. Bazı İdea'ların aralarında katılma ilişkisi vardır. Örneğin Kar

İdea'sı Beyaz İdea'sına katılır ama Sıcak İdea'sına katılmaz. İdea'ların dünyası duyulur dünyanın sürekli değişken oluşuna karşılık değişmezlerin dünyasıdır. Asıl dünya düşünülür dünyadır, bu dünya gelip geçici şeylerin dünyasıdır.

Orpheus'çu-Pythagoras'çı inanç ögelerinden çok şeyler taşıyan Platon'culuk ruhgöçüne inanır. Ruh bu dünyaya gelmeden önce İdea'lar dünyasında yaşamıştır, orada İdea'ları gözlemlemiş, onların deneyimine ulaşmıştır. Tembellik etmeyip İdea'ları iyi gözlemlediyse, bir anlamda onların deneyimine yetkin bir biçimde ulaştıysa bu dünyaya bilgi açısından dolu dolu gelecektir. Doğumda ruh bedene girer: bu dünyaya gelmek yani bir bedene girmek ruh için bir düşüştür, bir anlamda çamura batmaktır. Ancak o öbür dünyadan getirdiği bilgileri *anımsama* yoluyla çamurundan ayıklayarak kendinde görünür kılabilir. Platon anımsama kavrayışını Pythagoras'dan almıştır diye düşünmek yanlış olmaz. Anımsama gerçekliğe, gerçekliği kavramaya doğru bir yöneliştir, bir yükseliştir: bu dünyadan öbürüne doğru ilerlemedir ki bir tür çileciliği gerektirir. Gene de bu çaba aşkla sağlanacak bir çabadır. Bilgiye yönelmenin bir yüzü çileyse öbür yüzü aşktır. Ruh duyulur dünyadan değişmezler dünyasına *diyalektik*'le yükselir. Diyalektik yükseliş aşkla gerçekleştirilecektir. Ruhu yükselten, ruhu kanatlandıran güç Aşk'ın gücüdür.

Toplum yaşamı ve ahlak

Siyasete pek meraklı olan ve bu yüzden başı zaman zaman derde girmiş olan Platon *Devlet*'inde site'yi insanların oluşturduğu bütünlüklü bir yapı olarak görür: her bireyin beslenmek, giyinmek, barınmak, korunmak için başka bireylere gereksinimi vardır. **İnsan bireyi toplumsal yaşama mahkumdur, o toplum dışında bir hiçtir, yaşamını doğada tek başına sürdürecek güçte değildir. Bu yüzden sitede verimli bir düzen kurmak, bunun için de üyeler arasında gerçek anlamda işbölümünü gerçekleştirmek gerekir.** Sitede çocuklar ve kadınlar topluluğu tasarlayan Platon toplum sorunları karşısında soyluluğa özgü bir anlayış içinde sınıfları birbirlerinden özenle ayırır. O günün koşullarında bu görüşte elbette bizi yadırgatan

bir yan yoktur. O zamanın toplumları egemen sınıfın yönetiminde köle gücünü kullanan toplumlardı. İnsanlar dünyaya aynı özelliklerle, aynı yatkınlıklarla gelmezler diye düşünür filozof. Öyleyse onları sınıflara ayırmak doğru olur. **Toplum üç sınıflı olmalıdır: köylüler ve zanaatçılar, savaşçılar, yönetenler.** Birinci sınıfta yer alan insanlar duyarlıkları açısından kabasaba insanlardır. Savaşçıların başlıca niteliği yüreklilik olacaktır. Üçüncü sınıf yani soylular sınıfı ya da yönetenler sınıfı yaşamı ussallıkla götüren erdemli insanların sınıfıdır.

Platon ahlakı gerçek anlamda bir toplumsallık ahlakıdır: ahlaki davranış ancak toplumsal yaşamda bir anlam kazanır ve toplumsal yükümlülükleri zorunlu kılar. Platon ahlakı öncelikle bir mutluluk ahlakıdır, ancak bu ahlak hazzı dışta tutar. Platon hazzın insanı mutlu kılmayacağını düşünür, çünkü o arılığı ve dinginliği bozan bir olumsuz etkendir. Platon'da birey sıkı sıkıya topluma bağımlıdır ve toplum için vardır. Devletin en yüce görevlerinden biri sağlıklı bir eğitim düzeni kurmaktır. Buna göre Platon'da her gerçek ahlaki edim toplumsallıkta anlatımını bulur. Platon için erdem insanın doğasına ve evrensel uyuma uygun davranabilme gücüdür. Yetkin erdemle genel olarak erdemi birbirinden ayırmak gerekir. *Yetkin erdem* bilgelikle ya da bilimle sağlanır. Bu da insana en yüksek düzeyde mutluluğu getirir. Bu çerçevede bilim erdemle ve erdem bilimle özdeşleşir. Bunun için madde dünyasından yukarılara yükselişi sağlayan diyalektik yöneliş gereklidir. Bu yöneliş elbette en yüce İyi'ye doğrudur. Buna karşılık *genel anlamda erdem* bilimle değil de görüşle sağlanacaktır. Buna ortak erdem de diyebiliriz. Bu ortak erdem İdea'lara yükselmek diye bir kaygısı olmayan genel insanla ilgilidir. Ne olursa olsun insan devlette gerçek anlamını bulduğuna göre ahlakın da toplumsallık dışında bir geçerliliği yoktur.

Yönetim

Platon devlete büyük önem verir. Devletin temelinde insan bireyinin yetersizliği yatar. İnsan başkalarına zorunlu olan bir varlıktır. Beslenmek ve barınmak için, giyinmek ve kendini savunmak için onun başkalarına gereksinimi vardır. **Platon bir ülküsel devlet**

tasarısı geliştirir. Bu devlet soyluluk devletidir. Platon en yetkin yönetim biçiminin soyluluk olduğunu düşünür, çünkü onda yönetenler seçkin insanlardır. Her güçlü toplum sınıflar arasındaki uyumun gerçekleşebildiği toplumdur. Zenginlerin yönetimi diyebileceğimiz oligarşi ve halk yönetimi diyebileceğimiz demokrasi pek verimli değildir. Özellikle demokrasiler çabucak tiranlıklara yani zorba yönetimlere dönüşürler. Tiranlık en kötü yönetim biçimidir. Demek ki ülküsel devlet soyluluk devletidir, orada iktidar en yetkili insanların eline bırakılmıştır. Platon "yönetici" kavramıyla "filozof" kavramını neredeyse özdeşleştirir. Filozoflar elbette yönetici olmak istemeyeceklerdir ama bu görevi onlardan daha iyi yapacak kimse olmadığına göre onların yönetimden kaçmaları doğru olmaz. Soyluluğun bozulduğu, siyasal hırsların öne geçtiği durumlarda devletin temelleri sarsılacaktır. Hırslı ve zengin insanların devleti ele geçirme çabaları sonunda oligarşik yönetimleri getirecektir, bu da demokratik yönetimlere kapı açacaktır. Buradan da tiranlığa açılan yollara çıkılabilecektir. Tiranlık elbette yönetimlerin en kötüsüdür. Platon bu arada aile kavramını dışlar ve kadınlar topluluğu ve çocuklar topluluğu olan bir toplumsal düzen düşünür.

Platon'un düşleri

Platon'culuk bir yanı usçu bir yanı gizemci bilgi kuramıyla felsefe tarihinde çok önemli bir yer tutar. Platon'la ilgili olarak öne sürülen yaygın bir yanlış görüş vardır. Bu yanlış onun bir komünist toplum tasarısı geliştirmiş olduğu savıyla ilgilidir ki bu sav hiçbir biçimde Platon gerçeğine uymaz. Birçok kaynakta hatta bazı felsefe tarihlerinde Platon'un ülküsel devletinin bir komünist devlet tasarısı olduğu yazılmıştır. Bir toplumda bir komünist düzen öncelikle tabandaki insanların, işçilerin değilse bile en azından köylülerin ve zanaatçıların ya da onların ortaya koyduğu emeğin belirleyici etkin gücünü gerektirir. Öte yandan Platon devletle ve ahlakla ilgili tüm tasarımlarında kadını ayrı bir yere koymuş, bazen olumlu bazen olumsuz değerlendirmiştir. Platon'un kadınlar için ve çocuklar için ayrı topluluklar düşünmesi

onun pek de kadınlardan yana çıktığı anlamına gelmez. Öte yandan bebeklerin annelerinden alınıp devlete verilmesi sorunu ayakları yere basan bir sorun gibi görünmez. Annelerin ve babaların çocuklarının yaşıtı olan bütün çocukları kendi çocukları gibi görmesi, çocukların önceki kuşakların insanlarını anne ve baba gibi algılaması ve bütün yaşıtların kız kardeş ya da erkek kardeş olmaları da öyle. Platon'un düş dünyasında şairlerin yalancı düşçüler olarak toplum dışına çıkarılmaları da bir o kadar yadırgatıcıdır.

Platon'un etkisi

Platon'un etkisi uzun yüzyıllar boyu sürdü, bir bakıma bugün de sürüyor. Özellikle XVII. yüzyılın Descartes gibi Leibniz gibi büyük filozofları onun izinden gitmişlerdir. Kendisinden sonra gelen filozoflar üzerinde onun ağırlığı açık açık duyulur. Platon ölene kadar öğretmenliğini sürdürdü. Ancak onun okul geleneğini sürdürmeye çalışanlar bu çabalarında yeterli olamadılar. Onun felsefesi Plotinos kanalıyla hıristiyanlığa kadar uzandı. Yeni-Platon'cu diye anılan Plotinos pagan dünyasıyla hıristiyan inancı arasında bir köprü oldu. İlk büyük hıristiyan filozofu sayılan kilise babası Aziz Augustinus Platon'un felsefesini bu yeni inanca uydurmaktan ötede bir iş yapmadı. Gizemci yanıyla Platon felsefesi dinci diyebileceğimiz felsefelere esin kaynağı oldu. Onun etkisini Ortaçağ'ın ve özellikle Ortaçağ sonlarının düşünce dünyasında açık açık görürüz. Öte yandan Aristoteles felsefesi tüm karşıt özelliklerine karşın Platon felsefesinden doğmuş gibidir. XVII. yüzyılda Malebranche felsefesini kurarken Platon'culuğun yeni bir yorumunu getirir gibiydi. Birçok bakımdan gerçeğe uzak düşen yanlarına, düşçü görünümlerine, aşırı gizemci ve çileci özelliklerine karşın, usun sınırlarını gözden uzak tutmanın getirdiği sıkıntılara karşın Platon felsefesi insana bütünsel ve ayrıntılı bakışıyla son derece önemli olmuştur.

ARİSTOTELES'İN GERÇEKÇİ FELSEFESİ

Aristoteles: Atina'da bir yabancı

Emile Boutroux Aristoteles'i şu sözlerle anlatır: *"Bazı insanlarda bir halkın dehası dile gelir ve bu geniş ve güçlü ruhlar bütün bir gücüllükler dünyasının edim ve yetkinlik olarak son aşaması ve son noktası olurlar. Bu görüş doğruysa herkesten çok Aristoteles'e uygun düşer: onda Yunanistan'ın felsefi dehası evrensel ve eksiksiz anlatımını buldu."* Dante'nin *Cehennem*'inde *"Bilenlerin en üstünü"* diye nitelendirdiği Aristoteles 384'de Makedonya'nın Stageira kentinde doğdu. Nikomakhos adlı bir hekimin oğluydu. Atina'ya gitti, orada 367-347 arasında Platon'un öğrencisi oldu. Öğretmeni öldükten sonra Atina'da Makedonya adına çalışan bir casus gibi görülünce ikinci bir Sokrates olayına kurban gitme korkusuyla Batı Anadolu'da dostu Atarneus kralı Hermias'ın yanına gitti ve Assos'da bir okul kurdu. Perslerin eline düşen Hermias'ın acı sonunu görünce Lesbos'a çekildi. 342'de Makedonya kralı Philippos onu oğlu Aleksandros'un (Büyük İskender) eğitimi için Makedonya'ya çağırdı. Öğrencisi 335'de tahta çıkınca onun da işi bitmiş oldu. O yıl Atina'da Apollon tapınağının yakınında *Lykeion* okulunu kurdu. Lykabattos eteklerinde bulunan Lykeion, Hissos kıyılarında bir ovaydı. Burada bir Apollon Lykeios tapınağı vardı. Aristoteles burada örtülü galeriler altında ders yapıyordu. **Öğrencileriyle gezinerek ders yaptığı için okulu *peripatos* (gezinenler) okulu olarak anıldı.** Orada on üç yıl dersler verdi.

Aristoteles Lykeion'da iki çeşit ders yapardı: sabah dersleri öğrenciler içindi, öğleden sonraki dersler halka açıktı ve bu yüzden çok geniş katılımlıydı ve soru yanıt biçiminde yapılırdı. Aleksandros ölünce Aristoteles gene korkuya kapıldı ve Khalkis'e (Euboia, bugünkü Eğriboz) gitti, orada 322'de öldü. Ölüm nedeni bilinmiyor: bir mide hastalığından ölmüş ya da zehir içirilerek öldürülmüş olabilir. Aristoteles Atina'dan ayrılırken şöyle demişti: *"Atinalı-*

lar felsefeye karşı ikinci bir cinayet işlememeliler." Ondan bize kalan yapıtlar okulunda verdiği derslerin notları olmalı. Uzun süre kendi yazgısına bırakılmış ve büyük bir olasılıkla bir bölümü yitip gitmiş olan yapıtlarının birinci basımı ölümünden çok sonra romalı devlet adamı Sulla'nın (M.Ö.138-78) Atina'ya gramerci Andronikos başkanlığında gönderdiği kurulca düzenlendi ve adlandırıldı. Başlıca yapıtları şunlardır: *Physika* (Fizik), *Poetika* (Estetikle ilgili görüşleri), *Politika* (Siyaset), *Metaphysika* (Metafizik), *Organon* (Mantık). Görüldüğü gibi çok zaman sanıldığının tersine "metafizik" terimini ilk olarak Aristoteles değil onun yapıtlarını düzenleyenler *fizik'den sonra gelen* anlamında kullanmışlardır. Aristoteles "metafizik" anlamında "ilk felsefe" deyimini kullanıyordu.

Gerçekçi felsefenin temellendiricisi

Mantık biliminin, felsefe tarihinin, anatominin, fizyolojinin kurucusu olan Aristoteles yalnızca belli konularda düşünen bir filozof değil en geniş çerçevede evrensel bilgiye yönelmiş bir bilge kişidir. Aşırı derecede ılımlı ve alçakgönüllü kişiliğiyle yunan dünyasının ölçülü olma ülküsünü simgeleştirir. Kaba tartışmalardan kaçan bu soğukkanlı bilge her anlamda örnek bir insandır. Düşünce dünyasına bu dengeli kişiliğiyle verdiği aralıksız ve büyük emek tam anlamında bir adanmışlığa tanıklık eder. O bütün zamanlarını insanlığa adamıştı, açtığı yolda adım adım ilerledi ve felsefede olumlu düşüncenin ilk temellendiricisi oldu. **Felsefesini bütün bilgi alanlarını içeren bir genişlikte ortaya koydu. Onun fiziği ve metafiziği neredeyse sonsuz dalları olan görkemli bir ağaç gibidir. Her dalın tek bir gövdeye bağlı olduğu görülür.** Bu geniş çerçeveli bakış açısını Aristoteles bir ölçüde kendinden önceki felsefelere uzak kalmamasına borçludur. O ilk felsefe tarihçisi olarak kendinden öncekilerin felsefelerini tartıştı, bir başka deyişle kendinden öncekilerin felsefeleriyle hesaplaştı. Onun bu tutumu felsefi düşüncenin uzamdan ve zamandan bağımsız yalıtık bir düşünce olamayacağının göstergesidir. Öncülerinden öğrenmek zorunda olduğu pekçok şey bulunduğunu ve bu şeylere eleştirici bir tutumla yönelmesi gerektiğini

biliyordu. Onun felsefesi birkaç yüzyıl sürmüş olan parlak bir felsefe veriminin sonucu gibidir.

Aristoteles'de mantık ve metafizik

Aristoteles'in felsefesi Platon'culuğa, özellikle onun İdea'lar kuramına bir tepkidir. O özellikle bir mantıkçıydı, kavramların yapılarını ve ilişkilerini araştırdı, bu ilişkileri cins ve tür kavrayışı içinde ele aldı. On tane kategori belirledi, bunlar düşünce nesnelerinin sınıflamasıyla ilgili en genel cinslerdi: töz ya da öz, nicelik, nitelik, bağıntı, yer, zaman, durum, iyelik, edim, edilim. Kategoriler varlığın en genel cinsleridirler. Bunlar bireylerde ortak olan bir ögeyi belirlerler. Kategorileri öznelerin ve yüklemlerin alabileceği anlamlar olarak tanımlayabiliriz. **Kategorileri dilsel anlatımın oluşum koşulları olarak görmek doğru olur, dilsel anlatımı olası kılan ögeler olarak görmek doğru olur.** Bunlar düşüncenin ve varlığın çeşitli biçimleridirler. Bunlar, bir başka deyişle, zihnin kendilerinden giderek şeyleri kavradığı genel biçimlerdir. Kategoriler beş evrensele ya da genel kipe ayrılırlar: cins, tür, özgül ayrım, özgü ve raslantı. Töz her zaman öznedir ama evrenseller hiçbir zaman töz değildir, onlar özne değil yüklemdir. Biçimsel mantığın temellendiricisi olan Aristoteles buna göre *tasım* yöntemini ortaya koydu. Tasıma öncüllerden sonuç elde etme sanatı diyebiliriz. Onun mantıkla ilgili görüşleri *Organon*'da yer alır. O her türlü araştırmayı felsefenin çatısı altında yaparken bilgiyi *kesin bilgi* ve *diyalektik bilgi* olmak üzere ikiye ayırdı. Kesin bilgi tam anlamında bilimsel bilgidir. Diyalektiğin alanında olası bilgiler sözkonusudur.

Öte yandan Aristoteles öğretmeni gibi yapmadı, dünyayı *duyulur* ve *düşünülür* diye ikiye bölmedi: onu gözlerimizin önünde duran somut gerçeklikler dünyası ilgilendiriyordu. Aristoteles öğretmeninin İdea'lar anlayışına karşı çıktı. Ona göre İdea'ların nesnel gerçekliği olamazdı, onlar duyulur nesnelerin gerçek örnekleri de olamazlardı. Akhilleus'u dünyaya getiren güç İnsan İdea'sı mıdır yoksa Akhilleus'un babası mıdır? **O da genel fikirden yanaydı, ancak ona göre genel fikir aşkın bir dünyada değil doğrudan doğruya şeylerin**

kendisindeydi. At genel fikrine ulaşınam tek tek atların varlığından dolayı olasıydı. Demek ki yalnızca bireysel olanın gerçekliği vardır ve yalnızca genelin bilimi vardır. Doğalcı, somutun gözlemcisi, bilimsel kavrayışın kurucusu Aristoteles felsefeyi *ilk nedenler araştırması* olarak görürken metafizik düşünceyi felsefi araştırmanın temeline koydu, onu *varlık olarak varlık*'ın bilimi diye belirledi. *Raslantı olarak varlık*'ın bilimi olamazdı. Bunu şöyle anlayabiliriz: her şeyi değişmez özellikleriyle tanımalıyız, geldigeçti özellikler bize bilgiyi sağlamaz.

Gerçekte Platon'la Aristoteles'in kaygıları birbirinden çok ayrı değildir. Bir başka deyişle Aristoteles'le öğretmeni Platon arasındaki uyuşmazlık ya da karşıtlık büyük ölçüde biçimseldir. Biri genel fikirleri gerçek gerçeklikler olarak üst bir dünyaya yerleştirirken öbürü gerçekliğin bilgisini kavramlar olarak bu dünyadaki teklerden giderek türetti. İkisi de temelde şu kaygıyı güdüyorlardı: herbiri bir bilgi birimi olan, herbiri bir varlığı karşılayan genel fikirleri ya da kavramları doğru içerikleriyle belirlemek ve onları birbirlerine karıştırmamak gerekir. Bir kavramı bir başka kavram yerine almamak, bir kavrama yanlış yani ona uymayan içerikler katmamak diyebiliriz buna. İki filozofun açıklamaları biçimsel olarak ayrı da olsa temel kaygı birdir. Platon İdea'ların birbirlerine karışmadıklarını, aralarında yalnızca bir katılma ilişkisinin olabileceğini söylüyordu. Öyleyse her genel fikir kendisi olarak önemliydi, bir fikre kendi öz içeriğinden başka dıştan bir şey katılamazdı, kendi doğasına yabancı düşen her öge onun dışında tutulmalıydı. Aristoteles de *varlık olarak varlık* derken aynı kaygıyı dile getirir: her varlık kendi temel özellikleriyle belirgindir, dolayısıyla onun edinebileceği geçici durumları onun öz varlığıyla ilgiliymiş gibi düşünmemek doğru olur. Bu çerçevede Aristoteles ancak *varlık olarak varlık*'ın bilimi olabileceğini, *raslantı olarak varlık*'ın bilimi olamayacağını benimser. Eğitmek öğretmenin temel işlevidir, yemek yapmak öğretmen için raslantısal bir durumdur. Güreşmek güreşçinin temel özelliğidir, şiir yazmak onun raslantısal özelliği olabilir.

Nedensellik fikri Aristoteles'de oldukça değişik bir biçim alır. Ona göre bir oluşumun gerçekleşebilmesi için dört neden gerekir: *maddesel neden, biçimsel neden, etkin neden ve sonuçsal neden ya da ereksel neden.* Bunu bir örnekle açıklayabiliriz. Şu karşımda duran heykel neden yapılmıştır? Mermerden yapılmıştır (maddesel neden). Ne heykelidir? Aslan heykelidir (biçimsel neden). Onu kim yapmıştır? Heykeltıraş Veli Bey yapmıştır (etkin neden). Niçin yapmıştır? Para kazanmak için yapmıştır (sonuçsal neden ya da ereksel neden). Burada mermerin ayrıca basit anlamda bir olumsallık durumu ya da bir edilginlik durumu ortaya koyduğunu, heykeltıraşın bir biçim belirleyicisi olduğunu söyleyebiliriz. Aristoteles'in bu nedensellik anlayışı Ortaçağ'da hıristiyan felsefelerinin de benimsediği bir anlayış oldu. Aristoteles'in yapıtları Ortaçağ'ın sonlarına doğru arapçaya, arapçadan latinceye çevrildi, XIII. yüzyıl Avrupa'sında yaygınlaştı. Hıristiyan dogmalarını Aristoteles felsefesine uydurmaya çalışan ortaçağ filozofları Aristoteles'in pekçok görüşünü benimserken onun dört neden kavrayışını da benimsediler. Zaten özellikle skolastikler Aristoteles'i yorumlamaktan, açıklamaktan ve dinin dogmalarına uydurmaktan öteye geçmemişlerdir. Aristoteles'çiler dediğimiz skolastiklerin bazı açıklamaları bugün doğrudan Aristoteles'in kendi açıklamaları gibi düşünülür. Yeniçağ'ın özellikle mekanikçi olan düşünce biçimi bu dört neden anlayışıyla uzlaşamazdı. XVII. yüzyılla birlikte bu dört nedenden yalnızca biri, etkin neden yeni anlayışa uyuyordu. Bununla birlikte düşünceye dinsel açıdan bakanlar sonuçsal ya da ereksel nedenden de vazgeçemediler: Tanrı her şeyi bir amaca göre yaratmış olmalıydı. Yeniçağ'ın düşünce dünyasında dört neden teke indirgendi ya da dinsel inanca yakın filozoflar etkin nedenin yanına sonuçsal nedeni de koydular.

Öğretmeninin İdea'lar kuramını eleştiren Aristoteles bu kuramdan çok da ayrılmamıştır: İdea'ların değişmezliğini ve belirleyiciliğini Aristoteles'in "biçim" kavramında buluruz. **Aristoteles gerçekliği maddenin biçimle ilişkisi çerçevesinde açıkladı, bunu yaparken edimle edilimi birbirini tümleyen iki ayrı öge olarak belir-**

ledi. İlk biçimin ilk maddeyi koşullamasıyla başlayan etkinlik-edilginlik ilişkisi en yukarıdan en aşağılara kadar sürer. Tüm evrensel yapı bu madde-biçim ilişkisi üzerine kurulmuştur. Mahalle kent için madde, kent mahalle için biçimdir. Kent ülke için madde, ülke kent için biçimdir... En üstte ilk biçim ve onun biçimlediği ilk madde vardır, böylece evrenin oluşumu açıklanmış olur. **Her şey kendi üstündekine göre madde kendi altındakine göre biçimdir.** Bu kesintisiz sıradüzeninde madenler en altta yer alır, onu yukarıya doğru bitkiler ve hayvanlar izler, daha yukarıda insan ve onun üstünde de aşkın varlıklar vardır. Evrenin düzenine dönüp baktığımızda en yukarıda İlk Devindirici'yi görürüz. Bu İlk Devindirici en yukandaki göğü devindirir, böylece dokuz göklü evrende devinim gerçekleşir. Evreni ikiye ayıran Aristoteles sınırı Ay'la belirgin kılar. Ayaltı bölge bir çizgi üstünde devinen bu gelip geçici şeylerin dünyasıdır. Esir'in varolduğu Ayüstü bölgede devinim daireseldir. En yetkin devinim başlangıçla bitişi bir araya getiren dairesel devinimdir. Evrenin yapısıyla ilgili bilgiler *Physika*'da ve *Metaphysika*'da yer alır.

Toplumsal ahlak

Aristoteles ahlak ve siyaset konularında oldukça önemli görüşler geliştirdi. *Politika* siyasetin temel kitaplarındandır. *Nikomakhos ahlakı* değerler ve davranışlar açısından insanı ele alan ayrıntılı bir ahlak kitabıdır. **Aristoteles ahlakının temelinde usa dayalı edimler vardır: her kişi baba olarak nasıl çocuklarının yöneticisiyse aynı biçimde birey olarak usunun da yöneticisi olacaktır.** Öte yandan ahlaki tutarlılık bir ya da iki örnek davranışla ortaya konulabilecek bir şey değildir, bu tutarlılık bütün bir yaşam boyunca varlığını sürdürmelidir. *"Tek bir eylem erdemi sağlamaz, tek bir kırlangıçla yaz gelmediği gibi."* Buna göre ahlaklılık bir tür alışkanlık olmalıdır. **Aristoteles'e göre de ahlaklılık toplumsal yaşamın zorunlu bir koşuludur.** Toplum doğal bir kuruluştur, insanın mutluluğu ya da kurtuluşu için toplumsal yaşam bir zorunluluktur. İnsan toplumsallığa mahkum bir varlıktır: insan bireyinin tek başına varlığını sürdürmesi olası değildir. Toplumsal yaşam Platon'da olduğu gibi onda da mutluluğun

temel koşuludur. **Platon'un tersine Aristoteles aileye büyük önem verir: aile toplumsal kurumların en önemlisidir, çünkü insan türünün varlığını sürdürebilmesi onunla olasıdır.** Baba ailenin önderidir ve onun başlıca yükümlülüğü aile bireylerine sevgi göstermektir: çocukların ruhça ve bedence gelişimi açısından bu bir zorunluluktur. Kadın erkeğe göre daha az kavrayışlı olmakla birlikte doğanın belirlemiş olduğu yükümlülükleri yerine getirmek zorundadır. Onun en önemli işi çocuklarına bakmak ve evini çekip çevirmektir. Çocuklara gelince, onlar da büyüklere saygı göstermekle yükümlüdürler. Çocuklar ilk eğitimlerini ailede alacaklardır. Ancak ailede eğitim devletin sıkı denetimi altında olmalıdır.

Devlet düzeni

Platon gibi Aristoteles de ahlaki yaşamın devlette gerçekleşebileceğini düşünür. Devlet en yüce ve en yetkin kuruluştur. Site ya da devlet ailenin doğal gelişimi için olanaklar sağlar. O ailelerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Ulus kavramının olmadığı o dönemlerde toplum ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan sınıfları içeren bir katışmaçtan başka bir şey değildir. Devlet nüfusu yüz bini geçmeyen sitelerde toplumsal yaşamın belirleyici gücüdür. Site ailenin gelişimi için zorunlu bir ortamdır. **Aristoteles her şeyden önce toplumu yurttaşlardan ve hizmet insanlarından kurulmuş bir bütün olarak görür. Yurttaşlar özgür doğmuş insanlardır. Toplumun asıl sorumluları onlardır.** Düşünce yaşamının gücü ve verimi de onlara bağlıdır. Her türlü eğitim etkinliğinden sorumlu olan devlet yurttaşların bilgisine gereksinim duyacaktır. Kısacası, özgür insanların toplumda önemli görevleri vardır. Yurttaşların altında hizmet insanları vardır. Aristoteles tarım insanlarını, zanaatçıları, tüccarları hizmet insanları sayar. Ama asıl hizmet insanları kölelerdir. Köleler sıradan insanlardır hatta insan bile sayılmazlar, insanla hayvan arasında bir yer tutarlar. **Aristoteles kalabalıkların yetkin erdeme ulaşamayacaklarını, zaten buna gerek de olmadığını düşünür. Bu anlamda kölelerin işi daha da zordur, çünkü doğa onları kafaları sınırlı varlıklar olarak yaratmıştır. Köleler erdemden enaz pay**

alacak ya da alabilecek kimselerdir. Köleye köleliğini sürdürmesini sağlayacak bir parça erdem yeter.

Aristoteles yönetim biçimlerini ele alırken her yönetim biçiminin kendine göre iyi yanları ve sakıncalı yanları olduğunu düşünür. Önemli olan bir yönetim biçimini bozmadan koruyabilmektir, bu olmazsa yönetimler tehlikeli güçler olarak karşımıza çıkarlar. **Krallık iyi sürdürülmezse tiranlığa yani zorbalığa dönüşecektir. Soyluluğun bozulmuş biçimleri oligarşilerdir. Cumhuriyetler de uygunsuz koşullar içinde demagojinin egemen olduğu yapılar olup çıkarlar.** Bunlardan hangisi daha iyidir diye sormak doğru olmaz, duruma göre biri ya da öbürü daha elverişli olabilir. Gene de cumhuriyeti öbürlerine yeğ tutmak hiç de yanlış olmayacaktır: cumhuriyetlerde herkes kendi payına düşeni almak hakkını elde eder. Bu siyasal zemini hazırlamakta eğitimin elbette çok büyük bir payı olacaktır: özgür insanlar yetiştiren özgür bir eğitim düzeni cumhuriyetlerin yaşama geçmesi için vazgeçilmez koşuldur. Ruhların güçlü olabilmesi için bedenlerin güçlü olmasını sağlayacak eğitim düzenini kurmak gerekir. İnsanların tutkularını bastırabilecek istemli varlıklar olabilmesi de eğitimle olasıdır. Bu çerçevede eğitimi devletin en önemli görevlerinden biri olarak görmek doğru olur.

Aristoteles'in etkisi

Aristoteles'den sonra Lykeion'un başına asıl adı Tyrtamos olan Theophrastos geçti. Ona "tanrı gibi konuşan" anlamında Theophrastos adını öğretmeni Aristoteles vermişti. Theophrastos M.Ö. 372'ye doğru Lesbos adasının Eresos kentinde doğmuş ve 287'de Atina'da ölmüştür. Theophrastos önce Platon'un sonra Aristoteles'in derslerini izledi. Aristoteles casus diye damgalanıp dinsizlikle suçlanınca ve bu yüzden Khalkis'e sığınmak zorunda kalınca okulun başına Theophrastos geçti. 318'de Demetrios I Poliorkhetes filozofları sürgüne göndermeye başlayınca Theophrastos kovulmayı beklemeden kendiliğinden sürgüne gitti. Özellikle bilimsel incelemeleriyle, daha çok da bitkilerle ilgili araştırmalarıyla ve Aristoteles yorumlarıyla tanınan filozof birçok

yapıt vermiştir, Diogenes Laertios'a göre onun iki yüz kırk yapıtı vardı. Bunlardan ancak bir bölümü günümüze ulaşmıştır.

Aristoteles bilgi ve ahlak konuları başta olmak üzere bütün konularda düşünmüş bir filozoftur. Platon'un felsefesi gibi Aristoteles'in felsefesi de konu genişliğiyle ve konu çeşitliliğiyle ilgimizi çeker. Filozof her alanda düşündü ve yazdı. Bu çabası içinde çağdaş bilimin öncüsü oldu. O ayrıca klasik estetiğin Platon'dan sonra en önemli kuramcısıdır. Üstelik onun kuramı uygulamaya dönüktür. Aristoteles'in bununla ilgili görüşlerini özellikle *Poetika*'da, biraz da *Politika*'da buluruz. *Poetika* ne yazık ki yitip gitmiş bir yapıtın küçük bir parçası gibidir. Bu bilgi çeşitliliği ve derinlikli bakışıyla Aristoteles kendinden sonrakiler üzerinde büyük ölçüde etkili oldu. Aristoteles'çilik bir süre sonra dünyanın yeni kültür merkezi diyebileceğimiz İskenderiye'de etkinliğini sürdürdü. Aristoteles özellikle Ortaçağ'ın hıristiyan filozoflarını büyük ölçüde etkiledi. Bu filozoflar yani skolastikler XIII. yüzyıldan sonra Aristoteles öğretisini öncelikle anlamaya sonra da hıristiyan dogmalarıyla bağdaştırmaya çalıştılar. Ancak Aristoteles'in etkisi bununla sınırlı değildir. O özellikle bilgi kuramıyla Yeniçağ'ın düşünce dünyasını da derinden etkiledi. Özellikle Locke başta olmak üzere ingiliz filozofları ortaya koydukları yeni bakış açılarını onun bilgi anlayışı üzerine temellendirdiler. Aristoteles'in etkisi çok uzun sürdü. Bu elbette XVII. yüzyılda Gassendi'nin de belirttiği gibi onun gücünden çok ardıllarının zayıflığıyla ilgilidir. Bacon'la ve Comte'la en yüksek anlatımını bulan olumcu düşüncenin kurucusu da Aristoteles'dir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

YUNANİSTAN'DAN SONRA FELSEFE

SOKRATES'Çİ OKULLAR

Helenlik döneminden Helencilik dönemine

Yunan felsefelerinin en yetkini diyebileceğimiz Aristoteles'çilik duyulur olana ya da somut olana yönelen bakış açısıyla olumcu ve deneyci bir felsefe oldu: usumuz bize doğruları ancak deneyle olan sıkı ilişkilerimiz çerçevesinde gösterebilirdi. Bu Platon'un bilgi anlayışına taban tabana karşıttır. Aristoteles felsefesi Eskiçağ'da insan ve evren sorunlarına yani insanla ilgili tüm sorunlara bütünsel ve köklü bir biçimde yönelmiş olan bir felsefedir, çağın sonuncu büyük felsefesidir. **Yunanistan'ın siyasal anlamda çöküşüyle yunan felsefesi de çöktü, Atina dünyanın kültür merkezi olmaktan çıktı, o koşullarda bu güçlü ve verimli düşüncenin tohumları o zamanki dünyanın dört bir yanına saçıldı.** Bu arada bu saçılmayla felsefe yalnızca seçkinlere ya da soylulara özgü bir etkinlik olmaktan çıktı, tabana kadar indi, sıradan insanlar filozofça düşünmeye başladılar. Helenlik döneminin bitip Helencilik döneminin başlaması böyle oldu. Bundan böyle daha basit, daha yüzeysel ve özellikle ahlak sorunlarıyla ilgilenen felsefeler gelişecektir.

Yunanistan'ı haritadan silen Makedonya imparatorluğunun pırıltılı saltanatı çok sürmemiş, Aleksandros III'ün (Büyük İskender) M.Ö.323'de bu dünyadan ayrılmasıyla Makedonya imparatorluğu büyük bir bunalıma girmiştir. İç savaşlar kısa sürede doğup gelişmiş olan bu görkemli ama dağılmaya hazır yapıyı kısa sürede tümüyle bitirdi. O zaman Atina yeniden o eski kültür merkezi Atina olabilir miydi? Sönmüş bir ateşi yeniden yakmak olası değildi, geriye dönmek olası değildi: **Atinalılar siyasal özerkliklerini iyiden iyiye elden kaçırmış-**

lardı, artık felsefe ve sanatla parıldayan Atina yoktu. İşsizlik ve açlık bir yandan, bir yandan da ahlak bozukluğu yalnız Atina'yı değil bütün yunan sitelerini kökten sarsıyordu. Platon ve Aristoteles dönemleri iyiden iyiye sorunlu dönemlerdi ve çöküş koşullarının başladığı dönemlerdi. Atina ve bağlaşıklarıyla Sparta ve bağlaşıklarını yüzyüze getiren Peloponnesos savaşları yani iç savaşlar bittiği zaman bile iyi kötü bir toparlanma umudu vardı. Bu acılı dönemin toparlanma umutları zamanla iyiden iyiye sönmüştü. Toplumsallığın koşullarını tartışan felsefeler geride kalmıştı. **Bundan böyle toplumsal kurtuluşun değil de bireysel kurtuluşun yolları aranabilirdi. Sokrates'çi okullar da ve daha sonra özellikle Epikuros'çuluk da bu bireysel kurtuluşun ilkelerini koymaya, temellerini atmaya çalışmışlardır. Artık felsefede köklü düşünceler, sanatta da geniş çerçeveli arayışlar dönemi kapanmıştı.**

Evet, Makedonya kralı Aleksandros III'ün (Büyük İskender) Yunanistan'ı ele geçirmesinden sonra yunan felsefesinin gelişimi son bulmuş, bir başka deyişle Helenlik dönemi kapanmış, yunan felsefesinin etkisinde bir Helencilik dönemi başlamıştı. Felsefe böylece Yunanlıların tekelinden çıkıp dünyaya yayıldı, dünyaya yayılırken köklü arayış özelliklerini, dizgeci özelliklerini yitirdi. **Sokrates'çi okullar diye adlandırdığımız felsefe okulları bu dönemin eşiğinde gelişmiş olan azçok değişik ama gene de birbirine çok yakın bakış açılarını yansıtır.** Henüz Yunanistan varlığını sürdürmektedir ama her şey sallantıdadır. Henüz Platon o çok pırıltılı gizemci-çileci felsefesini yeni yeni geliştirirken, henüz Aristoteles filozof olarak ortaya çıkmamışken bazıları Sokrates'in izinde yaşam için davranış kuralları arıyorlardı. Bazı kültür tarihçilerinin *yarı-Sokrates'çi* diye adlandırdığı bu filozoflar ahlak sorunlarının dışına çıkmayı düşünmeden mutluluğa giden yolları göstermeye çalışıyorlardı. Megara okulu, Kinikler okulu, Kyrene okulu değişik ahlak görüşleri geliştirdiler, bilgi açısından tıpkı sofistler gibi kuşkucu tutumlar aldılar. **Onların felsefeye bilgi sorunları açısından getirdiği çok bir şey yoktu, hatta hiçbir şey yoktu: tam anlamında kuşkucuydular ve evrensel bilginin olası olmadığını düşünüyorlardı.**

Megara okulu

Megara okulunu M.Ö. IV. yüzyılda Eukleides Atina'nın batısındaki Megara'da kurmuştur. Son derece yüzeysel bir düşünür olarak bilinen Eukleides 450'ye doğru Megara'da, bir görüşe göre de Sicilya'da doğdu, 380'de Megara'da öldü. Önce Parmenides'in sonra Sokrates'in derslerini izledi. Platon'un yakın dostuydu. Eukleides Sokrates'in başına gelenlerin ağırlığına katlanamayarak Atina'dan ayrılan Platon ve arkadaşlarını konuk etmiştir. Onun ahlak konularında üç yüz kadar yapıtı olduğu sanılır. Ancak bu yapıtlarda öne sürülen görüşler hep birbirine benzer görüşlerdir diye düşünülür. Eukleides özgün bir filozof değildi. Anlattıkları belki de son derece yüzeysel olduğu için dersleri büyük ilgi görmüştür. **Gücüllükle edimliliği birbirinden ayıran Eukleides Sokrates'in görüşleriyle Parmenides'in ya da Elea'lıların görüşlerini bağdaştırmaya çalıştı ve bilgide evrensellik diye bir şeyin olamayacağını bildirdi.** *"İyi değişik adlarla anılsa da tek bir şeydir"* diyordu. Ona göre Varlık ve İyi aynı şeydir ya da Varlık İyi'dir. Fikirler devinimsizdir ve aralarında bir ilişki yoktur. **Tanrı, düşünce, bilim ve benzeri adlar tek bir şeyi belirtirler: çeşitlilik şeylerde değil adlardadır.** Megara okulunun üyeleri için fikirler ayrı ayrı şeylerdir, aralarında herhangi bir ilişki yoktur. Bu da bizi yargılar ortaya koymaktan engelleyen bir durumdur. **Eukleides'in çömezleri "tartışmacı" anlamında *eristikoi* diye anıldılar.** Onların tartışmalarının boş tartışmalar olduğu öne sürülmüştür. *Yalancı kanıtı* buna örnektir: *"Yalan söylediğini söylüyorsan ve doğru söylüyorsan yalan söylüyorsun demektir."* Megara'lılar felsefe alanında köklü görüşler ortaya koymadılar. Onlar yalnızca felsefenin kesinliksiz yapısına parmak basmak istemişlerdir. Her şeyin görüntü olduğu yerde düşüncenin bir anlamı yoktur.

Kinikler okulu

Atina'nın varoşlarından Kynosarges'de kurulmuş olan Kinikler okulunun temel görüşü mutluluğun kaynağını düşüncede değil yaşamda aramaktır. **Okulun kurucusu Antisthenes mutluluğun erdemli**

yaşayışta olduğunu bildiriyor, insan ancak tutkularını altedebildiği zaman insanca yaşayabilir diye düşünüyordu. Antisthenes'in 444-365 arasında Atina'da doğduğu sanılır. Filozofun ne zaman öldüğü bilinmiyor. Antisthenes Kinikler okulunu kurmadan önce ünlü sofist Gorgias'ın ve Sokrates'in çömezi olmuştur. **Filozof erdemi en yüce iyi sayar. Ona göre genel fikir diye bir şey yoktur ve bilimsel bilgi olanaksızdır.** Öte yandan insan gereksinimlerini ve tutkularını yenebildiği ölçüde özgürdür. Bunu başarabilen insanlar tanrılara yaklaşırlar, bir tür tanrısallığa ulaşırlar. İnsan acıdan, sıkıntıdan, çabadan, yorgunluktan kaçmamalıdır: bu şeyler onu erdemli kılacak şeylerdir. Bilge kişi yanlışa düşmek ya da günah işlemek nedir bilmez. **Ödev denen şey de bilge için anlamsızdır. Kimsenin kimseye karşı ödevi yoktur. Gerçek bilge toplumda tüm insanlara ilgisiz yaşar. Bilge toplumda yapayalnız kişidir.**

Antisthenes de Megara'lılar gibi bilimin hiçbir anlama gelmediğini düşünüyordu, özellikle matematikten ve gökbilimden nefret ediyordu. Atina'lı hatip İsokrates'e göre onun Kynosarges'de (Atina'nın varoşu) verdiği dersler paralı derslerdi, bu dersler sofistlerinkinden pek de farklı değildi. Filozof derslerinde mutluluğa giden yolları öğretiyordu. **Antisthenes'e göre erdem eylemdedir, bilim insana hiçbir şey kazandırmaz. Eylemi de ancak yaşayarak öğrenebiliriz, onu hazır bulmak olası değildir. En yetkin kinik Zeus'un erdemlerinden ötürü ölümsüz kıldığı oğlu Herakles'dir.** Antisthenes Herakles'le ilgili üç kitap yazmıştır. Herakles özgürlüğün ve istemliliğin ya da bir başka deyişle kendine egemen oluşun simgesidir.

Kinikler okulunun ikinci önemli kişisi Sinop'lu Diogenes'dir. 413'de doğduğu, 323'de öldüğü sanılır. Diogenes Antisthenes'in başlıca çömeziydi. **Diogenes'in felsefesi kuramsal yanı zengin olmayan bir yaşam felsefesidir. O da en yüce iyinin erdem olduğunu söylüyordu. Bilim, ün, zenginlik boş şeylerdi, erdemli kişinin bütün bu gibi şeylerden kaçması gerekirdi.** Basit, sıradan, doğal bir yaşam sürmek, hazların uzağında durmak, çabaya ağırlık vermek ve gereksinimleri enaza indirmek gerekirdi. Onunla ilgili pekçok şey anlatılır. Platon onu "Çılgın Sokrates" diye adlandırmıştır. Sinop'lu Di-

ogenes Atina'lılardan büyük saygı görmüştür. Stoa felsefesinin ünlü adı Epiktetos onu erdemlilik örneği olarak göstermiştir. Bu çerçevede bazı felsefe tarihçileri Stoa okulunun Kinikler okulundan doğduğunu benimserler. Stoa okulu ortaya çıktıktan sonra da kinikler varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Kinikler her dönemde her şeye boşvermiş insan imgesi oluşturmuşlardır: üstlerine başlarına önem vermezler, uzamış saç ve sakallarıyla, ellerinde bastonlarıyla avare dolaşırlardı. Ne bulurlarsa yerler, orada burada yatarlardı. Yağmura, kara, sıcağa soğuğa dayanıklı olmak onlar için çok önemliydi. Kapı kapı dolaşırlar, ekmek isterlerdi. Onlar meslekten dilenciydiler. **Kinikleri gözümüzde oldukça ilginç kılan onların toplum, sınıf, cins ayrımı gözetmeksizin bütün insanları bir saymış olmalarıdır.** Bazı yazarlar onları Eskiçağ'ın kargaşacıları olarak nitelendirirler. Kimileri de onları yunan proletaryasının filozofları diye adlandırırlar. Kinikler hazırcevaplıklarıyla ünlüdürler. Bir tiran Diogenes'e hangi çeşit tunçtan iyi yontu yapılabileceğini sormuş. Harmodius'un ve Aristogiton'un yontularının yapıldığı tunç en uygunudur yanıtını almış. Bu iki kişi Atina'yı tiran Hipparkhos'dan kurtaran kahramanlardır.

Kyrene okulu

Kyrene okulunun ve hazcılığın kurucusu Aristippos'dur. Aristippos'un doğduğu ve yaşadığı Kyrene (Libya'nın kuzeydoğusunda Kyreneika'nın başlıca kenti) doğa güzellikleriyle ve uçsuz bucaksız bahçeleriyle ünlüydü. Böyle bir ortamda yaşama sevinciyle dolu bir felsefenin ortaya çıkmış olması doğaldır. Kyrene'liler güç yaşam koşullarını öneren kiniklerin tersine kolay ve sevinçli bir yaşam ülküsü geliştirdiler. **Kyrene okulunun felsefesi tam anlamında hazcılıktır. Hazcılık hazzı yaşamda en yüce iyi olarak gören öğretidir.** Okulun kurucusu Aristippos 430'a doğru Kyrene'de doğdu. Ne zaman öldüğü bilinmiyor. Aristippos yoksul bir kişi olan Antisthenes'in tersine, varlıklı ve kibar bir kişidir. Bir süre Sokrates'in derslerini izledi, daha sonra bir süre de Sicilya'da Dionysios'ların yanında kaldı. Onun tam anlamında zengin bir sofist yaşamı sürdüğü biliniyor.

Aristippos ahlaka yeni bir bakış açısı getirdi: olabildiğince haz elde etmeyi temel amaç olarak koyan Aristippos Sokrates'in *mutluluğun erdemden erdemin de bilgiden geldiği* savına karşıydı. **Aristippos'a göre mutluluğun tek kaynağı haz olabilirdi.** Ona göre duyumlar bilginin tek dayanağıydılar, bilgi yalnızca duyumların bilgisiydi. Filozofa göre doğrudan doğruya yaşanan yani hiçbir aracı sözkonusu olmadan duyulan haz en yüce iyidir. Buna karşılık acı da en büyük kötüdür. **Aristippos için *şimdi* önemlidir, şu anda yaşanan haz önemlidir. Şimdi'de kendini gösteren haz ne kadar şiddetliyse o kadar önemlidir. Bizim için yalnız şu an vardır. Geçmişle ilgili şeyler bize haz vermeyecektir. Geleceğin de herhangi bir kesinliği yoktur. Yalnız fiziksel hazlar değil gönül hazları da önemlidir.** Bu anlayışları içinde kinikler gibi Kyrene okulunun filozofları da toplum yaşamına hiç önem vermezler ve tam anlamında bireycidirler.

M.Ö.III.yüzyılda Hegesias (doğumu 300'e doğru) hazcılığa yeni bir yön verdi. Ona göre yaşamın tek anlamı ve tek amacı haz olabilirdi. Bunun dışında yaşamı yaşanılası bir şey diye düşünmek doğru değildi. Buradan giderek Hegesias karamsar bir görüş geliştirdi, bu da kendisine *Psithanate* (ölümün avukatı) denmesine yol açtı. Çünkü Hegesias karamsarlığını intihar önerisine kadar götürüyordu: hazlara ulaşmak zordu, o zaman bize ölmek kalıyordu. Bir süre sonra okulu kapatıldı ve kendisi sürgüne gönderildi. Aristippos'un hazcılığı Epikuros felsefesinin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Epikuros Aristippos'dan şu noktada ayrılır: yaşanmakta olandan çok yaşanmış olan bize haz verecektir. Böylece Epikuros hazcılığı derinleştirirken onu aşırı yüzeysellikten ve Hegesias'ın olumsuz görüşlerinden kurtardı.

KUŞKUCULAR

Yıkımla gelen koşullar ve Pyrrhon

Zamanda biraz daha ileriye gidersek çok şeyin altüst olduğunu görürüz. Aleksandros'un M.Ö. 323'de ölümünden sonra kırk yıl süren iç savaşlar Makedonya imparatorluğunu bitirdi. Büyük askeri za-

ferlerden geriye kocaman bir hiç kalmıştı. Yunan siteleri bu olaylar sırasında büyük sarsıntılara uğradılar. Atina kültür alanındaki gücünü çoktan yitirmişti, zamanla her şeyini yitirdi. Ayaklanmalar, kuşatmalar, cinayetler ülkede eksik olmuyordu. İşsizlikle birlikte açlık büyük boyutlara ulaşmıştı, buna koşut olarak tüm ahlak değerleri geçerliklerini yitirmiş gibiydiler. Tiranlar halkları haraca kesiyordu. Platon zamanında henüz zorla da olsa canlı tutulan *yeniden bir düzene girme* duygusu yerini mutlak bir umutsuzluğa bırakmıştı. Kuşkuculuk işte bu koşulların ürünüdür. Filozoflar bundan böyle kuramsal sorunlardan iyiden iyiye uzaklaştılar. Artık sanatın da köklü düşüncenin de yaşamda yeri yoktu. Bundan böyle insanlara bireysel kurtuluş dilekleri çerçevesinde mutluluğun yollarını aramak kalıyordu.

Kuşkucular her bilginin göreli olduğunu benimserken bilgilerimizin öznenin durumuna göre oluştuğunu, onun içinde bulunduğu koşullara uygun olarak kendini gösterdiğini benimserler. Bilginin oluşumunda zaman ve uzam koşulları da belirleyicidir. Dün geçerli olan bugün için, burada geçerli olan başka yerler için geçerli olmayabilir. Bu yüzden insanlar sürekli olarak birbirleriyle çelişen görüşler ortaya koyarlar. Birbirleriyle çelişen görüşlerden hangisini doğru sayabiliriz? Aşırı kuşkucu çözümlerin en belirleyici olanlarından biri Anaksarkhos'un ve Demokritos'un çömezi olan Elis'li Pyrrhon'un kuşkuculuğudur. Félicien Challaye şöyle der: *"Pyrrhon'un kuşkuculuğu ahlaki bir kuşkuculuktur, insanı mutluluğa doğru yönlendirir."* Pyrrhon, Elis'de ya da öbür adıyla Eleia'da (Peloponnesos'un kuzeybatısında) 365-275 arasında doğdu. Başlangıçta ressamdı. Demokritos'un öğrencisi oldu. O da Sokrates gibi yaptı, tek satır yazmadı, ama yaşamıyla insanlara örnek oldu. Yurttaşları onu "Büyük Rahip" diye adlandırdılar. **Felsefesi bir tür ilgisizlik felsefesiydi. Tüm eski kuşkucular gibi Pyrrhon da doğruya ulaşmanın olası olmadığını savunuyordu: duyumlarımız da görüşlerimiz de ona göre boş şeylerdi.** Bu görüşüyle Pyrrhon eski kuşkuculuğun önderi sayıldı. Pyrrhon Aleksandros'un Asya seferine katılmış, birçok toplumun birçok değişik özellikleri olduğunu görmüş, böylece dinlerin, göreneklerin, kurumların çeşitliliği karşısında evrensel doğruya olan güvenini yitirmişti. Bu uzun yolculuğun gösterdiği değiş-

kenlik onu kuşkucu kılmıştı. Ancak onun bu kuşkuculuğu yerin ve zamanın koşulları için çok uygundu.

Pyrrhon Hindistan'da "gimnosofist" denen çilecilerden çok etkilendi. Bunlar dünyaya tümüyle sırtını dönmüş, acıya ve ölüme aldırmadan yaşayan kimselerdi. *"Yurduna dönünce ebe olan bir kızkardeşin yanında örnek bir yoksul insan yaşamı sürdü. Pazara o gidiyordu, domuzu o yıkıyor, tabağı çanağı o temizliyordu. Herkes ona saygı gösteriyordu. Hemşerileri ona büyük rahip diyorlardı, M.Ö.275'e doğru öldüğünde heykelini diktiler"* (Felicien Challaye, *Büyük felsefelerin kısa tarihi*). **Pyrrhon yargılarımızın hiçbir anlamı olmadığını söyledi. Çünkü biz ancak görüntüleri sezebiliyorduk. Şeylerin gerçek doğasını tanımamız olanaksızdı.** O durumda yargıları askıya almak (*epokhe*) gerekirdi. Onun kuşkuculuğu daha çok ahlaki anlamdaydı, çünkü her koşulda insanın mutluluğunu öngörüyordu. Mutluluğu yalnızca gönül dinginliğinde (*euthymia*) aramak gerekirdi. Pyrhhon'un felsefesi ardıllarından birçoğunu etkiledi. Belki de Pyrrhon kuşkuculuğunun en çok etkilediği kişi Montaigne'dir demek abartılı olmayacaktır. Montaigne Pyrrhon'un olumsuz kuşkuculuğundan Yeniçağ'ın Bacon ve Descartes'la gelişen olumlu kuşkuculuğuna geçen yolu açmıştır.

Öbür kuşkucular

Kuşkucular gerçekliğin varlığından kuşkuya düşerken *görünüşler*'den ya da olgulardan hiçbir zaman kuşkulanmadılar. Pyrrhon'un öğrencisi Phlius'lu (Peloponnesos) Timon görünüşlerin her yerde bulunduğunu bildiriyordu. O kuşkucu öğretinin yazılı açıklamasını yaptı ve öğretiyi üç soruda açıklığa kavuşturdu: 1.nesnelerin yapısı nedir? 2. nesneler karşısında duruşumuz ne olmalıdır? 3. nesneler karşısında doğru duruşumuz bize ne kazandırır? Timon bu soruların birincisine "kavranılamaz" (*akatalepsia*), ikincisine "yargıdan kaçınmak" (*epokhe)*, üçüncüsüne "sarsılmazlık" (*ataraksia*) diye yanıt verdi. Bilge kişi buna göre hiçbir şeye önem vermeyecek, ancak kendi toplumunun görenekleri çerçevesinde yaşamını sürdürecektir. M.S.I.yüzyılda Knossos'lu (Girit) Enesidemes'le kuşkuculuk ahlaki

olmaktan çok düşünsel bir anlam kazandı. Onun kuşkuculuğu *diyalektik kuşkuculuk* diye adlandırılır. Enesidemes İskenderiye'de dersler vermiş, kuşkuculuğu açıklayan birçok kitap yazmıştır. Ona göre yalnızca olguların gerçekliğinden sözedilebilir. Bu arada her şeyden kuşkulanan bilge kişinin dünyasında ne korkuya ne umutsuzluğa yer olacaktır. Enesidemes kuşkuculuğun on kanıtını belirledi, bunlar duyumlardaki çelişki, alışkılar, yargılar gibi kanıtlardı. Böylece kuşkuculuk Eskiçağ'ın en belirleyici bakış açılarından birini oluşturdu. Kuşkuculuğun izinde insanlar evrensel yargıların olamayacağını bildirirken işi dış dünyanın ya da olgular dünyasının varlığından kuşkulanmaya kadar götürdüler. Kuşkuculuğu Hegel'in yaptığı gibi eski ve yeni diye ikiye ayırırken eskiçağ kuşkuculuğunu özellikle olumculuk anlayışı çerçevesinde ya da bilimselci görüşler çerçevesinde karşımıza çıkan yeni zamanların kuşkuculuğuyla karıştırmamalıyız.

Akademia kuşkuculuğu

O dönemin önemli düşüncelerinden biri de Platon'un *Akademia*'sına bağlı kalan Arkesilaos'un ve Karneades'in düşünceleridir. Pitane'li Arkesilaos (M.Ö.315-240) bir süre *Akademia*'yı yönetti. Onun dönemine *Orta Akademia* denir. Arkesilaos, Aristoteles'in en sevgili öğrencisi Theophrastos'un çömeziydi. Pyrrhon'un etkisinde kaldı, öyle ki onun öğretisini hiç değiştirmeden benimsedi. Ayrıca Sokrates'in yöntemini kuşkuculuğa doğru dönüştürdü. Hiçbir şey bilmediğini söyleyen Sokrates'in anlayışı elbette Arkesilaos'un kuşkuculuğuna uygun düşüyordu. Öte yandan Arkesilaos yaşam karşısında Pyrrhon'un gösterdiği ilgisizliği göstermez, insan için eylemin de önemli olduğunu ileri sürer. Bir başka önemli düşünür Kyrene'li Karneades'dir. *Akademia*'da Arkesilaos'un yerine geçen Karneades *Yeni Akademia*'nın yöneticisi oldu. Kyrene'li Karneades yaklaşık 219-129 arasında yaşadı. Roma'ya elçi olarak gönderilmiş, konuşmalarıyla ve kişiliğiyle Romalıları büyülemişti. Karneades'e göre sunumlar da us da bize kesin bilgiyi sağlayamaz. Arkesilaos ve Karneades böylece "olumsalcılık" felsefesinin başlıca temsilcileri oldular. **Olumsalcılık dogmacılıkla kuşkuculuk arasında bir anlayıştır. Buna göre kesin gö-**

rüş diye bir şey olamaz, ancak olumsal görüşler olabilir, biz ancak olumsallıklara ulaşabiliriz. Kuşkuculuk daha geç bir zamanda deneyci bir çizgiye yerleşti. Mitylene'li Sextus Empricus (M.S.150-230) her bilginin deneyden geldiğini bildirdi ve kuşkuculuğu deneyciliğe yaklaştırdı, insanın olguları gözlemleyebileceğini bildirdi: ancak olgular arasındaki ilişkileri kavramamız olasıydı, yoksa en genel çerçevede doğruya ulaşmamız olası değildi. Atina'da yaşamış olan Sextus Empricus hekimdi, mesleğinin gerekleri çerçevesinde gözlemler yaptı.

EPİKUROS'ÇULUK

Aristoteles'çiliği izleyen ve Sokrates'in etkilerini taşıyan öğretiler içinde en ilgi çekici olanlardan biri Kyrene'li Aristippos'un hazcı felsefesiydi. Bir başka ilginç felsefe Aristippos'dan oldukça etkilenmiş olan Epikuros'un hazcı öğretisidir. Bu dönemde Sokrates'in belirleyici etkisi azalmaya başlamıştır. Hazcılığın sürdürücüsü Epikuros, hazcılığın kurucusu Aristippos'dan doksan yıl kadar sonra doğmuştur. **Epikuros bilgi açısından Demokritos'a yakındır, ahlak açısından da Aristippos'a yakındır. Epikuros'un hazcılığı Aristippos'unkinden daha değişiktir. Onun hazcılığı şimdi'de sınırlanan bir hazcılık değildir, daha çok yaşanmışla, geçmişte kalanla ilgilidir, güzel şeylerin anılarıyla ilgilidir.** Dönemin en önemli felsefelerinden biri Stoa'cılıksa öbürü Epikuros'çuluktur. Her iki felsefe de yüzyıllar boyu birçok düşünceyi etkilemiştir. Hazcı ve atomcu Epikuros'çuluk usçu ve belirlenimci Stoa'cılığa karşıt bir öğreti gibi görünür. İkisinin ortak yanı değişik yollardan da olsa insanın mutluluğunu amaçlamalarıdır.

Demokritos'un çömezlerinden birinin öğrencisi olan Epikuros 341'de Samos'da yada Atina'da doğmuş, yaklaşık 270'de ölmüştür. Bir öğretmenle bir falcının oğluydu. Gençliğini Samos'da geçirdi. 306'da Atina'ya döndü, orada bir okul kurdu, açık havada "Epikuros bahçeleri"nde dostlarına ve çömezlerine dersler veriyor, onlarla birlikte ortak bir yaşam sürdürüyordu. Genelde ekmek ve suyla yaşıyor, özel günlerde peynir de yiyordu. Sağlığı iyi değildi. Özellikle geçmişte

yaşamış olduğu güzel duyguların anılarıyla mutlu oluyordu. Epikuros insanlara sıcak yönelişiyle çok sevilen bir kişilikti. Dostluklara önem verir, dostlarıyla ve hatta onların çocuklarıyla yakından ilgilenirdi. Mus adlı kölesi en yakın dostlarından biriydi. Epikuros'un çok sayıda olduğu düşünülen yapıtlarından elimizde kalanlar yok denecek kadar azdır. Ondan bize üç mektup kaldı, bunlardan en azından ikisi özgündür. Ancak latin şairi Lucretius *De rerum natura* (Şeylerin doğası üzerine) adlı yapıtında hayran olduğu bu bilge kişinin felsefesini geniş olarak açıklamıştır.

Atomculuğun ve hazcılığın yeni yorumcusu

Demokritos'un atomculuğuna yeni bir yorum getiren Epikuros daha çok Aristippos'un etkisinde geliştirdiği hazcılık anlayışıyla ilgimizi çeker. Aristippos gibi o da erdemi hazzın egemen olduğu yaşamda görür. Ancak insan hazların peşine giderken acıların içine düşebilir. Bu konuda dikkatli olmak gerekir. **Epikuros hazcılığı ussal bir temele oturtmuş ve hazları *dinginlik içinde hazlar* ve *devinim içinde hazlar* diye ikiye ayırmış, ancak dinginlikle yaşanan hazların iyilik getireceğini öne sürmüştür. Bir başka deyişle Epikuros şimdi'yle ilgili hazları değil de yaşanmışın verdiği hazları önemser. Onu Aristippos'dan ayıran da budur.** *"Hiçbir haz kendinde kötü değildir, ama haz yaratabilecek olan bazı şeyler kendileriyle birlikte hazdan çok acı yaratırlar."* Epikuros'çuluk insanı her türlü engelden, bunalımdan, tedirginlikten kurtarmak ve ona tam anlamında dingin bir yaşam sağlamak ister. **Bilgi açısından Epikuros gerçekçi bir anlayış geliştirir: bizim tüm bilgilerimiz nesnelerden duyu organlarımıza gelen imgelerdir. Ardarda ya da üstüste gelen imgeler genel fikirleri oluştururlar. Duyumlara hazlar ve acılar da eşlik ederler.**

Epikuros fizik dünyayla ilgili görüşlerini Demokritos'dan getirmiştir. Epikuros'un atomculuğu Demokritos'unkinden kesin maddeci görünümüyle ayrılır. Onun Demokritos atomculuğuna getirdiği iki yenilik vardır: atomlar ağırlıkları nedeniyle devinirler ve küçük ölçüde sapma eğilimi gösterirler. Bu sapma eğilimi atomların çarpışarak şey-

leri oluşturması için önemlidir. Atomlar ağırlıklarına göre eşit hızlarda yol alırken bir çarpışma olur ve şeyler oluşur. Demek ki şeylerin oluşumu atomların sapmasına bağlıdır. Bu sapmaya Epikuros'çu şair Lucretius *Klinamen* der. Bu raslantısal sapma aynı zamanda maddesel atomlardan yapılmış olan insan ruhuna özgürlüğünü sağlar. Epikuros'a göre doğal olaylar tanrısal etkenlerin değil maddi nedenlerin sonuçlarıdır. Buna göre Epikuros'çuluk düşüncenin her türlü doğaüstü bağlarından kurtulduğu bir anlayıştır. **Epikuros tanrıların varlığını yadsımaz, onların insan dünyası için etkisiz ve yararsız olduğunu bildirir. Tanrılar insanlarla ilgilenmezler. Tanrılardan korkmak ve onlara yakarmak boşunadır.** Epikuros'çular boşinançlara kökten savaş açmışlardır. Ölümden korkmak da anlamsızdır: doğum dediğimiz şey atomların birleşmesiyle olurken ölüm de atomların dağılmasından başka bir şey değildir.

Yetinmeyi bilen sıradan insan

Epikuros ahlakı bize dinginlik içinde mutlu olmanın yollarını gösterir. *"Her şeyden önce arzuları sınırlamak gerekir. Doğal ve zorunlu arzular vardır (örneğin yemek ve içmek arzusu); doğal olan ama zorunlu olmayan arzular vardır (örneğin sevmek ve bir aile kurmak arzusu); doğal olmayan ve zorunlu olmayan arzular vardır (örneğin zenginlikler ve onurlar elde etme arzusu). Birincileri aşırıya kaçmadan karşılamak gerekir: ekmek ve su acıktığımız ve susadığımız anda alındığı zaman pek güzeldir. İkincileri karşılamaktan olabildiğince kaçınmak gerekir: aşk her türlü acıyı getirir; bekarlık aile yaşamından yeğdir. Zenginliklerin ve onurların getireceği hazzı da dışlamak gerekir; insan doğaya uygun yaşıyorsa gerçekten yoksul değildir; görüşlere göre yaşayan insan da yeterince zengin değildir. Boş unvanları, ünleri, onuru sevmek aptalca bir çılgınlıktır"* (Felicien Challaye, *Büyük felsefelerin kısa tarihi*). Demek ki gelip geçici iyiliklere değil kalıcı iyiliklere yönelmek gerekir. Arzuların ve korkuların pençesinden kurtulan insan en değerli hazzı yaşayacaktır. Gerçek haz kalıcı olan şeydir. Acılardan kaçınmak gerekir. **Filozof bize acılara karşı durma-**

nın en etkili ilacı olan *Tetrapharmakon*'u önerir. Bu dörtlü bir "iyileştirici" öneridir: Tanrılardan korkmak gerekmez. Ölümden korkmak gerekmez. Mutluluğa ulaşılabilir. Acıya katlanılabilir.

Epikuros'çuluk uzun yüzyıllar boyu bilimi ve felsefeyi derinden etkiledi. Bu aradakatı inançlıların düşmanlığını da çekti. Ancak bu tür olumsuz ve haksız eleştiriler onun yayılmasını engelleyemedi. Epikuros'dan yirmi yüzyıl sonra Epikuros'çuluk ilk kurbanını verdi: italyan filozofu Lucilio Vanini (1585-1619) Toulouse parlamentosunca tanrıtanımazlıkla suçlanarak ölüme mahkum edildi, dili kesilerek diri diri yakılma cezası aldı. Çağdaş atomculuk anlayışına XVII. yüzyılın ünlü filozofu Gassendi'den geçerek ulaşan Epikuros atomculuğu dünyanın tüm fizikçilerine önemli bakış açıları getirmiştir. **Epikuros'un düşüncesinde önemli bir yer tutan ruh zenginliği ve bilincin özgürlüğü kavrayışı her dönemin bilge kişilerine ışık tuttu. İstemli yaşama dayalı sağlam bir ahlak anlayışı geliştirirken insanı ussallığın daracık çemberlerine hapsetmemesi ve ona hazlarla yaşama olanağı tanıması onu elbette en gerçekçi ahlaklardan birinin kurucusu yapar.** Onun izlerini kimyacı Lavoisier'de, biyoloji bilgini Lamarck'da, evrim kuramcısı Darwin'de, aydınlanma filozofu Rousseau'da, hatta Hobbes, Bentham ve Stuart Mill gibi yararcı ingiliz filozoflarında görebiliriz.

STOA FELSEFESİ

Dönemin en önemli felsefelerinden biri de etkin olarak beş yüzyıl kadar varlığını sürdürmüş, etkisi bugün de duyulmakta olan Stoa felsefesidir. O bir okul felsefesidir, M.Ö.IV. yüzyılın sonlarından başlayarak aşağı yukarı üç yüzyıl boyunca topluca oluşturulmuş bir felsefedir. Böyle ortaklaşa ve uzun süreli bir düşünce üretimi felsefe tarihinde ilk ve son olarak görülmüştür. Felsefe tarihinde bu kadar uzun sürede oluşmuş ve uzun yüzyıllar boyu ağırlığını yitirmemiş ve ilkelerini korumuş bir başka okul yoktur. Stoa okulu üç uzun evrede kendini varetmiştir. Okulun kurucusu Kıbrıs'lı ya da Kition'lu Zenon'dur (322-264). Zenon Fenike asıllıydı. Krates'in, Stilipon'un, Ksenokrates'in çömezi olmuştu. Atina'da 308 dolaylarında okulunu kurdu. Zenon yu-

nan ressamı Polygnotos'un resimleriyle süslü *Stoa Poikile*'de, revaklı galeriler altında ders veriyordu. **Zenon felsefeyi *tanrısal ve insani şeylerin bilimi* olarak tanımlıyordu. Dünyanın kökeninde tanrısallığın soluğu vardır diye düşünüyordu.** Onda Herakleitos'un ve kiniklerin etkisi görülür. Uzun sürmüş olan ömrünü intihar ederek bitirdiği sanılır.

Zenon'dan sonraki büyük gelişim

Kition'lu Zenon'un yerini eski bir atlet ya da boksör olan ve geceleri bahçelere su çekerek yaşamını sürdüren Assos'lu Kleanthes (331-232) aldı. Kleanthes Zenon'un çömeziydi, öğretmeninden sonra okulun başına geçti. Kleanthes tanrıyı *sanatçı ateş* olarak görüyordu. Birçok yapıtından bize çok az bir şey kalmıştır. Onun yerini de Soloi'li (Tarsus yakınları) Khrysippos (280-204) aldı. Khrysippos önce *Yeni Akademia*'da öğrenci oldu, sonra Kleanthes'in derslerini izledi. 232'de okulun başına geçti ve *Yeni Akademia*'nın eğitim anlayışında değişiklikler yapmaya çalıştı. Birçok yapıt verdi, onlardan bize ancak bazı parçalar kalmıştır. Stoa'cılığın üçüncü kurucusu olarak anılan Khrysippos erdemliliğin koşulunu doğaya uygun yaşamda görüyordu. *"Erdemli yaşamak doğal olarak kendini gösteren şeylerin deneyimine uygun yaşamaktır"* diyordu. Zenon, Kleanthes ve Khrysippos'un öğretileriyle gelişmiş olan bu ilk dönem *Eski Stoa* diye bilinir. *Orta Stoa*'nın iki önemli filozofu vardır: Rodos'lu Panaitios (180-110) ve onun çömezi Apameia'lı (Suriye) Poseidonios (135-50). Panaitios, Diogenes'in ve Antipatros'un öğrencisi oldu. 129'dan sonra Atina'da okulun başına geçti. Stoa anlayışını usçu ve insancı bir çizgide geliştirdi. Ödev konusunda bir de yapıtı olduğu bilinen Panaitios Atina'da öldü. Poseidonios, Panaitios'un öğrencisi oldu. Uzun yolculuklar yaptı. Rodos'da bir okul açtı. Cicero'nun dostuydu. Stoa'cı olduğu kadar başka felsefelerden de etkilendi. **Poseidonios'a göre insan denen varlık ussallıktan ve usdışından oluşmuştur.** Poseidonios ruh üzerine, tanrılar üzerine, ödev üzerine, geometri üzerine, dünya üzerine, fizik üzerine, okyanus üzerine ve daha başka şeyler üzerine birçok yapıt vermiştir. Poseidonios Roma'da öldü.

İmparatorluk Stoa'sı

Asıl önemli Stoa *İmparatorluk Stoa'sı*'dır. Bu dönemin önemli sayılan kişilerinden biri M.S. 20 ya da 30'da Etruria'nın (İtalya'da bölge) Valsinium kentinde doğmuş olan ve ölüm yılı kesin bilinmeyen Musonius Rufus'dur. Musonius Rufus Nero'ya karşı girişilen komploya adı karışınca sürgüne gönderildi, bir süre sonra Roma'ya döndü. **Filozofu "iyi insan" diye tanımlayan Musonius Rufus'a göre insanlar hastadır, onları iyileştirecek tek güç filozofun gücüdür. Ona göre erdem özellikle uygulamayla ilgilidir.** Sağlıklı insanı bedensel anlamda da ruhsal anlamda da ancak eğitimle sağlayabiliriz. Musonius Rufus'un biri besinler üzerine öbürü korunma üzerine iki yapıtı vardır. Stoa'nın önemli kişilerinden biri de Lucius Annaeus Seneca'dır. Seneca M.Ö. 4'de Cordoba'da doğmuş ve M. S. 65'de Roma'da ölmüştür. Roma'da avukat olan Seneca Messalina'nın buyruğuyla Korsika'ya sürüldü. Agrippina onu Nero'nun eğitimiyle görevlendirdi ve 57'de konsül yaptı. Seneca, Nero'nun aşırılıklarını törpülemeye çalışıyordu. Eski öğrencisinin buyruğuyla intihar etti. **Seneca özgürlüğü öne çıkaran bir Stoa'cılıktan yanaydı. Mutluluğun erdemde olduğuna inanıyor, insanın kendini istemli bir varlık olarak eğitmesi gerektiğini bildiriyordu.** Seneca birçok yapıt verdi.

Hem bize yazılı metin bırakmış hem de büyük ölçüde etkili olmuş iki büyük Stoa filozofu vardır: azatlı köle Epiktetos ve imparator Marcus Aurelius Antoninus Augustus. Epiktetos M.S. I. yüzyılda yaşadı, Hieropolis'de (Frigya) doğdu, Nikopolis'de (Epir) öldü. Köle Epiktetos efendisi ölünce azat edildi. Domitianus filozofları Roma'dan kovmaya hazırlanırken Epiktetos Nikopolis'e (Epir) gitti, orada Flavius'un öğrencisi oldu. Her zaman tam anlamında bir yoksul yaşamı sürdürdü. Bacağını işkence makinesinde büken efendisine dikkat et kıracaksın dediği, bacağı kırılınca da ben demedim mi dediği söylenir. **Epiktetos'un katı usçu diyebileceğimiz bir felsefe anlayışı vardır. Onun felsefesi onur'u temel alan ve katlanmayı öneren bir felsefedir. Ona göre ruhun hastalığı olan tutkulardan uzak durmayı bilmek gerekir.** Epiktetos'un derslerinde tutulmuş notlardan oluşan bir *Düşünceler ve sohbetler* kitabı günümüze ulaşmıştır. Mar-

cus Aurelius'un da on iki kitaptan oluşmuş bir *Düşünceler* kitabı vardır. Marcus Aurelius Roma imparatoruydu. 121'de Roma'da doğdu, 181'de Sirmium'da öldü. Marcus Aurelius 161'de imparator olmuş, ömrünü daha çok sınır boylarında Barbarlarla savaşarak geçirmiştir. Bu filozof-imparator hukuk alanında büyük yenilikler yaptı. **Marcus Aurelius'un Stoa'cılığı ahlak araştırmasında yoğunlaşmıştır. Onun felsefesi özellikle ölümden korkmamak gerektiği görüşüyle belirgindir. O ölümden sonraki yaşama inanmaz.**

Stoa felsefesinin temel ilkesi: doğaya ya da usa bağlılık

Stoa'yla ilgili bilgileri özellikle ilk gerçek felsefe tarihçisi Diogenes Laertios'dan alıyoruz. Ona göre Stoa filozofları tam anlamında heptanrıcı ve maddeci bir felsefe anlayışı geliştirmişlerdir. Diogenes Laertios Stoa filozoflarının felsefeyi mantık, fizik, ahlak olmak üzere üçe ayırdıklarını bildirir. Stoa felsefesi bu üçlü yönelimi içinde usçu bir felsefedir. **Stoa'cılar tüm bilginin duyulardan geldiğini, tüm gerçekliğin maddesel olduğunu, maddi gerçekliğin dışında herhangi bir şeyin bulunmadığını, evrende her şeyin belirlenmiş olduğunu ve raslantının sözkonusu olmadığını benimserler.** Onlara göre us duyumla gelen verileri bütüne götürerek bilgiye ulaşır. Bu bilgi kuşkucularda görülen sallantılı ya da göreli bilgi değil bize bilimi sağlayan sağlam bilgidir. Onlara göre evrensel oluşumun temelinde Herakleitos'da olduğu gibi Ateş vardır. Ateş, Hava, Su, Toprak oluşumun değişik evreleridir. Her şey Ateş'den başlar ve Ateş'e döner. Evrensel oluşum *Logos*'a yani evrensel usa göre gerçekleşir, insan usu bu evrensel usa katılır ya da evrensel ustan pay alır yani us doğal kaynaklıdır. İnsanın kendiyle uyum içinde olması gerçekte doğayla uyum içinde olmasıdır. Ahlaki yaşamın temelinde demek ki *doğaya uygun* olma koşulu vardır.

Bunun için usumuzun tutkularımıza egemen olması bir zorunluluktur. **Erdemli kişi tutkulardan arınmış insandır. Tutku ruhun hastalığıdır.** İnsanlar uslarını kullanarak acılara karşı koyabilirler hatta bedensel acıları da duymayabilirler. **Stoa ahlakı bireyi hem kendinden hem başkalarından sorumlu kılan bir ahlak olmakla fel-**

sefe tarihinde çok önemli bir başlangıcı belirler. Stoa'cı için mutluluğun temelinde insanın istemli tutumu vardır: mutlu insan kendine egemen olmayı bilen insandır. İnsan istemli bir varlık olarak yaşamı daha iyiye doğru dönüştürerek mutluluğa giden yolu açar. Katlanmak önemlidir ama bu koşul Stoa ahlakının yalnızca bir yüzüdür, yalnızca katlanarak ahlaki yaşamın gereklerini yerine getirmek olası değildir, katlanmayı bilen insan aynı zamanda yaşama etkin olarak katılmayı da bilecektir.

İnsanın başkalarına karşı yükümlülükleri vardır, bu yükümlülüklerin başında aydınlatıcı olmak yükümlülüğü vardır. Bu bakış felsefe tarihinde ahlak açısından büyük bir yeniliktir ve Yeniçağ'ın sorumlu bireyini hatta XVIII. yüzyıl aydınlanmacılarının toplum kavrayışını bize erkenden duyurur. Böylece Stoa'da etkin bireyle edilgin birey fikri iç içe geçer ve yaşamın birbirinden ayrılmaz iki yüzü olarak tam anlamında bir bütün oluşturur. **Stoa'cılık zorunluluklar ve belirlenmişlikler dünyasından bir özgürlük ahlakı yaratmıştır. Bu ahlak usa ya da doğaya dayalı bir onurlu insan ahlakıdır.** Stoa'cılara göre kendi görüşlerinin sahibi olan insan evrenin de sahibi sayılır. Düşünce dünyamız, istemimiz, kişiliğimiz bizimdir, dış dünyanın pırıltılı görünümleri bizim değildir. *"Zeus bile benim düşüncelerime egemen olamaz"* der Epiktetos. **Özgür, mutlu, güçlü, yetkin bir yaşam için dinginlik yeterlidir.**

ORTAÇAĞ'A DOĞRU DÜŞÜNCENİN GELİŞİMİ VE PLOTİNOS

Atomcu ve hazcı Epikuros'u, usçu Stoa filozoflarını, Elis'li Pyrrhon'un, Pitane'li (Aiolis) Arkesilaos'un, Kyrene'li Karneades'in kuşkuculuklarını bir yana bırakırsak Helencilik felsefe açısından çok verimli bir dönem olmadı. Yunan felsefesi Helencilik döneminde deyim yerindeyse eski dünyaya saçıldı, hatta o zamana kadar felsefeyle pek ilgisi olmayan alanlara kadar gitti. O dönemde doğu kültürüyle batı kültürünün bir araya geldiği İskenderiye kenti felsefe açısından önem kazandı. İskenderiye'li "Yahudi" Philon (M.Ö.20-M.S.55) Platon'un izinde yahudi inancını yunan felsefesine sokan filozof olarak bilinir.

İnançlı bir Yahudi olan Philon tektanrıcılığa açılan felsefesiyle ilgi çekti. Ortaçağ boyunca dinin hizmetçisi olacak olan felsefe bu özelliğini onunla kazanmaya başladı. **Philon dünyanın bir nedeni olmalıdır fikrinden giderek Tanrı'nm varlığını göstermeye çalıştı. Usla belirlenen Tanrı ancak coşkuyla tanınabilirdi. Dünya'yla Tanrı'nın arasına Philon Kelam'ı (Söz) ya da *Logos*'u koydu. Bu *Logos* varlıkların ya da şeylerin yaratılmasında belirleyici olan güçtü.** Philon'un felsefesi yeni-Platon'culuğu ve kilise babalarını derinden etkilemiştir.

İskenderiye'li Plotinos hıristiyan inancının etkisinde kalarak Platon'un felsefesini tektanrıcılığa doğru geliştirdi. Plotinos M.S. 205'de Lykopolis'de (Mısır) doğdu, 270'de Campania'da (İtalya) öldü. Plotinos 233-243 arasında Ammonius Sakkas'ın derslerini izlemişti. Perslerin felsefesini incelemek tutkusuyla 243'de imparator Cordianus'un Sasanilerin kralı Şahpur I'e karşı düzenlediği sefere katıldı. 245'de Roma'da bir okul açtı, çömezleri arasında Porphyrios da vardı. Siyasetle hiç ilgilenmeyen Plotinos gizemci düşünceleriyle yapayalnız yaşadı. Kırk sekiz yaşından sonra yazmaya başladığı *Enneades* (Dokuzluklar) başlıca yapıtıdır. O felsefesini üç sonsuz gerçeklik (*hypostasis*) kavrayışı üzerine oturttu. **Tanrı'yı "Bir" diye adlandırdı. Bizi o çok uzaklarda olan Tanrı'ya ancak aşk yaklaştırabilirdi.** Arı varlık diye düşündüğü Tanrı'yı ilk töz ya da ilk *hypostasis* olarak belirleyen Plotinos ikinci töz ya da ikinci *hypostasis* olan *Logos*'u birinci tözden türetti. **Tanrı katında özne ve nesne ayrılığı yoktu.** İkinci katta hem şeylerin ilk örnekleri olan İdea'lar, hem de onları düşünen *Nous* vardı. Bundan üçüncü kat olan ruh, üçüncü *hypostasis* türemişti. Ruhun altında cisimler katı, onun altında da tanrısal ışıktan pay almayan madde katı vardı. Plotinos'un felsefesi büyük yunan felsefelerinin, özellikle Platon'culuğun bir sonucudur. Plotinos şöyle diyordu: *"Kötülük erdemin küçülmesidir, iyi'nin artan ve sürekli azalmasıdır."* Hıristiyan inancına karşı duran bu felsefe Ortaçağ'da hıristiyan felsefelerini derinden etkiledi, denebilir ki onlara temel oldu. Ayrıca Doğu'da gelişen pekçok gizemci inanç topluluklarının bakış açılarına katıldı. Daha yeni zamanlarda Berkeley gibi Schelling gibi filozoflara yol gösterici oldu.

Yeni-Platon'culuk diye bilinen Plotinos felsefesini geliştiren filozoflardan biri Sur'lu (Lübnan) Porphyrios'dur. Porphyrios 233'de Batanea'da doğdu, 304'de Roma'da öldü. Plotinos'un çömezi oldu, onun öğretisini yorumladı, ayrıca yaşamını kaleme aldı. Porphyrios öğretmeni Plotinos için *"Bir bedende olmaktan utanç duyuyor"* demiştir. Porphyrios yapıtlarının büyük bir bölümünde hıristiyan inancını eleştirdi. Plotinos'un izinden gidenlerden biri de İskenderiye'de dersler vermiş olan Khalkis'li (Eğriboz) İamblikhos'dur (283-333). İamblikhos Porphyrios'un çömeziydi. Platon ve Plotinos felsefelerini inceledi. İskenderiye'de dersler verdi. **İamblikhos'a göre insan bir takım gizil yollardan Tanrı'yla ilişkiye geçebilirdi.** İskenderiye'de öğrenim görmüş ve Atina'da dersler vermiş olan Bizans'lı Proclus (412-485) da Plotinos'un izleyicilerindendir. Proclus İskenderiye'de öğrenim gördü ve Atina'da dersler verdi. Platon felsefesi üzerine yorumlar yazdı.

Böylece yunan felsefesinin sonuna gelinmiş oldu. Gerçekte bu felsefe Aristoteles'in ölümüyle dönemini bitirmiş görünüyordu. Yunan felsefesinin temel özelliği özgür düşünce içinde doğruları aramak olmuştur. Yunan felsefesi yalnızca bilgi sorunlarıyla ilgilenen bir felsefe olmadı, ahlakı ve siyaseti de geniş biçimde ele aldı: insanın dünyadaki yerini ve insan olmanın anlamını tartıştı. Hıristiyanlık pagan anlayışı olarak belirlediği bu köklü felsefeye hiç de anlayışlı davranmadı ve ona karşı acımasız bir savaş yürüttü. Hıristiyanların en büyük korkusu pagan anlayışlarının yeniden yaşam bulmasıydı. O dönemde birçok düşünce adamı diri diri yakılmaya mahkum edildi ki bunların arasında o dönemin önemli filozofları da vardı. Sonunda imparator Justinianus 529'da Atina okulunu kapattı. Bundan böyle düşünce dünyasında *Philosophia ancilla theologiae* yani felsefe dinbilimin hizmetçisidir dönemi başlayacaktır.

ALTINCI BÖLÜM

ORTAÇAĞ FELSEFESİ

İNANCIN FELSEFEYE EGEMEN OLUŞU

Ortaçağ'ın temel özellikleri

Bundan böyle felsefeye hıristiyan düşüncesi egemen oldu. Artık Eskiçağ bitmiş, M.S. V.yüzyılla birlikte Ortaçağ başlamıştı. Emile Bréhier şöyle der: *"V. yüzyıla doğru Akdeniz uygarlığının birliği siyasal birliğin dağılmasıyla birlikte dağıldı. Tüm Batı'da Barbarların yayılmaları yüzünden kentlerin yıkımı gerçekleşirken kültürün geleneksel merkezleri ortadan silindiler. Eskiçağ'ın son evresinin birliğini sağlayan sofistliğe dayalı eğitim de kent uygarlığının dağılmasıyla dağılıp gitti."* Ortaçağ geçmişe yüzeyden bakanların sandığı gibi verimsiz bir çağ olmadı. Her çağ kendi özellikleriyle, getirdikleri ve götürdükleriyle önemlidir. Ortaçağ iktisadi anlamda da, toplumsal anlamda da, hatta kültür düzeyinde de bütün çağlar gibi önemli bir çağdır. **Ortaçağ öncesinin yunan-latin değerleriyle Ortaçağ'a egemen olmuş olan hıristiyan anlayışı arasında büyük ayrılıklar vardır. Pagan dinleri son derece gerçekçi bir çizgide "bu dünya" dinleri olmuşlardı: ayakları yere basıyordu ve olabildiğince gerçekçiydiler; oysa hıristiyan dini *aşkın dünya* önerisiyle bir göksel din özelliği gösterdi, insanın ilgisini bu dünyadan öbür dünyaya yöneltti.**

Bilindiği gibi çağlar birbirlerinden öncelikle toplumsal ve iktisadi yapılarıyla ayrılırlar: köklü yapı değişiklikleri bir çağın bitip bir başka çağın başladığı yerde ortaya çıkar. Toplumsal ve iktisadi düzeydeki değişiklikler doğal olarak kültür düzeyindeki dönüşümlere yol açarlar. **Ortaçağ kültürün bittiği, sanatın tümüyle hiçe indirgendiği, felsefenin tükendiği bir çağ olmadı. Bununla birlikte Ortaçağ'ın**

hıristiyan felsefeleri felsefe olmaktan çok dinbilim özelliği gösterirler. Hıristiyanlık kendisini doğrulamak için felsefi bir temele gereksinim duymuştur, felsefenin sağlamlığına gereksinim duymuştur. Thonnard şöyle der: *"Hıristiyanlık bir felsefe değildir, insana tanrısal yetke adına inanılması gereken doğrular ve izlenmesi gereken yollar bildiren bir açılım üzerine kurulmuş dinsel bir yaşamdır."* Böylece Ortaçağ'ın hıristiyan felsefeleri yunan-latin dünyasıyla modern dünya arasında bir geçiş yeri, bir köprü oldu. Ortaçağ'da din her şeye egemendi, özellikle M.S. IV. yüzyıldan sonra hıristiyanlık ağırlığını yaşamın bütünü üzerinde duyurmaya başladı.

Soyutlamada en üst nokta

Hıristiyanlık Tiberius zamanında Filistin'de ortaya çıktı. İsa, Yahudiliğin yolunda, Tanrı sevgisini ve insan sevgisini, arılığı ve adaleti öne çıkardı, iyilerin ödüllendirileceğini ve kötülerin cezalandırılacağını bildirdi. İsa çarmıha gerilince havarileri Roma imparatorluğunun dört bir yanına yayıldılar, bu yeni dini yaymaya yöneldiler. Hıristiyanlık önce ya da öncelikle köleler, azatlılar, kolonlar, kentlerdeki ve kırsal alanlardaki işçiler arasında yaygınlaştı. Bu yaygınlaşma önce Doğu'da oldu, sonra Batı'ya kaydı. M.S. IV. yüzyılda bu yeni din çökmekte olan imparatorluğun hemen her yerinde benimsenmişti. Bu durum yöneticileri tedirgin etti. Dine bağlananlar katı bir biçimde izleniyorlardı. Gene de bu yeni din hızla yayıldı. Bu arada hıristiyanlık kendi içinde birçok sorunla karşılaştı, bölünmelere uğradı: örneğin Arius ve çömezleri İsa'nın tanrısallığını tanımak istemiyorlardı. "Sapkın" diye belirlenen başka çıkışlar da vardı. İç ve dış sorunlar aşıldıktan sonra kilise örgütlenmesi başladı. Kurulan piskoposluklar insanla Tanrı arasındaki ilişkileri düzenliyordu.

Çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçiş düşünce açısından gerçek bir ilerlemedir. Ancak bunu abartmamak, düşüncenin son noktası olarak almamak gerekir. Bu aşama soyutu en yüksek düzeyde gerçekleştiren zihnin bir ürünüdür. Platon'un İyi İdea'sıyla başlamış olan, hatta daha önce kendini göstermiş olan "tek tanrı" fikri gerçekte soyutlamacı düşüncenin en üst noktasını belirler.

Ancak bunu düşünselliğin ve özellikle bilimselliğin doruğu olarak düşünmek ve ilerleyen bir dünyanın bir aşaması olarak değil de yalnızca hıristiyan düşünürlerinin en yüksek düzeyde soyutlamacılığa varması olarak değerlendirmek yanlış olur. Nitekim daha sonraki zamanlar en yüksek düzeyde soyutlamacılığa ulaşmak kadar soyuttan somuta yönelmenin de büyük bir önem taşıdığını gösterdi. Ortaçağ'dan sonra gelişen ve felsefeden teker teker ayrılan bilim alanları büyük başarılarını soyuttan somuta ve somuttan soyuta giden düşüncenin veriminde oluşturdular. Yani en soyuta ulaşmış olmak her şeye ulaşmış olmak değildi ve bundan böyle soyutun kapsayıcılığında dünyanın keşfine çıkmak gerekiyordu. Buna bilginin ayaklarını yere basması diyebiliriz ki Yeniçağ'ın bilimsellik kavrayışı tümüyle bu ikili alışveriş üzerine kurulmuştur. **Önemli olan soyutlamak kadar soyuttan somuta ve somuttan soyuta gidebilmektir.**

İnancın etkinliği

Hıristiyanlık denince İsa'nın öğretisi akla gelir. Bu öğreti daha çok kuralcı yanıyla belirgin olan yahudi dininden sonra oldukça içsel bir bakışı inançta etkin kılmaya çalışmıştır. Bu da dinsel düzeyde *Eski Ahit*'den *Yeni Ahit*'e geçiş anlamı taşır. Hıristiyanlık "tek tanrı" fikrine dayanır. Tamgüçlü, yaratıcı, kayracı Tanrı, bütün insanların Tanrı'sı bütün doğruları kendinde barındırır. O heryerdedir, tamgüçlüdür ve her şeyi bilir. Hıristiyan inancını önce M.S. II. yüzyılla VI. yüzyıl arasında *kilise babaları* temellendirdiler. Bu döneme "patristik dönem" denir. Yeni-Platon'cu bir çizgide bu insanlar pek de felsefeye yatkın olmayan kültür dünyalarıyla bu yeni dinin düşünce temelini kurmaya çalıştılar. **Bu yeni din yahudi dininin derin izlerini taşıyordu.** Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde dogmacı çalışmalardan çok inancı yerleştirme ve yayma çabaları öne geçti. Bu çabaları gösterenler çoğu zanaatçı olan sıradan insanlardı. İsa'nın öğrettikleri de sağlam bir düşünce temelinden yoksundu, kardeşliği ve iyilikçiliği öneriyordu. **Bu din gelişip yerleştikçe çok da uzun olmayan bir zamanda hoşgörüsüzlükle belirgin bir baskı düzeneğine dönüştü. "Sapkın"ların cezalandırılması için "Engizisyon"**

adıyla din mahkemeleri kuruldu. Tanrı'yla birey arasına giren kilise inançlılar için belirleyici bir kurum oldu. Bunda pagan inancının gün gelip yeniden yaşamda etkin olabileceği korkusu da belirleyici olmuştur.

AZİZ AUGUSTİNUS

En önemli kilise babası

Hıristiyan inancını önce kilise babaları temellendirmeye çalıştılar. Latin kilise babası, kilise babalarının en ünlüsü Aziz Augustinus heptanrıcı Plotinos'un felsefesini hıristiyan inancına uydurmaya çalıştı. Hıristiyan inancını bir dizge çerçevesinde bütünleştiren, hıristiyan dogmacılığını tam olarak kuran kişi Aziz Augustinus'dur. **Tektanrıcılıkla heptanrıcılık bir bakış açısının iki ayrı yorumu gibidir ama aralarında gene de büyük bir karşıtlık vardır: tektanrıcılık yaratıcı tek Tanrı'nın aşkın olduğu yani yarattığı evrenin üstünde ya da dışında olduğu inancına dayanır, buna karşılık tektanrıcılığın değişik bir biçimi olan heptanrıcılıkta tek Tanrı yarattığı evrende herhangi bir biçimde içkindir.** Genelde tektanrıcılık yasal olarak değerlendirilmiş, buna karşılık heptanrıcılık çok zaman sapkın sayılmıştır. İnanca yakın duran bazı felsefe tarihçileri, Aziz Augustinus Platon'cu bir anlayıştan özellikle Plotinos felsefesinden yola çıktığı için Plotinos'un heptanrıcı olmadığı görüşünde birleşirler ki bu kesinlikle doğru değildir.

Tageste'li (kuzeybatı Afrika) Aurelius Augustinus 354'de doğdu, 430'da Hippo Regius'da öldü. Tageste'de ve Kartaca'da öğrenim gördü. Pagan bir babayla hıristiyan bir annenin çocuğuydu. Gençliğinde dünya zevklerine dalmış bir kişiydi. Kartaca'da bir belagat okulu açtı, daha sonra Roma'da ve Milano'da dersler verdi. Genç yaşlarında Mani'ciliğe yakın oldu. **Mani'cilik doğu kültürlerinin belirleyiciliğinde *iyi ve kötü karşıtlığı* üzerine kurulmuştur.** Augustinus annesinin etkisiyle ve Plotinos'un yapıtlarını okuya okuya hıristiyan inancına yöneldi. 388'de Milano piskoposu Aziz Ambrosius tarafın-

dan vaftiz edildi. Sonra Tageste'ye, daha sonra Hippo Regius'a döndü, orada papaz ilan edildi. **Aziz Augustinus yeni-Platon'cu kuramları hıristiyan dogmalarıyla bağdaştırmaya çalıştı. Platon'un anımsama kuramını azçok değiştirerek benimsedi, İdea'lar kuramını hıristiyanlığa uyguladı.** Platon'u her zaman saygıyla anıyordu ama birçok bakımdan Platon'cu düşünceden ayrılıyordu. Örneğin doğmadan önce öbür dünyada değildik, İdea'ları gözlemleme şansımız olmadı. **İdea'larla ilgili bilgileri zihnimize koyan Tanrı'dır. Tanrı kendi doğrularına böylece bir ölçüde katılmamızı sağlamıştır. Ama biz onun uçsuz bucaksız bilgi dünyasına ulaşamayız.** Aziz Augustinus'un en ilginç yapıtı *İçdöküşler*'idir. *De civitate Dei* (Tanrı ülkesi üzerine) adlı kitabı da önemli sayılır. Aziz Augustinus'un *Akademia*'cılara karşı, Mani'cilere karşı yapıtları yanında ruhun ölümsüzlüğünü, özgür seçişi, Üçleme'yi yani tek Tanrı'da Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olmak üzere üç ayrı kişiliğin bir araya gelişini açıklayan yapıtları vardır.

Anlamak ve inanmak

Aziz Augustinus yaşamı boyunca inançla usu bağdaştırmaya çalıştı. **Aziz Augustinus'a göre inanç ustan önce gelir. İnanç usa gerecini sağlar, us inanca göre düşünür.** *"Credo ut intelligam"* (Anlamak için inanıyorum) onun felsefesinin temel ilkesini oluşturur. Öyleyse inanç insanın gözlerini kapamaz, tersine insanın gözlerini açar. **Aziz Augustinus inancı kuşkuyla pekiştirdi ve bu çerçevede Descartes'dan önce *cogito* deneyini ortaya attı: *"Si fallor sum."* Yani aldanıyorsam varım, varsam nasıl aldanabilirim?** Demek ki kuşkulanmanın bir anlamı da doğruya inanmaktır. Daha doğrusu kuşku doğrunun temelini hazırlar. Bu kuşkusuzluğu öneren kuşkuculuğun kaynağında *Yeni Akademia*'nın öngörüleri vardır. Aziz Augustinus Plotinos'un "Bir" dediği şeye "Doğru" dedi yani Tanrı'yı "Doğru" diye adlandırdı. Plotinos'un varlık şeması Aziz Augustinus'da hemen hemen değişmeden kalmıştır. Ona göre "Doğru" kendini insan zihnine doğrudan doğruya sunar, kuşkuya yer yoktur. Doğru her şeyin son ereğidir, tüm çelişkilerin ortadan silindiği yetkinliktir. **Aziz Augusti-**

nus ayrıca Adem'in cennetten kovuluşuyla belirgin *kökel günah* fikrini ortaya attı. Tanrı insanı özgür istemiyle özgür olarak yaratmıştır. Ama ilk insan Adem günah işlemiştir. Buna göre Tanrı'dan kopmuş ve düşmüştür. İnsanlara bu "ilk günah" Adem'den miras kalmıştır. İnsan buna göre günaha mahkumdur. Onu koruyacak ya da kurtaracak olan yalnızca Tanrı kayrası olabilir. Dünyaya bir günah düzeneğiyle gelmemiz gerçekte bir bakıma bir korunma anlamı da taşıyordu: böylece günahı bilecek, kendimizi günahtan uzak tutabilecektik.

İKİ HIRİSTİYAN FİLOZOFU: AZİZ DİONYSİOS VE BOETİUS

Skolastik düşüncenin oluşmasına kadar geçen uzun zamanda Platon'cu Aziz Augustinus'dan başka iki önemli hıristiyan düşünürü ortaya çıktı. Birincisi Atina'lı Areiopagos'çu Aziz Hagios Dionysios (M.S. I. yüzyıl), ikincisi latin şairi Boetius ya da Boethius'dur (480-524). Atina'nın ilk piskoposu Aziz Dionysios, Areiopagos üyesiydi. (Bu kurul Solon döneminde kurulmuş bir yargı organıdır.) Aziz Dionysios Aziz Paulus'un etkisiyle hıristiyan oldu. Yeni- Platon'culuk onun da çabalarıyla o dönemde hıristiyanlığın temel felsefesi oldu. V. yüzyılda yazılmış pekçok yapıt onun sanılmıştır. **Aziz Dionysios Tanrı'yı şeylerin ilkesi olarak belirledi ve tüm yetkinlikleri kendinde toplayan varlık olarak tanımladı. Tanrı ona göre her şeyin son ereğiydi.** Anicius Manlius Torquatus Severinus Boetius (480-524) Roma'da ve Atina'da okudu. Gotların kralı Theodorich'in hizmetinde bulundu, düşmanla işbirliği yaptığı savıyla işkenceyle öldürüldü. Daha sonra din şehidi ilan edildi. **Boetius Platon'la Aristoteles'i bağdaştırmaya çalıştı. Felsefeyi erdem sevgisi ve Tanrı sevgisi olarak görüyordu.** Hapishanede yazdığı nesir ve nazım karışığı beş kitaplık *De consolatione philosophiae* (Felsefi avunma) hıristiyanlıktan çok Stoa anlayışına yakındır ve tamamlanmamıştır. Boetius'un ortaçağ düşüncesine en büyük katkısı Aristoteles'in *Kategoriai*'sini (Kategoriler) latinceye çevirmiş olmasıdır.

ROMA'NIN SALLANTILI DÖNEMİ VE KÜLTÜRDE İLK BÜYÜK ATILIM

Barbar yayılmaları

Hıristiyanlığın ilk günleri deyim yerindeyse Roma'nın son günleridir. Koca imparatorluk yavaş yavaş çatırdamaya başlamıştı. Bunda elbette "barbar" yayılmalarının etkisi büyük olmuştur. Roma imparatorluğunun sınırları dışında bir takım bağımsız halklar yaşıyordu. **Romalıların *yabancılar* anlamında "Barbarlar" diye adlandırdığı bu halkların başlıcaları Tatarlar, Slavlar ve Germenlerdi.** Bu halklar durmadan imparatorluğun sınırlarını zorluyorlardı: yerleşmek için uygun topraklar arıyorlardı, verimli toprakları, zengin kentleri, iklimin yumuşak olduğu yerleri gözlerine kestiriyorlardı. Roma imparatorları sınırları zorlayan bu halklarla uzun süre savaştılar. Öte yandan gittikçe güçsüzleşen imparatorlukta Barbarlar orduya katılma olanağı bile bulmuşlardır. Böylece bu halklar ufak ufak Roma'nın topraklarına yerleşme olanağı buldular ve imparatorluğun askeri ve toplumsal bütünlüğünü bozdular. Önce Hunların önünden kaçan Vizigotlar imparatorlukta verimli topraklara yerleştiler. Bu arada Vandallar her yeri yakıp yıkarak Afrika'nın kuzeyini ele geçirdiler. Daha sonra Hunlar imparatorluk topraklarına girdiler. Ostrogotlar İstanbul'u ele geçirdiler. 395'de imparatorluk Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı.

Karolenjler rönesansı: Carolus Magnus ya da Büyük Karl

Frankların kralı Charlemagne ya da Karl I (Carolus Magnus) zamanında Avrupa'da çok önemli bir kültür dönüşümü yaşandı. Bu dönüşüm tarihe Karolenjler Rönesansı diye geçmiştir. Karolenjler soyu Fransa'da, Almanya'da ve İtalya'da aralıklı olarak 754'den 978'e kadar iktidar oldu. Savaşçı bir prens olan Karl I'in Almanya, İtalya ve İspanya'ya elli beş sefer yaptığı bilinir. Karl I 800'de papa aziz Leo III'ün elinden imparatorluk tacını giydi ve Batı İmparatoru oldu. V. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar Galya kültür açısından oldukça geriydi. Karl I büyük bir eğitim devrimi yapmaya girişti:

İngiltere'den, İtalya'dan, İspanya'dan bilim adamları getirtti. Bu önemli kültür devinimin başında ingiliz York'lu Alcuin vardı. Bilim adamları eski kaynakları araştırmaya giriştiler. İmparatorluk sarayında bir akademi bir de okul açıldı. Saray okulu örneğine göre ülkede başka okullar da açıldı. Bu okullarda özellikle matematik ve dilbilgisi derslerine ağırlık verildi.

Bu tutkulu gelişim Karl I'in erken ölümünden sonra sönmeye yüztuttu. Barbar yayılmaları bitmek bilmiyordu. Karl I'in imparatorluğu birçok krallığa bölündü. Herbir krallık da kendi içinde parçalandı ve ortaya sayısız senyörlük çıktı. Her senyörlük de birçok fief'i yani senyöre bağlı soyluların topraklarını içeriyordu. Ortaçağ Avrupa'sının toplumsal ve iktisadi yaşam koşullarına ad olmuş olan ve *feodal* diye adlandırılan bu düzen tam anlamında bir atomlaşmışlık görünümü ortaya koyuyordu: bu dönemin en büyük özelliği birbirinden bağımsız çok küçük devletçiklerden oluşmuş olmasıdır. Bu küçük devletçiklerin kendi orduları, kendi paraları ve kendi mahkemeleri vardı. Ünlü fransız tarihçisi Michelet'nin deyişiyle dağ taş bağımsız krallıklarla doldu, *"vadi bir krallık oldu dağ bir krallık oldu"*. Böylece tüm ortak çıkarların, ortak değerlerin, ortak görüşlerin ortadan kalktığı bir yaşam düzenine geçilmiş oldu. İnsan uzak çevresiyle bütün bağlarını kopardı, gene Michelet'nin deyişiyle artık kimse bulunduğu yerin ötesinde bir başka dünyanın olup olmadığını bilmiyor ya da merak etmiyordu. Bu durum kültürde köklü bir yabancılaşmayı ve zorunlu bir yetersizliği getirdi.

SKOLASTİK FELSEFE

Manastır okullarında oluşan düşünce

V.yüzyıldaki barbar yayılmaları kültür merkezlerini dağıtmış, deyim yerindeyse kültür manastırlara sığınmak zorunda kalmıştı. Karl I'in çabalarıyla geliştirilen kültür atılımları çerçevesinde birçok manastır okulu açılmıştı. Bu okullarda elyazmaları kopya edildi, buna bağlı olarak metinleri süsleme sanatı gelişti. **Ortaçağ'ın ikinci yarısından sonra Avrupa'da manastır okullarında öğretilen felsefeye *okul***

felsefesi **anlamında "skolastik felsefe" denir.** Skolastik (*scholasticus*) latincedeki *schola* "okul" sözünden gelir. Bu okullarda eğitim kutsal metinlerin ya da dinsel dogmaların araştırılmasıyla ya da daha doğrusu öğrenilmesiyle ilgiliydi. Felsefenin "dinin hizmetçisi" (*anchilla theologiae*) olması bu çerçevede anlaşılmalıdır. **Önceleri Platon felsefesine yakın duran hıristiyan anlayışı XIII. yüzyıldan sonra yavaş yavaş Aristoteles'çiliğe yöneldi. Bunu usçu gizemcilikten gerçekçiliğe geçiş olarak değerlendirebiliriz ve bir ölçüde tanrısal açılım karşısında insan zihninin ağırlık kazanmaya başlaması olarak anlayabiliriz.** Bu çerçevede kilisenin kutsal metinleriyle birlikte Aristoteles'in savları öne geçti. Skolastik felsefenin yöntemi Aristoteles mantığına göre çıkarımlar yapmaya dayanıyordu. Tasım diye adlandırılan çıkarım kalıplarının örnekleri Aristoteles'in o çok ünlü ve çok önemli mantığındaydı. Bu dönüşüm gelecek zamanlarda daha da koyulacak bir tartışmayı kendiliğinden getirdi: evrensel fikirler konusunda Platon'un "gerçekçilik" diye belirlenen ülkücü anlayışı mı yoksa gerçek anlamda gerçekçi Aristoteles'in kavramcılığı mı doğruydu? Yoksa evrenseller basitçe adlar mıydılar?

Ortaçağ daha sonraki zamanlarda bir gerilikler dönemi, bir yetersizlikler dönemi olarak görüldü. Bu çağ bu yüzden hiç de hak etmediği bir biçimde durmadan aşağılandı. Sanki Ortaçağ insanlığın sona erdiği bir dönemdi. Bunda elbet atomlaşmışlıkla gelen kültür bunalımının etkisi büyüktür. Bu bakış bu çağın değerlerini gözardı etme kolaylığını getirmiştir. Ortaçağ'ın değerleri ancak XIX. yüzyıldan sonra anlaşılmaya başlamıştır. Çağımızda her zaman çok büyük eleştiriler almış ve hatta yerden yere vurulmuş olan, neredeyse insan usu için zararlı sayılmış olan skolastik felsefeyi de bu çerçevede gerçek yerine oturtmak gerekir. **Skolastiği özgür düşünme eğiliminin verimli bir ürünü olarak görmek elbette doğru olmaz. Skolastik düşünce genelde baştan sona verimsiz bir düşünce olarak gösterilir ki bu da kesinlikle doğru değildir. Her düşünce kendi tarihsel konumu içinde insanla ilgili bir işlevi yerine getirir.** Yeniçağ'a geçişte pekçok yeni bakış açısı skolastik düşüncenin külleri arasında yeşermiştir.

Skolastik düşünce bir yinelemeci düşünceydi, bilineni bir araştır-

ma sonucunda elde edilmiş gibi göstermeye dayanıyordu. Bu düşüncede kilise yetkesi tam anlamında belirleyiciydi. Araştırmacı düşünce yerini hıristiyan dogmalarının egemenliğine bırakmıştı. Skolastiklerin amacı doğruları bulup çıkarmak değildi, "bulunmuş" doğruları savunmaktı, bir başka deyişle doğru diye belirlenmiş kalıp düşünceleri inançlılara benimsetmekti. Yeniçağ'ın yeni düşünce değerlerinin oluşumunda skolastiğin payı azımsanmayacak kadar çoktur. Diyebiliriz ki yeni verimli düşünce bu yineleyici düşüncenin dar çemberlerinde filizlenmiş ve kırılmaz gibi görünen kalıpları kırarak kendini varetmiştir. Her şey dıştan bir etkiyle dönüştü diye düşünmek doğru olmaz: eski bakış açıları da çok zaman kendilerini içten dönüştürerek yeniye giden yolun açılmasına katkıda bulunmuşlardır. Bu anlamda manastır okullarının önemi büyüktür. Manastır okulları en azından eğitimi tabana indirmiş okullardı ki bugünün en eski ve en ünlü üniversiteleri bu okulların dönüşümüyle yaşama geçmiştir.

Skolastik felsefenin gelişimi

Hıristiyan inancına bir öğreti tutarlılığı kazandırmak için dinci felsefe adamları aşağı yukarı yedi yüzyıl boyunca büyük çabalar gösterdiler. 800'den sonra başlayan çalışmalar XV. yüzyıla kadar sürdü ve böylece başlangıçta *patristik felsefe* adıyla ortaya çıkan ve kilise babalarınca işlenen felsefe giderek skolastiğe dönüştü. Bu dönüşüm daha önce değindiğimiz gibi Platon'culuktan Aristoteles'çiliğe doğru açılan yavaş bir gelişim serüvenini içerir. **Temel sorun Tanrı'ya ya da Tanrı'nın bilgisine ulaşma çabasıdır. Tanrı'yı özleyen insan onu bulmak için çalışır. Onu ya Platon'culukta olduğu gibi içimizde ya da Aristoteles'çilikte olduğu gibi dışımızda bulabilirdik.** Gönülden yola çıksak da yani gizemli yolları izlesek de olguların dünyasından yola çıksak da varacağımız yer tanrısallık katıdır. Ortaçağ'ın hıristiyan filozofu kendini özgür düşünce çerçevesinde bir araştırıcı, bir yaratıcı olarak görmez. Bu çerçevede yetke sayılan metinlerin ve kişilerin bildirdikleri önemlidir.

Her şeye karşın skolastik felsefe dönemi her düzeyde eğitimin

kökleştiği ve yaygınlaştığı bir dönem oldu. Özellikle XIII. yüzyılla birlikte üniversite eğitiminde büyük atılımlar gerçekleşti. Ortaçağ üniversitelerinde eğitim iki evreliydi. *Trivium* adı verilen birinci evrede üç temel alanda çalışılırdı: dilbilgisi, belagat ve diyalektik. Bu evre üniversite eğitimine hazırlanma evresiydi. *Quadrivium* denilen ikinci evrede aritmetik, geometri, gökbilim ve müzik okutulurdu. *Özgür sanatlar* diye adlandırılan bu alanlardan sonra öğrenciler felsefeye ve dinbilime yönelirlerdi. Bu anlayış içinde gelişen ortaçağ felsefesi daha sonra özellikle skolastik düşünce çerçevesinde ağır eleştirildi ve zaman zaman yok sayıldı ya da yüzeysel değinmelerle geçiştirildi. Bunun bir haksızlık olduğuna inananlar vardır. Etienne Gilson *Thomisme* (Tommaso'culuk) konulu kitabında şöyle der: *"Üniversitelerde öğretildiği biçimiyle felsefe tarihi garip bir boşluk verir. Yunan filozoflarının dizgeleri üzerinde uzun uzun durulur, Descartes'dan günümüze kadarki filozoflar üzerinde de epeyce durulur. Ama Plotinos'dan Bacon ve Descartes'a kadar her şey sanki felsefi düşünce eksiksiz bir kısırlıkla vurulmuş gibi şöylece geçiştirilir. Sorun Rönesans'dan Ortaçağ'a doğru ilerlediğimizde daha çarpıcı görülür. Varlıkbilimsel kanıt Aziz Anselmus'u tümüyle unutulmaktan kurtarmıştır; ama öğrenciler Aziz Aquino'lu Tommaso'nun, Aziz Bonaventura'nın, Duns Scotus'un, Occam'ın ve daha birçok adın anıldığını işitmemişlerdir."*

Eriugena

Skolastiğin ilk önemli düşünürü irlandalı Johannes Scottus Eriugena'dır (800-880). *De divisione naturae* (Doğanın bölümlenmesi üzerine) adlı yapıtıyla tanınan Eruigena'yı Fransa kralı Kel Charles ya da Charles II Paris'deki saray okuluna çağırmıştı. Yeni-Platon'culuğun izinde ve Atina'nın ilk piskoposu Areiopagos'çu Dionysios'un etkisinde geliştirdiği felsefesi sapkın sayıldı. Scottus Eriugena, Areiopagos'çu Dionysios'un yapıtlarının çevirisini de yapmıştır. "Büyük" diye anılan papa Aziz Nikolaus I, Scottus Eriugena'yı birçok defa sapkınlık suçlamasıyla mahkum ettirdi. **Her şeyin Tanrı'dan geldiğini, Tanrı'nın evreni yaratırken kendini yaratmış olduğunu bildiren Eri-**

ugena üç varlık basamağının olduğunu bildirir: Tanrı, İdea'lar, Nesneler. Filozofa göre Tanrı'yı doğrudan bilemeyiz, onu ancak simgelerle kavrayabiliriz, bu simgeler de varlığı açıklayan "Baba", bilgeliği açıklayan "Oğul", canlılığı açıklayan "Kutsal Ruh"dur. Eriugena böylece hıristiyanlığın "Üçleme"sini tanıtlamış oldu. **Eriugena da Aziz Augustinus gibi gerçek felsefenin gerçek din olduğuna inanıyordu.** Buna karşılık Eriugena'ya göre "yüce töz" olan Tanrı iyinin nedeniydi ve bir hiçlikten başka bir şey olmayan günahın nedeni olamazdı. Eriugena'nın yapıtları dinbilim üzerinedir.

AZİZ ANSELMUS

Aziz Augustinus'un izinde hıristiyan dogmalarına açıklık getirmesiyle Ortaçağ düşüncesinde önemli bir yeri olan Aziz Anselmus Platon'culuktan Aristoteles'ciliğe doğru dönüşen gelenekte bir geçiş yeri, bir köprü özelliği gösterir. **Aziz Augustinus'dan altı yüzyıl kadar sonra yani XI. yüzyılda Aziz Anselmus inancın kuşkugötürmez ama karanlık bir bilgi olduğunu, onun usla aydınlatılması gerektiğini bildirdi. Aziz Anselmus'un asıl amacı *hıristiyan inancı usu tümüyle yadsıyor* diyen inançsızlara karşı görüşler geliştirmek olmuştur.** Aziz Anselmus 1033'de Aosta'da (Piemonte) doğdu, 1093'de İngiltere'de Canterbury başpiskoposu oldu. 1109'da Canterbury'de öldü. Aziz Anselmus da Aziz Augustinus gibi düşünür: inançtan ayrılan us ne kadar güçlü bir yönelim içinde olursa olsun doğruya varamayacaktır, ancak görüntülerde oyalanacaktır. Aziz Anselmus bu çerçevede Aziz Augustinus'un *Credo ut intelligam* (Anlamak için inanıyorum) ilkesine bir açıklık getirmeye çalışmıştır: inanç tek başına aydınlık değildir, onu usla aydınlatmak gerekir. Filozofa göre varlıklar ve nesneler eşit yetkinlikte değillerdir, insanda yetkin bir varlığın fikri vardır, hatta bu yetkin varlık fikri tanrıtanımazlarda bile vardır. Aziz Anselmus'un başlıca yapıtları şunlardır: *Dialogus de veritate* (Doğru üzerine diyalog), *De divinitatis essentia monologium* (Yaradanın özü üzerine monolog).

EVRENSELLER TARTIŞMASI

XI.-XII. yüzyıllarda skolastikler arasında hıristiyan inancına sıkı sıkıya bağlı olmayan, hatta ona iyiden iyiye uzak düşen ve daha çok *bilginin evrensellik değerini tartışan* görüşler de gelişti. Zaman Rönesans'ın ilk ışıklarının belirmeye başladığı zamandı. Tümüyle dinbilime dönüşmüş olan felsefe bundan böyle yeniden felsefe olma evresine giriyordu. Bu gerçekte felsefenin asıl sorunlarına, bilgiyle ya da bilginin değeriyle ilgili sorunlarına ya da kısaca kendine dönmesi anlamına geliyordu. Bu devinim aşağı yukarı değişik biçimler alarak XV. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu gelişimde Boetius'un Aristoteles mantığını tanıtma yolunda onun *Kategoriai*'sini çevirmiş olmasının önemi büyüktür. Bu gelişimde Porphyrios'un *Eisagoge*'sinin (*Aristoteles'in kategoriler öğretisine giriş*) ve daha başka çeviri yapıtların da etkili olduğu kesindir. Bu dönemde bilginin kaynağı ve değeri konusunda değişik görüşler ortaya atıldı. Bazı filozoflar kilisenin düşünce anlayışına karşı çıktılar, adcılığı ve kavramcılığı savundular. Buna karşılık bazı filozoflar da Platon'cu bir çizgide gerçekçiliği savundular. Ortaçağ'ın sonlarında ortaya çıkan bu oluşum *tümeller tartışması* ya da *evrenseller tartışması* olarak bilinir. Bu tartışmalar uzun bir süreçte temel felsefi sorunlara yönelmenin yolunu açacaktır. Bundan böyle tıpkı daha önceki zamanlarda olduğu gibi bilgi sorunları felsefenin başat sorunları olarak ele alınıp tartışılacaktır. Özellikle büyük felsefi dizgeler yüzyılı olarak bildiğimiz XVII. yüzyılda üç büyük filozof, Descartes, Spinoza ve Leibniz bütün felsefi araştırmalarını ayrıntılı bilgi kuramları üzerine temellendireceklerdir.

Compiègne'li Roscelinus ve Occam'lı William

Adcılar türlerin ancak sözcüklerde bulunduğunu, genel fikirlerin adlardan başka bir şey olmadığını benimsiyorlardı. Buna göre her bilgi duyulur deneyin verilerine indirgenebilirdi. Vaktiyle Antisthenes *"Atı görüyorum ama genel atı göremiyorum"* demişti. Compiègne'li Roscelinus ve Ockham'lı ya da Occam'lı William adcılığın başlıca savunucuları oldular. Adcılığın kurucusu olarak bilinen Roscelinus 1050'de Compiègne'de doğdu, 1120'de Besan-

çon'da öldü. Yaşamıyla ilgili bilgilerimiz azdır. İngiltere'de ve İtalya'da kaldığı, Saint-Martin-de-Tours'da, Loches'da ve Besançon'da piskoposluk kurulu üyesi olduğu, Abaelardus'un ve Champeaux'lu Guillaume'un öğretmeni olduğu biliniyor. Onunla ilgili bilgilerimiz öğrencisi Abaelardus'dan gelir. **Roscelinus gerçekçiliğe karşı çıkan düşüncenin öncüsü olarak bilinir. O tek gerçekliğin bireysel töz olduğunu öne sürdü. Ona göre evrenseller şeyler gibi düşünülemezler, çünkü onların somut bireylikleri yoktur.** Roscelinus üç tözün varlığını bildirirken gerçekçiliğe karşı olan anlayışı çerçevesinde Üçleme'ye getirdiği eleştiriyle 1092'de Soissons Konsili'nce mahkum edildi.

Öte yandan Occam'lı William ingiliz deneyciliğine giden yolu açtı, bu geleneğin öncüsü oldu. Occam'lı (Surrey) William 1270'de doğdu, 1347'de Münih'de öldü. Paris'de hem Duns Scotus'un öğrencisi oldu hem de dersler verdi. 1319'da Oxford'da bir dizi konferans verdi. Bu arada papalıkla başı derde girdi. 1331'de Fransiskenler tarikatından kovuldu, müebbet hapse mahkum edilince Pisa'ya kaçtı, sonra Münih'e gitti ve papalığa karşı açtığı savaşı sürdürdü. Ortaçağ'ın en önemli adcı filozofu olarak bilinen Occam'lı William'ın felsefeyi dinbilimden ayırmakta katkıları büyüktür. Occam'cılığın Luther üzerinde büyük ölçüde etkili olduğu bilinir. **Occam'a göre evrenseller ruhun dışında herhangi bir gerçeklik taşımazlar. Onlar yalnızca usun üretimleridirler. Somut insanın dışında "insan"ın hiçbir gerçekliği yoktur.** Evrenselleri belirleyen sözcüklerin birer uzlaşmalı nesneler olduğunu, evrensellerin usun bir üretimi olduğunu benimseyen filozofun *"gerekmedikçe varlıkları çoğaltmamak"* ilkesi *Occam'ın usturası* diye bilinir. Buna göre gerçeğin açıklanmasında deneysel olmayan varlıklara (gerçekliklere ya da kavramlara) zorda kalmadıkça başvurmamak doğru olur. Occam'lı William *Ortaçağ'ın Hume'u* diye adlandırılmıştır ve deneyci filozofları derinden etkilemiştir. Occam felsefe ve dinbilim alanında birçok yapıt verdi.

Pierre Abélard ya da Petrus Abaelardus

Kavramcılık bilgilerimizin kendilerini deneyle ortaya koy-

duğu nu, bununla birlikte deneyden gelmediğini benimser. Genel fikirler deney sırasında kendilerini gösterirler. Örneğin adalet kavramı bizde vardır ama bu kavram ancak bir adaletsizliği gözlemlediğimizde belirginleşir. Kavramcılık öğretisini bazı felsefe tarihçilerinin yaptığı gibi adcılıkla gerçekçiliğin arasında bir yere koymak da olasıdır, daha başka felsefe tarihçilerinin yaptığı gibi onu tümüyle bu iki anlayışa karşıt saymak da olasıdır. Buna göre kavramcılık uşçulukla deneyciliğin bir bileşimidir diyebiliriz. Kavramcılığın savunucusu Petrus Abaelardus oldu. Bu çalışkan filozof Ortaçağ'ın sonlarını derinden etkiledi. Savaşçı bir ailenin çocuğu olan Petrus Abelardus 1079'da Nantes yakınlarında Palet kasabasında doğdu. Savaşçı olmak istemeyince düşünceye yönelmiş, bir zaman sonra "felsefenin şövalyesi" diye anılmıştır. Abaelardus Paris'de Guillaume de Champeaux'nun öğrencisi oldu. 1100'de Melun'da ve Corbeil'de, daha sonra Paris'de Sainte-Geneviève dağında felsefe okulu açtı. XII. yüzyılın en ünlü felsefe profesörüydü, dersleri büyük ilgi uyandırıyordu. Bir süre Laon'da Aziz Anselmus'un öğrencisi oldu. Heloïse'la yaşadığı dalgalı aşkla gelen felaketin ardından büyük bir ruhsal çöküntü yaşadı. Daha sonra yeniden ders vermeye başladı. 1121'de birlik kavrayışını ve Üçleme'yi ele alan *De Unitate et Trinitate* adlı yapıtı, 1141'de *İntroductio ad theologiam* (Dinbilime giriş) adlı yapıtı 1121'de Soissons konsilince mahkum edildi ve dinbilimle ilgili görüşleri *tüm büyük sapkınlıkların özeti* olarak değerlendirildi. Düşmanları peşini bırakmayınca Abaelardus oradan oraya savruldu durdu. 1142'de Chalon-sur-Saône yakınlarında Saint-Marcel manastırında öldü.

Abaelardus deneye büyük önem verir. Onun pek de iyi temellendirilmiş gibi görünmeyen felsefesi bir tür denge felsefesidir. Abelardus'a göre cinslerin ve türlerin metafizik bir gerçekliği yoktur, genel fikir de hiçbir zaman sözcüğe indirgenemez. Tek tek bireyler, tek tek olgular vardır, bunlardan soyutlama ve karşılaştırma yoluyla genel fikirlere ulaşılır. Bu genel fikirlere zihnimiz sözcükler ular. Bu sözcükler de fikrin kendileri olamazlar, fikrin bir görünümü olabilirler. Genel fikirler deneyden önce var mıdır yok mudur? Abaelardus'un felsefesinde buna yanıt bulmak kolay değildir. **Gerçekte Abaelardus'la birlikte evrenseller sorununun sonu-**

na gelinmiş oldu, artık genel fikirler konusunun dışına çıkılıyordu. Abaelardus'la birlikte ılımlı gerçekçiliğin etkin olduğu dönem başlamaktadır. Filozofa göre şeylere yönelen anlıkta basitlik ve birlik vardır, oysa nesnelerde basitlik ve birlik görülmez. Anlık soyutlama yaparken biçimi maddeden ayırır, oysa şeyler gerçeklikte bölünmüş ve ayrılmış değillerdir. **Abaelardus her şeyden önce bir dinbilimcidir ama kilisenin düşünceyi dine bağımlı kılan tutumuyla savaşması onu önemli kılar.** Onun Tanrı'ya bakışında da değişik bir yan vardır: ona göre Tanrı'yı herhangi bir genel kavrama bağlayamayız, Tanrı'yla ilgili hiçbir şey bir kalıba sokulamaz. Tanrı'nın bir töz olduğunu da söyleyemeyiz. Tanrı'ya hiçbir sözcüğü ulayamayız. Abaelardus'un en önemli yapıtlarından biri de *Scito te ipsum* (Kendini tanı) adlı ahlak kitabıdır, filozof bu kitabında bir tür insancı anlayış çerçevesinde insanları kendileriyle hesaplaşmaya çağırır.

Gerçekçiler: Guillaume de Champeaux ve Duns Scotus

Gerçekçiler Platon'un yolunda giderek adcılığa ve kavramcılığa karşı çıktılar ve fikirlerin gerçekten varolduğunu bildirdiler. Ancak burada gerçekçilik diye belirlediğimiz anlayış en genel çerçevede gerçekçiliğin karşıtı olan ülkücülükle eşanlamlıdır, ona gerçekçilik denmesi Platon'un İdea'larının *gerçek gerçeklikler* olarak görülmesi yüzündendir. Bu Platon'cu gerçekçiliğe göre evrensellerin apayrı bir metafizik varlığı vardır. Bu çerçevede usçu Aziz Anselmus'un da bir gerçekçi olduğunu söyleyebiliriz. Champeaux'lu Guillaume ya da Guillaume de Champeaux gerçekçi anlayışı sürdüren filozofların başında gelir. Guillaume 1071'de Champeaux yakınlarında Melun'da doğdu, 1120'de öldü. Onunla ilgili bilgilerimiz çok azdır ve bu bilgilerin tümü Abaelardus kaynaklıdır. Guillaume, Roscelinus'un derslerini izledi. Öğrencisi Abaelardus bir zaman sonra onun görüşlerine karşı çıktı. Guillaume 1108'de Saint-Victor'a çekildi ve orada açtığı okulu 1113'e kadar yönetti, orada Châlons piskoposu oldu.

Öğrencisi İskoçya'lı Duns Scotus da evrenselleri zihnimizin gerçeklikleri olarak gördü. Duns Scotus 1266'da Maxton'da doğdu. Ox-

ford'da dinbilim ve felsefe okudu. Fransiskenler tarikatına girdi, 1291'de Lincoln'de papaz oldu. Paris, Oxford ve Köln üniversitelerinde dersler verdi. 1308'de Köln'de öldü. Dikkatinden ve titizliğinden ötürü ona *özenli doktor* anlamında "Doctor Subtilis" denmiştir. "Scotus" yani *İskoçyalı* bir Aziz Tommaso eleştiricisidir, onun öz ve biçim ayrımına karşı çıkar: böyle bir ayrım varlık'ın özdeş yapısını zedeleyecektir. Duns Scotus'a göre *evrensel* tek gerçeklik varlıktır. Tek tek şeylerin hiçbir anlamı, bilgi açısından hiçbir geçerliliği yoktur. Duns Scotus öte yandan hıristiyan düşüncesine değişik bir yön vermeye çalıştı: ona göre hıristiyan savlarının çoğunu ussal olarak gösteremeyiz, bunlar inanç ögeleridir. Duns Scotus'a göre özgürlüğün temeli Tanrı'dadır ve dünya bir olumsallıklar alanıdır. Tanrı dünyayı yaratmak istemiş ve yaratmıştır. O dünyayı yaratmak istemeyebilirdi ya da başka türlü yaratabilirdi, değerleri altüst edebilirdi: kötü olan iyi ve iyi olan kötü olabilirdi. Duns Scotus'un dinbilim ve felsefe konularında pekçok yapıtı vardır. Başlıcaları şunlardır: *De primo principio* (İlk ilke üzerine), *Quaestiones in metaphysicam* (Metafizik sorunları), *Liber sententiarum* (Doğrular kitabı).

PLATON'UN YOLUNDA BİR AZİZ: BONAVENTURA

Platon'culuk yolunda gidenlerden biri de Aziz Bonaventura oldu. Asıl adı Fidenza'lı Giovanni olan bu dinbilimci 1221'de Bagnorea'da (Toscana) doğdu. On yedi yaşında Fransiskenlere katıldı. Paris'de öğrenim gördü, orada felsefe ve dinbilim okuttu. 1256'da Fransiskenlerin başına geçti. Papa Gregorius X onu 1273'de Albano piskoposluğuna, az sonra da kardinalliğe atadı. Bonaventura Lyon konsiline katıldı. Kilise doktoru payesini aldı, *melek doktor* anlamında "Doctor Seraphicus" diye anıldı. 1274'de Lyon'da öldü. Başlıca yapıtları *Speculum Mariae Virginis* (Bakire Meryem'in aynası) ve *Itinerarium mentis in Deum*'dur (Zihnin Tanrı'ya açılan yolu). **Aziz Bonaventura'nın felsefesi Augustinus'çuluğa yeni bir yorum getirme çabasıyla belirgindir. Ona göre her şeyin özü Tanrı'dadır. Tek**

tek nesneler İdea'ların yansılarıdır. İdea'ları kavramamızı Tanrı'nın ışığı sağlar. Tanrı insanı kendi örneğine göre yedi günde yaratmıştır. Bu yüzden Aziz Bonaventura'nın felsefesi "örnekçilik" diye adlandırılır. Bonaventura'nın usla ilgili görüşü de ilginçtir. F.Palhoriès *Vies et doctrines des grands philosophes* (Büyük filozofların yaşamları ve öğretileri) adlı yapıtında Bonaventura'nın usu ikiye ayırdığını söyler ve şöyle der: *"Usun iki bölümü iki ayrı yeti olmaktan çok aynı gücün iki oluş biçimidir ya da aynı gücün iki işlevidir. Üst bölümle us ilkeleri, ölümsüz zorunlu doğruları, örneğin matematiğin oranlarını, özdeşlik ilkesini, doğru, iyi, güzel fikirlerini kavrar; alt bölümüyle de duyulur dünyayı, olguları, olumsal doğruları, örneğin* kar beyazdır*'ı,* su yüz derecede kaynar*'ı kavrar."* Bonaventura'nın bu bakış açısı bize ileride Descartes'ın yapacağı doğuştan fikirler ve edinilmiş fikirler ayrımını düşündürür.

BİR DENEYCİ-AUGUSTINUS'ÇU: ROGER BACON

Doctor Admirabilis (eşsiz doktor) diye bilinen Roger Bacon 1214'de İngiltere'de Ilchester'de (Somerset) doğdu. Çocuk yaşlarından başlayarak doğayı gözlemlemeye yöneldi. Deneyler yapmaya meraklıydı. Oxford'da okudu. Fransiskenlere katıldı. O zamanın koşullarında bilim dünyasında ağırlık Paris üniversitesindeydi: Roger Bacon 1245-1256 arasında çalışmalarını burada sürdürdü. Onun deneyci çalışmaları özellikle dil, coğrafya, gökbilim ve fizik konularıyla ilgiliydi. Roger Bacon 1266-1268 arasında *Opus majus* adlı ünlü yapıtını yazdı, bu yapıtında özellikle felsefenin ve dinbilimin bilimle ilişkisini ele aldı, ayrıca Galileo Galilei'den üç yüzyıl kadar önce matematiğin fizikte, gökbilimde ve daha başka alanlarda kullanılmasıyla ilgili görüşlerini ortaya koydu. Görüşleri kilisenin hoşuna gitmeyince 1277-1292 arasında on beş yıl hapis yattı. 1294'de Oxford'da öldü. Roger Bacon Ortaçağ'ın sonlarında buluşlar yapan doğa araştırmacılarının başında gelir: ışınların kırılması, havanın yansıması, takvimin düzenlenmesi konularında ortaya koyduğu bilgiler elbette çok önemlidir. Roger Bacon uzun süre barutu bulan kişi olarak bilindi, oysa o barutun formülünü

Araplardan almıştı. Başlangıçta bir Aristoteles yorumcusu olan Roger Bacon daha sonra onu kıyasıya eleştirmiş, onun yolundan giden Aziz Albertus'a ve Aziz Tommaso'ya da son derece sert eleştiriler yöneltmiştir. **Roger Bacon bir bilim ve felsefe adamı olarak deneyci anlayışla Augustinus'çuluğu bağdaştırmaya çalıştı. Filozof yaratılmış doğayı bir madde ve biçim bileşiği olarak görüyordu.** Ona göre madde sınırlılığın ve çokluğun ilkesiydi. Roger Bacon'da bize Rönesans'ın gelişini duyuran bir atılganlık, bir araştırma istemi vardır ve onu çağdaş deneyci ingiliz felsefesinin öncüsü olarak görmek yanlış olmaz.

BÜYÜK ALBERTUS

Daha çok Aquino'lu Aziz Tommaso'nun öğretmeni olarak tanınan Aziz Albertus Ortaçağ'ın ilk büyük Aristoteles'çisidir ve Almanların ilk gerçek filozofu olarak bilinir. *Albertus Magnus* yani Büyük Albertus diye de bilinen ve Bollstaedt kontlarının soyundan gelen bu ünlü kişinin bir adı da Bollstaedt'li Albertus'dur. "Evrensel doktor" anlamında *Doctor Universalis* diye anılır. Aziz Albertus 1193'de Lauingen'de (Schwaben) doğdu. Padua'da felsefe ve tıp okudu. Strasbourg, Köln ve Paris'de dersler verdi. Paris'deki derslerini genişçe bir alanda açık havada yapıyordu. 1280'de Köln'de öldü. Aziz Albertus arap ve yahudi düşünürlerini inceledi, bir yandan da Aristoteles üzerinde çalıştı, böylece edindiği bilgileri hıristiyan kültürüne uyguladı. Dinbilim konusunda verdiği yapıtlar döneminde büyük ilgi uyandırdı. En önemli yapıtı *Summa theologica*'dır. Ona göre evren Tanrı'nın istemli bir edimiyle yaratılmıştır. **Aziz Albertus öncelikle bir dinbilimci olmakla birlikte o alanda sıkışıp kalmamış, felsefeye filozofça bir gözle bakmayı bilmiştir. Dinbilimci Albertus yaratılmayı benimserken filozof Albertus evrenin zorunlu bir düzende Tanrı'dan geldiğini bildirmiştir.** Onun belki de en önemli yanı zoolojiyle, botanikle, coğrafyayla, gökbilimle, kimyayla ve hekimlikle ilgili çalışmalar yapmış olmasıdır. Bilgi alanında Aziz Albertus anlığı etkin ve edilgin olmak üzere ikiye ayırmış, etkin anlığın edilgin anlığı gücüllükten edimliliğe geçirdiğini bildirmiştir.

AZİZ TOMMASO

"Melek Doktor" Aziz Tommaso hıristiyan felsefesinin adı en çok anılan kişisidir, aynı zamanda Ortaçağ'ın sonuncu büyük filozofudur. O bugün de katolik çevrelerinde hıristiyan dünyasının temelindeki düşünceyi en sağlam kurmuş olan filozof olarak düşünülür. Aziz Tommaso 1225'de Napoli krallığında Aquino yakınlarında Roccosecca şatosunda doğdu. On altı yaşına geldiğinde bu genç kont yazgısının getirdiği mutlu yaşam koşullarını izleyeceğine bir manastıra çekilmeye karar verdi ve onu bu yoldan döndürmeye çalışan aile üyelerini dinlemedi. Napoli'de Dominikenlere katıldı, orada doğa bilimleri ve dilbilgisi alanında çalıştı, daha sonra Paris'e Büyük Albertus'un derslerini izlemeye gönderildi. Paris'de Saint-Jacques manastırında bakaloryasını aldı. 1256'da dinbilim doktoru oldu ve Roma'da bir manastırda dersler verdi. 1265'de kendisine önerilen Napoli piskoposluğu görevini istemedi. O sıralarda ünlü yapıtı *Summa theologiae*'yi yazmaya başlamıştı. 1269'da Paris'e döndü, orada 1272'ye kadar dersler verdi. Sonra gene İtalya'ya gitti, Napoli'de eğiticilik görevini sürdürdü. 1274'de Lyon konsiline giderken Fossanova manastırında öldü.

Tommaso'culuk hıristiyan dogmalarıyla Aristoteles felsefesinin bir bileşimidir. Ona hıristiyanlığın Aristoteles'çiliğe uygulanmış biçimi de diyebiliriz. Bu öğretide eski kilise babalarının ve Areiopagos'çu Dionysios'un etkileri de vardır. Öğretinin temeli us ve inanç ayrılığına dayanır. Ancak bu iki temel öge birbirini götüren ya da birbirini dışlayan değil birbiriyle uzlaşması gereken iki ögedir. **Bilinenle inanılan arasında bir uyum olmalıdır. Bu da felsefeyle dinbilimin bağdaştırılması anlamına gelir.** Bu bakış açısı Ortaçağ'ın bu konudaki genel anlayışına uygundur. Felsefe usun doğrularıyla ilgilidir, dinbilim Tanrı'ya ve Açınım'a dayanır. Felsefenin doğruları dinin doğrularına uymak zorundadır: **Felsefi bir çıkarın bir dogmayla çelişiyorsa dogma yanlış olamayacağına göre felsefenin bir yanlışı var demektir.** Aziz Tommaso Aristoteles'in gücüllük ve edimlilik ayrımını korur. Yaratıkların tümünde bir öz ve varoluş ayrımının sözkonusu olduğunu bildirir. Bu iki öge yalnızca Tanrı'da özdeşleşirler. Aziz Tommaso Aristoteles'çi anlayışı içinde *etkin anlık*'la *edil-*

gin anlık'ı birbirinden ayırır. Anlığın etkin gücü soyutlamacı özelliğiyle kendini gösterir: bu güç verilerden bilgiye yükselmemizi sağlar. Veriler toplayan anlığın edilgin yanıdır. Bu da fikirlerin oluşumunda duyu deneyinin ne kadar önemli olduğunu gösterir. F.Palhoriès şöyle der: *"Aristoteles için olduğu gibi Aziz Tommaso için de tüm bilgilerimiz duyularla başlar. Özünde arı bir edim olmayan ruhumuz ancak basit bir tanıma olasılığı taşır, gücül durumda bir kavramagücü taşır, bu güç kendine özgü edimini ancak bir nesne karşısında bulunduğu zaman gerçekleştirecektir."*

Aziz Tommaso'nun felsefesi hıristiyan inancına uzak düşen felsefe dizgelerine bir tepkidir biraz da. Papalık makamı 1215'de Paris Üniversitesi'nde Aristoteles felsefesinin okutulmasını yasak etmişti. Papa Gregorius IX dinin dogmalarına ters düşen bilgilerin Aristoteles metinlerinden çıkarılmasını buyurdu. Bütün bunlar Aristoteles'e olan ilgiyi azaltmadı ama onun hıristiyanlaştırılması eğilimini getirdi. Aziz Tommaso'nun yapmak istediği de buydu. Tommaso'culuk felsefe dünyasının katolik inancına bağlı kesimini uzun süre etkiledi, bu etkinin bir ölçüde bugün de sürmekte olduğunu söyleyebiliriz. Ortaçağ'dan sonra XVIII. yüzyıla kadar bu etki sönük kalmıştır. Yalnız 1323'de Dante o ünlü yapıtında göklerin dördüncü katında rasladığı Aziz Tommaso'yu dinbilimci filozofların en büyüğü saymıştı. Tommaso'culuğu etkin kılma çalışmaları XIX. yüzyılın sonlarına doğru başlatılmıştır. Tommaso'nun görüşlerine hayran olan Papa Leo XIII katolik üniversitelerinde onunla ilgili araştırmalar yapılması konusunda öneriler getirdi. Papa ayrıca 1879'da Malines piskoposu kardinal Dechamps'dan Louvain üniversitesinde bir Tommaso'culuk kürsüsü kurmak konusunda önayak olmasını istedi. Deschamps da konunun uzmanı olan kardinal Mercier'yi bu işle görevlendirdi. Mercier 1880'de Tommaso'culuk konulu derslerine başladı. Yeni-Tommaso'culuk böylece eski bir inanç felsefesinin yeni bir yorumu olarak ortaya çıktı. Son zamanlarda Jacques Maritain ve Etienne Gilson gibi filozoflar Aziz Tommaso'yla yakından ilgilendiler ve onun görüşlerine yakın görüşler geliştirdiler. Ortaçağ'ın dinsel felsefe dönemi Aziz Tommaso'yla kapanmış oldu. Artık yeni bir çağ, Yeniçağ başlıyordu.

YEDİNCİ BÖLÜM

YENİÇAĞ'A DOĞRU

YENİ KÜLTÜR DEĞERLERİ

İnancın koşulladığı insan

Ortaçağ düşüncesi verimsizliğiyle ve dar açılardan bakışıyla tanınır. Bu düşüncenin bu özellikleriyle aşırı ölçülerde eleştirildiğini ve çok yerde neredeyse Ortaçağ'ın yok sayılmak istendiğini görüyoruz. Toplumun atomlaşmasıyla birlikte kültür değerlerinin büyük ölçüde dağıldığını ve hemen tüm düşünce yaşamına dinin egemen olduğunu elbette gözden kaçırmamak gerekiyor. Bu çağda *dinin hizmetçisi* olmayı benimsemiş olan felsefe dinbilimle özdeşleşerek felsefe olmaktan çıkmıştı. **Skolastik felsefe yinelemeciliğiyle yani üretken olmayışıyla, yeni bir şey ortaya koymayışıyla ya da hatta koymak istemeyişiyle biliniyordu. Bununla birlikte bu okul felsefesi Ortaçağ'ı Yeniçağ'a doğru aşıracak dinamikleri de kendinde taşıyordu.** Eski değerlerden yeni değerlere hiçbir zaman bir çırpıda geçilmemiştir. Buna göre skolastik düşüncenin katı bakış açıları yalnızca yeni gelişen dindışı düşüncelerin etkisiyle kırılmıştır, yeni düşünce gelişimleri skolastiğin kökünü kazımıştır gibi bir görüş abartılı bir görüştür, ayrıca çağdaş tarih fikrine olduğu gibi gerçekliğe de uymayan bir görüştür.

Dönüşen yaşam koşulları çerçevesinde skolastik felsefe ortamı da bir tür iç hesaplaşmayla azçok değişime hazır duruma gelmişti ve yeni filizleri kendi içinde yaratacak özellikler kazanmıştı. Bir başka deyişle, yenilik yalnız kilise dışından gelmedi, kilise içinden de geldi. Her şey ruhban sınıfıyla siviller arasındaki bir savaşıma indirgenebilecek kadar basit değildir. **Yahudi-hıristiyan kültürü uzun yüzyıllar boyunca düşüncenin merkezinde yer alırken yavaş yavaş bu yerini yitirmeye başlamıştır. İnsanın doğaüstünden doğaya dönüşü ya da bu dünyaya dönüşü bu çerçevede gerçekleşmiştir.**

Düşüncenin ayaklarını yere basması diyebiliriz buna. Oysa Ortaçağ boyunca her şey öbür dünya için düşünüldü. Bu dünya yalnızca öbür dünyaya geçiş yeriydi, bir tür sınav eşiğiydi. Bu bakış *bu dünya yücedir, güzeldir ve insan içindir* görüşüne doğru değiştikçe felsefe de yeniden felsefe olmaya doğru değişecektir. Evrende ne varsa, yeryüzünde ne varsa hepsi insan içindir ve insanın hakkıdır artık. Yaşamak insanın hakkıdır. Buna insancılığın zaferi olarak bakabiliriz.

Dünyaya yerleşen insan

XV. ve XVI. yüzyıllar din merkezli düşüncenin kırılmalara uğradığı yüzyıllardır. Bu yüzyıllar insanın gerçek anlamda dünyaya yerleşmeye başladığı, iğretilik duygusundan sıyrılıp azçok *bu dünyalı* olduğu, bakışını göklerden alarak ufuklara bakmaya yöneldiği yüzyıllardır. İnsanı bir değer varlığı sayan ve yaşamı yücelten *insancılık* akımının ya da daha doğrusu anlayışının bu dönemde ortaya çıkmış olması bu bakımdan çok anlamlıdır. **Doğaüstüne yönelik bir *şimdi* darlığından ya da katılığından kurtulup uzama ve zamana enine boyuna yerleşmek, şimdiye sahip çıkarken geçmişe ve hatta geleceğe de sahip çıkmak yeni insanın başlıca kaygısıydı.** Aydın kişiler özellikle yunanca öğrenmeye ağırlık vererek eski kaynaklara, yunan-latin yapıtlarına yöneldiler: insanı insan yapan değerler bu kaynaklarda güçlerini koruyorlardı. Latince metinleri keşişler uzun yüzyıllar boyu manastırlarda özenle saklamışlardı. Yunanca elyazmaları da İstanbul'dan getirildi. Eski metinler titizlikle gözden geçirildi. İnsan kendini bir süre yitirmiş, şimdi yeniden bulmuş gibiydi. **Yahudilikle ve hıristiyanlıkla hiçbir ilgisi bulunmayan eski felsefe metinleri, yüzyıllar öncesinde yalnızca insanı araştırmak kaygısıyla yazılmış olan felsefe metinleri şimdi yeni bir çağın başlangıcında insana dönüş çabasında itici güç oluşturuyordu.**

Din adamları bile şimdi yaşama ve inanca azçok değişik bakabiliyorlardı. Artık yeni bir toplumsal ve iktisadi yaşam düzenine geçiliyordu: feodalliğin sonu yaklaşmış, yeni yükselen sınıf ya da kentli kesimi yaşama ağırlığını koymaya başlamıştı. Sanat kilisenin tekelinden

kurtuluyordu, özellikle tiyatro kilise avlularından sokağa iniyordu. İncil çevirileri insanların dinle hesaplaşması sonucunu getirdi. Latince okunduğunda insanı göklere yükselten bu metinler gündelik dilde okunduklarında insana sanki ölümden ya da öbür dünya duygusundan daha başka şeyler aşılıyorlardı. Belki de hıristiyanların yüzyıllar boyu sürmüş olan bir korkusu, pagan düşüncesinin bir gün gene etkinlik kazanıp hıristiyan düşüncesine egemen olacağı ve dünyayı ele geçireceği korkusu yaşamda karşılığını bulmaya başlıyordu. **Rönesans insanı kendi üzerine ve dünya üzerine enine boyuna düşünmeye yöneltirken onun dinle ilgili yüzünü oluşturan Reform devinimi insanları inançlarıyla yüzyüze getirdi ya da başbaşa bıraktı: her kişi kendi eğilimlerine göre, kendi bilinç koşullarına göre kutsal metinleri yorumlama hakkını kendinde bulmalıydı.**

Gözler eskinin verimine dönerken Polonyalı gökbilimci Copernicus (1473-1543) Pythagoras'çıların *Dünya Güneş'in çevresinde döniyor* savını doğrulamaya çalışır gibiydi. İtalyan gökbilimcisi Galileo Galilei (1564-1642) bu savı mercekler yardımıyla gözlemler yaparak doğruladı. Artık Dünya Evren'in merkezi olmaktan çıkıyordu. Eskiden öyle değildi: Dünya Evren'in tam orta noktasındaydı ve Tanrı sevgili kullarını evrenin başköşesine yerleştirmişti. Artık bu hoş masalın geçerliliği kalmıyordu. İnançlıların dünyaları sarsıldı: Dünya bundan böyle merkezi ve sınırları olmayan uçsuz bucaksız bir boşlukta küçücük bir gezegenden başka bir şey değildi. Pusulanın icadı insanın Dünya'yı gezip tanıma olanaklarını artırdı. Avrupalılar başka topraklarda da, Amerika'da, Çin'de, Hindistan'da da kendilerine çok benzeyen ama gene de birçok bakımdan apayrı özellikleri olan insanların varolduğunu gördüler, onlarla tanıştılar. Bu toplumlar hıristiyan ya da yahudi kültüründen yüzde yüz uzaktılar ama kendi topraklarında çok güçlü uygarlıklar kurmuşlardı.

Felsefeye dönüş

Artık doğruyu yalnızca inanç kalıplarında, dogmacı bakış açılarında değil, uçsuz bucaksız ussal ve deneysel arayışlarda ortaya koymak gerekiyordu. Usun yanına deney, kuramın yanına

uygulama geldi: eskiden pek önemsenmeyen, bir tür ikincil uğraş sayılan deney ya da uygulama alanları düşünsel araştırmanın vazgeçilmez yardımcısı durumuna geldiler. İnsanın kendi üzerindeki merakı canlandı. İşte bütün bu dönüşümler bütünsel bir bakış açısı içinde Rönesans dediğimiz yenilikçi kavrayışı ve yaşamı dönüştürücü etkinlikleri bir bakıma kendiliğinden getirdi. Bir *yeniden doğuş* vardı şimdi, eski dünyanın yerine bir yeni dünya kurulmaktaydı. **Yüzyıllar boyu asıl işlevini unutmak durumunda kalmış olan felsefenin bu işlevini birdenbire anımsaması ve kendini hızla dönüştürüp birden asıl yerine yerleşmesi elbette beklenemezdi: zamana gereksinim vardı ve felsefe yeni arayışlarda, özellikle edebiyatın içinde kendini yeniden bulma yoluna girdi.** Çeşitli alanlarda derinleşmiş düşünürler bu yeni düşüncenin öncüleri olurken felsefenin gelişmesine kendilerince katkıda bulundular. Bu yolda bu insanlar büyük bir çalışkanlıkla eski yunan ve latin metinlerini inceliyorlar ve yeni yaratılarında onları öykünüyorlardı. Bu kendine dönüş çabasında eski metinlerin araştırılması ve gerektiğinde öykünülmesi elbette çok önemli bir girişim olmuştur. Bu anlamda öykünmecilik basit ya da küçültücü bir iş gibi görülmemelidir. Ortaçağ'ı yaşamış olan insanoğlu bir bellek yitimine uğramış, eski bildiklerini, bu arada eski araştırma gücünü yitirmiş gibiydi. Öykünme dönemini edebiyatta ve felsefede doğal olarak bir özgün yaratılar dönemi izleyecektir. Rönesans'ın düşünce gücünü yaratan büyük düşünürlerin bazılarını görmekte yarar var. Bu kişileri filozoflar olarak değil de felsefeye giden yolu açmış düşünürler olarak görmek doğru olur.

LEONARDO DA VINCI

Yeni düşüncenin ilk büyük adı italyan ressamı ve mimarı Leonardo da Vinci 1452'de Vinci'de doğdu. 1482'den sonra Milano'ya gitti. Orada değerli yapıtlar verdi. 1519'da Amboise yakınlarında Cloux şatosunda öldü. O yalnızca bir sanatçı değil aynı zamanda çok önemli bir düşünürdü. Özellikle sanatsal yaratma konularında çok önemli görüşler ortaya koydu. **Felsefi düşünceye en önemli katkısı yetkeye karşı yaratıcı düşünceyi savunması olmuştur. O her zaman**

deneysel düşünceye ağırlık verdi. Bunun yanında matematiği de son derece önemsedi. Bu yönüyle Bacon'a ve Descartes'a giden yolun başında yol gösterici olarak duruyor gibiydi. *"İnsanın hiçbir arayışı matematik göstermelerle doğrulanmadıkça gerçek bilim diye adlandırılamaz"* diyordu. Bu sözüyle onu Galileo Galilei'den önce matematikle fiziği buluşturan kişi olarak belirlemek yanlış olmaz. Ona göre deney hiçbir zaman aldatmaz, yanılan yalnızca yargılarımızdır. Şöyle der Vinci: *"İnsanlar haksız olarak deneyden yakınıyorlar ve onu acı bir biçimde aldatıcı olmakla suçluyorlar. Deneyi rahat bırakın, yakınmalarınızı daha çok kendi bilgisizliğinize yöneltin; bilgisizliğiniz yüzünden boş ve anlamsız arzularınız sizi ondan onun gücünü aşan şeyler beklemeye yöneltiyor. Suçsuz deneyden insanlar boş yere yakınıyorlar ve onu yalancılıkla, aldatıcı göstermeler sunmakla suçluyorlar."* Deney düşüncesi böylece onun bakış açısında önemli yerini alır. *"Savaş tüm hayvanlıkların en hayvancasıdır"* diyen bu büyük insancı yaşamının tümünü insanlık için düşünmekle ve çalışmakla geçirdi. **Ona göre insan dünyanın bir örneğidir.**

Vinci içi iyi doldurulmuş yaşamın uzun yaşam olduğunu düşünür. Bir şeyi o şey için sevmenin gerçek sevgi olduğuna inanır. Olası olmayanı istememeyi öğütler bize. İnsanların büyük bir konuşma gücüne sahip olduklarını ama bu konuşma gücünü çok zaman boşa kullandıklarını söyler. Hayvanlar az konuşurlar ama onların konuşmaları yararlıdır. Ona göre *"Devinim tüm yaşamın ilkesidir."* Şarap iyidir ama masada su daha iyidir diye düşünür. Bilimin kaptan, uygulamanın asker olduğunu benimser. Şöyle der: *"Acıkmadan yenilen yiyecekler nasıl sağlığa zararlıysa arzulamadan yapılan çalışma da belleği bozar ve onu aldığı şeyleri sindirmekten alıkoyar."* Yitip gidecek zenginlikleri istemememizi söyler. Gerçek zenginlik erdemin kendisidir. Erdem hiçbir zaman yitip gitmeyecektir, ancak öldüğümüz zaman bizi bırakacaktır. Bu arada şu önemli gerçeği saptar: *"Doğa bir edimi gerçekleştirmek için her zaman en kısa yolu seçer."* Ve şöyle söyler: *"İnişin kolay olduğu yerde çıkış çok güçtür."* **Doğa boşluğu sevmez diye düşünür.**

NICCOLO MACHIAVELLI

Floransa'lı siyaset düşünürü Niccolo Machiavelli (1469-1527) Rönesans döneminin siyasal sallantıları içinde o zamana göre çok önemli bir siyaset felsefesi geliştirdi. Dar gelirli bir ailenin çocuğu olan ve yirmi beş yaşında siyasete atılan Machiavelli hızla yükselerek hükümet yazmanı oldu. Birçok dış görevlerde bulundu, böylece yönetim ve siyaset çevrelerini yakından tanıma olanağı buldu. Medici'lerin iktidara gelişinden hemen sonra hapse atıldı ve işkence gördü, siyasetten çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Floransa vakanüvisi oldu. Yeniden kuşkuları üzerine çekti, az sonra öldü. O ülkesinin sorunlarıyla içli dışlı olmuş bir siyaset kuramcısıdır. 1513'de yazılmış ve 1531'de yayımlanmış olan *Il principe* (Prens) adlı kitabında bir toplumbilimci inceliğiyle toplum sorunlarını ele aldı. Onun yapıtında ikiyüzlülük ve ahlaksızlık yönetim sanatının zorunlu koşulu olarak değerlendirilir. **Ülkesini tehlikeli adamlardan kurtarmak isteyen prensin her yola doğru ya da eğri demeden başvurabilmesi gerekir.** Bu ünlü siyaset düşünürü, devlet adamının ruhsal ve ahlaki koşullarını incelerken gerçekte Rönesans'ın ve Reform'un dışında kalmıştır. Onun en büyük kaygısı evrensel çerçevede bir fikir geliştirmek değil Floransa'nın geleceğidir. **Machiavelli'nin *amaçlar araçları yasallaştırır* yani amaca varmak için her yol uygundur görüşü gelişmekte olan mutlakyönetimler için bir ilke değeri kazanmıştır. Bu görüşün siyaset ahlakı açısından tutarlı bir görüş olduğunu söylemek elbette zordur. Temel sorun Machiavelli için güçlü yönetimi ne yapıp yapıp sağlamak sorunudur.** Onun siyaset anlayışına bütünlüğü elde tutmak ve dirlik düzenliği geçerli kılmak adına ahlakı dışlayan siyaset anlayışı diyebiliriz. O dönem siyasal düşüncenin yaşamda büyük ölçüde etkin olduğu bir dönemdir. Jean Bodin (1530-1596), Hugo Grotius (1583-1645), Thomas Morus (1478-1535), Campanella (1568-1639) zamanın ünlü siyaset düşünürleridir. Bu düşünürler çok zaman gerçeğe düşü de katarak insanlığın geleceğini enine boyuna tartışmak istemişlerdir. Giderek karmaşıklaşan bir dünyada insanın geleceği sorunu elbette önemli bir sorundu.

Feodal yapının iyiden iyiye dağılmaya yüztuttuğu, "ulus" kavramının geliştiği ve ulusal devletlerin kurulmaya başladığı, mutlakyönetimlerin güç kazandığı bir dönemde *en iyi yönetim nasıl bir yönetim olabilir* düşüncesi çok önemli siyaset düşünürlerinin arayışlarını getirdi. Bu kişilerden biri 1530'da Angers'de doğup 1696'da Laon'da ölen ve bütün ömrünü siyaset kuramına adamış olan fransız düşünürü Jean Bodin'dir. Platon'cu Bodin mutlakyönetimi roma hukukundan örnekler vererek savundu. **Bodin Machiavelli'ye karşıydı ve meclislerle olabildiğince yumuşatılmış ılımlı mutlakyönetimlerden yanaydı.** Bu ılımlı mutlakyönetimler kavrayışı bu tür yönetimlerin demir yumruk özelliği kazandığı daha ileriki zamanlarda da öngörülecektir. Siyaset felsefesinin bir başka adı hollandalı siyaset adamı Hugo Grotius'dur. 1583'de Delft'de doğan, 1645'de Rostock'da ölen Grotius Hollanda'nın resmi tarih yazıcısıydı. 1613'de Rotterdam'da danışman oldu. 1619'da ömür boyu hapse mahkum olunca Fransa'ya sığındı. 1634-1645 arasında Fransa'nın İsveç elçisi oldu. *De jure belli ac pacis* (Savaş ve barış hukuku) [1645] adlı çalışması önemlidir. **Grotius Machiavelli ve Bodin gibi bir mutlakyönetim savunucusu değildi. Feodal düzene karşı doğal hukukun ve birey haklarının öne çıkarıldığı bir düzen düşünüyordu.**

İngiliz düşünürü ve devlet adamı Thomas Morus belki de bu düşünürlerin en ilginci ya da en önemlisidir. Thomas Morus 1478'de Londra'da doğdu, 1535'de aynı yerde başı kesilerek öldürüldü. "Ütopya'cılık" anlayışını getiren *Utopia* (1516) en önemli yapıtıdır. **Yoksulluğun ortalığı kasıp kavurduğu bir zamanda Thomas Morus tam anlamında düşçü bir tutumla tıkır tıkır işleyen mutlu bir toplum düzeni tasarladı.** Düşünürün düşlerini araladığımız zaman özde tek çıkar yolun adaletli bir düzen olduğu fikriyle karşı karşıya geliriz. Bir başka düşçü de Campanella'dır. *Civitas solis* (Güneş ülkesi) [1602] adlı kitabıyla tanınan italyan düşünürü Tommaso Campanella 1568'de Calabria'da doğdu, 1639'da Paris'de öldü. Skolastik düşünceye karşıydı, bu yüzden sıkıntılara uğradı, dinden saptığı gerekçesiyle yargılandı ve yapıtlarına el kondu. 1598'de Calabria manastı-

rına çekildi. Hapse atıldı. *Güneş ülkesi*'ni hapiste yazdı. Morus'dan etkilenerek yazdığı bu kitabı bir "ütopya" kitabıdır. **Bilim ve felsefenin yaşama egemen olduğu bu düşsel Güneş ülkesinde üretim topluca gerçekleştirilir ve ürün paylaşılır.**

FRANÇOIS RABELAIS

İlk büyük "laik" yazar diye bilinen Vinci'nin tersine fransız yazarı François Rabelais bir kilise adamıydı ama onun kilise adamı olması bilincini özgür tutmasına hiçbir zaman engel olmadı, bu kavrayışıyla insancılığın en ateşli savunucularından biri oldu. Rabelais 1494'de La Devinière'de doğdu, 1553'de Paris'de öldü. Fontenay-le-Comte'da fransisken rahibiyken yunanca öğrenmişti. 1524'de benedikten tarikatına girdi. 1527'de kiliseyle ilişkisini kesti, Montpellier üniversitesinde tıp okudu ve 1532'de Lyon'da hekim oldu. 1530-1553 arasında Fransa'da sürekli yolculuklar yaptı. **Değişik yaşamı yüzünden yanlış olarak bir bohem, bir ayyaş, bir soytarı diye tanındı. Gerçekte o çalışkan bir aydın, derin düşünen bir insancı, gerçek bir bilgindi.** Yaptığı yolculuklar serserilikle değil dünyayı tanımakla ilgiliydi.

1532'de ünlü yapıtı *Horribles et épouvantables faits et prouesses du très renommé Pantagruel*'i (Çok ünlü Pantagruel'in korkunç ve ürkünç işleri ve kahramanlıkları) yayımladı. 1534'de *Vie inestimable du Grand Gargantua, père de Pantagruel*'i (Pantagruel'in babası koca Gargantua'nın eşsiz yaşamı) yayımladı. Gülünç olaylarla dolu her iki kitapta da Rabelais gerçekçi ve insancı dünya görüşünü açıkladı. *Pantagruel*'de de *Gargantua*'da da Rabelais dünyanın ve insanın değerini ortaya koydu, yaşamın güzelliklerini anlattı ve böylece düşünce ve yaşam üzerinde yüzyıllarca egemenliğini sürdürmüş olan hıristiyan ahlakına karşı açık bir tutum aldı. İnsana her istediğini yapmasını önerdi. *Pantagruel*'in sonlarında insanlara barış, sevinç ve sağlık içinde yaşamayı öğütledi. Bu görüşleriyle Rabelais korkunç tepkiler aldı. Çünkü henüz hıristiyan çileciliğinin sonuna gelinmemişti. Rabelais'nin öldüğü yıl ünlü bir dinci olan Robert Estienne (1503-1559) bu küfür dolu iki kitabı yazan adamın yakılamadan ölmesini üzüntüyle karşıladığını bildiriyordu. Françis I'in yakını olması Rabelais'yi bu kötü sondan kurtarmıştır.

Ahlakçı Rabelais

Onun yazıları zaman zaman eğlence için yazılmış yazılar olarak algılandı, başlangıçta insanlar dipte yatan yoğun düşünselliği pek sezemediler. Elbet Rabelais bu kitapları yazarken onların eğlendirici olmasını da onlardan para kazanmayı da düşünüyordu. Ancak onun gibi derin düşünen, onun gibi iyi donanmış bir kişinin yalnız gülmeyi ve güldürmeyi amaçladığını söylemek çocukluk olur. **Rabelais pekçok insancı gibi Epikuros'çudur, bir ölçüde de Stoa felsefesine bağlıdır. Ona göre yapılması gereken şey doğaya bağlanmaktır, doğayı izlemektir.** Ortaçağ'da olduğu gibi bir tür doğa düşmanı olmak insanı yüceltecek bir durum değildir. İnsan hem ruhsallığıyla insandır hem de hayvan yanıyla insandır, o hem doğal bir varlıktır hem de düşünen bir varlıktır, onun bu iki yönünü birbirinden ayrı görmemek gerekir. Yemek içmek ne kadar önemliyse bilgi de o kadar önemlidir. Ortaçağ'ın yücelttikçe yücelttiği ve savaşlara temel olan onur duygusunu doğru anlamak gerekir: savaş çılgınlıktır. Öyleyse insan geçici hazları bırakıp kalıcı hazların peşine düşmelidir. Sevinç içinde yaşamını sürdüren her kişinin dünyada kalıcıyı aramaya yönelik düzgün bir bakış açısına sahip olduğu görülür. Temel ilkemiz *içinden geldiği gibi yaşa* ya da *istediğini yap* olabilir.

Eğitimci Rabelais

Ortaçağ'ın kavrayışını, feodal yaşam düzenini ve kilisenin açmazlarını acı bir dille eleştiren Rabelais Rönesans'ın bütün aydınları gibi bilgiye susamış son derece çalışkan bir kişiliktir. Her iki kitabında da eğitimle ilgili önemli belirlemeler vardır. **Eğitimle ilgili değişik görüşleri bugün bütün olarak pek aklımıza yatmasa da Rabelais'yi Montaigne'le birlikte döneminin en önemli eğitimcilerinden biri saymak yanlış olmaz.** Rabelais Ortaçağ'da sürdürülmüş olan eğitim anlayışlarını eleştirirken özellikle bilgili insan olmanın değerine parmak basar. Genç Gargantua'nın Thubal Holopherne adlı eski bir sofiste eğitilmek üzere bırakılması ve bu sofistin gülünç ve dönemini çoktan bitirmiş kitaplarla eğitim yapmaya kalkması buna örnektir. Sonra Gargantua Ponocratès adlı yeni anlayışta bir eğitimciye

bırakılır ve bu eğitimci öğrencisinin belleğini arındırmakla işe başlar. Bütün bunlar güzeldir. Onun eğitim anlayışında sakat olan insanın aşırı ölçülerde bilgi peşine düşmesi gerektiği yolundaki inancıdır. O belki de herkesi kendi gibi çalışkan görmek istiyordu. Bu yüzden bellek eğitimi gibi, belleği tepe tepe kullanmamak gibi bir kaygısı olmadı: ne kadar çok şey bilirsek o kadar iyidir diye düşünüyordu.

Gargantua'nın Paris'de eğitim gören oğlu Pantagruel'e yazdığı öğüt dolu mektup bu anlamda çok ilginçtir. Oğluna çok şey bilmek için çok çalışmasını öneren Gargantua ondan hemen bütün dilleri eksiksiz öğrenmesini ister. Pantagruel önce yunan dilini öğrenmelidir, sonra da latinceyi. Eski kutsal metinleri okuyabilmesi için ibranice, kaldece, arapça öğrenmesi de zorunludur. Pantagruel gökbilim, coğrafya, müzik, aritmetik, geometri de bilecektir. Hukuk öğrenmek de felsefe öğrenmek kadar gereklidir. Pantagruel doğayı da incelemelidir. Denizleri, ırmakları, balıkları, kuşları, ağaçları, otları, madenleri, taşları, hepsini incelemelidir. Bu böylece sürüp gider ve mektup şöyle biter: *"Geçici olanı belleğine alma, bu dünya geldigeçti bir dünyadır, oysa Tanrı kelamı sonsuza kadar kalır. Bütün yakınların için yardımsever ol, kendini nasıl seviyorsan onları da öyle sev. Öğretmenlerine saygı göster. Kendilerine benzemek istemediğin insanlardan uzak dur. Tanrı'nın sana verdiği güzellikleri hafife alma. Orada her şeyi öğrendiğini anladığın anda bana dön, dön ki seni göreyim ve ölümümden önce sana hayır dua edebileyim."* Rabelais bilimsel olanı, nesnel olanı, evrensel geçerlikte olanı öne çıkarırken bir edebiyat adamı olmanın ötesinde filozofça bir bakış geliştirmiştir.

MICHEL DE MONTAIGNE

Paganlığın dirilmesi

Michel de Montaigne belki de Rönesans'ın en önemli düşünürüdür. O "deneme" türünü kurmuş ve o türün en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Deneme edebiyatla felsefenin kavuşma noktasında yer alır. Gene de belli bir bilgi kuramı geliştirmemiş olan deneme yazarlarını filozoftan çok düşünür saymak doğru olur. **Felsefenin sönüp**

gittiği bir dönemde Montaigne felsefeyi edebiyatla canlandırdı. Onun edebiyatı felsefe yüklü bir edebiyattır ve felsefenin yeniden kurulmasında çok önemli bir adımdır. Montaigne'in sanatı Eskiçağ'ın felsefi zenginliğini Yeniçağ'a bağlayan derinliğiyle ve yeni insanı tanımlamaya çalışan arayışlarıyla tanınır. O iki dünya arasında bir köprü gibidir. Ortaçağ'da iyiden iyiye sönmüş olan ve Rönesans'la birlikte uyanan öğrenme merakı Montaigne'in pekçok konuya yönelen düşünce dünyasında da belirleyicidir. Montaigne anı tazelemeye yani eski yapıtları anımsamaya yönelen insanlığın duyarlılığını tüm düşünce çabasında bize duyurur.

Rönesans'ın son dönemleri pagan ahlakının hıristiyan ahlakına iyiden iyiye baskın çıktığı dönemlerdir: böylece hıristiyan din adamlarının Ortaçağ boyunca sürmüş olan korkuları, *paganlık bir gün yeniden ortaya çıkabilir* korkusu belli koşullarda gerçekleşmiş oluyordu. Bu korkunun elbet somut bir dayanağı vardı: hıristiyanlık önce tabanda yani köleler ve yoksul kitleler arasında başlamış sonra üst tabakalara doğru yayılmıştı. Bununla birlikte geniş halk kitleleri paganlık dönemlerinin alışkanlıklarını bırakmamışlardı. **Paganlık dikkatini öncelikle bu dünyaya çevirmişti hıristiyanlıksa dikkatini öbür dünyaya çevirmiştir.** Paganlığa açılışta ilk atılım Rabelais'nin çabalarıyla belirgindir ve ikinci atılım Montaigne'in sanatıyla gerçekleşmiştir. Paganlığın gelişmesinde gerek Fransa'da gerek öbür avrupa ülkelerinde din çekişmelerinin açtığı yaralar da büyük ölçüde etkili olmuştur. Topraklar hıristiyanlık adına tepeden tırnağa kana bulanmıştı. Bu dönem hem Montaigne için hem de birçok düşünce adamı için Eskiçağ'dan kalma üç akımın, usçu Stoa'cılığın, hazcı Epikuros'çuluğun ve kuşkucu Pyrrhon'culuğun yaşama ve düşünceye egemen kılınmaya başladığı bir dönemdir.

Montaigne'in yaşamı

Michel Eyquem de Montaigne 1523'de Montaigne şatosunda (Périgord) doğdu, 1592'de orada öldü. Sanata ve düşünceye meraklı olan babası oğlunu bazen sertlikle bazen yumuşaklıkla eğiterek özenle yetiştirmeye çalıştı. Montaigne'in latinceyi hemen hemen bütün ince-

likleriyle öğrenmesi babasının ödün bilmez tutumuyla ve bir alman öğretmenin dirençli çabasıyla olmuştur. Bordeaux'da Guyenne kolejine girdiğinde öğrenmesi gereken şeylerin çoğunu biliyordu. Felsefe çalışmalarını Marc-Antoine Muret'yle yapan Montaigne Bordeaux'da ve Toulouse'da hukuk okudu, Bordeaux parlamentosuna girdi. Parlamentoda pek gözü yoktu, çok zaman bu sıkıcı yere gitmiyordu. 1562'de Rouen kuşatmasında Charles IX'un yanında yer aldı. 1565'de Françoise de la Chassaigne'le evlendi. 1570'de çok sevdiği babasını yitirdi. Bu acıyla yorgun düştü ve parlamentodan istifa edip Montaigne şatosuna çekildi. Gündelik yaşamda pekçok insan tanımıştı, şimdi insanı geçmişin kültür ürünlerinde tanımak istiyordu. Toplumsal çerçevede tüm yükümlülüklerini bırakarak şatonun "kitaplık" dediği bölümüne kapandı ve kitapların dünyasına gömüldü. *Essais* (Denemeler) [1571-1592) bu çabayla oluştu.

Bu defa kendine kapanmaktan yorgun düştü, ruhunu ve bedenini yenileme isteğiyle 1580'de şatosundan ayrıldı, Almanya'da ve İtalya'da yolculuklara çıktı. Lucques kaplıcalarındayken garip bir haber aldı: onu yokluğunda Bordeax belediye başkanı seçmişlerdi. Görevi geri çevirmeye hazırlanırken durdu: kralın yayımladığı bir buyrultu onun bu göreve başlamasını istiyordu. 1581-1585 arasında Bordeaux belediye başkanlığı görevini yürüttü. 1588'de Paris'e gitti, Henri III'le Chartres'a ve Rouen'a gitti. 10 temmuz 1588'de "Ligue"cilerce tutuklanıp Bastille'e hapsedildi. Ana kraliçe ve de Guise dükünün araya girmesiyle salıverildi. Montaigne şatosuna döndü ve son yıllarını okumakla geçirdi: Heredotos'u, Titius-Livius'u, Diogenes Laertios'u, Tacitus'u, Seneca'yı, Plutarkhos'u okuyordu. 13 eylül günü güzel bir havada bu dünyadan ayrıldı. **Asık suratlı bilinen felsefeyi gündelik dile uygulayan ve düşünceyi böylece her aydın insana sevdiren bu büyük insancı Eskiçağ'ın duyarlıklarını Yeniçağ'a taşımak gibi çok önemli bir işlevi yerine getirmiştir.**

Montaigne'in düşünce dünyası

Montaigne'in düşünce dünyası "ben" araştırmasında yoğunlaşır. Montaigne *"Kitabımın konusu benim"* diyordu. Her birey insanlığın bir örneği olduğuna göre kendimi araştırdığımda orta-

ya çıkacak bulgular bütün insanın da niteliklerini ortaya koyacaktır. Bireysel insan fikrinin öne çıkmaya başladığı bu dönemde düşünürün düşünmeye "ben"den başlaması anlamlıdır. Daha sonraki bir zamanda Descartes da ben'den bütüne yönelecektir. **Böylece bütünde yitip gitmiş ortaçağ insanı, hem krala ya da imparatora hem senyöre hem kiliseye bağlı bu eski insan yerini özgür düşünen yeni bireye bırakıyordu.** "Ben"den yola çıkan Montaigne bütün bir insanlığın deyim yerindeyse ayrıntılı haritasını çıkarmaya yöneldi. Bu elbette insanın doğadan kopup kendine sığınması değildi, tersine o da eskiler gibi ya da Stoa'nın izinde bir düşünür olarak doğayı izlemenin önemine inanıyordu. **"Ben"den giderek insanı incelerken bu çok karmaşık varlığın bir çelişkiler varlığı olduğunu gördü.** Kendisi de bu çelişkilerden uzak değildi ve uzak kalamazdı. Onun paganlığa yatkın ruhu bir yandan da göreneklerin ve alışkıların önemine inanıyordu. Değerler çerçevesinde tutucu bir düşünür olan Montaigne siyaset alanında da tutucuydu: o başkaldıran insanı değil uyumlu insanı onaylıyordu. **Her şeyin ötesinde önemli olan insanı olduğu gibi görmekti, olduğu gibi ele almaktı. Onun engin hoşgörü anlayışında insandaki bu kayganlığı saptamış olmasının da etkisi vardır.**

Eski düşünceyi değerlendirirken hiçbir şeyi olduğu gibi almadı ve her zaman her şeye karşı olduğu gibi onlara karşı da eleştirici oldu. Stoa felsefesine olan bağlılığı bu düşünceyi izleyen filozofların intihar anlayışıyla bağdaşmıyordu. Stoa filozofları arasında artık bende iş kalmadı diyerek çok genç yaşta intihar etmiş insanlar vardı. Montaigne'e göre intihar doğru değildi: intiharın yerine emekliliği koymak gerekiyordu. İnsan bir zaman sonra, topluma olan görevlerini yerine getirmiş olduğuna inanarak kendini "emekli" görmeyi, bir "arka oda"ya çekilmeyi isteyebilirdi. **Öte yandan Montaigne Pyrrhon'u yüceltmekle birlikte onun kuşkuculuğunu olduğu gibi almayı düşünmedi ve Pyrrhon'un olumsuz kuşkuculuğundan yani evrensel bilgiyi yadsıyan kuşkuculuğundan uzaklaşıp doğru bilgiye varma yolunda bir yöntem olarak benimsenmesi gereken kuşkuculuğa yöneldi.** Doğaya uymak ve iyi yaşamak Montaigne düşüncesinin özünü oluşturuyordu.

Bu noktada onun Stoa'cılığı yanında Epikuros'çuluğu kendini gösterir. Geçmişin bu iki çok önemli anlayışı ama özellikle Epikuros'çuluk ölüm korkusunun anlamsızlığını bildiriyordu. Epikuros'çulara göre ölüm diye bir şey yoktur: ölüm geldiğinde biz gitmiş oluyoruz, onun ne olduğunu anlamamız diye bir sorun olmuyor, öte yandan başkalarının ölümünü de bilemiyoruz. Montaigne felsefeyi öncelikle ölümden korkmamayı öğrenmek noktasına dayandırır. Vaktiyle Seneca ölümden sonra hiçbir şeyin olmadığını, ölümün bir hiç olduğunu söylemişti: *"Post mortem nihil est ipsaque mors nihil."* **Ölüm korkulası bir şey değildir, bu korkuyu yenmek için felsefe yapmak gerekir, felsefe yaparak insan ölümden korkmamayı öğrenebilir.** *"Bütün günler ölüme koşar, sonuncusu ölüme varır"* der Montaigne. Ölüm yaşamla ilgili bir olgudur, yaşamdan ayrı bir şey değildir: *"Ölümü her zaman yaşamla yorumluyorum."*

Eğitim anlayışı

Rönesans'ın Rabelais'den sonraki en büyük eğitim düşünürü sayılan Montaigne XVIII. yüzyılda Rousseau'yla başlayacak olan yeni eğitim anlayışlarının başında durur. Rabelais'nin ne kadar çok şey öğrenirsek o kadar iyidir anlayışı Montaigne'de yoktur: belleği her türlü bilgiyle doldurmak her zaman sıkıntılar yaratacaktır. **Montaigne için insanın kendini eğitmesi de eğitimin önemli bir yönüdür: insana düşen "ben"ini geliştirmek ve zenginleştirmektir, yaşama uyum sağlamak için bu çok önemlidir.** Zengin, esnek, acı çekmeyi bildiği gibi sevmeyi de bilen, bu arada gerektiğinde kavga etmeyi de bilen bireyi kendinde yaratmak bu bireysel eğitimin özünü oluşturur. **Her kişi çaba göstererek kendi benliğinde o erdemli insanı oluşturabilir.** Bunun için kitaplar da gerekli olabilir. Ne var ki yaşamı boyunca çok kitap okumuş olan Montaigne bu konuda bize durmadan okumayı değil de bilgi edinmek için özenli bir seçimle okumayı önerir. **Dünyayı görmeye gitmek, yolculuklara çıkmak, değişik insanlar tanımak okumaktan daha az önemli değildir.** İnsan bilgi dolu bir kafaya değil doğru yargılar verebilen gelişmiş bir zihne sahip olmayı öngörmelidir. Bütün bu görüşleriyle Montaigne sonraki kuşakları

derinden etkiledi. Dili eski de olsa, daha doğrusu ulusal dillerin gelişim serüveninde henüz oturmamış da olsa, anlatımı karmaşık da olsa denemeciliğinde içkin sağlam filozofluğuyla Montaigne insanlara çok şey öğretti.

NICOLAUS CUSANUS

Avrupa'da üniversitelerin kurulmasıyla başlayan bilim düşüncesinin en önemli adlarından biri, Ortaçağ düşüncesinden tam anlamında ayrılışın başlıca düşünürü diye tanınan Nicolaus Cusanus ya da almanca adıyla Kues'li Nikolaus Chrypffs gizemci yanı ağır basan bir din adamıydı. 1401'de Kues'de doğdu, 1464'de Todi'de öldü. Heidelberg'de hukuk okudu, matematik, arapça, ibranice öğrendi. 1424'de Padova'da doktor oldu. Bir ara avukatlık yaptı, rahipliğe atandıktan sonra çeşitli dini görevlerde bulundu, hatta 1437'de papanın temsilcisi olarak İstanbul'da bir süre kaldı. İstanbul'da Bizans kilisesiyle Roma kilisesini birleştirme çalışmalarına katıldı. 1448'de kardinal oldu, az sonra piskopos oldu. Alman din adamlarıyla takışınca 1460'a kadar hapis yattı. Nicolaus Cusanus insan doğasının tanrısal olduğuna inanır. Felsefe alanında en büyük çabası Occam'cılıkla alman gizemciliğini bağdaştırmaya çalışmak oldu.

Ona göre insan öteden beri dünyanın ve dolayısıyla insanın evrenin merkezinde olduğuna inanmıştır. **Bulunduğumuz yeri evrenin merkezi olarak düşünürüz. Oysa yer evrenin merkezi değildir, çünkü evrenin merkezi diye bir şey yoktur. Evrenin çevresi de yoktur. Cusanus böylece yüzyılların inancını, yer evrenin değişmez merkezidir inancını yıkmıştır. Cusanus bilim düşüncesine sıkı sıkıya bağlıdır ve bilimin ilerlemekte olduğuna inanır.** Felsefesinde Platon'un derin izleri bulunur. Aristoteles'in düşünce dünyasında yüzyıllardır süregiden egemenliğini yıkmak için büyük çaba göstermiştir. Nicolaus Cusanus çoğu din konusunda birçok kitap yazmıştır. 1439-1440'da yazılan *De docta ignorantia* (Bilinçli cahillik) filozofun başyapıtı sayılır. *De concordantia catholica* (Katolik uzlaşması) [1433], *De genesi* (Tekvin üzerine) [1447], *Apologia doc-*

tae ignorantiae (Bilinçli cahilliğe övgü) [1449], *De pacta fidei* (İnançlıların dinginliği) [1453], *De possest* (Mülkiyet üzerine) [1460] filozofun öbür önemli yapıtlarıdır.

GIORDANO BRUNO

Giordano Bruno 1550'de Nola'da (Napoli) doğdu, 1600'de Roma'da diri diri yakıldı. Bruno dominiken tarikatına girmişti, bir zaman sonra manastırdan ayrıldı ve Avrupa'da dolaştı. Reformcuların inancını benimsedi ve 1580'de Cenevre'de mezhep değiştirdi, ancak Calvin'in sertlikleri karşısında da düş kırıklığına uğradı. Paris'de bir süre felsefe okuttu. 1592'de İtalya'ya döndü. 1598'de Engizisyon tarafından tutuklandı, sapkınlıkla suçlanarak aforoz edildi. Özür dilemeye yanaşmadı ve odunların üzerinde diri diri yakıldı. Onun düşüncelerinde Platon'un ve Nicolaus Cusanus'un açık etkileri görülür. Bruno'nun ilginç bir yanı da Ptolemaios dizgesine karşı Copernicus dizgesini savunmuş olmasıdır. **Bruno da evrenin bir merkezi ve sınırları olmadığına inanıyordu. Sayısız yıldızdan oluşmuş sonsuz bir genişlik sözkonusuydu. Evren aynı zamanda Tanrı'nın kendisiydi.** Heptanrıcı Giordano Bruno bize tutarlı bir düşünce dizgesi bırakmadı, ama heptanrıcılığıyla Schelling'e kadar uzanan bir çizgide değişik filozofları etkiledi. Onun düşüncesinde Aristoteles'in dışında bütün eski filozofların etkisi vardır. O eskinin geniş düşünce denizinde biraz karmaşık bir bileşim yapmıştır. **Onun ilginç yanı *monad* kavramını felsefeye sokmuş olmasıdır.** Bu kavram daha sonra Leibniz felsefesinin temel kavramı olacaktır. Bruno Tanrı'yı monadların monadı ya da tözlerin tözü olarak tanımladı. *Della causa principio et uno* (Neden, ilke ve bir üzerine) ve *De infinito, universo e mondi* (Sonsuzluk, evren ve yer üzerine) Bruno'nun başlıca yapıtlarıdır.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

YENİÇAĞ'IN BAŞLARI

XVII. YÜZYILDA DENEYCİ FELSEFELER

Rönesans aydınlarının yunan ve latin kaynaklarını incelemekle elde ettikleri yeni bakış açıları, buna bağlı olarak düşüncenin din baskısından kurtulup bağımsızlaşması, insanın dikkatini doğaüstünden doğaya çevirmesi, hıristiyan ahlakının yerini büyük ölçüde eski pagan ahlaklarının renklerini taşıyan değişik ahlak anlayışlarının alması, inanç bütünlüğünün parçalanmış olması yeni kültür dünyasının başlıca özellikleridir. Rönesans'da kilise büyük bir sarsıntı geçirdi: uzun süre kendini yenileyememiş ve olmadık yollara sapmış olan her kurumun düşebileceği bir çaresizlikti bu. Ne var ki kilise birkaç parçaya bölünmüş olmakla birlikte sonunda kendini toplamayı başardı ve eskisine göre daha büyük bir etki gücü yaratarak XVII. yüzyılda yaşama yeniden ağırlığını koydu. **XVII. yüzyıl tarikatların özellikle çok önemli bir alanı, eğitim alanını tam anlamında ele geçirdikleri bir yüzyıldır. Tanrıtanımazlık bundan böyle bir seçim işi değil bir suç konusuydu. Cizvit papazları bir yandan eğitimi kendi anlayışlarına göre düzenlerken öte yanda "misyonerlik" kurumunu geliştirerek dini dünyanın dört bir yanına yaymaya giriştiler.** Bu girişimleriyle yeni sömürgecilik atılımlarına manevi bir katkı da sağlamış oldular.

Böylece Rönesans'ın pagan ahlakına eğilimli doğal insanından XVII. yüzyılın yeni inançlısına doğru bir dönüşüm oldu. Ancak bu durum elbette bizi tarih böylece geriye sardı ve Rönesans'ın getirdiği değerler eriyip gitti gibi bir düşünceye yöneltmemelidir. Bu biraz da Rönesans'la gelen değerlerin yaşama geçmesiyle ilgilidir. İnsanlığın tarih boyunca elde ettiği hiçbir kazanım bir gün birdenbire gelen dalgaların altında yitip gitmemiştir. Ancak dönüşümlerin tam anlamında mutlak ve yalın değişimler olduğunu söyleyebilmek de olası değildir. Yaşamda bu tür değişimlerin olmadığını tarihi gözlemleyen her kişi rahatça görebilir. **Bundan böyle bilimsel kavrayışın öne geçtiği,**

olumlu düşüncenin her türlü boşinanca egemen olduğu ve her türlü bağnazlığı karşısına aldığı yepyeni bir dönem başlıyordu. Bu dönemde fizik metafiziğin, öğreti dogmanın, arayış körü körüne inanmanın yerini alıyordu. Bilimlerin kendi deney alanlarını oluşturarak bir kuram ve uygulama bütünlüğü kurdukları, böylece felsefenin ve dinin egemenliğinden kurtulup insan için yararlı olana yöneldikleri yepyeni bir dönemdi bu.

Yeni toplum kavrayışı

Bu dönem mutlakyönetimlerin feodal düzeni giderici bir tutum alarak yeni gelişen sermayeci düzene arka çıktığı ve onun temsilcisi burjuva sınıfına güç sağlamak amacıyla bütün sınıfların üzerinde sarsılmaz bir egemenlik kurmaya çalıştığı bir dönemdir. Daha doğrusu bu dönem iki yüzyıl kadar önce başlamış olan bir çabanın, mutlakyönetimlerin sermayeci düzeni yerine oturtma girişimlerinin güçlenerek sürdüğü, feodal kalıntılarla savaşımın daha da yerine oturtulduğu bir dönemdir. Atomlaşmış feodal yapıdan bütünlüklü ulusal yapıya doğru gidiliyordu. Ulus kavramının ortaya çıkmaya başladığı, ulusal dillerin ve kültürlerin oluşmaya başladığı, sanatların kilise boyunduruğundan büyük ölçüde çıkıp sivilleştiği ve yaygınlaştığı bu dönem, zaman zaman daha çok edebiyat değerleri açısından Büyük Yüzyıl diye de adlandırılmış olan bu dönem XVII. yüzyılı bütünüyle kapsar. Bununla birlikte bu dönem sözkonusu baskıcı mutlakyönetimlerin özgür düşünenlerce enine boyuna tartışılmaya başladığı bir dönemdir. Buna bağlı olarak filozofların artık metafiziğin sorunlarından çok toplumsal sorunlarla ilgilendikleri bir dönemdir. Toplum yaşamının sanayideki gelişimlerle ve kentleşmenin büyük boyutlara ulaşmasıyla günden güne karmaşıklaştığı bir zaman diliminde düşünürler *en iyi düzen nasıl bir düzen olabilir* konusunu ortaya atarken özellikle toplumsal yaşamın koşullarıyla tasarımsal da olsa toplumsal olmayan yaşamın koşullarını karşı karşıya koyup bundan bir sonuç çıkarmaya çalıştılar. Uygarlık öncesinde insan nasıl bir düzen ya da düzensizlik içindeydi? "Doğal durum" diye bir şey var mıydı? Bir başka deyişle toplumsal olmayan

zamanlar var mıydı ve bunlar en eski zamanlar mıydı? Böylece bir "doğal durum" kavrayışı çerçevesinde yeni toplum düzeninin ne olması gerektiği konusunda görüşler öne sürüldü.

"Doğal durum" diye bir şey oldu ya da olmadı, önemli olan böyle bir kavrayıştan giderek yeni toplum örneklerini tartışmaktı. Nasıl bir toplumda yaşamalıydık ya da yaşayabilirdik? Bu çerçevede mutlakyönetimin sakıncaları da göz önünde tutularak bir *toplumsal sözleşme* kavrayışı geliştirildi, buna göre yeni toplumun kesin olarak belirlenmiş bir yasa düzenine uymakla yükümlü olması gerekiyordu. **Mutlakyönetimler yeni yükselen sınıfın gelişmesi için ellerinden geleni yapıp ona sermayeci düzene geçişte kolaylıklar sağlarken düşüncenin taze filizlerini kırmışlar, eski toprak soyluluğunun yerine son derece bencil ve umursamaz bir saray soyluluğu yaratmışlar, bu arada para kazanmak kaygısıyla toprak soyluluğunu biraz olsun diriltmişler, yoksulun daha da yoksullaşması karşısında ilgisiz kalmışlardı.**

GALILEO GALILEI'NİN KATKISI

XVII. yüzyılın büyük filozofları bir sonraki yüzyılın filozoflarına ya da düşünürlerine toplum konusunda enine boyuna düşünebilmeleri için çok önemli dayanaklar sağladılar. Bu düşünce dönüşümünde bilim adamlarının katkısı filozofların katkısı kadar önemli olmuştur. Mekanikçiliğe doğru gelişen yeni bilimsel düşünceye geçişte filozof olmamakla birlikte en büyük katkıyı gökbilimci Galileo Galilei sağladı. Bilim düşüncesinin gelişmesinde Galileo Galilei'den başka biyoloji uzmanı Harvey'in (1578-1658), matematikçi Fermat'nın (1601-1665), Copernicus dizgesinin doğruluğuna inanan rahip atomcu filozof Gassendi'nin (1592-1655) ve daha başkalarının büyük katkıları olmuştur. İtalyan gökbilimcisi ve fizikçisi Galileo Galilei 1564'de Pisa'da doğdu, 1642'de Arcetri'de öldü. Padova üniversitesinde matematik profesörü oldu (1589), termometreyi buldu, sarkacı zaman ölçümüne uyguladı. Copernicus'un öğretilerini doğrulayan gökbilim araştırmaları yaptı. 1610'da sapkın ilan edilince Floransa'ya çekildi, daha sonra gene görüşlerini savunmaya yöneldi. 1633'de Engizisyon'a boyun eğmek zo-

runda kaldı. Canını kurtarması için eski evren tablosunu onaylaması, dünyanın kendi çevresinde dönmediğini bildirmesi gerekiyordu. O da istemeyerek bunu yaptı. Mahkemeden çıkışta dünyanın dönüşüyle ilgili olarak *Eppur si muove* (Gene de dönüyor) dediği söylenir.

Fiziğe matematiği uygulayan, böylece matematiği yararlı fiziği bilimsel kılan, bu arada modern bilimin en verimli tanımını yapmış olan Galileo Galilei şu belirlemesiyle bilim tarihindeki önemli yerini alır: *"Felsefe her zaman gözlerimizin önünde duran koca kitapta (evrende demek istiyorum) yazılıdır, onun anlamına varabilmek için her şeyden önce dilini bilmek ve yazılmış olduğu harfleri sökebilmek gerekir. Bu dil matematiğin dilidir, harfleri de üçgenler, daireler ve öbür geometrik biçimlerdir. Onlar olmadan bu yazı insanlar için ölü bir yazı olarak kalacaktır. Onlar olmadan insanlar karanlık bir dehlizde boşuna dönüp duracaklardır."* Demek ki yasalara ulaşabilmek için bundan böyle olguların gelişigüzel gözlenip saptanması yeterli olmayacaktır: artık bilimselliğin temel koşulu ölçmeye dayalı deneyler yapmaktır. Ölçülebilir olanın dışında bilimsellik yoktur. Galileo Galilei'nin başlıca yapıtları şunlardır: *Dialogo sopra i due massimi sistemi del mondo Ptolemaïco e Copernico* (İki büyük yer dizgesi olan Ptolemaios ve Copernicus dizgeleri üzerine konuşmalar) [1632], *Discorsi et demonstrazioni matematiche interna a due nuove scienza attenenti alla meccanica* (Mekanikle ilgili iki yeni bilim üzerine matematik konuşmalar ve göstermeler) [1638].

YENİ FELSEFENİN İLK BÜYÜK TEMSİLCİSİ: FRANCIS BACON

Dünyaya yepyeni bir gözle bakış

İngiliz felsefesinin ilk büyük adı Francis Bacon'ı gene de bir filozoftan çok bir düşünür olarak görmeliyiz. Çünkü o köklü bir bilgi kuramı geliştirmedi, yalnızca çok önemli bir iş yaptı, yeni bilimsel düşüncenin koşullarını tartıştı. **Modern düşünceyi başlatan iki kişiden bi-**

ri Descartes'sa öbürü Bacon'dır. Descartes ortaya koyduğu bilgi kuramıyla yeni felsefenin ilk büyük adı oldu. Ancak Descartes'ın Bacon'dan otuz beş yıl daha sonra doğduğunu da unutmamak gerekir. **Bacon'ı deneyci ingiliz felsefesinin kurucusu saymak yanlış olmaz.** Hatta onu modern felsefenin ilk gerçek deneyci düşünürü diye de belirleyebiliriz. Elbet bu arada daha önce sözünü ettiğimiz Roger Bacon'ın ingiliz felsefesinin ve deneyci felsefenin kuruluşu açısından yaptığı katkıları da unutmamak gerekir. Francis Bacon'la ad benzerliğinden başka yakınlığı olmayan Roger Bacon'ın köklü bir bakış açısı geliştirmemiş olduğunu, ancak yeni düşüncenin kurulması açısından çok önemli görüşler ortaya koyduğunu biliyoruz. Her ne olursa olsun Francis Bacon yeni bilimsel ve felsefi kavrayışın başında duruyor.

Francis Bacon fiziğin alanında Aristoteles'den kalma *sonuçsal nedenler*'i dışladı. Aristoteles şöyle düşünüyordu: *"Doğa hiçbir şeyi boşuna yapmaz, engeller gidişini durdurmadıkça doğa tasarılarını sonuna kadar gerçekleştirir."* Bu görüşü Tanrı'nın erekleri açısından hıristiyanlar kendilerine çok yakın buldular. **Bacon sonuçsal neden kavramını bilimsel düşüncenin dışına çıkardı.** Sonuçsal neden daha çok dinle ilgili olabilirdi: Tanrı her şeyi bir amaca göre varetmiş olmalıdır düşüncesi tektanrılı dinlerin ana ilkelerindendir. Bacon daha başka düşünüyordu: göz görmek için yapılmıştır demek yeni bir şey söylemek değildir, önemli olan gözün nasıl gördüğünü bilmektir, ancak bu bilgi bize göz bozukluklarını düzeltmede yardımcı olabilir. Bacon'ı her şeyden önce Aristoteles'e ve onun izleyicileri olan skolastiklere karşı görüşleriyle tanıyoruz. Francis Bacon skolastiklerin Aristoteles'den getirip düşüncenin temeline yerleştirdikleri tasım yöntemiyle ilgili olarak şunları söyler: *"Bilimin ilk ilkelerini ortaya koymakta ve doğrulamakta tasımın hiçbir geçerliliği yoktur.(..) Doğanın derinliklerine girme konusunda tasım çok zayıf ve çok kaba bir araçtır. Onun tümüyle görüşlerle ilgili olduğu ve şeylere yönelmediği apaçık görülür. Tasım önermelerden oluşmuştur, önermeler de sözcüklerden başka bir şey değildir, sözcükler de bir anlamda şeylerin etiketleridirler."*

Francis Bacon kimdir?

Francis Bacon 1561'de Londra'da doğru, 1626'da orada öldü. Elisabeth I döneminin adalet bakanlarından Nicholas Bacon'ın oğludur. Hukuk okudu, 1593'de parlamentoya girdi. Kraliçenin gözdesi Essex kontu tarafından korundu. Kont gözden düşünce saray avukatı olarak eski koruyucusunu mahkum ettirdi. James I'in gözüne girdi, 1618'de Verulam baronu, 1621'de Saint-Albans vikontu oldu. Rüşvet almakla suçlandı, yüklüce bir para ödemek zorunda kaldı, bu arada devlet görevlerinden uzaklaştırıldı. Kalan zamanını bilimsel ve felsefi çalışmalarla geçirdi. Bacon bir filozof olmaktan çok bir bilim düşünürüydü: onun felsefesi bir tür bilimler felsefesidir. **Bacon bilim adamının başlıca yükümlülüğü doğaya egemen olabilmek için doğayı tanımaktır diye düşünüyordu. İnsan doğaya ancak ona başeğerek egemen olabilir. Bacon'ın en önemli hizmeti yeni bilimsel kavrayışa uygun bir yöntem geliştirmiş olmasıdır.** Yapılacak şey sağlam bir gözlemle ve deneyle olguları incelemektir. Topladığımız verileri genelleştirerek bilgiye yükseliriz. Önemli olan varsayımları geliştirmek ve bu varsayımları doğrulamaya çalışmaktır. Bacon bu görüşleriyle bütün bir Yeniçağ'ı etkiledi. Leibniz onu *tanrısal zekaya ulaşmış bir insan* diye niteliyordu. Başlıca yapıtları şunlardır: *Essays on Counsels Civil and Moral* (Siyaset ve ahlak üzerine denemeler) [1597], *Of Proficience and Advancement of Learning* (Öğrenmenin etkinliği ve ilerlemesi üzerine) [1605], *Cogitata et Visa de Interpretatione Naturae* (Doğanın yorumlanması üzerine düşünceler ve görüşler) [1607], *Novum Organum* (Yeni Organon) [1620].

Bacon'ın düşünce dünyası

"Vere scire per causas scire" diyerek gerçek bilimin nedenler bilimi olduğunu bildiren Bacon "yeni alet" anlamına gelen *Novum organum*'unda eski düşünceyi ve bu arada Aristoteles'in "alet" anlamına gelen *Organon* adlı yapıtını kıyasıya eleştirdi. Bu "yeni alet" tam tamına "alet"i gidermek için ortaya konmuştu. Bacon bu yapıtında şöyle der: *"Doğanın kölesi ve yorumcusu olan insan ancak bu*

doğanın yasalarıyla ilgili deneysel ve ussal buluşları ölçüsünde eylemde bulunur ve anlar, bunun dışında o hiçbir şey bilemez ve hiçbir şey yapamaz." Bacon insanı doğada güç kazanabilen bir varlık olarak tanımlar: insan doğayı tanıdıkça güçlenecektir: *"İnsanın bilimi onun gücünün ölçüsüdür, çünkü nedeni bilememek sonucu ortaya çıkaramamaktır. Doğayı ancak doğaya başeğerek ele geçirebiliriz: kurgusal düşüncede neden diye bilinen şey uygulamada kural olur."* **Bacon'ın bu yeni mantığı bir tümevarım mantığıdır.** Doğuştan fikir olamayacağına göre zihnimiz tek tek şeylerden genel fikre yükselmektedir. Bacon'ın bilgi anlayışı bu belirlemenin ötesine geçmez. Bu değerli bilim düşünürünün felsefi donanımı yok denecek kadar azdır, bilim alanında da büyük ölçüde derinleşmiş değildir, gününde yapılan gökbilim çalışmalarından hatta Galileo Galilei'nin çalışmalarından bile haberli değildir, kan dolaşımından yana olanlara şiddetle karşı çıkmıştır. Bacon'ı daha çok öngörülü bir aydın diye anlamak gerekir.

Belli ki o siyasal yaşamın çalkantıları içinde düşünce açısından birçok şeye vakit yetirememiştir. Ancak bu öngörülü kişi doğmakta olan yeni bilimsel anlayışın özünü çok doğru kavramıştı. **Bacon gününde geçerli olan bilim anlayışını verimsiz buluyor, onu olduğu yerde sayan bir bilim anlayışı olarak görüyordu. Oysa ona göre bilim sürekli bir gelişim içinde olmalıydı.** Bacon'ı en iyi anlayan kişilerden biri XVIII. yüzyıl aydınlanma düşüncesinin en önemli adlarından biri olan Voltaire'dir. İngiliz düşüncesine hayranlığıyla bilinen Voltaire onunla ilgili olarak şöyle der: *"Şansölye Bacon henüz doğayı tanımıyordu ama ona çıkan bütün yolları biliyordu."* Bacon şu konuda kesin bir belirlemede bulunuyordu: ona göre insan anlığıyla doğa arasında hiçbir yakınlık, hiçbir akrabalık yoktur, ikisi birbirinden çok ayrıdır: anlığın doğası doğanın doğasına uymaz. Bunun için doğayı kavramak yolunda zihnin özel bir yönelimine gereksinim vardır, bu yönelim de elbet yöntemli yönelim olacaktır. Öte yandan Bacon o zamana göre çok yeni sayılabilecek bir bilimler sınıflaması yapmıştı, bugün bu sınıflamanın hiçbir geçerliliği yoktur.

İdola ve bilimsel araştırma yöntemi

Deneysel yöntem her araştırmanın temelinde yer alacaktır. **Bacon'ı bizim için önemli kılan deneysel yöntemle ve bu yöntemin belirleyiciliğinde yapılacak bilimsel araştırma anlayışıyla ilgili görüşleridir. Ama böyle bir yöntemin ortaya konabilmesi için önce zihnin önyargılardan ya da önyanılgılardan arındırılması gerekir.** Bir tür takıntı diyebileceğimiz bu şeyleri Bacon "İdola" diye adlandırır. Bunlar dört çeşittir: en yaygın olan ve insanın doğasından gelen önyargılar ya da soy idolleri *(idola tribus)*, bireyin düşünce dünyasından gelen önyargılar ya da mağara idolleri *(idola specus)*, dilden ya da dilin bozuk kullanımından gelen önyargılar ya da çarşı idolleri *(idola fori)*, felsefe anlayışlarının değişikliğinden gelen önyargılar ya da tiyatro idolleri *(idola theatri)*. Zihni bu tür takıntılardan ayıklamadan bilimsel araştırmaya yönelmenin hiçbir anlamı yoktur.

Bacon'ın özellikle *Novum Organum*'da açıkladığı bilimsel yöntem tümüyle deneye dayanır. **Skolastiklerin yaptığı gibi tasım yöntemlerini kullanarak doğanın gizlerine girmemiz olası değildir. Önemli olan şey baştan sona olgular araştırmasına yönelmektir. Bu da gözleme ve deneye dayalı tümavarımlar yapmayı gerektirir.** Doğanın gizlerine ancak böyle girebiliriz. Doğanın yasalarını ancak bu yolla kavrayabiliriz ya da ortaya çıkarabiliriz. Gerçek bilim nedenler bilimidir. **Önemli olan özü ya da yasayı ortaya çıkarmaktır ya da Bacon'ın deyişiyle *biçim*'i ortaya çıkarmaktır. Bunun için yazılı deneye *(experientia litterata)* başvurmak zorunludur.** Gözlemlerin ve deneylerin sonuçlarını kağıt üzerinde saptarsak belleğimizin bizi yanıltma olasılığını ortadan kaldırmış oluruz. Olguları araştırırken *üç tablo yasası*'nı kullanmamız gerekir. Birinci tablo *olanlar tablosu*'dur, bu tabloda olayın gerçekleşmesi sırasında ortaya çıkan durumlar saptanır. İkinci tablo *olmayanlar tablosu*'dur, bunda olayın olmadığı zamanlarda ortaya çıkan durumlar gözlemlenir. Üçüncü tablo *dereceler tablosu*'dur, bunda olay değiştikçe ortaya çıkan benzer olaylar belirlenir. Bacon'ın bu yöntemini XIX. yüzyılda bir başka ingiliz filozofu John Stuart Mill geliştirecektir.

Us ve deney dengesi

Kökü Platon'a dayanan usçulukla kökü Aristoteles'e dayanan deneycilik birbiriyle bağdaşmaz olan, biri öbürünü götüren iki anlayış olarak görülüyordu. Bu bakış Bacon'la birlikte bir dengeye oturmaya başladı. Bununla birlikte Bacon'dan sonra da sözkonusu ayrım ya da inatlaşma tümüyle ortadan silinmedi. Örneğin Leibniz Platon'un ve Locke Aristoteles'in izini sürüyordu. Bacon pek haklı olarak bu iki anlayışı birbiri karşısına koymanın doğru olmadığını bildirdi ve onları birbirine yaklaştırdı ve bugünkü bakış açılarına çok yakın bir bakış açısı ortaya koydu. Şöyle diyordu: *"Bilimleri incelemekte birbirlerine karışan filozoflar deneyciler ve dogmacılar olmak üzere iki sınıfa ayrılırlar. Karıncaya benzeyen deneyci yiyecekleri yığmakla, sonra da onları tüketmekle yetinir. Dogmacı örümcek gibidir, maddesini kendi varlığından çıkardığı ağları örer. Arı ortada yer alır, ham maddeyi tarlalarda ve bahçelerde çiçeklerden toplar, sonra kendine özgü bir sanatla onu işler ve sindirir. Gerçek felsefe de buna benzer bir şeyler yapar, o yalnızca ve özellikle insan ruhunun doğal güçleri üzerine temellenmez ve doğal tarihten elde ettiği maddeyi bir iki kaynakta bulduğu biçimiyle belleğe bırakıp çıkmaz, onu işledikten ve sindirdikten sonra depoya koyar. Böylece bizim en büyük dayanağımız her şeyi ummak zorunda olduğumuz dayanak, deneysel yetiyle ussal yeti arasındaki sıkı işbirliğidir."*

Bacon'ın etkisi

Ortaçağ'da felsefe dinin hizmetçisi olmuştu, Bacon'da felsefe bilimin güdümünde olma eğilimindedir. Bacon'ı olumlu bilimleri sağlayan tümevarım yönteminin kurucusu değil ama yeni kuramcısı olarak belirlemek yanlış olmaz. Onda her şey dönüp dolaşıp deney inancına bağlanır: böylece doğayı insan için yararlı kılmak olası olacaktır. Aristoteles'le birlikte eskiler daha çok yarargözetmez bilgiyi öngörüyorlar, bilginin yararla bir ilgisi olamayacağını düşünüyorlardı. Bundan böyle yarargözetir bilgi önemli olacaktır. Böylece Bacon Ga-

lileo Galilei'yle birlikte modern bilime giden yolu açtı. Onun etkisi bilimlerde de felsefede de büyük oldu. 1662'de kurulan Londra Krallık Derneği Bacon'ın açtığı yolda çalışmalarını sürdürdü. Bu kurumun en ünlü üyeleri fizikçi Robert Boyle (1627-1691) ve gökbilimci ve fizikçi Isaac Newton'dır (1642-1727). Thomas Hobbes, John Locke, David Hume, Condillac ve fransız aydınlanmacıları Bacon'dan çokça etkilendiler. Bacon etkisi Kant'a ve özellikle XIX. yüzyıl olumcularına, özellikle Auguste Comte'a kadar uzanır. Comte sık sık Bacon'dan sözeder. Bacon'ı olumculuğun kurucusu olarak görmek yanlış olmaz.

THOMAS HOBBES

Thomas Hobbes kimdir?

İngiliz felsefesinin ikinci büyük adı bir mutlakyönetim inançlısı olarak bilinen Thomas Hobbes'dur. Onun doğumu bazı kitaplarda şöyle anlatılır: 1588'de *Yenilmez Armada* diye bilinen ispanyol donanmasının İngiltere'ye saldıracağı haberi duyulunca halk korkuya kapıldı, Malmsbury papazının karısı da korkudan erken doğum yaptı, böylece Thomas erkenden dünyaya geldi. Hobbes 1679'da Hardwick'de öldü. Oxford'da öğrenim gören Thomas Hobbes Devonshire kontunun eğitmeni oldu, kont daha sonra onu oğluna eğitmen tuttu. Hobbes Avrupa'da uzun yolculuklar yaptı, 1640-1651 arasında Paris'de kaldı, orada Père Mersenne'le yakınlık kurdu. Onun Paris'e gidişi bir kaçıştı. Hükümdarla parlamento arasındaki çekişmede hükümdardan yana çıkmıştı. O yaşamı boyunca Stuart'ların dostu oldu, onları açık açık destekledi. 1648 Devrimi'nin eşiğinde başına geleceklerden korkup Fransa'ya sığınmak zorunda kaldı. Paris'de Père Mersenne'in çevresindeki birçok bilgin ve düşünürle tanıştı. Bu arada Descartes felsefesiyle ilgilendi, ona eleştiriler yöneltti, ancak Descartes bu eleştirilerle hiç ilgilenmedi. Hobbes'un 1640'da yayımlanan *The Elements of Law Naturel and Politic* (Doğal ve siyasal yasanın ögeleri) daha çok siyasetle ilgilidir. Filozof 1642'de Paris'de *De Cive* (Yurttaş) adlı kitabını yayımladı, 1651'de de Londra'da *Human Nature* (İnsan doğası) adlı kitabını çıkardı. En önemli yapıtı *Leviathan*'ın yayım yılı 1651'dir.

Maddeci ve mekanikçi felsefe

Daha çok Bacon'ın etkisinde olumcu bir felsefe geliştirmiş olan Thomas Hobbes ingiliz deneyci felsefesinin başlıca temsilcilerindendir. Ona göre tüm bilgilerimizin kaynağı, ilkelerimizin de kaynağı duyu verilerdir: *"Duyum ilkelerle ilgili bilginin de ilkesidir, bilim tümüyle ondan gelir."* Hobbes aynı zamanda mantıkçıdır, mantıkçı olarak da tümdengelimcidir. **Mantığı bir *hesaplama* olarak görür, usavurmayı bir toplama ve çıkarma olarak değerlendirir. Olumlu bir önermede bulunmak iki adı toplamaktır, olumsuz önerme de çıkarma anlamı taşır: onda da iki terimi birbirinden çıkarmış oluruz.** Hobbes'a göre salt mantık diye bir şey vardır, bu salt mantık arı usavurmadır. Bu mantığın işaretleri sözcüklerdir. Bu anlamda filozofu bir *adcı* saymak yanlış olmaz. Onun felsefesi maddeci ve mekanikçidir. Ona göre her gerçeklik devinime indirgenebilir. **Tüm tözler cisimseldir ve yaşam devinimden başka bir şey değildir.** Yaşamın temeli arzudur, bu yüzden bencillik bir zorunluluktur. İnsanlar arasında ne uyum ne sevgi vardır: insan doğası gereği toplumdışıdır.

Doğal durumda insan

Doğal durumda yani varsayılan uygarlık öncesi zamanlarda insan insanın kurduydu *(homo homini lupus).* Doğal durumda *kendini koruma içgüdüsü* her insanı yaşam için gerekli olanı seçmeye yöneltmiştir. Bu koşullarda her kişi istediğini yapmaya, istediğini ele geçirmeye eğilimlidir. Böylece doğal durumda herkes herkesle savaşmaktadır. *"Doğal durumda herkesin herkesle savaşının sonucu hiçbir şeyin adaletsiz olmadığıdır. Hak ve haksızlık kavramlarına, adalet ve adaletsizlik kavramlarına bu durumda yer yoktur. Ortak Erk'in olmadığı bir durumda yasa yoktur; yasanın olmadığı yerde de adaletsizlik yoktur. Güç ve hile savaşta başlıca erdemlerdir. Adalet ve adaletsizlik Ruh'un ve Beden'in doğal yetilerinden sayılmazlar; öyle olsaydı bunlar dünyada tek başına olan bir insanda bulunacaklardı (tıpkı onun*

duyuları ve tutkuları gibi). Gerçekte adalet ve adaletsizlik toplumdaki insanlarla ilgilidir, yalıtık insanla ilgili değildir. Aynı savaş durumunun şu sonucu da oldu: o durumda ne mülkiyet vardır ne de Benimki ve Seninki ayrımı vardır, yalnızca herkes ele geçirdiğine sahiptir, onu elinde tutabildiği sürece.(..)İnsanı barışa zorlayan tutkular şiddete dayalı ölüm korkusu ve konforlu bir yaşam için zorunlu olana yönelmek arzusudur. Us barış için uygun kurallar gösterir, insanlar bu kurallar üzerinde anlaşmaya yönelebilirler."

Sözleşme düzeni

Evet, doğal durumda herkes herkesle kıyasıya savaşmaktadır. Bu durum yaşamı tehlikelere atar. Kendini koruma içgüdüsü böylece barış istemine dönüşür. Barış iyiliklerin en iyisidir. O zaman insanlar bir *toplumsal sözleşme* düzenini benimserler. Her insanın bu sözleşmeye uyması gerekir. Düzenli toplumsal yaşamın özünü bu sözleşme oluşturur. O zaman yetkilerin çok güçlü ellerde, bir mecliste ya da daha iyisi bir kişide toplanması gerekir. Amaç güçlü bir devletin kurulabilmesidir, devletin güçlü olduğu yerde toplumsal sözleşme düzeni sağlam temellere oturmuş olacaktır. **Devlet Tevrat'da adı geçen Leviathan adlı dev gibi güçlü olmalıdır.** Böylece insan insanın kurdudur durumundan insan insanın Tanrı'sıdır durumuna geçilecektir. Böylece barışı ve güvenliği sağlayan insan her şey üzerindeki mutlak hakkından toplumsallık adına vazgeçmiş insandır. Doğal durumda olduğu gibi toplumsal durumda da insan yaşamını belirleyen şey güç'dür. Böylece Thomas Hobbes henüz demokratik uygulamaların ufukta görünmediği bir dönemde demokrasiye karşı zorba mutlakyönetimleri savunur, bu mutlakyönetimleri savunurken tam anlamında tekçi bir siyaset anlayışı geliştirir. Bu anlayışta insan olmak adına ne varsa zorbaya başeğmiş olacaktır, hatta din de siyasal iktidarın güdümüne girmiş olacaktır. Ne var ki Hobbes güçlü zorbayı ya da mutlakyöneticiyi tirandan ayrı tutar. Tiran her koşulda tutkularının tutsağıyken mutlakyönetici toplumunun hizmetinde iyi niyetli ve güçlü kişidir.

Deneycilikte önemli bir aşama

Thomas Hobbes, Francis Bacon'ın izinde geliştirdiği evrensel mekanikçi anlayışıyla, deneyi doğrulara varmak için tek yol olarak görmesiyle ingiliz deneyci felsefe geleneğinin önemli bir sürdürücüsü oldu. Bu arada bilgiye ulaşmada tam tersi bir yol tuttu, tümevarımcı bir tutum alması beklenirken matematiğe olan hayranlığıyla, matematikteki şaşmaz düzenin etkisi altında tümdengelimi yöntem anlayışının temeline koydu. Duygular dünyasının iyiden iyiye dışına düşer görünen felsefesinde Hobbes son derece kuru bir anlatımla kavram kavram konuşur. **Somut gerçekliğin dışında her gerçekliği yadsımaya eğilimli olan filozof Tanrı'nın varlığını da mantık yoluyla, nedensellik ilkesine göre açıklamak ister: her nedenin bir nedeni vardır, nedenler zincirinde gide gide nedeni kendisi olan ya da kendi kendisinin nedeni olan Tanrı kavramına ulaşırız.** Dış dünyaya ya da nesneler dünyasına ilgisiz olan Hobbes yaptığı titiz bilinç araştırmalarıyla XIX. yüzyılın sonlarına doğru deneysel planda kurulacak olan bilimsel ruhbilimin öncü adlardan biri oldu.

Hobbes'dan etkilenen filozofların başında ingiliz filozofları John Locke ve David Hume vardır. Onun toplumsal sözleşme kavrayışı da en çok Spinoza ve Rousseau felsefelerinde yankısını buldu. Öte yandan gelenekçi düşünürler de Hobbes'dan bazı şeyler taşırlar. Bunların başında Fransız Devrimi'nin baş düşmanı olan, XVIII. yüzyılın toplumsal felsefelerini kıyasıya eleştiren, özellikle *toplumsal sözleşme* kavrayışına karşı çıkan fransız düşünürü Joseph de Maistre (1753-1821) vardır: *"Devrimleri yapan aşırılıklardır ama aşırılıklar devrimlerden kat kat iyidir."* Daha genel bir çerçevede Hobbes felsefesi dünyanın her yerinde yetkeci ya da tekçi rejimlere gerekçeler hazırlamıştır diyebiliriz. **Hegel'in devlet anlayışında da Hobbes'dan bir şeyler vardır.** Hobbes'u öncü saymış olan düşünürlerin başında alman Pufendorff (1632-1694) da vardır. Heidelberg üniversitesinde hukuk okutmuş olan Pufendorff, Hobbes'un birçok görüşünü olduğu gibi almıştır.

JOHN LOCKE

Bir filozof ve siyaset adamı

Deneyci ingiliz felsefesinin üçüncü kişisi özellikle çağdaş toplumsal yaşam üzerine çok önemli görüşleri üretmiş olan John Locke'dur. John Locke 29 ağustos 1632'de Wrington'da (Somersetshire) doğdu, 1704'de Oates'de (Essex) öldü. Bir hukukçunun oğluydu, Henry VIII döneminde parlamış eski bir tüccar ailesinin çocuğuydu. Çocukluğu Wrington'a yakın Pensford'da geçti. Bir tek erkek kardeşi vardı, o da yirmi dört yaşında veremden öldü. John Locke on dört yaşında yani 1646'da Westminster okuluna girdi, bir yıl sonra bu okulda *King's scholar* (Kralın öğrencisi) unvanını aldı. Bu ona bu okulda altı yıl hiç para ödemeden okuma hakkı sağladı. Burada verilen eğitim onun daha sonra kesin bir dille eleştireceği katı bir eğitimdi: yunanca, latince, arapça, ibranice öğretiliyor, iki yönlü çeviriler yapılıyor, yaşama yarayacak hiçbir şeyle ilgilenilmiyordu. John Locke 1652'de ünlü Christ Church College'a girdi. Bu okul Oxford'un en gözde okuluydu. Orada da klasik yedi yıllık (*trivium* ve *quadrivium*) öğretim yapılıyordu: yunanca ve latince dışında dil kullanmak yasaktı. O özellikle din eğitimine karşıydı ama babasını kırmamak için rahip olmaya hazırlandı. Yirmi yedi yaşında Descartes'ın yapıtlarını tanıyınca dünyası değişti: olumlu, aydınlık, tutarlı, kesinlikli, yürekli bir aydın insan dünyası açılmıştı önüne. **John Locke, Descartes'da özellikle *herkes gibi düşünmenin* değil de *kendi gibi düşünmenin* çekiciliğine kapıldı.** Dinbilim eğitiminden hızla kopuyordu. Hekimliğe yakınlık duyuyor, botanik, fizik, kimya bilimleriyle ilgileniyordu. Onun bu ilgisinde İngiltere'nin en bilgin kişisi diye bilinen dostu Robert Boyle'un etkisi büyüktü.

Lord Ashley'le tanışması onun düşünce dünyasında yeni ufuklar açtı. Lord Ashley o sıralar özgürlüğü ve hoşgörüyü canla başla savunan bir kişiydi. Locke, Lord Ashley'nin dostu, hekimi ve danışmanı oldu, ona yolculuklarında arkadaşlık etti. Bu durum ona çok önemli bilim adamlarıyla tanışma olanağı sağladı. Locke bütün bu hızlı akış içinde felsefeyle bağını hiçbir zaman koparmadı. Sağlık sorunlarını

çözebilmek için 1672'de Paris'e gitti, orada babadan kalma hastalığını yenmeye çalıştı. Kardeşini erkenden toprağın altına gönderen bu hastalık şimdi de onu tehdit ediyordu. Lord Ashley bir süre sonra Shaftesbury kontu ve kralın şansölyesi oldu, kısa bir süre sonra da gözden düştü. Kont'la birlikte Locke da siyasal görüşleriyle Stuart'ların düşmanlığını çekti. Bu yüzden 1675-1679 arasında Montpellier'ye (Fransa'da, Aşağı Languedoc'da) çekildi. Daha sonra bir süre Hollanda'da kaldı. 1688 Devrimi'ni izleyen günlerde İngiltere'ye döndü: Charles II tahttan indirilmişti. John Locke yeni yönetimde ticaret ve sömürgeler komiseri oldu.

Başlıca yapıtları

Temel yapıtı 1690'da yayımlanan *An Essay Concerning Human Understanding*'dir (İnsan anlığı üzerine bir deneme). Locke bu ünlü kitabında Aristoteles'in izinde oluşturulmuş kendi deneyci bilgi kuramını açıkladı. Alman filozofu Leibniz bu kitabı, daha doğrusu Locke'un bu kitapta açıklanmış olan bilgi kuramını eleştirmek için *Nouveaux essais sur l'entendement human* (İnsan anlığı üzerine yeni deneme) adlı kitabını yazacak, ancak filozofun ölümünü haber aldıktan sonra ona saygısızlık etmekten çekinerek sözkonusu çalışmasını yayımlamaktan vazgeçecektir ve kitap epey zaman sonra yayımlanacaktır (1704). Leibniz bu kitabına yazdığı önsözde kendisinin Platon'un bilgi kuramına, Locke'un da Aristoteles'in kuramına yakın olduğunu söyler ancak her iki bağlılığın da mutlak bir bağlılık olmadığını belirtir. Locke'un öbür önemli çalışmaları şunlardır: *Two Treatises of Government* (Sivil hükümet üzerine iki araştırma) [1690], *Thoughts on Education* (Eğitim üzerine düşünceler) [1693], *Reasonableness of Christianity as Delivered in the Scriptures* (Kutsal kitaplara göre hıristiyanlığın usa uygunluğu) [1695].

Bilinç koşullarının gözlemlenmesi ve tabula rasa anlayışı

John Locke vaktiyle Aristoteles'in yaptığına oldukça benzer bir iş yaptı: Aristoteles zihnin işleyiş koşullarını gözlemlemiş, onları for-

müllere indirgemiş, böylece mantığını oluşturmuştu, daha doğrusu evrensel mantığın kurallarını ortaya koymuştu. Locke da deyim yerindeyse zihnimizin haritasını çıkardı. Bununla birlikte onun köklü bir bilgi kuramı geliştirmiş olduğunu söylemek zordur. **Düşüncenin konusu olan her şeyi "fikir" diye adlandıran Locke düşünsel etkinliği iç duyum ve dış duyum olmak üzere ikiye ayırdı: dış duyumla dışımızdaki nesneleri iç duyumla ruhumuzun oluşumlarını algılıyorduk. Tüm bilgilerimizin kaynağı dış duyumla elde ettiğimiz verilerdi, bunun dışında bir başka kaynak sözkonusu olamazdı.** Böylece bilgi deneyden gelir gerçeği Locke'un bilgi kuramında temeli oluşturur. Buna göre Locke oldukça karmaşık bir fikirler tablosu çizdi. Öncelikle fikirleri *basit fikirler* ve *bileşik fikirler* olmak üzere ikiye ayırdı. Basit fikirler tek bir duyumdan (ışık) ya da birden çok duyumdan (uzam) gelirler ya da düşünceden gelirler (istemli edim) ya da hem duyumdan hem düşünceden gelirler (ardarda geliş). Bileşik ya da türemiş fikirler basit fikirlerin bir araya gelmesiyle oluşurlar. Basit fikirlerin oluşumunda edilgin olan ruh bileşik fikirlerin oluşumunda etkin durumdadır.

Locke felsefesinde hem deneyci Bacon'ın hem usçu Descartes'ın izleri apaçık görülür. Bacon'dan yetmiş yıl kadar ve Descartes'dan otuz beş yıl kadar genç olan Locke bu iki öncü filozofun düşünce dünyasında bütün ağırlıklarıyla etkin oldukları bir dönemde felsefesini oluşturmuştu. Locke'un bilgi anlayışı elbet Bacon'ınkine çok yakındı ve Descartes'ınkiyle büyük ölçüde çelişiyordu. Bununla birlikte bilgi kuramı dışında Descartes'dan öğrenilecek çok şey vardı. **Locke deneysel yönteme bağlı kalırken Descartes'ın *doğuştan fikirler* anlayışına karşı çıktı. Doğuştan fikirler diye bir şey olsaydı bunların ilkellerde ve çocuklarda da bulunması gerekmez miydi? Öyleyse zihin başlangıçta üzerinde hiçbir şey yazılı olmayan düz bir tabladır, *tabula rasa*'dır ya da filozofun deyişiyle *white paper*'dır.**

Demek ki bilincimizin tüm donanımı duyu verilerinden gelmektedir. Öyleyse duyum düşünceden önce gelir diyebiliriz. Bunu şöyle formüle indirgeyebiliriz: *"Nihil est intellectu quod non prius fuerit in sensu"* yani anlıkta hiçbir şey yoktur ki daha önce duyularda bulun-

muş olmasın. F.Palhoriès Locke'la ilgili olarak şunları söyler: *"Locke felsefesinin temelini oluşturan şey Descartes'da, Malebranche'da, Leibniz'de gördüğümüz fikirler kuramına kararlı bir eleştiridir. Locke bir hekimdir, deneysel yöntemin usullerine alışıktır, onda bilimin ve hatta genel olarak bilginin tek yolunu görür. Oysa herhangi bir biçimde doğru dediğimiz şey ruhumuzda doğuştansa o zaman doğayı gözlemlemek de deney de yararsız olacaktır, o zaman biz* a priori *usavurmayla tüm bilimi kendi derinlerimizden çıkaracağız, örümcek ağının maddesini kendi varlığından nasıl çıkarıyorsa."*

Toplum kavrayışı

Siyasal görüşlerini hızla gelişmekte olan modern toplumun varolan koşulları ve gereksinimleri çerçevesinde geliştirmiş olan Locke mutlakyönetim dışında bir başka yönetim düşünmemekle birlikte mutlakyönetime çok yakın duran bir filozof olmadı, ülkesindeki mutlakyönetim anlayışına da karşı çıktı. O zamanlar henüz demokratik eğilimlerin yaşama geçmek üzere olgunlaşmaya başlamadığı zamanlardı. Hükümdarlar o yüzyıllarda yönetme haklarının Tanrı'dan geldiğini söylüyorlardı, Locke bu savı benimsemedi. **Locke'a göre toplumsal yaşam düzeni bir *sözleşme* üzerine temellenir, ancak onun anladığı sözleşme Hobbes'da gördüğümüz baskıcı yönetim fikrinden çok uzaktır. Bir başka deyişle Locke güçlü devlet fikrini savunmakla birlikte Leviathan kavramına olumlu gözle bakmaz. O her türlü zorbalığa karşıdır.** Hobbes'un Stuart'lara yakın olduğu, buna karşılık Locke'un onlarla tam anlamında tersleşip İngiltere'den ayrıldığı bilinir. Hobbes insanların haklarını toplumun belirlediğini düşünürken Locke bireylerin toplum tarafından korunması ve savunulması gereken hakları olduğunu düşünür. Locke'a göre bu hakların başında mülkiyet hakkı vardır, bu hak emekle doğrulanması ya da sağlanması gereken bir haktır. Bu çerçevede Locke *zorbaya direnme hakkı* kavrayışını getirmiştir. **Yönetim iyiden iyiye zorbalaştığı zaman halkın etkin biçimde direnme hakkı doğar.**

Hobbes'da toplumsal sözleşme bireyin toplumsallık adına

haklarından vazgeçmesi anlamına gelirken Locke'da bu sözleşme toplumla birey arasında hak ve ödev kavrayışları çerçevesinde gerçekleşir. Locke her şeyden önce insanın özünde iyi olduğuna inanır, iyi olarak dünyaya geldiğine inanır, doğal olarak onda bir iyilik eğilimi vardır. Buna göre Locke insanın doğal durumda Hobbes'un öne sürdüğü gibi yırtıcı olmadığını düşünür: *insan insanın kurdudur* görüşüne karşı çıkar. Locke'a göre insan doğasının yasası böylesi bir yırtıcılığa elvermez. İnsan ussal bir varlık olarak özgürdür ve onun yaşamının gerekleri bu özgürlükle belirlenmiştir. Bununla birlikte şunu unutmamak gerekir: insan sınırlı bir varlıktır, onun her şeyi elde etmesi olası değildir, çünkü o şeylerin özünü bilemez. **Locke'u gözümüzde çok önemli kılan bir nokta da henüz demokratik eğilimlerin öne geçmediği bir dönemde, kendisinin de "ılımlılaştırılmış mutlakyönetim" kavrayışına daha yakın olduğu bir dönemde erkler ayrılığından sözetmiş olmasıdır.**

Locke'un ağırlığı

Locke Berkeley'in ülkücü felsefesi, Hume'un deneyciliği, Condillac'ın duyumculuğu ve Kant'ın eleştiriciliği üzerinde büyük ölçüde etkili oldu. Onun en büyük etkisi XVIII. yüzyıl aydınlanma filozofları üzerindedir. Locke özellikle Rousseau'yu etkiledi. Rousseau *Toplum sözleşmesi* adlı yapıtında şöyle der: *"Locke benimle tam tamına aynı ilkeler çerçevesinde aynı konuları inceledi."* Voltaire felsefi mektuplarının on üçüncüsünde şöyle der: *"Birçok düşünen insan ruhun romanını yazdı, bir bilge geldi alçakgönüllü bir biçimde ruhun tarihini yazdı. Usta bir anatomici insan bedeninin özelliklerini nasıl açıklarsa Locke da insanda insan usunu geliştirdi."* Locke ayrıca bir ruhbilim araştırmacısıydı, Hobbes gibi o da geleceğin deneysel ruhbilimine giden yolda büyük katkılar ortaya koydu. Locke da Hobbes gibi öncelikle metafizik görüşlerini doğrulamak amacıyla ruh ya da bilinç araştırmasına yönelmişti. Her iki filozof da kendi açılarından ruhun yapısını birçok özelliğiyle belirlemek gibi çok önemli bir işe giriştiler. Locke *İnsan anlığı üzerine deneme*'de *"...anlığımızın*

şeylerden edindiği fikirleri hangi araçlarla oluşturduğunu göstermek, kesinliğin sınırlarını çizmek, görüş'le bilgi'yi birbirinden ayıran sınırları belirlemek" istiyordu. Bilimsel ruhbilim çağdaş ingiliz filozoflarının çabalarından doğmuştur diyebiliriz.

DOKUZUNCU BÖLÜM

DESCARTES FELSEFESİ

ÇAĞDAŞ FELSEFENİN ÖNCÜSÜ

İnsan bilgisi bir bütündür

Leibniz şöyle der: *"Hep söylerim, Descartes'çı felsefe doğru bilgiye geçiş yeridir, bu yerden geçmeden doğruya varmak zordur."* **Descartes'çılık felsefe tarihinde gerçek anlamda bir dönüm noktası oldu. Bacon'ın büyük katkısını da unutmayarak Descartes'ı yeni düşünceyi başlatan filozof olarak belirleyebiliriz.** Bu sarsılmaz yerini yüzyıllardır koruyor Descartes. Onu yalnız çağdaş felsefenin değil, bilimlerin birer birer felsefeden ayrıldığı bir dönemde bilim düşüncesinin de temellendiricisi olarak görmek doğru olur. Descartes bilimlerle felsefeyi birbirinden çokça ayrı tutmayı düşünmediği gibi bilimleri de ayrı ayrı alanlar olarak düşünmek istemez. Bu konuda şöyle der: *"Tersine, bütün bilimlerin çok sıkı bir bağla birbirlerine bağlı olduklarına, birini öbüründen ayırmaktansa onları bir arada öğrenmenin daha kolay olduğuna inanmak gerekir."* Ne var ki bugünkü çeşitliliği içinde bilimler dünyasını bir bütün olarak anlamaya çalışmak olası olmasa da onları bütünleyici bir bilinçle ya da felsefenin sağladığı öngörüyle bir bütün olarak düşünmek gerekir. *"Bütün bilimler sonunda her zaman tek ve kendine özdeş kalan insan bilgisinden başka bir şey değildir, bu bilginin dayandığı konular ne kadar birbirinden ayrı da olsa."* Descartes bir bilim adamı merakıyla başlattığı düşünce serüvenini daha çok bir metafizikçi olarak sürdürürken bütün bilgi alanlarına yakın olmak, onların sorunlarıyla içli dışlı olmak istedi. Bilim adamı olarak Descartes'ın ortaya koyduğu öngörüler elbette bilimlerin gelişim koşulları içinde erkenden eskimiştir. Örneğin onun fizyoloji alanında ortaya koyduğu bilgilerin bugünün fizyoloji uzmanlarına çok şeyler söylemeyeceğini

biliyoruz. Öte yandan filozof Descartes özellikle yöntem konusundaki görüşleriyle bugün de ilgimizi çekiyor.

Bir "gentilhomme"

Hegel'in modern felsefenin kurucusu dediği René Descartes (latincesi Renatus Cartesius) 31 mayıs 1596'da La Haye'de doğdu. Descartes'ın La Haye'ini Hollanda'daki La Haye'le karıştırmayalım. Descartes'ın La Haye'i Fransa'nın Touraine bölgesinde (Maine-et-Loire), Tours'la Poitiers arasında bir köydür. Descartes adı La Haye yakınlarındaki bir çiftlikten kaynaklanır, çiftlik Ormes-Saint-Martin komünündedir, bugün bu topraklar "des Cartes" diye adlandırılır. Descartes'ın ailesi Poitou soylularındandı: büyükbaba Pierre Descartes Châtellerault'da hekimdi, altı yaşındaki oğlu René'yi "filozof" diye çağıran baba Joachim Descartes Bretagne parlamentosunda danışmandı. René ailenin üçüncü çocuğuyda. Poitier'li bir tümgeneralin kızı olan annesi Jeanne Broochard René'yi dünyaya getirdikten hemen sonra öldü. Descartes'ın çocukluğu hastalıklarla geçti. O prenses Elisabeth'e yazdığı bir mektupta şöyle der: *"Ben doğduktan birkaç gün sonra bazı olumsuzluklar nedeniyle akciğer hastalığından ölen bir anneden doğmuş olmakla bana annemden çok kuru bir öksürük ve solgun bir yüz kaldı. Bu yüzü ben yirmi yaşıma kadar korudum, yirmi yaşımdan önce yüzümü gören hekimler benim genç yaşta öleceğimi söylüyorlardı."*

Bedeni cılız da olsa zihni pırıl pırıldı. Altı yaşına geldiğinde babasını sorularıyla yormaya başladı. Pierre Descartes'ın oğluna filozofluğu yakıştırması bundandır. René, Henri IV'ün açtığı ve Cizvitlerin yönettiği La Flèche kolejine gönderildi. Genç adam 1612'ye kadar orada kaldı. Bu okulda son üç yılda felsefe okutuluyordu. Bu üç yılın ilk yılında *Organon*, ikinci yılında *Physika*, üçüncü yılında *De anima* üstünde çalışılıyordu. Aristoteles'in metinlerine olan bu büyük ilginin nedeni öğrencileri dinbilim açısından donanımlı kılmaktı. Descartes bu okulun en başarılı öğrencilerindendi. Bununla birlikte *Yöntem üzerine konuşma*'da *"Avrupa'nın en ünlü okullarından biriydi"* dediği okulun eğitim anlayışından yakınır. Ona göre skolastik felsefe son de-

rece verimsiz bir felsefedir, *"Onda tartışmaya açık olmayan* ***hiçbir*** *şey yoktur"*. Bununla birlikte Descartes matematik dersleriyle son derece ilgiliydi: *"Nedenlerin kesinliğinden ve apaçıklığından ötürü daha çok matematikten hoşlanıyordum."* Bilgiye tutkun olan bu heyecanlı genç şiire de zaman ayırıyordu. Descartes La Flèche kolejinde fransızca, latince, şiir, belagat, tarih gibi dersler de gördü. Ne var ki onun işi kitaplardan çok dünyaydı.

Okuldan sonra bir süre ata binmek ve kılıç kullanmak gibi işlerle vakit geçirdi. Bu gerçek anlamda bir dünyayı gözlemleme dönemidir. Descartes daha sonra yeni yerler görme ve yeni insanlar tanıma merakıyla askerlik mesleğine yöneldi. 1617'de onu Moritz von Nassau'nun, 1619'da Bavyera seçicisinin, 1621'de Bucquoy kontunun ordusunda görüyoruz. Askerlik merakı biraz da kökü Ortaçağ'da olan ve izleri sürmekte olan soyluluğun gereğiydi. Bavyera seçicisinin orduları Prag'a girdiğinde o savaşla değil de Tycho Brahe'yle ilgileniyordu. *Yöntem üzerine konuşma*'daki şu sözleri onun bu yönelimini pek güzel açıklar: *"Dokuz yıl boyunca dünyayı dolaşmaktan başka iş yapmadım, o sırada dünyada oynanan komedilerde oyuncu olmaktan çok izleyici olmaya çalıştım."* O gerçekte bir düşünce adamıydı, öteden beri başlıca amacı *"usunu iyi yönetmek ve bilimlerde doğruyu aramak için bir yöntem"* geliştirmekti.

İyileşmez gezgin

1629 kışı çok çetin geçip de kar yağışı askeri harekatı olumsuz etkileyince Descartes Bavyera sınırında Ulm yakınlarında bir alman köyünde bir odada sobanın başında uzun uzun düşünme olanağı buldu. *Yeni bir bilimin ilkeleri*'ni ortaya koymaya yönelmesi bu koşullarda oldu. Descartes bu arada gizemci bir anlayış içinde Rose-Croix derneğine girdi. Bunda Ulm'lu matematikçi Faulhaber'in etkisi olmuştur. 1621'de Macaristan'a bir sefer düzenlendi. Ne var ki Descartes'ın askerlik mesleğiyle ilgili hevesleri yok denecek kadar azalmıştı. Sonunda kararını verdi: 1625'de askerlik mesleğinden kesin olarak ayrıldı. Ancak yeni yerler görmek isteğini gene gönlünde taşıyordu. Moravya'ya, Silezya'ya, Baltık kıyılarına gitti, Almanya'yı bir uçtan bir

uca dolaştı. Bu yolculuklarından birinde adamlarından biriyle bir tekneye bindi, denizciler onun fransızca konuştuğunu görünce heyecanlandılar: bu adam soyulması gereken zengin bir tüccar olabilirdi. Adamlar onun gözüpek bir asker olabileceğini düşünmemişlerdi. Denizciler aralarında fısıldaşırken başına gelecekleri sezen Descartes kılıcını çekti ve onlara iyi bir ders verdi. Hollanda'ya, Belçika'ya, İtalya'ya gitti. Bir ara Fransa'ya dönüp işlerini düzene koydu (1626-1628). Sonra Hollanda'ya çekildi. Fransa onun için yaşanılır olmaktan çıkmıştı. Skolastiklerin düşmanlığını çekince korkuya kapıldı. Özellikle Sorbonne katolik çevresi onun görüşlerini tehlikeli buluyordu. Buna bir de dostların hainlikleri ve ikiyüzlülükleri eklenince gurbete çıkmak artık kaçınılmaz olmuştu. Descartes Hollanda'yı özgürlükler açısından en uygun ortam olarak görüyordu.

Hollanda yılları

Descartes Hollanda'da yirmi bir yıl kentten kente geçerek bir başına yaşadı. Deneyler yaptı, kesmeler yaparak hayvan fizyolojisini inceledi. Küçük bir atölyesi vardı, orada makinelar yapmaya yöneldi. Spinoza gibi o da mercek yontmakta ustalaşmıştı. Kuramsala yatkın ruhu deneyden de kopmak istemiyordu. Aslında Hollanda da bir filozof için güvenli bir ortam değildi. Descartes 1629'da bir *Traité du monde* (Dünya incelemesi) yazdı, bu yapıtında gezegenler, ağırlık, gelgit olayları gibi konuları inceledi. O sırada Galileo Galilei'nin başına gelenleri öğrendi. Bu onu bayağı üzdü ve sarstı. Père Mersenne'e yazdığı 22 şubat 1633 tarihli mektupta şöyle diyordu: *"Öylesine şaşkınlığa düştüm ki tüm kağıtlarımı yakmaya karar verdim neredeyse, en azından onları kimseye göstermemeye... Açık söyleyeyim, dünyanın döndüğü yanlışsa benim felsefemin tüm temelleri de yanlış."* Descartes bu incelemesini gün ışığına çıkarmamaya karar verdi ve sözkonusu çalışma ancak 1677'de yayımlanabildi. Descartes bu arada cebir'i geometriye uygulayarak analitik geometriyi buldu.

Descartes'ın Hollanda yılları hem çalışkanlık ve verimlilik hem yalnızlık yıllarıdır. Temel kitaplarını orada yazdı. Orada uzun yıllar hizmetçisi Helena Jans'la yaşadı, ondan bir kızı oldu, ne var ki Fran-

cine'in yaşamı çok kısa sürdü, küçük kız beş yaşında kızıldan öldü. Descartes dostlarından birine bu ölümle yaşamının en büyük acısını çektiğini söylemiştir. Hollanda'da dostları yok değildi. Paris'deki eski dostlarıyla da ilişkisini kesmemişti. La Flèche'den arkadaşı Père Mersenne'le mektuplaştı. Ancak artık Hollanda'da da rahat değildi. Onu yalnızlığında rahat bırakmayan dinbilimci topluluğundan kaçmak için İsveç'in yolunu tuttu. Daha önce Fransa'da katoliklerin düşmanlığını çeken filozof Hollanda'da da giderek onlar kadar katılaşan protestanların gözüne batıyor, tanrıtanımazlıkla suçlanıyordu. Bunun için sık sık yer değiştiriyordu. Mektuplarını başka başka kentlerden atarak izini belli etmemeye çalışıyordu. Francker, Amsterdam, Deventer, Utrecht, Leyden, Endegeest, Egmond onun kaldığı kentlerdir.

Ölüme doğru

Descartes'ın Hollanda'da yaşadığı sıkıntıları bilen İsveç kraliçesi Kristina onu 1649'da yanına çağırdı. Descartes önce bu öneriye olumlu bakmadı. Sağlığı bıçak sırtında biriydi o, *"Touraine'in bahçelerinde doğmuş"* biri *"kayaların ve buzların arasındaki ayılar ülkesi"*ne dayanamazdı. Öte yandan Hollanda'da yaşaması da olası değildi. Kuzey'in soğuklarını göze aldı ve 1649 ekiminde Stockholm'e vardı. Her sabah saat beşte kraliçenin eğitimi için saraya gidiyordu. Kraliçenin isteği üzerine bir de bale yazdı. Descartes'ın zayıf bedeni İsveç'in soğuğuna dört ay dayanabildi. Felsefe tarihinin, daha doğrusu insanlığın bu büyük filozofu 1650 şubatının dokuzuncu günü elli dört yaşında dünyaya gözlerini kapadı. *Anvers* gazetesi onun ölümünü şu başlıkla duyurdu: *"İstediği kadar uzun yaşayabileceğini söyleyen bir ahmak İsveç'de yaşamını yitirdi."* Belli ki din adamları ve dinci kesimler onun ölümüyle rahat bir soluk almışlardı.

Descartes'ı en iyi değerlendiren düşünürlerden biri olan Louis Liard şöyle der: *"Descartes'ın genel öğretileri XVII. yüzyılda tüm bilimlerin ruhu oldu ve bir ölçüde de çağdaş bilimlerin ruhu olarak kaldı."* Descartes'ın en önemli ardıllarından biri olan Leibniz onu şu sözlerle anmıştır: *"Bence insanlık büyük bir yitimi yaşadı, yerine yenisini koymak çok zor olacak. Her ne kadar ondan beri*

birçok konuda onu aşan birçok büyük adam yetişmiş olsa da onun kadar geniş çerçeveden bakan, onun kadar görebilen ve derine inebilen ikinci bir kişi tanımadım." Kraliçenin bu *eşsiz öğretmen* için günlerce gözyaşı döktüğü bilinir. Ölümünden on dört yıl sonra kemikleri Fransa'ya götürüldü ve Saint-Germain-des-Près kilisesinin avlusuna gömüldü.

Bir bilge örneği

Descartes efendiliğiyle, sessizliğiyle, güler yüzüyle, insanlara saygısıyla, sıradan davranışlarıyla çok sevilen bir kişilikti. Toplumsal konumu ne olursa olsun her kişi ondan aynı saygıyı görürdü. Bir insanın soylu olup olmaması onun için hiç önemli değildi. Gillot adlı hizmetçisini eğitmiş, Leyden mühendis okulunda profesör yapmıştı. Bir köylü ayakkabıcıyı, Dirk Rembrendtsz'ı ısrarlarına dayanamayarak eğitmiş ve gökbilimci yapmıştı. Descartes *"sevgiden ve sıradanlıktan başka bir şey beklemiyorum"* derdi. 1691'de filozofun yaşamıyla ilgili bir kitap yayımlamış olan Baillet bize onunla ilgili ilginç bilgiler verir. Descartes'ın boyu epeyce kısaymış, başı oldukça büyükmüş, alnı geniş ve çıkıkmış, kara saçları kaşlarına kadar iniyormuş, gözleri birbirinden ayrıkmış, çıkıntılı burnu geniş ve uzunmuş, ağzı büyükmüş ve alt dudağı üst dudağından öndeymiş, yüz yapısı ovalmiş, teni çocukluğunda çok solgunmuş ama gençlik yıllarında biraz pembeleşmiş ve orta yaşa doğru esmerleşmiş.

Her zaman ciddi ve düşünceli bir havası varmış. Ciğerleri hasta olduğu için sesi hep kısık çıkarmış. Üstüne başına özen gösterirmiş ama gösterişsiz giyinirmiş. Kara giyinmekten hoşlanırmış. Yolculukta gri-mavi bir şapka takarmış. Yaşamının sonlarına doğru akşam yemeklerini iyice azaltmış. Çok az şarap içermiş, aylarca hiç içmediği olurmuş. Etten çok sebzeye ve meyveye yönelirmiş. Her gece on ya da on iki saat uyur, sabahları yatakta çalışırmış. Öğlenleri vaktinde yemek yer, her gün dostlarına bir iki saatini ayırırmış. Bahçede toprakla oynamayı da severmiş. Yürüyüşlere çıkar, bazen atla dolaşırmış. Saat dörde doğru çalışmaya oturur, akşam olunca çalışmayı bitirirmiş. Eski felsefelerle hemen hiç ilgilenmez, özellikle Aristoteles'çi-

leri yararsız sayarmış. Tarih araştırmaları da hiç ilgisini çekmezmiş, eski dillerin öğrenilmesini de gereksiz bulurmuş. Dostlarına karşı çok yumuşak, hizmetçilerine karşı son derece anlayışlı olan filozof bazen tartışmalarda aşırı öfkelenir ve ağzına geleni söylermiş, hatta zaman zaman sınırı aşar, birilerine cahil, salak, aptal diye çıkıştığı olurmuş.

Kısa ömrün büyük verimi

Descartes bazı kitaplarını latince bazı kitaplarını fransızca yazmıştır. O yıllar bilim ve felsefe adamlarının yapıtlarında yavaş yavaş ulusal dillere geçmeye başladığı yıllardır. Descartes'ın ilk yapıtı 1618 tarihli *Compendium musicae*'dir (Müzik özeti). Onun ilk yöntem araştırmalarını kaleme aldığı 1631 tarihli çalışması *Regulae ad directionem ingenii* (Usun yönetimi için kurallar) yarım kalmış olmakla birlikte çok önemli bir kitaptır. Descartes'ın 1629'da bir *Traité de métaphysique* (Metafizik incelemesi) yazdığı biliniyor. Bitmemiş olduğu sanılan bu kitap yazık ki yitip gitmiştir. Bundan sonra yazdığı ve yukarda andığımız *Traité du monde ou de la lumière* (Dünya ya da ışık incelemesi) ancak 1677'de yayımlanabildi. 1637'de en önemli yapıtı sayılan *Discours de la méthode* (Yöntem üzerine konuşma) çıktı. Bu kitap bilim adamının yavaş yavaş metafiziğe yönelişini duyurur. Ancak bu yönelişini Descartes tam olarak 1641'de yayımladığı *Méditations*'unda gerçekleştirecektir. Latince yazılmış olan bu kitabın asıl adı *Meditationes de prima philosophia*'dır (İlk felsefe üzerine düşünceler). Descartes 1644'de Amsterdam'da *Les principes de la philosophie*'yi (Felsefenin ilkeleri) çıkardı. Kitabın aslı latincedir: *Principia philosophiae.* O bu çalışmasında baştan sona felsefesini özetliyor ve karanlık ya da tartışmaya açık konuları aydınlatıyordu. Bir ruh ya da bilinç araştırması diyebileceğimiz *Les passions de l'âme* (Ruhun tutkuları) 1649'da çıktı. *L'homme et traité de la formation du fœtus* (İnsan ve ceninin oluşumu incelemesi) ölümünden sonra, 1664'de yayımlandı.

DESCARTES: YÖNTEM FİLOZOFU

Bugün Descartes'ı gözümüzde önemli kılan o dönemin koşulları içinde ortaya koymuş olduğu bilgiler ve görüşler olduğu kadar araştırmacı olarak gösterdiği özendir ve buna bağlı olarak geliştirdiği yöntem kavrayışıdır. Descartes kısa yaşamında herbiri ayrı açılardan değerli birçok yapıt verdi. Onun en önemli yapıtı belki de *Yöntem üzerine konuşma*'dır. **Eski felsefeler için yöntemli olmak diye özel bir sorun yoktu, yöntem sorunu Bacon'la ve Descartes'la düşünce dünyasına girdi: artık sorunları salt ussal yönelimle çözmeye çalışma dönemleri bitmişti, bundan böyle usu iyi kullanmak gerekirdi ama o da yetmezdi, ayrıca özel olarak yöntemli olmak gerekiyordu.** Yeniçağ'ın başlamasıyla ortaya çıkan yöntem gereksinimi elbette yeni bilimsel kavrayışın gereğiydi: artık düşünmek aynı zamanda doğrulamak olduğuna göre, kuram ve uygulama bundan böyle bir bütün oluşturduğuna göre bizi doğru bilgiye ulaştıracak en uygun yolları bulmak kaçınılmaz oluyordu. Descartes'da yöntem sorunu öncelikli sorundur, sanki her şey yöntem ekseninde dönüp dolaşır gibidir.

Yöntemlilik bir zorunluluksa apaçıklık bir başka zorunluluktur. Filozof Descartes'ın bir özelliği de yapıtlarında apaydınlık bir dil kullanmasıdır. Descartes *Yöntem üzerine konuşma*'yı da öbür kitaplarını da son derece açık bir dille yazmıştır. Apaçıklık Descartes'da bir yazım özelliği olmanın ötesinde bir sorumluluk konusuydu. Dostlarından P. Vatier'ye yazdığı 22 şubat 1638 tarihli mektupta *Yöntem üzerine konuşma* için *"...kadınlar bile ondan bir şeyler anlayabilirler"* diyordu. Zaten artık latinceden fransızcaya geçilmektedir. Filozof *bu yapıtını* fransızca yazmasının nedenini şöyle açıklar: *"Onu öğretmenlerimin dili olan latinceyle değil de ülkemin dili olan fransızcayla yazmamın nedeni tam anlamında arı doğal uslarını kullananların benim görüşlerimi yalnızca eski kitaplara inananlardan daha iyi yargılayacaklarını düşünmemdir."* Bu da bize yeni insanın gelişini duyurur. Descartes yöntem fikrini geliştirmeye daha önce başlamıştı. Yarım kalmış olan *Usun yönetimi için kurallar* adlı çalışması baştan sona yöntemli olmak kaygılarıyla ilgilidir ve çok zaman gözden kaçırılsa da filozofun öbür yapıtları kadar önemlidir.

Evrensel düzeyde kesinlik

Kesin bilgiye ulaşmak için yönteme gereksinimimiz vardır. Descartes matematikte olduğu kadar kesinlikli bir yöntem tasarlıyordu. Bununla birlikte yöntem onun için her kapıyı açacak bir maymuncuk değildi. Onun yöntemi genelde "matematik yöntem" diye anılır. Matematik Descartes'da yöntem için her şey demek değildir ama önemli bir dayanaktır. **Descartes yöntemi matematikle sınırlamayı düşünmedi: düşünce yalnız ölçülebilir olana değil ölçülemez olana ya da ölçü dışında kavranılabilir olana da yönelir. Onun yöntemi öncelikle kesinlikleri arayan bir yöntemdi, her alanda apaçıklığı öngören bir yöntemdi.** Emile Bréhier bu konuda şu çok önemli belirlemede bulunur: *"Descartes matematiği her zaman yöntemin bir meyvası olarak gösterdi, yöntemin kendisi olarak değil."* Descartes'a göre bize doğru bilgiyi sağlayacak olan en önemli kaynak kuşkudur. Matematik bile bizim kuşku alanımızın dışında kalamaz: *"Eskiden bize çok kesin görünmüş olan her şeyden hatta kendiliğinden oldukça açık olan matematiğin göstermelerinden ve ilkelerinden bile kuşkuya düşeceğiz, birçok kişi böyle konular üzerinde usavurmalarında yanılmış olduklarından kuşkuya düşeceğiz."* Descartes'ın felsefe anlayışını özetlediği *Felsefenin ilkeleri*'nin ilk ilkesi şudur: *"Doğruyu aramak için her insanın yaşamında bir defa her şeyi olabildiğince kuşkuya koyması gerekir."* Bu ne demektir? *"Büyük insan olmadan önce çocuk olduk. Usumuzu tam olarak kullanamadığımız bu dönemde duyularımıza kendilerini sunan şeylerle ilgili olarak bazen iyi bazen kötü yargılar verdik. Böylece oluşan pekçok yargı doğrunun bilgisine ulaşmamızı engelliyor ve bize şunu gösteriyor: en küçük bir kesinsizlik izi bulacağımız şeylerden yaşamımızda bir defa kuşkuya düşmedikçe bu şeylerden kurtulabileceğimizi gösteren tek bir belirti yoktur."* Demek ki kuşkuya düşülebilen tüm şeyleri yanlış diye belirlemek ya da daha doğrusu öncelikle doğru diye almamak yararlıdır.

İyi bir skolastik eğitimi görmüş olan Descartes'ın dönemi skolastik düşüncenin henüz etkisini sürdürmekte olduğu bir dönemdir. **Descartes da Bacon gibi skolastik düşünceyi baştan sona düşünce dünyasının dışına çıkarır. Çünkü skolastik düşünce yetersizdir.** *"Onda tartışmaya yol açmayacak çok açık ve çok kesin hiçbir şey yoktur."* Çünkü tasım kalıplarıyla iş gören skolastik düşüncede yöntemli olmak diye bir sorun yoktur. Descartes skolastikleri eleştirirken şunları söyler: *"Onlar okumuş bir adamın bazı şeyleri bilmediğini söylemesinin yakışıksız olduğuna inandılar, düşsel öğretilerini allayıp pullama alışkanlığına uğradılar, öğretilerine giderek kendileri de inandılar ve onu doğru diye pazara sürmekle işlerini bitirdiler."* Doğru bilgiye ulaşmak yolunda Descartes en büyük dayanağımızın özgür seçiş olduğunu düşünür. Bizim *"şeylerin doğruluğu üzerine yargılarımıza hiçbir zaman tek bir sanı bile karıştırmamak"* diye bir tutumumuz olacaksa bunu ancak kuşkuyla sağlayabiliriz.

Kuşku yöntemin temel koşuludur. *"Kuşkugötürür şeylere inanmaktan kaçınmamızı sağlayan, böylece bizi yanılmaktan alıkoyan bir özgür seçişimiz var."* Descartes'a göre insanın başlıca yetkinliği bir özgür seçişe sahip oluşudur. Bu durumda yöntemsiz hiçbir yere varamayız: *"Doğruyu aramayı bırakmak doğruya yöntemsiz ulaşmaya çalışmaktan iyidir."* Felsefe yapmanın birinci koşulu yöntemli düşünmektir. Genel olarak insanların böyle bir kaygısı var mı? *"İnsanlar öylesine kör bir merakın pençesindeler ki çok zaman zihinlerini bilinmedik yollara yöneltirler, oysa o sırada hiçbir köklü umutları yoktur ama yalnızca aradıkları şeyin doğru olup olmadığını denemek isterler."* Descartes yalnız sıradan insanların değil, birçok kimyacının, birçok geometricinin, birçok filozofun da böyle düşündüğüne inanır. Descartes bu insanları bir hazine bulmak tutkusuyla oradan oraya giden, belki yolcunun biri bir yerlerde değerli bir şeyler unutmuştur diye durmadan sağa sola koşturan kişilere benzetir. Evet, düşüncede kuşku son derece önemlidir. Ancak kuşkuyu eylemlerimizi yönetmekte kullanmaya kalktığımız zaman sıkıntıya uğrarız, bunu da unutmamak gerekir.

Yöntem için geçici kurallar

Descartes köktenci filozofların başında gelir. Temele inmek, en sağlam dayanağı bulmak ve her şeyi onun üzerine kurmak onun başlıca kaygısıdır. Öyle ki böylesine sağlam bir temel bulamadığımız zaman her şey havada kalacaktır. Bu temeli bir anda bulmak elbette olacak şey değildir. Descartes felsefesine sağlam bir temel bulmaya çalışırken geçici diyebileceğimiz bazı kurallar koyar. Ancak bu kuralları bizim bugün geçici diye belirlememiz son derece yanlış olur. Sözkonusu dört kural bugün için de doğru düşünmenin anahtarı gibidir. Nedir bu kurallar? **1. doğru olduğunu açık açık görmediğim herhangi bir şeyi doğru diye almamak; 2. ele alacağım sorunu olabildiğince parçalara ayırmak; 3. düşüncemi en basit yani tanınması en kolay şeylerden başlayarak en karmaşık şeylere doğru yöneltmek; 4. her zaman bütünü elden kaçırma tehlikesine karşı saymalar yani tümevarımlar yapmak.** Descartes'ın yönteminde bütünsel bakış ya da bütünü görme çok önemlidir. Bütünü elden kaçırmama da diyebiliriz buna. Bütün önemli olunca parçalar ayrı ayrı önemli olacaktır. Görüldüğü gibi yöntemli çalışmanın özü bütünle parçalar arasındaki ilişkileri doğru olarak saptamaya dayanıyor. Bütünü görmek kadar parçaları görmek ve parçaları görmek kadar bütünü görmek önemlidir.

Duyulur şeylerin doğruluğu ve ussal apaçıklık

Descartes'a göre ne skolastiklerin hatta daha eskilerin yaptığı gibi *yetkeler doğru düşünür* görüşüne bağlanabiliriz ne de duyu deneyleriyle ulaşılan bilgilere güvenebiliriz. İmgelemin ürünlerini de doğru diye alamayız. *"Ama şimdi doğrunun araştırılmasına yönelmekten başka amacımız olmadığına göre önce duyularımıza gelen her şeyden ya da imgelediğimiz şeylerden bazılarının gerçekten dünyada varolup varolmadığından kuşkuya düşeceğiz. Çünkü birçok defa duyularımızın bizi yanılttığını deneyle bildiğimiz için bizi bir kere yanıltmış olsalar bile onlara çokça güvenmek sakınıklığı elden bırakmak olur."* Doğru bilgi

ussal apaçıklıkta kendini gösteren bilgidir. Bu tür bilgileri özellikle matematiğin sağladığı çıkarımlarda buluruz. **Bir bilginin zihnimizde *apaçık* görünmesi önemlidir. Bunun için en basit şeylere, tanınması en kolay şeylere yönelmek gerekir.** *"Bütün yöntemin gizi şurada: her şeyde özenle en mutlak olanı belirlemek!"* Descartes'çı yöntem öncelikle karmaşıktan basite değil basitten karmaşığa yönelir. *"Zor şeylerin daha güzel olduğuna inanmak ölümlülerin ortak yanlışıdır"* der Descartes. Matematik önemlidir ama onda takılıp kalmamak da önemlidir. Amaç doğru bilgiye ulaşmaktır. *"Öğrenilmesi gereken bilimler yalnız aritmetik ve geometridir diyemeyiz ama doğruyu arayan kişi aritmetikteki ve geometrideki göstermelerin kesinliğine eşdeğer bir bilgiye ulaşamadığı bir konuyla uğraşmamalıdır."*

Descartes hıristiyan filozoflarının yaptığı gibi yapmaz, tanrısal açınımın her kişide başka başka olduğunu düşünmez. Tersine, ussallık ya da Descartes'ın deyişiyle "sağduyu" her kişiye eşit ağırlıkta verilmiştir. *Yöntem üzerine konuşma* şöyle başlar: *"Sağduyu dünyanın en iyi paylaştırılmış şeyidir."* Buna göre *"... görüşlerimizdeki çeşitlilik kimilerinin öbürlerinden daha ussal olmasından gelmez, düşüncemizi değişik yollardan götürüyor ve aynı şeyleri düşünmüyor olmamızdan gelir. Çünkü iyi bir zihne sahip olmak yetmez, önemli olan onu iyi kullanmaktır."* Descartes'ın yarım kalmış olan ilk önemli çalışmasının *Usun yönetimi için kurallar* olduğunu anımsayalım. Demek ki ne duyulara ne imgeleme tam olarak güvenebiliriz, güveneceğimiz tek şey usumuzdur. *"Kendi payıma ben hiçbir zaman zihnimin herhangi bir şeyde başkalarının zihninden daha yetkin olabileceğini düşünmedim."* Öyleyse matematik kesinliğe eşdeğer bir kesinliği nasıl elde edebiliriz? Yetkenin görüşlerini hiçe saydık, duyu verilerine ve imgeleme de güvenmiyoruz. Apaçıklığı nasıl yakalayacağız?

Sezgi tümdengelim tümevarım

Doğru bilgiye ulaşmak konusunda öncelikle sezgi'ye bel bağlamamız gerekir. Sezgi zihnin bir anlık işlevidir. Sezgiyle

elde edilen doğru doğrulanması gerekmeyen apaçık bir bilgidir. Doğruluğu apaçık görüldüğü gibi yanlışlığını gösterecek herhangi bir belirti de yoktur. Sezgiyle elde edilen bilginin yanlışla bir ilgisi yoktur. Sezgide zihin kendinde zaten varolan ya da doğuştan varolan bir doğruya yönelir, onu görünür kılar. Sezgi yoluyla zihin basit ve kesin, apaçık ve mutlak bir bilgiye ulaşır. O aynı zamanda bir çıkış noktasıdır, kendisinden türetilebilecek olan, doğal olarak kendinde bulunan bilgileri içerir. *"Sezgiden duyuların sallantılı tanıklığını değil, değersiz bileşimleri işleyen imgelemin aldatıcı yargısını da değil, arı ve dikkatli bir zekanın işi olan bir sunumu, anlaşılmasında hiçbir kuşku bulunmayacak kadar kolay ve seçik bir sunumu anlıyorum."* Bu sunum tümdengelimden daha basit olduğu için daha kesin bir sunumdur. Bizim sezgiyle elde ettiğimiz bilgiler doğuştan fikirlerin ortaya konması anlamındadır.

Descartes tümdengelim ve tümevarım için şunları söyler: *"Bilime varmak için en kesin iki yol bunlardır; zihin yönünden başka bir yol düşünmemeli, bütün öbür yollar kuşkuya açık ve yanıltmaya yatkın yollar olarak bir yana atılmalıdır."* **Doğuştan bilgilerin varlığına inanmak Descartes'ı öncelikle tümevarıma değil de tümdengelime yöneltmiştir. Tümdengelim bir temel bilgiden, kesin bir bilgiden, apaçık bir bilgiden yeni bilgiler çıkarma yoludur.** Sezgi bize kesinliği verir ama baştan sona onunla yetinmeye kalksak bilgide yoksul kalırız. *"Sezgiyle her kişi varolduğunu, düşünmekte olduğunu, bir üçgenin üç kenarı ya da bir kürenin tek bir yüzü olduğunu"* görür, buna benzer şeyleri görür. **Tümdengelim kesinlikle bilinen bazı şeylerden zorunlu olarak bazı bilgileri çıkarma işlevidir.** Sezgi anlık bir zihin işleviyken tümdengelim daha geniş bir zamana yayılmış olan çıkarımlardan oluşur. Bu arada *"Bir şeyin bir şeyden basit tümdengelim yoluyla çıkarımının sezgiyle olduğu"* gerçeğini de unutmamak gerekir. Tümdengelim bir anda olup bitmez. Zihnin belli bir devinimini gerektirir. Tümdengelimde daha genel bir doğrudan daha özel bir doğruya yöneliriz. Bunu bir merdivenin basamaklarını teker teker inmek gibi düşünebiliriz. Bu işlemde halkalar birbirlerine bağlanmaktadırlar. **Descartes tümevarıma büyük bir yer vermez ve onu "sayma" diye adlandı-**

rır. Onu belleğe yardımcı bir işlev olarak düşünebiliriz. Bir bütün üzerinde çalışırken onun tüm ögelerini göz önünde tutmamız ve herhangi bir ögeyi gözden kaçırmamamız bir zorunluluktur. Bu yüzden çobanın koyunlarını sayması gibi bizim de ögeleri saymamız gerekir. Tümevarımın bundan başka bir anlamı yoktur. Gerçekçi Bacon'ın tersine ülkücü Descartes için tümdengelim çok daha önemlidir.

Sağlam temel arayışı ve Cogito

Bir felsefe ortaya koymak özellikle ve öncelikle düşüncelerin güvenle dayanacağı sağlam ve sarsılmaz bir temeli bulmakla olasıdır. Bu temel olmadığı zaman tüm söylenenler havada kalacaktır. Descartes da böyle bir temel aramaya yönelir: işi temelden almak gerekir. Birçok şey biliyorum, ancak bunların ne ölçüde doğru olduğunu ya da doğru mu yanlış mı olduğunu bilemiyorum. Bugüne kadar edindiğim bilgilerin değerini saptayabilmemi sağlayacak bir araç yok elimde. O zaman benim her şeyden kuşkulanmam gerekir. Descartes uzun süre düşünür ve kuşku uyandırmayacak sağlamlıkta hiçbir dayanak bulamaz. Demek ki her şey yanlış diye düşünür. **Her şeyden kuşkuya düşüyorum. Dış dünyanın varlığından kuşkuya düşüyorum. Çevremdeki nesnelerin varlığından kuşkuya düşüyorum. Bana çok açık ve seçik görünen doğrulardan kuşkuya düşüyorum. Kuşkulanamadığım tek şey kalıyor geriye: bu kuşkulanan ben.** Böylece *cogito ergo sum* (düşünüyorum, öyleyse varım) temeline ulaşır Descartes. Bu bize biraz da Aziz Augustinus'un *si fallor sum*'unu (kuşkulanıyorsam varım) düşündürür. *Düşünüyorum* deneyi böylece doğru düşünceye ulaşmak yolunda sağlam bir dayanak olur. Böylece Descartes kuşkugötürmez bir gerçeklik olarak "ben" kavramına ulaşmış olur. Bu "ben" doğuştan fikirlerle donanmış zengin bir ben'dir. Onda başta Tanrı fikri olmak üzere bütün evrensel fikirleri bulabilirim. Bu bakış hıristiyan düşüncesine uymaz, hatta ona iyice ters düşer. Dinci anlayış "Tanrı"dan yola çıkar, giderek ben'e ulaşır. Descartes tam tersi bir yol izler, ben'de Tanrı'yı bulur. Buna yeni zamanlarda "birey"in öne çıkışıyla gelen bir bakış diyebiliriz. Öyleyse şimdi bu ben'in ne olduğunu araştırmak gerekiyor.

Ruh ve beden

Hıristiyan dünyası bedenle ruhu birbirinden ayırmamıştı ve insanı bir beden-ruh bütünü sayıyordu. Descartes bu ulaştığı, araya araya bulduğu ben'i bedenden ayrı tutar. **Descartes'da bir ruh-beden birliğinden sözetmek olası değildir. "Ben" dediğim şey insan ruhsallığının kendisidir. Bu "ben" in bilgisi bende apaçıktır, onun bilgisine doğrudan doğruya ulaşıyorum.** Beden ve ruh ya da cisim ve ruh ya da madde ve ruh ayrı şeylerdir. Beden ve ruh iki ayrı tözdür. Ruhumuz deyim yerindeyse *kendimiz* olan şeydir. **Bedenimiz ruhumuza dokunmakla birlikte ruhumuzdan çok daha başka bir şeydir. Beden mekanik işleyişli bir yapıdır, bir makinedir.** Bu iki ayrı töz ancak bir noktada, beyindeki *kozalaksı bez*'de birbirine kavuşur. *"Size diyeceğim ki Tanrı bu makineye ussal bir ruh verince ona başlıca yerini de beyinde verecektir."* Descartes bu ruh ve beden kavuşmasını bir takım fizyolojik gerekçeler göstererek açıklamaya çalışır. Böylece Descartes kökü Aristoteles gerçekçiliğine dayanan ve XIX. yüzyılda deneysel ruhbilimin bize göstereceği bir gerçeği, *ruhsal olgular bedensel süreçlerin bir uzantısıdır* gerçeğini göremez.

ÖZNE VE NESNE

Ben'in özellikleri

"Ben" birbirleriyle ilişkiler içine girebilen yetilerle donanmış bir yapıdır, bu yetilerin ayrı ayrı işlevleri vardır. Bilgiye ulaşmak bu yetilerle olur. Anlık'ı en üstte duran yani en belirleyici yeti diye düşünebiliriz. Bilgi edinme yolunda en yetkili yargıç anlıktır. *"Anlıktan önce olan hiçbir şeyi tanıyamayız"* der Descartes. O bilgi değerlendirmede son noktadır ya da ilk belirleyicidir. En ağır iş onun işidir. Onun sağlam yargılara varabilmek için kendinden başka bir şeye gereksinimi yoktur. O öbür yetilerin yanlışlarını düzeltir ama onun yanlışlarını düzeltecek daha üst bir yeti yoktur. **Anlığa yardımcı iki yeti daha vardır: imgelem ve duyular.**

Bunların yanına bir de bellek'i koyabiliriz. Bunlar anlığın işini kolaylaştırırlar. *"Doğruluk ve yanlışlık yalnızca anlıktadır, ama kökleri çoklukla öbür ikisindedir."* Sezgiden ve çıkarımlardan anlık sorumludur. İmgelem adı üstünde imge oluşturma yetisidir. Belleğe saklama yetisi diyebiliriz. Descartes zaman zaman imgelemi ve belleği aynı anlamda kullanır. Descartes imgelem ve duyular karşısında güvenli değildir, bunlar beni yanıltabilirler diye düşünür: *"...duyuların bize öğretir göründüğü bütün şeyleri korkusuzca benimsemeyi düşünmüyorum gerçekte, ama onların tümünü genel olarak kuşkuyla karşılamak gerektiğini de düşünmüyorum."*

Fikirler

Ben'imi gözlemlediğimde şunu görüyorum: bende iki türlü fikir var: biri dış dünya nesnelerinin bendeki imgesi gibi olanlar, öbürü dış dünyada karşılığı bulunmayanlar yani benle birlikte dünyaya gelmiş olanlar. *"Bu fikirlerin bazıları benle doğmuşa, öbürleri yabancı ve benim tarafımdan kurulmuşa benzerler."* Yabancı fikirleri bana doğa sunmuştur. Bu dıştan gelen yabancı fikirler benim istemime bağlı değillerdir: ben istesem de istemesem de doğa onları bana verir. Doğal ışığın bana verdiği şeyler değildir onlar. Onlar karşısında hep kuşkuluyum, çünkü onların doğru olduğunu doğa söylüyor bana. Oysa doğal ışığın sundukları karşısında hiç kuşku duymam. Ancak dıştan gelen fikirlerin de yoktan varolduğunu söyleyemem, çünkü yoktan hiçbir şey varolmaz *(ex nihilo nihil fit)*. **Bende doğuştan fikirler ve edinilmiş fikirler olduğu gibi imgelemsel fikirler de var: dokuz başlı kırmızı kuyruklu bir canavar düşündüğümde ya da daha kolayından bir geometrik biçim tasarladığımda imgelemsel bir fikir oluşturmuş olurum.** Demek ki "ben" i bir fikirler ortamı olarak belirleyebilirim. Ondaki fikirlerin en yetkini Tanrı fikridir. Descartes eskiler gibi yapmaz, Tanrı'dan ben'e inmez, ben'de Tanrı'yı bulur. "Ben"in penceresinden baktığımızda önce Tanrı'yı görürüz. *"Kendimizden çıkmaksızın Tanrı'yı bu dünyanın şeylerini tanıyışımızdan daha kolay tanıyabiliriz."* Ben *kuşkulanan varlık yani yetkin olmayan varlık* kendimde yetkin bir varlığın

yani Tanrı'nın fikrine ulaşırım. Bu ussal bir yönelimin sonucudur. Böylece sonsuz, ölümsüz, devinimsiz, bağımsız bir varlığın var olduğunu göstermiş olurum. Onun varlığı doğrudan yetkinliğinin kanıtıdır. Yetkin varlık beni kandırmak istemeyecektir: ona sonuna kadar güvenirim. Böylece düşüncelerimin sağlam temeli Tanrı'nın bana sağladığı güvencede anlatımını bulur.

Nesnenin yapısı

Tüm maddesel oluşumları devinimle açıklayan Descartes boşluksuz bir evren düşünür, bir tür imgelemsel uzamdır bu, gözlemin değil düşüncenin bir ürünüdür. Böylece Descartes uzamı maddenin özü olarak belirler. Böylece Descartes'da bilimin temelini mekanik oluşturur: tıkır tıkır işleyen mekanik bir dünyadır bu. Demek ki iki töz vardır: düşünen öz ve uzamsal madde. Bir şey ruh değilse maddedir, madde değilse ruhtur. **Nesneler dünyası boşluk bırakmadan yerleşmiş şeylerin dünyasıdır.** Bu şeyler duyu organlarımızı sürekli etkilerler. Dış dünya fikirlerini bu etkilenmeyle elde ederiz. Descartes için doğuştan fikirler birinci planda önemliydi, ancak o bu doğuştan fikirlerle yetinmez, dış dünyadan gelen edinilmiş fikirleri de varsayar. **Dış dünyanın nesneleri ölçülebilir şeylerdir, bu yüzden bunlar bilim için önemlidir. Burada filozofun her şeyi geometriye indirgeme eğilimini buluruz.** *"Cismin doğasını ağırlık, süre, renk vb kurmaz, yalnızca uzam kurar."* Cisim bizim için ancak uzamıyla anlaşılabilir: *"Cisimsel töz, uzamı olmadan aydınlık biçimde kavranamaz."*

Ruh ne kadar bölünemez bir şeyse cisim o kadar bölünebilir bir şeydir. *"Bölünmeyen hiçbir atom ya da küçük cisim yoktur."* Tüm evren aynı maddeden yapılmıştır. Tek madde vardır, onun da özü uzamdır. Maddeyi uzamlılığıyla kavrayabiliriz. Uzam da geometriye indirgenebilen bir şeydir. Bu durumda bilim nesneyi geometrik konumu içinde kavramaya çalışır. Bilimsel yöneliş yalnızca karşılaştırmalar yaparak ölçmeye ve ölçmeler yaparak karşılaştırmaya dayanan bir çabadır. Maddeler dünyası bizim yalnızca bilim adına yöneldiğimiz bir alan değil aynı zamanda hazları ve acıları da yaşadığımız

bir alandır. Hazlar ve acılar maddenin kendisinden değil benim ruhumun özelliklerinden gelir. Demek ki bağımlı olduğum ve beni çevreleyen nesneler dünyası benim için hem bir bilgilenme ortamıdır hem de bir haz ve acı ortamıdır. Ateşin bende acı uyandırması bedenimin yapısıyla ilgilidir, yoksa ateşte acı verici bir özellik düşünmek olası değildir.

Düşüncede büyük devrim

Descartes felsefesi büyük bir etki gücü oluşturdu. Bu felsefeyi modern düşüncenin başlatıcısı olarak görmek yanlış olmaz. Onun açtığı yoldan çok önemli düşünce dizgeleri geldi, hatta birbirine ters düşen felsefeler ondan büyük ölçüde beslendiler. Onun en önemli izleyicileri Spinoza ve Leibniz oldu. Bu filozofların Descartes'ı olduğu gibi benimsediklerini düşünmek yanlış olur. Ama onlar bir yandan Descartes'a dayanırken bir yandan da Descartes'ın eleştiricileri oldular. Berkeley ülkücülüğünde de Kant'ın usçuluğunda da Descartes'dan bir şeyler vardır. Hatta sezgici anlayışı içinde Bergson ondan çok şey taşımaktadır. Belki de bilim kavrayışıyla ve özellikle bilime olan bağlılığıyla Descartes en çok olumculuğun büyük filozofu Auguste Comte'u etkilemiştir. XVIII. yüzyılın aydınlanma düşünürleri bile bir yandan Locke geleneğine bağlanırken bir yandan da Descartes'ın usçu bakış açısına bağlanmışlardır. Emile Bréhier pek haklı olarak onun felsefesinde özgül olarak herhangi bir hıristiyan ve katolik dogmasından iz bulunmadığını söyler. Félicien Challaye'in şu sözü ilginçtir: *"Ne olursa olsun doğruyu aramak yolunda usunu özgürce kullanan her kişi özgür düşüncenin bu dahi havarisinin bir çömezi olarak düşünülebilir."* Descartes'ı en katı biçimde eleştiren Pascal bile, onun izinde felsefeye yönelen ama dinci bir felsefe anlayışı geliştiren Malebranche bile onun bir ardılı olarak değerlendirilir.

DESCARTES'A KARŞI PASCAL

Blaise Pascal 1623'de Clermont-Ferrand'da doğdu. 1662'de Paris'de öldü. Çok erken gelişmiş bir kişiydi. On bir yaşında sesler üzerine bir inceleme yazdı. On iki yaşında Eukleides'in birinci kitabının

otuz ikinci önermesini kendi kendine buldu. On dokuz yaşında babasının işine yardımcı olur düşüncesiyle hesap makinesini yaptı. 1646'da güçlü bir tarikat oluşturan Jansenius'çuların toplaştığı Port-Royal'le yakınlık kurdu. O yıl boşluk üzerine ilk deneylerini yaptı. İnançlıydı ama dünyadan kopmuş biri değildi. Dinci Pascal bir yandan da salonlarda görülüyor, kumar oynuyor, kadınlarla ilişkiler kuruyordu. O sırada matematik çalışmalarını yoğunlaştırdı: sonsuzküçük üzerinde ve olumsallık hesapları üzerinde çalışıyordu. Kumardan ve kadınlardan yorulunca tümüyle dine yöneldi, Port-Royal-des-Champs'a çekildi, Jansenius'çularla Cizvitler arasındaki çekişmeye katıldı. Bir süre sonra matematik çalışmalarını da bıraktı, tam bir din adamı olarak yaşamını sürdürdü. O bir dizge filozofu değildi, hatta bir filozof da değildi, inançlı bir düşünürdü.

Port-Royal'in üyeleri büyük ölçüde Descartes'ın etkisi altındaydılar, onun *Yöntem üzerine konuşma*'sını mantık anlayışlarının temeline yerleştirmişlerdi. Pascal *bilimleri gereğinden çok derinleştiren* Descartes'a karşıydı, onu *"yararsız ve kesinliksiz Descartes"* diye nitelendiriyordu. Pascal *Pensées*'sinde (Düşünceler) baştan sona Descartes'çı anlayışa karşı çıktı. 1670'de dostlarının yayımladığı bu kitap onun dağınık notlarından oluşuyordu, dostları onu bir düzene koymuşlardı. **Pascal Descartes usçuluğunun inanç için zararlı olduğunu düşünüyordu. O usun gönülle dengelenmesi gerektiğini savunuyor, salt usçuluğun insanı olumsuz etkileyeceğine inanıyordu.** Pascal *Düşünceler*'in en başında şunları söyler: *"İnsan tüm doğayı yüce ve dolgun büyüklüğünde gözlemlemeli ve bakışını çevresindeki aşağı nesnelerden uzaklaştırmalıdır."* O eski pagan ahlakçılarının tersine insanın güçsüzlüğüne inanır: *"Doğada insan nedir? Sonsuzluk karşısında bir hiçliktir, hiçlik karşısında bir bütünlüktür, hiçbir şeyle her şey arasında bir orta yerdir."* Bu yüzden şeyleri kavramaya çalışanların sonsuza yönelmesi gerekir. *"Ne olduğumuzu bilelim: herhangi bir şeyiz, her şey değiliz."* Bu ortada yer alan insanın uçları tanıması olanaksızdır: *"Ne aşırı sıcağı ne aşırı soğuğu duyabiliriz. Aşırı nitelikler bizim düşmanımızdır, onlar bizim için duyulur şeyler değillerdir: biz onları duymayız, onlardan acı çekeriz."*

Doğada şeyleri birbirlerine göre tanımak gerekir: ateş havasız yanmaz, bu yüzden havayı ateşle ve ateşi havayla tanımak zorundayız. Bizim şeyleri tanımaktaki yetersizliğimiz bir ruhtan ve bir bedenden yapılmış olmamızdan gelir. Bu yüzden insan sürekli olarak yanılmalara açık bir varlıktır. Ona gerçek anlamda doğruyu gösterebilecek hiçbir şey yoktur. *"Böylece insan yaşamı sürekli bir yanılsamadan başka bir şey değildir: insanlar birbirlerini aldatırlar ve birbirlerini överler."* Ve gerçekte bütün insanlar birbirlerinden nefret ederler. Çünkü insan rengini belli etmeyen bir varlıktır, kendisi karşısında da başkaları karşısında da yalancı ve ikiyüzlüdür. Kendisine doğruların söylenmesini istemez, başkalarına doğruları söylemekten kaçınır. Buna göre insan zayıflığını anladığı ölçüde insandır. *"İnsanın büyüklüğü kendi yoksunluğunu anlamasıyla büyüktür. Bir ağaç kendi yoksunluğunu anlamaz."* Pascal bu görüşleriyle XX. yüzyılın en önemli düşünce akımlarından biri olan varoluşçuluğun kurucusu oldu. Bununla birlikte bu akımın köklerini daha eskide arayıp Sokrates'e kadar dayandıranlar da vardır.

MALEBRANCHE

Descartes'ın izinde bir başka dinci filozof Malebranche'dır. Félicien Challaye Fontenelle'den bize şu bilgiyi taşır: *"1664'de bir gün yirmi altı yaşında bir papaz Saint-Jacques sokağından geçerken bir kitapçı dükkanına girdi, orada yeni yayımlanmış bir kitabın sayfalarını karıştırdı. Bu kitap René Descartes'ın* İnsan incelemesi'*ydi, ekinde de* Ceninin oluşumu üzerine inceleme *vardı. Kitap ilgisini çekti, kitabı satın aldı, çabuk çabuk okudu, öylesine etkilendi ki yüreği küt küt vuruyor, bu yüzden okumaya ara vermek zorunda kalıyordu"*. Bu genç papazın adı Nicolas de Malebranche'dı. Malebranche Paris'de yaşadı (1638-1715). Sorbonne'da dinbilim okudu, 1660'da Oratoire tarikatına girdi. 1664'de papaz oldu. Felsefe dışında fizikle ve geometriyle ilgilendi. Deyim yerindeyse engebesiz bir yaşam sürdü. 1687'de Bossuet ve Arnauld'yla dinsel bir konuda tartışmaya girdi. Daha sonra kendisini tanrıtanımazlıkla suçlayan Cizvitlerle takıştı. **O epeyce geç bir zamanda *"din gerçek fel-***

***sefedir"* diyebilen bir düşünür oldu.** Tanrıyı sınırsız varlık olarak tanımladı, Tanrı sonsuz ve evrenseldi. Malebranche Descartes'ın fiziğiyle Aziz Augustinus'un metafiziğini bağdaştırmaya çalıştı. Yaratıcı Tanrı fikrini benimseyerek Spinoza çizgisinden çok uzak bir anlayış geliştirdi.

Felsefeye yeni bir kavrayış, *aranedencilik* kavrayışı onunla gelmiştir. Buna göre Malebranche dünyada gerçek nedenlerin değil de gerçek nedenlere bağlı ikincil nedenlerin etkin olduğunu öne sürdü. Dünyanın gerçekliği Tanrı'dadır. İnsan her şeyi Tanrı'da tanıyabilir. İnsan usuyla Tanrı'nın Kelam'ı tek bir şeydir. Biz maddi şeylerin örneklerini Tanrı'da varoldukları biçimde tanıyabiliriz. Tüm şeyler, bu arada duyulur şeyler de üst dünyada varolan fikirlerden giderek tanınabilirler. Bu düşünülür fikirler Tanrı'nın özünü oluştururlar. Kendinde bu fikirler olmasaydı Tanrı hiçbir şeyi yaratamazdı. Tanrı istemi her şeyde belirleyicidir. Cisimlere devinimini veren de bu istemdir. Tanrı tek evrensel nedendir, tek gerçek nedendir. Malebranche'ın başlıca yapıtları şunlardır: *De la recherche de la vérité* (Doğrunun araştırılması üzerine) [1675], *Méditations chrétiennes* (Hıristiyanca düşünceler) [1683], *Entretiens sur la métaphysique et la religion* (Metafizik ve din üzerine görüşmeler) [1688].

ONUNCU BÖLÜM

DESCARTES'IN İKİ ARDILI: SPINOZA VE LEIBNIZ

SPINOZA: AYKIRI BİR FİLOZOF

XVII. yüzyıl Descartes'la olduğu kadar onun iki ardılıyla, Spinoza ve Leibniz'le de önemlidir. Bu yüzyılı büyük dizgeler yüzyılı olarak belirlersek, bu büyük dizgelerin bu üç filozofla ilgili olduğunu da söylememiz gerekir. Elbette Descartes'ın ardıllarını anlamaya çalışırken onları çığır açan bu felsefeyi tam bir bağlılıkla izlemiş filozoflar olarak göremeyiz. Tersine, onlar aynı zamanda birer Descartes eleştiricisidirler. Bununla birlikte onlar da Descartes gibi usçu bir çizgi izlemişlerdir ve kendilerine bir yön bulmaya çalışırken Descartes'dan büyük ölçüde etkilenmişlerdir, bu etkilenme içinde kendi özgün felsefelerini oluşturmuşlardır. O dönem Descartes'çılığın dinci baskılara karşın düşünceye egemen olduğu bir dönemdir. Descartes'çılık birçok düşüncenin bileşimine çok değişik biçimlerde girmiştir. Ayrıntılara dikkat ettiğimiz zaman Descartes'la ardılları arasında büyük ayrılıkların hatta karşıtlıkların olduğunu göreceğiz. Örneğin Malebranche Descartes'dan yola çıkarak tam anlamında dinci bir felsefe kurabilmişti. Gene de bu durum onu ve öbürlerini Descartes'çı diye nitelendirmemizi engellemiyor.

Spinoza kimdir?

Baruch Spinoza kurulu düzene ayak uydurmak istememiş bir düşünce adamıdır. O görüşleriyle inançlı çevreleri her zaman rahatsız etti. İnsanlar onu bir tanrıtanımaz olarak gördüler. Oysa o bu tanrıtanımaz sıfatını kesinlikle üstüne almak istemiyordu. Ne var ki onun Tanrı'sı tektanrılı dinlerin Tanrı'sına benzemiyordu. Belki tek benzerlik "tek Tanrı" olmakla sınırlıydı. **Spinoza'da Tanrı doğa yasalarının tümünü belirleyen güç gibi bir şeydi ya da daha doğrusu doğa yasalarının tümüydü. Amacı olmayan, bir takım sonuç'la-**

rı gerçekleştirmeye yönelmeyen bir Tanrı'dır bu, çünkü Spinoza'ya göre Tanrı'nın bir amaca yönelmesi onda bir eksikliğin bulunması demektir. Tanrı'da herhangi bir özgür seçiş bulmak onu yanlış anlamaktır. Bu durumda Spinoza kesin belirlenimci anlayışı içinde "raslantı", "olumsallık", "özgürlük" kavramlarını felsefesinin dışına çıkarmıştır. Bu ilginç filozof felsefesinin bu temel özelliği yüzünden toplum yaşamından dışlandı, sonsuz sıkıntılara düştü, yapayalnız yaşadı.

Felsefesiyle yahudi inancının oldukça uzağına düşmüş olan Baruch Spinoza'yı iyi tanıyan Colerus adlı bir düşünce adamı onun orta boylu, yüz çizgileri düzgün, esmer tenli, kara saçlı, uzun kirpikli olduğunu, bu görünümüyle eksiksiz bir yahudi portresi çizdiğini yazar. Baruch Spinoza 24 kasım 1632'de Amsterdam'da doğdu. Bir tüccarın oğluydu. Descartes'ın Fransa'dan daha doğrusu katolik din adamlarının hışmından kaçıp Hollanda'ya sığınmaya gittiği zamanlarda, XVII. yüzyılın sonlarında Engizisyon'dan kaçan portekizli Yahudilerin bir kolu da Hollanda'ya ulaşmıştı. Spinoza bu göçmen Yahudilerin soyundandır. Bunlar Hollanda Yahudilerine benzemiyorlardı: hemen tümü "Maran" denen dönmelerdi. 1492'de Ferdinand'ın fermanıyla yani baskı altında katolik yapılmışlardı ama gönüllerinde yahudiydiler. Dinlerini öğrenmeleri yasak edildiği için kutsal metinlerle ilgili pek bir şey bilmedikleri gibi ibranice de bilmiyorlardı.

André Cresson *Spinoza* adlı kitabında şöyle der: *"Yahudilerin İberik yarımadasındaki yaşamı Araplar ülkeye egemen oldukları sürece hiç de kötü değildi; Mağriplilerin tahtının son kalesi Granada katolik krallarının ellerine düşünce (1492) çok şey değişti. Ferdinand'ın bir fermanı İspanya Yahudilerini kovdu: üç yüz bin Yahudi yarımadadan ayrıldı. Bunların bir bölümü İtalya'ya gitti, Cenova onları içeri sokmadı, Napoli buyur etti, ama veba bu insanları kasıp kavurdu; Venedik, Floransa, Ferrara onlara kucak açtı. Bir kol da Afrika kıyılarına gitti, orada yerliler onları ya kılıçtan geçirdiler ya da köleleştirdiler; daha şanslı olan bazıları Doğu'da Türklere ulaştılar, burada onların yaşamı çok daha rahat oldu."* Sürgünlerden bazıları Portekiz'e dönmek isterler ama varmalarıyla kaçmaları bir olur. Fransa ve İngiltere de on-

ları istemez. Hollanda Yahudiler için en uygun ortamdır. Bu insanlar Hollanda'da çok iyi karşılanırlar. Yalnızca Hollandalılardan kız almaları kesinlikle yasaktır. Yahudiler bu ülkeye yerleşince Amsterdam'da iki sinagog çevresi oluşur: biri *aşkenazim* denen yani Avrupa'nın ortasından ve doğusundan gelen Yahudiler için, öbürü *sefardim* denen ispanyol-portekizli Yahudiler için. Bu çevreler kısa sürede zengin çevreleri olur ve seçkin insanlar yetiştirir. Bu arada din adamları din kurallarının sıkı sıkıya uygulanmasını öngörürler, gerektiği zaman aforoz etme yöntemini çekinmeden çalıştırırlar.

Ailenin önderi Baruch Michael de Spinoza Portekiz'den kaçmış, Nantes'da bir süre tutuklu kalmış, oradan Amsterdam'a geçmişti. Amsterdam'da cemaatin başkanı oldu. Oğlu Michel, Keter Thora adlı *sefardim*'ler okulunun yöneticiliğini yaptı. Michel iki defa evlendi, ilk evliliğinden iki kızı oldu: Rebecca ve Miriam, ikinci evliliğinden de bir oğlu oldu: ailenin adını ölümsüzleştirecek olan Baruch. Küçük Baruh önce cemaatin okulu olan Keter Thora'ya gitti, bu okulda ibranice öğrendi, kutsal metinleri, Talmud'u ve Kabala'yı okudu. İncil'le de ilgilendi. Babası ona ispanyolcayı ve portekizceyi öğretti. O bu arada latince ve fransızca da öğrendi. Dinle büyük bir yakınlığı yoktu. Talmud ona özellikle pek anlamsız geliyordu. Yumuşak ve hoşgörülü bir kişiydi, aşkın duygusallıklardan ve onunla ilgili kaskatı kurallardan çok sevgiye inanıyordu. Hollanda o dönemde inanç özgürlüğü konusunda öbür avrupa ülkelerinden daha ileriydi. Resmi mezhep Calvin'cilikti. Şu söz o dönem Hollanda'sının durumunu pek güzel anlatır: *"Hollanda'da Şeytan bile istese bir mezhep kurabilir."* O zamanlar Holanda Descartes'çılığın en çok tutulduğu ülkedir. Özellikle Utrecht üniversitesinde Descartes felsefesi büyük ölçüde etkindir. Ülkenin refah düzeyi de öbür Avrupa ülkelerine göre oldukça yüksektir. Hollanda'da sermayenin gücü uluslararası boyutlarda göz kamaştıran bir genişlik kazanmıştır: Amsterdam Bankası dünyanın birçok yerinde iş yapmaktadır. Ancak o dönem Hollanda'sının bir özgürlükler cenneti olmadığı da kesindir.

Yoldan çıkan düşünce adamı

Spinoza küçük yaştan bilime ve felsefeye olan merakıyla yakınlarının ilgisini çekti. Onun yetişmesinde hekim Van den Enden'in büyük katkısı oldu. Spinoza bu çok sevilen ve sayılan bilim adamından fizik ve geometri öğrendi, ayrıca onun yardımıyla Descartes felsefesinin inceliklerini tanıdı. Bu arada Van den Enden'in kızına aşık oldu. Genç kızın başkasını sevdiğini öğrenince çok acı çekti. Spinoza'nın yaşamöyküsünü yazan rahip Colerus şöyle der: *"Descartes'ın yapıtları eline geçince onları yutar gibi okudu. Daha sonra sık sık felsefe alanında tüm bildiğini bu yapıtlardan öğrendiğini söylemiştir."* Van den Enden Rönesans'da yayılmaya başlamış bir inanca bağlıydı, bu inancın üyeleri Tanrı'nın dışında herhangi bir şeyin bulunmadığına inanıyorlardı. Spinoza bu inançtan çok etkilendi. Böylece Van den Enden'le tanışması yaşamında bir dönüm noktası oldu. Van den Enden onu ayrıca Giordano Bruno'nun fikirleriyle tanıştırdı. Spinoza, Bruno'nun *Della causa principo ed una*'sını (Neden ilke ve teklik üzerine) okudu, ona hayran oldu, ayrıca onda geliştireceği felsefenin ana çizgilerini buldu: Tanrı ve Dünya tek bir varlıktır, Tanrı Dünya'dan ayrı değildir, Tanrı Dünya'nın içkin nedenidir. Bu aykırı yanıyla birilerinin dikkatini çeken Spinoza bir gün bir bağnazın bıçaklı saldırısına uğradı, bereket bıçak yalnızca hırkasını yırttı. Bir haham şöyle diyordu: *"Bu adam bizim çevremizden tümüyle kovulsun! Kimse onunla alışveriş yapmasın, kimse onunla aynı çatı altında bulunmasın! Gece de lanetlensin, gündüz de lanetlensin..."*

Özgürlüğe tutkunluğu Spinoza'yı zor durumda bıraktı. Spinoza savunma adına bir muhtıra kaleme aldı, bu metin yazık ki yitip gitmiştir. Onunla ilgili suçlamalar Amsterdam yöneticilerinin kulağına kadar gitti. Spinoza tehlikeli bir insandı, yıkıcı fikirleri vardı, kentteki varlığıyla insanları kışkırtabilir, karışıklıklara yol açabilirdi. Amsterdam'lı yöneticiler onu birkaç ay sürgüne gönderdiler (27 şubat 1656). Birçok kaynakta bu olay Amsterdam sinagogunun "korkunç sapkınlık" gerekçesiyle uyguladığı bir aforoz olarak geçer. Oysa André Cresson'un yazdığı gibi bu sivil makamlarca uygulanan bir cezadır. Emile Bréhier de konunun sinagogla bir ilgisi olmadığını belirtir. Spinoza bu sürgünü

bir yalnız kalma fırsatı olarak değerlendirdi. O Amsterdam'dan ayrıldığı sırada bir başka sapkın olan ressam Rembrandt da sürgüne gidiyordu. Spinoza Amsterdam yakınlarında Ouwekerk'e çekildi. Annesi ve babası az ötesindeki mezarlıkta yatıyordu. Yirmi dört yaşındaydı Spinoza. Ailede bir miras sorunu vardı. O kendisine kalan her şeyi kızkardeşlerine bağışladı. Artık onu dünyaya kaba bağlarla bağlayan hiçbir şey yoktu. Artık ailesi yoktu ama sadık dostları vardı. En iyi dostlarından biri o son soluğunu verirken yanında olan Louis Meyer'di. Jean Rieuwertz de çok yakın dostuydu, bu kişi ilerde onun kitaplarını yayımlayacaktır. Spinoza bu küçük yerleşim yerinde "Kolejli" denen ve daha çok İncil'i yorumlayan bir toplulukla yakınlık kurdu. O kendini daha çok hıristiyan inancına yakın duyuyordu.

Bir yalnız adam

Spinoza bundan böyle dış dünyaya kapısını sıkı sıkı kapamış, tam tamına kendi dünyasına kapanmıştır: yalnızlığı ve yoksulluğu seçmiştir. Yaşamını sürdürebilmek için gözlük camı parlatmayı öğrenir ve ölene kadar da bu işini sürdürür. O bundan böyle Leyden'de ve La Haye'de tek göz odalarda yaşayan yapayalnız bir kişidir. 1663'de *Renati des Cartes principiorum philosophiae*'yi (Descartes felsefesinin ilkeleri) yayımlayınca felsefe dünyasının ilgisini çeker. Bu arada özgürlüğüne son derece düşkün olan Spinoza, Louis XIV'ün önerdiği ödeneği ve Palatina seçicisinin Heidelberg üniversitesinde kürsü önerisini geri çevirir. Bu arada belki de yanlış bir iş yapar: Louis XIV'ün orduları Hollanda'ya girince Condé prensinin kendisine yaptığı *barış elçisi olma* önerisine olumlu yanıt verir. Ancak Hollandalılar onu "yahudi ajan" diye lanetlerler ve o kötü sondan kıl payı kurtulur. 1676'da Leibniz onu birkaç defa ziyaret eder, ama nedense daha sonra bu ziyaretleri yapmadığını söyler. Spinoza'nın varlığı yoksunluklarla örülmüş bu dalgalı yaşama uzun süre dayanamayacaktır: kimsenin adamı olmayı istememiş, hiçbir kesimin hiçbir cemaatin içinde yer almamış, hiçbir zaman çıkar kollamamış olan bu onurlu filozofun son derece kırılgan ve dayanıksız bir bedeni vardır. Verem, parasızlık, yalnızlık, düşmanlıklar bu düşünce ve özgürlük tutkunu insanı yer bitirir. Spino-

za kalan elyazmalarını yakmasını bir dostundan isteyerek 1677'nin 20 şubatında gözlerini dünyaya kapar.

Çalışkan bir bilge kişi

Spinoza'yı çok iyi tanıyan ve onun yaşamöyküsünü kaleme almış olan rahip Colerus'a göre filozof vaktinin büyük bir bölümünü evinde geçirirmiş. Yorulduğu zaman aşağıya iner, öbür kiracılarla sohbet edermiş: genelde konuşmalar gündelik konular çerçevesini pek aşmazmış. Filozof dinlenmek için bazen de piposunu tüttürürmüş. Parayı hiç sevmez, hatta paradan nefret edermiş: yaşamını sürdürebilmesi için gereken harcamayı yapabilecek kadar parası oldu mu mutlu olurmuş. Ahlak anlayışını yaşamında sıkı sıkıya uygular, tutkularına egemen olmayı bilirmiş. Ne büyük acılar çeker ne de büyük sevinçler yaşarmış. Çok zaman gününü bir tas sütlü çorbayla geçirirmiş, bazen üzümlü kurabiye yermiş, para bulursa bir bardak da bira içermiş. Bu yoğun çalışma düzeni içinde Spinoza Descartes'la ilgili adını andığımız ilk kitabından sonra 1670'de *Tractatus Theologico-politicus* (Dinbilim siyaset incelemesi) adlı yapıtını verdi. Bu yapıt öyle bir gürültü kopardı ki filozof bundan böyle kitap yayımlamama kararı aldı. En önemli yapıtı *Ethica* (Ahlak) [1660-1675] da içinde, bazı kitapları ölümünden sonra yayımlanmıştır. Bu yapıtların başlıcaları şunlardır: 1660'da yazdığı *Tractatus de Deo et Homine Eiusque Felicitate* (Tanrı, insan ve insanın mutluluğu üzerine inceleme), 1675-1677 arasında yazdığı *Tractatus Politicus* (Siyaset incelemesi), 1662'den önce kaleme aldığı *Tractatus de Intellectus Emandatione* (Anlığın düzeltilmesi üzerine inceleme). Ancak Spinoza her zaman *Ethica*'sıyla anılır. Bu kitap yazarın kullandığı geometrik anlatım özellikleri nedeniyle anlaşılması çok zor bir kitaptır: okuyucuyu yorar ve açmazda bırakır, tanımlamalarıyla, önermeleriyle, göstermeleriyle sanki bir bilmece kitabıdır. Leibniz şunları söylemiştir: *"Spinoza hiçbir zaman gösterme sanatının büyük bir ustası olarak görünmüyor. Bu yazarın zihni çok karışık ve işkenceci görünüyor. O aydınlık ve doğal yola pek az giriyor, sarp yolları ve uzun dolambaçları seviyor, göstermelerinin çoğu aydınlatacak yerde şaşkınlığa düşürüyor."*

DÜŞÜNCE DÜNYASI

Eski anlayışların karşısında

André Cresson'un belirttiği gibi, Spinoza'nın felsefesini temellendirmeye başladığı dönemde başlıca iki felsefe anlayışı yürürlükteydi. Biri Ortaçağ'dan kopup gelen yahudi-hıristiyan geleneği, öbürü Descartes felsefesi. Yahudi-hıristiyan geleneği "Açınım" ya da "Kayra" üzerine temellenir: Tanrı kendi bilgisinden küçük bir bölümü insana sunmuştur. Yahudiler için bu açılma Sina dağında Musa aracılığıyla gerçekleşmiştir, aynı zamanda öbür peygamberlere de bir takım bilgiler gelmiştir. Hıristiyanlar içinse aracı İsa'dır. Kutsal metinler doğrudan Tanrı'dan gelen bildirilerdir. Bunlara inanmanın bir ölçütü var mı? Bunlara bağsız koşulsuz inanmak gerekir, bunları her türlü kuşkunun dışında tutmak gerekir. Aziz Augustinus kuşkudan yola çıkarak kuşkuyu kaldırmaya çalışmış, bize kuşkulanmamız için hiçbir neden olmadığını bildirmişti. Bilgi doğrudan Tanrı'dan yani en yetkin varlıktan geldiğine göre ondan kuşkuya düşmek saçma olurdu. Daha sonra Aziz Anselmus inancı usla aydınlatmanın uygun olduğunu söyledi ama bu arada usu aşan pekçok doğru olduğunu da unutmamak gerektiğini bildiriyordu.

Descartes daha değişik bir bakış geliştirmiş, neredeyse Tanrı'yı "ben" fikrinden türetmişti. Üç tür töz belirlemiş, tanrısal tözü maddesel ve ruhsal tözlerin üstünde tutmuştu. Tanrısal töz tümüyle maddedışıydı, yaratıcı güçtü, anlıktan ve istemden oluşmuştu. Maddesel dünya tümüyle mekanik bir işleyiş içindeydi. Buna göre insan varlığı ikili bir yapı ortaya koyuyordu: bedenimiz ruhumuzdan ve ruhumuz bedenimizden ayrıydı, bunlar ancak küçük bir noktada birbirlerine kavuşuyorlardı ya da daha doğrusu dokunuşuyorlardı. Spinoza'nın görüşleri bu iki görüşle de yani yahudi-hıristiyan anlayışıyla da Descartes'çılıkla da bağdaşmıyordu. Spinoza *Tractatus Theologico-politicus*'unda yahudi inancından da hıristiyan bakış açısından da açık açık ayrılır. Filozof her şeyden önce kutsal metinlerin bir gerçeği karşılayıp karşılamadığı konusunda kuşkuludur. Kaldı ki bu metinler kendi aralarında da çelişirler. Spinoza elbette Descartes'a çok daha yakındır: felsefeyi matematik üzerine temellendirmek en doğrusu olacaktır.

Maddeyi temel alan felsefe

Spinoza felsefesinin ana çizgilerini ortaya koymadan önce onunla ilgili bazı temel kavramların tanımlamalarını yapmak uygun olacaktır. Spinoza'nın bazı terimlere verdiği özel anlamları bilirsek onun düşüncesini kavramakta çok güçlük çekmeyiz. *Ethica*'dan yararlanarak bu felsefenin temel kavramlarını kısaca görelim. *Kendinin nedeni olan şey*'den özü varoluşunu saran şeyi anlamak gerekir. *Töz*'den kendinde kendiyle kavranılabilir olanı anlamak gerekir, bir başka deyişle kavramı bir başka şeyin kavramına gereksinme göstermeyen şeyi anlamak gerekir. *Nitelik*'den anlığın bir tözde onun özünü kuran şey olarak algıladığı şeyi anlamak gerekir. *Kip*'den bir tözün açılımlarını ya da bir başka deyişle dışavurumlarını anlamak gerekir. *Tanrı*'dan mutlak olarak sonsuz bir varlığı anlamak gerekir.

Felsefe tarihinde çok az öğreti Spinoza'nınki kadar ilgi uyandırabilmiş ve bir o kadar da ağır eleştirilere uğramıştır. Kimileri onda aradıklarını bulamayınca gelişigüzel eleştirilere girdiler. Bu yüzden Spinoza'nın öğretisi bazen en ciddi görünümlü çalışmalarda bile çarpıtılmış olarak karşımıza çıkar. Kimileri de onu kendi bakış açılarına uydurabilmek için eğip büktüler. Bu da sözkonusu öğretinin çok yerde yanlış anlaşılması sonucunu getirdi. Özellikle tektanrıcı dinlere sıkı sıkıya bağlı düşünürler Kayra'yı yadsıdığı için onu suçladılar. O yalnız Kayra'yı dışlamadı, sonuçsal nedenlere ve özgür seçişe de karşı çıktı. **Spinoza Tanrı'nın mutlak bir özgürlükte bildiği gibi davranan bir varlık olmadığını bildiriyor, onun özgürlüğünü ancak kendi gereklerine uymakla gerçekleştirdiğini söylüyor, buna göreyahudi inancının ve hıristiyanlığın ödüllendiren ve cezalandıran Tanrı fikrini dışlıyordu.** Spinoza'ya göre böyle gelişigüzel davranan bir Tanrı tanımı yapmak onu aşağılamaktan başka bir anlama gelmezdi. Spinoza felsefesi kurtuluşu doğallığın temel belirleyeni gibi duran bir Tanrı'da görmekle tanrıtanımaz olmasa da tam anlamında maddeci bir felsefedir, gözlerini doğaüstünden doğaya çevirmiş, böyle olmakla da insan olmanın yüceliğine ağırlık vermiş bir felsefedir. Yeni-Platon'culuğa yakın duran anlayışı içinde Spinoza öğretisi sapkın bir öğreti sayıldı, oysa Spinoza ölümsüz ve sonsuz bir varlığa yönelmenin insana sevinç vereceğini, insanı acılardan koruyacağını düşünüyordu.

Ancak elbette onun felsefesi doğanın dışında gerçeklikler varsayan bir felsefe değildi, alışılmış ya da yaygın anlamında sofuluğa ve çileciliğe kapalı bir felsefeydi. Bu yüzden temel aldığı Descartes düşüncesiyle de birçok bakımdan uyuşmuyordu. Leibniz ve Malebranche gibi din kökenli düşünürlerin ona karşı çıkması doğaldı. **Spinoza felsefesi doğaüstünden uzak durup yalnızca bilgiyi öne çıkarmıştır.** Olabildiğince sağlıklı bilgilere ulaşabilmek için anlığı arındırmak gerekiyordu. Bu anlamda onun çabası Bacon ve Descartes'ın çabasına benzer bir çabadır, onda bu filozofların kuşkuculuğuna benzer bir şeyler vardır: zihni öncelikle önyargılardan ya da önyanılgılardan arındırmak gerekirdi. Bunun ötesinde her şey Spinoza için Tanrı araştırmasında anlamını bulur: o bir Tanrı tanıtlamasından yola çıkar ve bundan giderek geometrik gösterme yoluyla evrenin doğasını ve insan ruhunun doğasını *a priori* olarak belirlemeye çalışır. Bunu yaparken salt usçu yapısıyla hiçbir deneye başvurmaz, bilimin verilerinden de duyu verilerinden de yararlanmayı düşünmez: salt çıkarımlarla iş görür, her şeyi ussallığın olanakları çerçevesinde açıklamaya yönelir. En yetkin varlık ya da tek yetkin varlık Tanrı'dır. Tanrı birlik ve bütünlük olarak tanımlanabilir. O "yaratan doğa"dır, *natura naturans*'dır, aynı zamanda dünyadır ya da dünyalardır, "yaratılmış doğa"dır, *natura naturata*'dır. Demek ki Tanrı dünyadan ayrı, dünyanın dışında bir varlık değildir, evrenin ortak ve sürekli temelidir, varolmanın kökel belirleyeni ve anlamıdır.

Tanrı ve evren aynı şeydir

André Cresson şöyle der: *"Yalnızca bu Tanrı'yla, kendinde her şeyi içeren sonsuz olarak sonsuz tözle insanların Tanrı demeye alışık olduğu şey arasında hiçbir benzerlik yoktur. Kendini bir amaç olarak koyan ve onu bilinçle gerçekleştirmeye çalışan bir Kayra yoktur. Kendi dışındaki yaratılmış bir dünyayı ahlaki bir fikirle erdemi ödüllendirmek ve kötülüğü cezalandırmak için gözlemleyen bir yargıç yoktur. Skolastiklerde ve onların öykünmecilerinde olduğu gibi bir anlık ve istem ayrımı, olasıları kavrayan bir anlıkla onlar arasından sonuçsal nedenlerle belirlen-*

miş olanları seçen bir istem ayrımı yoktur." Tanrı'yı amaçları olan bir Kayra gibi görmek onu küçültmektir. İsteyen ve arayan bir varlık yetkin olabilir mi? Ne raslantı, ne olumsallık ne de gelişigüzel eylemde bulunmak anlamında özgürlük vardır. **Evren ve Tanrı aynı şeydir. Çünkü töz tektir ve töz olan Tanrı'nın sonsuz sayıda nitelikleri vardır. Bu niteliklerin herbiri kendi açısından Tanrı'nın özünü açıklar. Bu sonsuz sayıda nitelikten biz yalnızca ikisini, düşünce'yi ve uzam'ı tanırız.** Demek ki Spinoza'da Descartes felsefesinde gördüğümüz uzam ve düşünce karşıtlığı yoktur. **Uzam açınarak devinim ve dinginlik olur, düşünce açınarak zeka ve istem olur. Bunlar tanrısal niteliklerin kipleridirler. Bu kipler bağlı oldukları töz gibi sonsuzdurlar, ölümsüzdürler. Dolayısıyla onların ne başlangıcı ne de sonu vardır.**

Kiplerden herbiri ayrı ayrı bir türemiş kipler sonsuzluğunu, bir sınırlı kipler sonsuzluğunu oluşturur. Böylece devinim ya da sonsuz açınmış uzam cisimler dediğimiz bir sonlu kipler sonsuzluğunu oluşturur. Bunun gibi zeka ve istem de, düşünce'nin bu kipleri de sonsuz sayıda özel ruhlar ve sonlu istemler oluşturur. **Anlığım bağımsız bir gerçeklik değildir: bir kiptir, bir açınımdır, ölümsüz ve sonsuz tözün yani Tanrı'nın anlık ve sonlu bir varoluş biçimidir.** Şu önümde duran bardak da, gökte kanat çırpan şu kuş da bir açınımdan başka bir şey değildir, tanrısal tözün sınırlı özel bir kipinden başka bir şey değildir. Ne bardak ne kuş ne ruhum sonsuza kadar varolabilirler. Onlarda geçici olan şey özel biçimdir, ölümsüz olan da tanrısal tözdür. Tanrısal töz şu ya da bu özel biçimlerden bağımsızdır, süreklidir, hep olacaktır, dönüşümün dışında varlığını sürdürecektir.

İnsan'da düşünen Tanrı'dır

İnsanı iki yönüyle ele alabiliriz, uzamsal yönüyle ve düşünsel yönüyle. **İnsan ruhuyla da bedeniyle de töz değildir, yalnızca sonsuz tözün bir kipidir. Ruh bedenin İdea'sıdır, beden ruhun nesnesidir.** Beden ruhun uzamsal biçimidir. Ruh kendini düşünen bedendir. Bedendeki bir oluşum ruhta ve ruhtaki bir oluşum bedende kendini gösterir, bununla birlikte beden ruh üzerinde etkin değildir, ruh da be-

den üzerinde etkin değildir. Kipler birbirlerini etkilemezler. Ancak her ikisi de aynı şeyin iki ayrı açıdan görünümü olmakla birinde olan bir şey öbüründe de olacaktır. Bunu söylemekle bunlardan biri öbürünü kesin olarak açıklar demek istemiyoruz, birindeki bir belirti öbüründeki bir duruma açıklık getirebilir demek istiyoruz. Her fikir bir uzama karşılıktır, demek ki her bedenin fikri ya da ruhu vardır. Böylece Spinoza bir çeşit canlı evren kavrayışına ulaşır.

Her şeyin ruhu vardır, hayvanların, bitkilerin, madenlerin ruhu vardır. Ne olursa olsun düşünme edimini insan ruhunun bir özelliği diye belirleyip çıkamayız: asıl düşünce Tanrı'dadır ya da daha doğrusu Tanrı'dır, insan ruhunda düşünen de Tanrı'nın kendisidir. İnsan Tanrı'nın bir parçası olduğuna göre onun etkinliği Tanrı'nın etkinliğinden ayrı değildir. Durum böyle olunca anlıkla istemin aynı şey olduğunu söyleyebiliriz. Anlığın bir durumu istemin bir durumuna karşılıktır. Anlıkta bir sıradüzeninin varlığını benimsiyorsak istemde de bu sıradüzeninin olması gerekir. Öte yandan insan düşünce etkinliğiyle yönelir Tanrı'ya. Bu heptanrıcı kavrayışta insan tümüyle yazgıya başeğmiştir: insan için özgür seçiş diye bir şey yoktur. İnsan kendi yazgısını oluşturamaz, onun yapacağı ya da yapabileceği tek şey yazgıya boyun eğmektir.

Kısacası insan için özgürlük yoktur ve olamaz, özgürlükten sözedenler cahillerdir, bu cahiller *"gözleri açık düş görürler"*. Katı belirlenimci felsefeler bilgi sorunları sözkonusu olduğunda özgürlüğü mutlak bir biçimde yok saysalar da ahlakın alanında bu kesinlik yerini zorunlu bir kayganlığa bırakacaktır, öbür türlü ahlak diye bir şey sözkonusu olmaz, çünkü ahlakın olasılığı seçim yapma koşuluna bağlıdır. Aynı ikilemi Eskiçağ'ın Stoa'cılarında da Spinoza'da da görürüz. Demek ki Spinoza özgür seçişi yok saymakla birlikte bir ahlak anlayışı tasarlamaktan geri kalmaz. **Spinoza ahlakının temelinde hiçbir yarar gözetmeden Tanrı'ya aşkla yönelme ülküsü vardır.** Tutkular sorunu bu ahlakın merkezinde yer alır. Öte yandan ahlak toplumsal yaşamın bir gereği gibi görünür: toplumsal yaşam ortak davranış kurallarının varlığını gerektirir. İnsan toplumsal bir varlıktır ve toplum yaşamının gereklerine uymak zorundadır, ahlak bu yüzden zorunlu bir yaşam koşuludur.

SPINOZA AHLAKI

İnsan tutkularıyla insandır

Çok sonra varoluşçu felsefelerde görülecek olan bir anlayış Spinoza'da da karşımıza çıkar: başkasının varlığı bana her zaman güçlük çıkarır. Başkalarıyla yüzyüze geldiğimizde kendimizi engellenmiş duyarız. İnsana bakışında büyük ölçüde iyimser olan Spinoza varoluşçulardan şu noktada ayrılır: başkalarıyla yüzyüze geliş bazen de bizi mutlu eder. Birinci durum bize acı verir, ikinci durumda sevinci yaşarız. Arzulardan kurulmuş olan insan yaşamı acıyla ve sevinçle örülmüş gibidir. Spinoza sevinci *"ruhu en büyük yetkinliğe ulaştıran tutku"* diye tanımlarken acıyı *"ruhun enaz yetkinliğe geçişine yol açan tutku"* diye belirler. Başka tutkular da vardır ama onlar acının ve sevincin türevleri gibidirler. Bu acılı sevinçli yaşam insan içindir, insan olmanın zorunlu koşuludur. **Tutkular Tanrı katında biter: Tanrı acı da sevinç de duymaz, sonsuz yetkinlikte bir varlığın bunları duyması olası değildir. İnsan sınırlı bir varlık olduğu için kendini tutkulardan kurtaramaz.** Gene de tutkulara egemen olmak gibi bir gereklilik vardır: ussal yaşamımızla tutkuların üzerine çıkabiliriz. En yetkin yaşam en ussal yaşamdır. Bizi yetkinliğe ya da gerçek insan olmaya götürecek tek yol ussallığın yoludur, düşüncenin yoludur. Yaşamını usa göre düzenleyen her türlü korkunun, her türlü pişmanlığın uzağında yaşayacaktır. Bilge kişi hiçbir korku duymadığı gibi ölüm korkusunu da yaşamayacaktır. Böylece Spinoza ahlakının özünü usa dayalı Tanrı sevgisi oluşturur *(amor intellectualis Dei)*.

Eksikli insandan yetkin insana

Spinoza insanların çoğunlukla kötü ve mutsuz olduğunu düşünür. İnsanlar zenginliklerin, ünlerin, unvanların, gösterişlerin batağına batmışlardır: bu yolda acımasız olurlar, kavgacı kesilirler, birbirlerini yerken hiç üzüntü duymazlar. Onları en çok huzursuz eden şey elde ettiklerini yitirme korkusudur. İnsanoğlu yaşamını zehir eden bu duygudan kurtulmadıkça mutlu olamayacak-

tır. Geldigeçti mutlulukların izini sürmeyi bırakıp kalıcı mutluluğun peşine düşmek gerekir. Bunun tek yolu toplumsallığın anlamına varmak, toplumsal yaşamın değerini görmek olabilir. İnsan şunu apaçık görebilseydi mutluluğu çok kolay yakalayacaktı: hiçbir şey insana insan kadar yararlı değildir. İnsan gerçek insanlığını ancak toplum içinde gerçekleştirebilir, ancak kendini dayanışık bir varlık olarak duyduğu noktada gerçekleştirebilir. Hiçbir ayrım sözkonusu olmadan bütün ruhlar tek bir ruh ve bütün bedenler tek bir beden olacak biçimde birbirimizle kenetlenebilirsek bir dünya cenneti yaratmayı başarabiliriz. **Ussal bir varlık olan insan kendisi için uygun görmediğini başkaları için de uygun görmemelidir.** Bu anlamda rahatça *Homo homini Deus* (İnsan insanın Tanrı'sıdır) diyebiliriz. Bunun için gereksinimimiz olan tek şey bilgeliktir. Gurur nedir bilmeyen, eğilip bükülmeyen onurlu ve alçakgönüllü insanı kendimizde yaratabilmeliyiz. Bilge insanın baş nitelikleri bunlar değil mi?

Sabırlı, sakınık, hoşgörülü insanı, kıskanmayan ve kin tutmayan insanı kendimizde yaratabilmeliyiz. Özellikle kin duygusu insana hiç yaraşmayan, çünkü insanı insanlığından çıkaran bir duygudur. Yüreğimizde bu duygu varsa insan olmakta elbette eksik kalırız. İnsan için kurtuluş sonsuza, ölümsüze, tanrısal olana yönelmekten başka bir anlam taşımaz: *"Zenginliğinden ötürü zulme uğramaktan ve ölmekten korkan pekçok insan örneği vardır, öte yandan zengin olma yolunda kendini tehlikeye atan nice insan örneği de vardır, bunlar akılsızlıklarını yaşamlarıyla öderler. Gene pekçok insan örneği vardır, bunlar da onur kazanmak ve varolan onurunu korumak için yoksunluk içinde acı çekerler. Aşırı zevk tutkusuyla ölümünü çabuklaştıran insan da az değildir. Bu kötülüklerin nedeni tüm mutluluğumuzun ve tüm yoksunluğumuzun tek bir şeye göre, aşkla bağlandığımız nesnelerin türüne göre anlam kazanmasıdır. (..) Ama ölümsüz ve sonsuz bir şeye yönelen aşk ruhu arı bir sevinçle, her türlü kederden arınık bir sevinçle doldurur."*

Önemli olan ahlakta üst bir dereceye, bilgelik derecesine yükselmektir. Ancak bu bir çırpıda, sıradan bir istekle başarılabilecek bir şey değildir. Spinoza'da bilginin ve ona bağlı olarak ahlakın üç derecesi vardır. Aşağıdan yukarıya doğru yükseldikçe yanılgılardan doğrulara, kargaşadan yalınlığa, dağınıklıktan bütünselliğe doğru ilerlemiş oluruz. Bilginin üç durumuna istemin üç durumu karşılık gelir: ikinci kat birinciden üstün, üçüncü kat ikinciden üstündür. Birinci kat yanılsamalar katıdır, bizde kendini gösteren sayısız izlenimlerin katıdır: burada insan kaygan bir zemindedir, bir fikirden öbürüne, bir imgeden öbürüne çağrışımı andıran geçişlerle atlar durur. İkinci katta insan bilimsel olarak düşünmeye eğilimlidir, deneye başvurur. Birinci kattaki dağınıklık burada yoktur: insan burada doğa bilimleriyle ve matematikle ilgilenir, genel fikirlere ulaşır, fikirleri sınıflamayı bilir, öngörüler geliştirir. Üçüncü kat sezgisel metafizik bilgiyle belirgindir. Burada insan töz üzerine, Tanrı üzerine, evrensel zorunluluk üzerine fikirler geliştirir, daha da önemlisi her şeyi sonsuzluk ya da ölümsüzlük çerçevesinde görür. Bilgeliğin gerçekleştiği yer burasıdır.

Bilge kişi bazı insanları değil bütün insanları sever. Onları birbirinden ayırmaz, ancak onlara yol gösterir: onlara ussal yaşamı önerir. Her yerde kötüler var, biz kötüleri de sevecek miyiz? Bilge kişi ayrım yapmaz, kötüleri de sever, onları dışlamak yerine yola getirmeye çalışır, *"kini aşkla yenmek için"* elinden geleni yapar. Ancak tutkulardan kurtulmuş insana, özellikle de kinden arınmış insana "özgür insan" diyebiliriz. Bu noktada bilgi kuramıyla ahlak kuramı arasında bir tutarsızlık mı vardır? Emile Bréhier'nin de belirttiği gibi insan tüm yaşamında yüzde yüz doğanın belirleyiciliği altında değildir, katı belirlenim düzeni içine hapsolmuş değildir: insan doğru bilgilere ulaşabilen bir varlık olmakla eylemde bulunma gücüne ulaşmıştır. **Ahlaki yaşamın en üst noktası bir tür ölümsüzlüğe kavuşma noktasıdır. Buna ölümlünün ölümsüzlük duygusu da diyebiliriz.** Bu yaşamda bilge kişi ölümü düşünmeyecektir, *"onun erdemi ölümü düşünmek değildir, onun erdemi yaşamı düşünmektir"*. O her şeyiyle Tanrı'nın yoluna girmiştir, kendini Tanrı'ya verip çıkmıştır. Tek ölüm-

süz aşk Tanrı'ya yönelen aşktır. Bu aşk bizi sonsuzda yaşatır. Bu bir cennet tasarımı değildir. **Spinoza ruhun ölümsüz olduğuna inanmaz: ruh bedenle birlikte dağılıp gidecektir. Öyle de olsa bizim bütünsel varlıkla bağımız hiçbir zaman son bulmayacaktır.**

Toplumsal ahlaktan siyasete

Spinoza ahlakı bir tür toplumsallık ahlakıdır. Toplumsal ahlak kavrayışı bizi siyaset felsefesine bağlar. Temel sorun neyle ilgilidir? **Temel sorun tutkunun insanları sınırsız bir biçimde güç kullanmaya eğilimli kılmasıdır. İşte o noktada hepimizin güçlü bir devlete gereksinimimiz vardır. Bu devlet nasıl bir devlet olacaktır? Özellikle *herkesin devleti* olacaktır.** Bu yüzden onun şu ya da bu inancın, şu ya da bu gücün güdümünde olması son derece yanlış olur. Devlet her şeyden önce düşünce özgürlüğünün koruyucusu ve güvencesi olmalıdır. Bu özgürlük temeline dayalı devlet düzeni bireylerin doğal hukukuna saygı göstermekle yükümlü olacaktır. Bu çerçevede adalet kavramını temel alan sivil bir devlet öngörülür. **Tutku yönetenlerle yönetilenleri karşı karşıya getirecek bir özellik taşır. O zaman devletin devlet olmaktan çıkma tehlikesi vardır. Devlet devlet olmaktan çıktığı zaman insanların onu yargılama ve ona başkaldırma hakkı doğar.** Her durumda devlet şiddet kullanmaktan uzak durmalıdır: devlet şiddete başvurursa kendini bitirir. Şiddet bireyler arasına kin tohumları eker. Oysa devletin görevi bireylerin esenliğidir, devlet yurttaşlara *"güçlerini ve özellikle uslarını özgürce kullanma"* olanağı vermelidir. *"Devletin amacı özgürlüktür."* Spinoza'ya göre demokratik yönetim *"en doğal ve doğanın her insana verdiği özgürlüğe en yakın"* yönetimdir. **Filozof ussal bir yaşam süren kişinin ülkesinde en özgür insan olacağını düşünür.**

Spinoza felsefesi bütün büyük felsefeler gibi sonraki zamanları derinden etkiledi. Bu felsefe Hollanda'da uzunca bir süre bir dinsel devinim gibi yaşandı ve düşünüldü hatta bir tarikat oldu. Ancak bu öğretinin din ve felsefe çevrelerinde çokça tutulmadığı kesindir. Özellikle Descartes'ın izinden gidenler onu ağır eleştirdiler. Ona karşı çı-

kanlar arasında Bayle, Leibniz, Malebranche gibi filozoflar da vardır. Temeldeki sıkıntı Spinoza'nın bir tanrıtanımaz olduğu sıkıntısıydı. Filozofun şu sözlerini de yeterli bulmuyorlardı: *"Beni tanısalardı kolayından tanrıtanımazlığı öngördüğüme inanmayacaklardı. Tanrıtanımazlar her şeyin üstünde onurlara ve paraya tutkundurlar, bense bunlardan tiksinirim, beni tanıyan herkes bilir bunu."* Bu savunma pek yeterli bir savunma değildir elbette. Yalnız XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Almanlar onun değerini anladılar. Lessing, Jacobi, Goethe gibi yazarlar onunla yakından ilgilendiler. Novalis onun bir tanrıtanımaz olmadığını savundu. Fichte'de, Schleiermacher'de, Hegel'de, Schelling'de, Nietzsche'de onun ağırlığı duyulur. Fransa'da onunla en çok Jean Jaurès ilgilendi.

DESCARTES'IN İZİNDE BİR İNANÇLI: LEIBNIZ

Matematikçi, hukukçu, tarihçi, jeolog, dinbilimci Gottfried Wilhelm Leibniz Almanların ilk büyük filozofudur. Leibniz o zamanın koşullarında benzerlerinden, en başta da Fransa ve İngiltere'den oldukça geri kalmış bir ülkenin filozofu olmakla nice güçlükler çekti: sesini daha geç bir zamanda duyurabildi, bu yüzden etkisi daha geç bir zamanda yayıldı. Oysa o sesini duyurabilmek için kitaplarını fransızca yazmıştı: o dönemde almanca yazan bir yazarla kimse ilgilenmezdi. Bununla birlikte bu büyük filozof diyebiliriz ki felsefe dünyasında epeyce geç benimsendi. Descartes'ın etkisinde ve Platon'cu bir çizgide geliştirdiği öğretisi bize ne kadar karmaşık ve o ölçüde anlaşılmaz gelse de birçok bakımdan çok önemli görünür. Gelişim fikrinin henüz ufukta görünmediği bir zamanda bir tohum olarak da olsa bu fikri ortaya atmış olması şaşılası ölçülerde bir öngörünün belirtisidir. O hem bir filozof, hem bir bilim adamı, hem bir dinci ve hem de bir siyasetçi olarak çok yönlü bir kişilik ortaya koyar. Dinciliği daha çok Reform'un dağıttığı inanç birliğini geri getirme düşleriyle, siyasetçiliği de sayısız küçük devletlerden oluşan Almanya'nın esenliği için tasarlanmış azçok duygucu tasarımlarla belirgindir.

Dalgalı bir yaşam

Leibniz 21 haziran 1646'da Leipzig'de doğdu, 1716'da Hannover'de öldü. Slav kökenli bir ailenin çocuğuydu. Hukukçu ve Leipzig üniversitesinde ahlak profesörü olan babasını yitirdiğinde altı yaşındaydı. İlk öğrenimini babadan kalma kitaplardan yaptı. Jena'da matematik, Altdorf'da hukuk, Nürnberg'de kimya okudu. 1666'da hem hukuku hem felsefeyi ilgilendiren bir konuda doktorasını verdi ve hukuk doktoru payesi aldı. O yıl Nürnberg'e gitti, orada Mainz seçicisinin eski birinci danışmanı olan Boineburg baronuyla karşılaştı, siyasete olan ilgisi böyle başladı. Bu deneyimli diplomat yeni genç arkadaşının yeteneklerini görmekte geç kalmadı, onu yazman olarak yanına aldı. O sırada din konularında birçok inceleme yayımlayan Leibniz 1672'de Louis XIV'le görüşmek için Paris'e gitti, amacı kralı bir Mısır seferinin önemine inandırmaktı: konu bir yandan Türklerin gücünü kırmak öte yandan Almanya için tehlike oluşturan Fransızların dikkatini başka yöne çevirtmekti. Kralın yakınlarından haçlılar döneminin çoktan geride kaldığı gibi bir yanıt alarak umutsuzluğa düştü. Ancak orada bilim ve felsefe adamlarından birçok dostu oldu. O sırada İngiltere'ye yolculuklar yaptı, bir yandan da zamanın önemli kişileriyle mektuplaşıyordu. Bossuet'yle mektuplaşmasının temel konusu hıristiyan kiliselerinin birleştirilmesiydi. 29 ekim 1675'de entegral hesabını, üç gün sonra da diferansiyel hesabını buldu. 1676'da Paris'den Hannover'e döndü, orada Braunschweig-Lüneburg dükünün önerisiyle kitaplık memuru oldu. Bir başka siyasal tasarımla çar Büyük Petro'ya başvurdu, ondan da eli boş döndü. Onca çabalardan sonra kendini din çevrelerine de benimsetememişti: öldüğünde tabutunu izleyen tek kişi yazmanıydı.

Leibniz felsefe yapmaya erken başladı. Öğretisinin temellerini tartışmaya giriştiğinde on beş yaşındaydı. Ancak kuramını çok uzun çabalarla oluşturdu: birçok defa yön değiştirdi, birçok defa görüş değiştirdi. 1686'da tüm felsefesini ortaya koyan çok küçük ve çok önemli kitabı *Discours de métaphysique*'i (Metafizik üzerine konuşma) yayımladı. 1700-1709 arasında yazdığı *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (İnsan anlığı üzerine yeni deneme) Locke'un felse-

fesine yöneltilmiş ayrıntılı bir eleştiridir. 1700'de yayımlanan *Théodicée* (Tanrı araştırması) filozofun on altı yaşında Luther'in etkisiyle tasarlamaya başladığı bir din kitabıdır. 1714'de yazılan *Monadologie* (Monadlar öğretisi) *Metafizik üzerine konuşma* gibi bir açıklama kitabıdır.

BİLGİ ANLAYIŞI

Seçmeci bakış

Leibniz Descartes'ın izinde yeni bir felsefe kurarken felsefeye Descartes gibi eleştirici bir tutumla yönelmiştir. Descartes'dan geçmeden yeni felsefenin tam olarak anlaşılamayacağını düşünen Leibniz, Platon çizgisinde bir felsefe geliştirdi, Aristoteles'çi bakış açılarına, bu arada Locke'un *tabula rasa*'yı temel alan felsefesine karşı çıktı. Ancak o Bacon ve Descartes gibi yapmamış, onlar gibi köktenci bir tutum alarak Aristoteles'i ve skolastikleri hiçe indirgemeyi düşünmemiş, daha çok seçmeci anlamda bir felsefe geliştirmek istemiştir. Her seçmeci gibi o da çeşitli anlayışların değerli gördüğü yanlarını alıp onlardan bir bütün kurmaya yönelmiştir. Bununla birlikte Leibniz felsefesinin deyim yerindeyse bir toplama felsefe olduğunu düşünmek yanlış olur. Onun seçmeciliği biraz da başkalarına daha ılımlı bir gözle bakmanın sonucudur. Leibniz bir dizge oluşturma yolunda öğretileri olabildiğince uzlaştırmaya çalışmıştır. Yoksa Leibniz felsefesi her yönüyle özgün bir felsefedir, bütünlüklü bir felsefedir. Her gerçek filozof gibi Leibniz de bazı belli konular üzerinde durmak yerine bütünü sağlayan açıklamalara ağırlık vermiştir. Evrensel bilgiye ulaşma yolunda onu Descartes kadar tutkulu görüyoruz.

Evrensel bilimin peşinde

Leibniz o çok geniş çerçeveli bakışıyla *caractéristique générale* adını verdiği bir genel işaretler dili tasarladı. Matematiği andırsa da matematikle bir ilgisi olmayan bir dil olacaktı bu. **Leibniz matematikte olduğu gibi tüm temel sorunları apaçık bir biçimde çöz-**

meyi sağlayacak evrensel bir bilim kurabilmek için büyük çaba gösterdi. O durumda felsefe gündelik dilin oyunlarından ve kayganlıklarından kurtulacaktı. Filozof gündelik dille bilime ve felsefeye yönelmenin son derece sakıncalı olduğunu düşünüyordu. Genel işaretler dili yeni buluşlar için de şaşmaz ve verimli bir araç olacaktı. Böylece halk dilinin yanında apayrı bir bilginler dili kurulmuş olacaktı. Böylece en geniş çerçevede apaçıklığa ve en üst düzeyde evrensele ulaşmak olası olacaktı. Halbwachs'ın dediği gibi o zaman *"İyi düşünmek de doğru konuşmak kadar kolay olacaktı: yöntem bir oyun, düzen bir alışkanlık olacaktı."* Bu elbette bu büyük filozofun belki de hiç gerçekleşemeyecek olan bir düşüydü. Leibniz'in bu tasarısı bir dilek olmaktan öteye geçemedi. Halbwachs şöyle der: *"Leibniz onun üzerinde hiçbir sonuç elde edemeden çalıştığına göre bu evrensel dilin ne olabileceğini söylemek elbette güçtür."*

Yeter neden ilkesi

Leibniz'in getirdiği yeniliklerden biri de *yeter neden ilkesi*'dir. Filozof bize o zamana kadar kimsenin sözünü etmediği bir ilkenin varlığını bildirdi. Leibniz'e göre bir şeyleri doğru olarak kavramak için görüntülere değil de öze yönelmek gerekir. Bunun için de yapılmayan bir şeyi yapmak, zorunlulukları olasılıklardan ayırmayı öngörmek gerekir. Bu noktada yeni felsefenin eski felsefede olmayan bir şeyi öne çıkardığını, *olasılıkları da olanlar kadar önemsemeye başladığını* gözden uzak tutmamak doğru olur. Buna göre Leibniz çelişmezlik ilkesinin yanına bir de yeter neden ilkesini koyma gereği duydu. **Yeter neden ilkesi bir şeyin hiçbir koşulda nedensiz gerçekleşemeyeceği ilkesidir.** *Leibniz usun doğruları zorunludur ama olgunun doğruları olumsaldır* görüşünü ortaya attı. Buna göre olgunun doğruları başka türlü de olabileceğini düşündüğümüz olgulardır. Olgunun doğruları yeter neden ilkesine dayanır. Zorunlu önermeler tanrısal usa bağlı olurken olumsal önermeler tanrısal isteme bağlıdır. Olumsal önermeler demek ki dünyanın olgularını açıklamaktadır. Leibniz şöyle der: *"Doğrular iki çeşittir: usavurmayla ilgili doğrular ve olguyla ilgili doğrular. Usavurmayla ilgili doğrular zo-*

runludur ve karşıtları olası değildir, olgularla ilgili doğrular olumsaldır ve karşıtları olasıdır." Gene de bu yeter neden ilkesinin ne olup ne olmadığını kavramak zordur. Bu yüzden daha sonra Leibniz'i yorumlama işini üstüne almış olan alman filozofu Wolff bu ilkeyi yok saymıştır.

Monadlar öğretisi

Leibniz çok genç yaşlarında eski felsefeyle yani Aristoteles felsefesiyle ve onun izinden giden skolastikle ilgilendi: onun yeni felsefeyle ilgilenmesi daha sonradır. Başlangıçta filozof skolastiklerin etkisinde kalarak onların *tözsel biçimler* kavrayışını benimsemişti, daha sonra yeni düşünce gelişimlerinin etkisiyle mekaniğe ve matematiğe yaklaşacak, oradan da kendi özgün kuramını geliştirmeye yönelecektir. Descartes felsefesi Leibniz'in dünyasında ufuklar açtı, özellikle Descartes'ın mekaniklik anlayışı onu büyülemiş gibiydi. Sonra sonra Leibniz bundan uzaklaştı. 1670'den sonra kendi *monadlar* öğretisini geliştirmeye yöneldi. Evrende kesin bir mekanik düzen olduğu elbette doğruydu. Ancak her şeyi kökten açıklayabilmek için mekanikliğin sınırlarından çıkmak gerekiyordu. Öte yandan Descartes'ın yaptığı gibi yapmamak, matematiğin önemini de abartmamak gerekiyordu: matematiğin nesneler dünyasını açıklayabilecek özellikleri yoktu. **O durumda evreni oluşturan güç uzamsal olmayan bir ilkeler çokluğundan kurulmuş olmalıydı. Aynı zamanda bölünemez olan bu ilkeler şeylerin özünü oluşturan metafizik bütünlüklerdi, onlara şeylerin gerçek tözleri de diyebilirdik.**

Bunlar etkin ögelerdi, yönelgendiler. Her birtöz eyleme eğilimliydi. Şeylerin ilkeleri olan bu ögeleri, bu uzamsal olmayan etkin ögeleri *monadlar* diye adlandırmak gerekirdi. Bu ögeler belli bir anlamda yaşarlıklı olan ve algılayan şeylerdi. Onların da bizler gibi eğilimleri vardı. Bunların oluşturduğu dünya gerçek anlamda estetik bütünlüğü olan güzellikler dünyasıydı. Buna göre Tanrı olası dünyaların en güzelini yaratmıştır: *"Tanrı dünyayı ne biçimde yaratmış olursa olsun dünya her zaman düzenli olacaktır ve belli bir genel düzen içinde bulunacaktır. Ama Tanrı dünyaların en yetkinini seçmiştir, ya-*

ni hem varsayımlar açısından en basit olanını hem olgular açısından en zengin olanını seçmiştir." "Tanrı yapıtlarının en son yetkinlikte olmadığını söyleyerek ve Tanrı daha iyisini yapabilirdi diyerek yürekli bir savunmaya giren bazı çağdaşların görüşlerini de onaylamıyorum. Çünkü bence bu görüşün sonuçları Tanrı'nın değerine tümüyle ters düşer. (..) Eylemi elden geldiğince yetkin yapmamak yetkinliksiz eylemde bulunmaktır. Falanca mimar yapıtını daha iyi yapabilirdi demek o mimarın yapıtında eksiklik bulunduğunu söylemektir."

Leibniz'de monadlar dizgesi bir madde ve düşünce ayrımını olanaksız kılar. Dünyayı gözlemlediğimiz zaman onda bir madde ve düşünce ayrımı bulamayız. Öyleyse Descartes bu iki şeyi birbirinden ayırmakla büyük bir yanlışa düşmüştür. Buna göre Descartes'ın mekanikçi anlayışının bir geçerliliği olamaz. Her şeyin özünü kuran bu düşünsel ve duygusal nitelikli ilkelerdir, Tanrı da bu ilkelerden biridir yani o da bir monaddır ama düşüncede ve eylemde mutlak olarak etkin olan bir monaddır. **Monadlar her an algılama durumundadırlar. Bir monad kendinde olan *biteni* algılamakla kalmaz öbür monadlarda olan biteni de algılar, bir başka deyişle her monad her an evrensel düzeyde bir algılama durumundadır.** Bu algılama azya da çokuzanımlı bir algılamadır. Monadlardan yalnız biri her şeyin açık ve seçik fikrini kendinde barındırır, o da Tanrı'dır. O arı düşüncedir, başka monadlar şu ya da bu ölçüde karanlıkken o tümüyle aydınlıktır. Bütün bu monadlar sonsuz bir çeşitlilikte varlıklarını sürdürürken bir sıradüzeni ortaya koyarlar. **Madenleri ve bitkileri oluşturan monadlar tam anlammda kaba monadlardır, bunlarda düşünsellik oldukça sınırlıdır. Hayvanlar katına çıktığımızda daha güçlü bir düşünsellikle karşılaşırız, ancak çok daha yüksek bir düşünsellik bir üst katta, insan katındadır. İnsan düzeyinde kendi kendinin bilinci olgusu gerçekleşir.**

En üst kat Tanrı'nın katıdır. Bu kat dolgun bilinçlilikle belirgindir. Onda arı düşünce vardır, bir başka deyişle mutlak ussallık vardır. Yukarıdan aşağıya ya da öbür türlü bakınca aşağıdan yukarıya uzanan bu sıradüzeni bir sürekliliği ortaya koyar: onda hiçbir kesinti yoktur. Bu düzen bir basamaklar düzenidir, aşağıdan yukarıya birden geçile-

mez. Geçişler yumuşak ve kendiliğindendir, öyle ki madenlerin nerede bitip bitkilerin nerede başladığını bilemeyiz: doğada sıçrama yoktur. Doğada her şey bir düzende gerçekleşir, değişim de her şey gibi düzenlidir. *"Monadların bazı şeylerin girip çıkmasına elveren pencereleri yoktur." "Ayrıca her töz bütün bir dünya gibidir, Tanrı'nın ya da tüm evrenin aynası gibidir, her töz Tanrı'yı ya da evreni kendine göre açıklar, her kent onu değişik yerlerden gözleyene nasıl değişik görünürse. Böylece evren varolan tözler sayısınca çoğalmıştır diyebiliriz bir bakıma."*

Öncesel uyum

Monadlar dış yüzleri olmayan varlıklardır, çünkü onlar uzamlı değillerdir, bu yüzden de hiçbir biçimde devinmezler. Her monad kapalıdır: dıştan hiçbir etki almaz. Tanrı her şeyi yetkin bir ussallıkta gerçekleştirir. Monadlar denen bu tözler güzellik ve yetkinlikle belirgindirler. Buna göre Tanrı olası dünyaların en güzelini yaratmıştır. Dünyanın metafizik gerçekliği çok zengindir ve aritmetiğin çerçevesini çok aşar. Burada bir sorunla karşılaşırız: nasıl oluyor da yalnız kendi içselliklerini yaşayan, dışa kapalı olan bu tözler birbirleriyle ilişkiye girebiliyorlar? Bir soru da şu: deyim yerindeyse manevi varlıklar olan monadlar nasıl oluyor da maddesel varlıkları oluşturabiliyorlar. Leibniz'e göre gerçek anlamda madde diye bir şey yoktur, o maddeyle ruhu ayrı şeyler olarak düşünmez. **Monadlar arasında kökel bir uyarlılık vardır, filozof buna *harmonie préétablie* yani "öncesel uyum" der. Düzeni koyan Tanrı monadlar arasında böylesi bir uyumu gerekli görmüştür.** *"Birbirine tam olarak uyan iki duvar saati ya da masa saati düşünün. Bu uyum üç biçimde gerçekleşebilir. Birincisi bir saatin öbür saat üzerinde etkisiyle olur; ikincisi onlara bakan bir adamın özeniyle olur; üçüncüsü onların tam uyarlılığıyla olur."* Üçüncü durum Leibniz'in öncesel uyumunu açıklar. İşte öncesel uyum böyle bir şeydir, buna göre monadlar birbirlerini etkilemeden birbirleriyle uyum içinde olurlar. Bunu Tanrı böyle istemiştir. Buna göre doğada ve ruhlarımızda her şey uyum içindedir. Öncesel uyum aynı zamanda Tanrı'nın varlığını gösteren bir kanıttır. De-

mek ki öncesel uyum monadları birbirine bağlayan, bir bütünde bir araya getiren yasadır.

Monadlar üzerine

Monadoloji adlı kitabında Leibniz şöyle der: *"Burada sözünü edeceğimiz monad bileşiklere giren, basit olan yani parçaları olmayan bir tözden başka bir şey değildir. Bileşikler olduğuna göre basit tözlerin de varolması gerekir: çünkü bileşik basitlerin bir araya gelmesinden ya da* aggregatum *'undan başka bir şey değildir. Oysa parçaların olmadığı yerde ne uzam ne biçim ne de bölünebilirlik olabilir. Ve bu monadlar doğanın gerçek atomlarıdır, kısaca şeylerin ögelerdir. Bu monadlarda korkulası bir dağılma da yoktur ve basit bir tözün doğal olarak yokolabileceğini gösteren anlaşılabilir herhangi bir durum yoktur. Gene aynı nedenden ötürü hiçbir durum yoktur ki basit bir töz doğal olarak başlayabilsin, çünkü töz bileşimle oluşamaz. Böylece denebilir ki monadlar ancak bir anda başlayabilir ve bir anda bitebilirler, yani onlar ancak yaratmayla başlayabilir yokolmayla bitebilirler. Bileşik olan şey parça parça başlar ve parça parça biter. (..) Bununla birlikte monadların bazı nitelikleri olmalıdır, yoksa bunlar varlık bile olamazlardı. Ve basit tözler birbirlerinden nitelikleriyle ayrılmasalardı şeylerde herhangi bir değişimi görmek olası olmazdı. (..) Ayrıca her monad bir başka monaddan değişik olmalıdır. Çünkü doğada tam anlamında aynı olan ve aralarında içten bir ayrılık ya da özden bir başkalık bulunmayan iki varlık yoktur. (..) Söylediklerimizden şu sonuç çıkar: bir dış neden monadların içini etkileyemiyor, öyleyse onların doğal değişimleri bir* iç ilke *'den geliyor..."*

İNSAN SORUNLARI

İnsanın dünyası

Leibniz insan bedenini de maddeden oluşmuş bir yapı olarak görmez. İnsan bedeni monadlardan oluşmuş bir katışmaçtır: onu duyu organlarımla algılayamam. Bu beden deyim yerindeyse düşünsel bir bedendir, monadlardan oluştuğu için ancak benim ruhsallığıma görünebilir. Tüm bedenler için olduğu gibi tüm cisimler için de aynı durum sözkonusudur. Duyu organlarımla algıladığım her şey, tüm renkler, kokular, sesler dış dünyayla değil benimle ilgilidir. Bunlar yalnızca sunumlar olduklarına göre uzamın ve zamanın da nesnelerin gerçek nitelikleri olmadığı kesindir. Zaten her şeyin özünü kuran monadın da uzamsallıkla bir ilgisi yoktur. Ben bir şeyleri uzamsal olarak görüyorum, bu benim monad olarak yapımdan geliyor, ben bir monad olarak bunu böyle algılamamı sağlayan özellikler taşıyorum. Elmayı yeşil, topu yuvarlak, dağları yüksek görüşüm bundandır, doğrudan doğruya benim algılama biçimimle ilgilidir.

İnsan ruhunun öbür monadlardan bir ayrılığı ya da onlara göre bir ayrıcalığı yoktur. Ne var ki o sıradüzeninde üstte yer almaktadır. Burada Leibniz'in ilk olarak bilinçdışını tanımladığını görüyoruz: insan ruhunun pencereleri yoktur, o dışardan herhangi bir izlenim almaz, imgeleri de fikirleri de kendi derinlerinden çıkarıp getirir. Buna göre bizim bazı *algılanamaz algılarımız* ya da karanlık algılarımız vardır. Bunun gibi Leibniz çağrışımı da açıklar: bir düşünce bir başka düşünceden gelir, bir devinim nasıl bir başka devinimden geliyorsa. **Düşünce insan olmanın temel niteliğidir ve tüm bilinç durumları birbirleriyle ilişkidedir. Bunların yalıtık olacağını düşünemeyiz: duygular, imgeler, fikirler bir bütün oluştururlar. Bunları basitçe mantığın yasalarıyla açıklamak olası değildir.** İnsan ruhunda çağrışımın yasaları geçerlidir: çok bal yemekten rahatsız olmuş bir çocuk büyüdüğünde bal dedikleri zaman mide bulantılarına uğrayacaktır. Bizim ruh dünyamız tümüyle çağrışımın olgularıyla belirlenmiştir: imgeler imgeleri, fikirler fikirleri çağırır. Çağrışım kendiliğinden olur ve herhangi bir istemli tutumu gerektirmez.

Ahlakın kökeni: Tanrı ve özgür insan

Leibniz'in felsefesi tam anlamında inançlı bir kişinin felsefesidir, deyim yerindeyse baştan sona Tanrı kavramı üzerine kurulmuştur. Onun Tanrı'sı Spinoza'nınkine hiç benzemez, o bir doğal tanrı değildir. Tam tersine kayracı bir Tanrı'dır. Spinoza'nın heptanrıcı anlayışında Tanrı yarattığı evrende içkindi, Leibniz'e göre Tanrı yarattığı evrende içkin değildir, evreni aşar. **Bütün düşüncelerimiz Tanrı'dan gelir, ancak biz bu düşüncelerin temelindeki sonsuzluğu göremeyiz, yalnız biliriz ki fikirlerimizin kaynağı Tanrı'nın ölümsüz fikirleridir. Tanrı fikirlerin tek kaynağıdır.** *Metafizik üzerine konuşma*'nın en başında Leibniz şöyle der: *"Sahip olduğumuz en yaygın ve anlamlı Tanrı kavramı, Tanrı mutlak olarak yetkin bir varlıktır sözleriyle iyi anlatılmıştır. Ne var ki bundan ne gibi sonuçlar çıktığı düşünülmüyor. Bunu daha iyi kavrayabilmek için doğada birbirinden tümüyle ayrı yetkinlikler bulunduğunu, Tanrı'nın bu yetkinliklerin tümüne birden sahip olduğunu, bu yetkinliklerden herbirinin en yüksek derecede Tanrı'ya özgü olduğunu belirtmek gerekir."*

Leibniz ahlakının temelinde Tanrı sevgisi vardır. Leibniz'e göre Tanrı sevgisi onun yaptıklarından tam anlamıyla hoşnut olmayı ve Tanrı'nın yaptıklarını tam anlamıyla benimsemeyi gerektirir. *"O büyük doğrunun genel bilgisi, yani Tanrı olası olan en yetkin ve en istenir biçimde eylemde bulunur doğrusunun bilgisi bence Tanrı'ya her şeyin üstünde borçlu olduğumuz sevginin temelidir."* Tanrı'nın istediğini istemeyi bilememek onu sevmemek demektir. Bu yüzden Tanrı istemiyle başımıza gelen her şeyden hoşnut olmamız gerekir. *"Ama usumuz yettiğince Tanrı'nın görünür istemine göre davranmalıyız, bu arada genelin iyiliğine elimiz erdiğince katkıda bulunmaya çalışmalıyız."* **Biz Tanrı'yı tam anlamında yarargözetmez bir tutum içinde, ondan hiçbir karşılık beklemeden severiz.** İnsan Tanrı fikri başta olmak üzere çeşitli fikirleri edinmiş olarak gelir dünyaya. Locke'un bu konudaki eleştirisini anımsayalım: doğuştan fikirler olsaydı onların çocuklarda ve ilkellerde de bulunması gerekirdi. Leibniz öyle düşünmez. Çocuğun ana

karnında felsefe yapması olası değildir ama onun gücül olarak felsefeye bir yatkınlığı vardır. İnsan doğuştan *özdeşlik ilkesi* gibi *çelişmezlik ilkesi* gibi ilkelere sahiptir, daha başka ilkelere de sahiptir. Ancak bunlar deneyle ilişkimiz içinde ortaya çıkarlar. Leibniz doğal olguların gözlemlenmesine büyük önem verir. Bilimin ilerlemesi de bu koşullar içinde olacaktır. Usçu filozof çağının bilincine varmış olarak deneysel araştırmayı bilim için zorunlu görür.

O Spinoza gibi yapmaz, insanın özgür bir varlık olduğunu varsayar: kendine yönelen ya da kendini düşünen ruh bu edimini özgürlük içinde gerçekleştirecektir. **Özgür edim elbette düşüncenin bir sonucudur. Mutluluğun temelinde de özgür edim vardır ve özgürlük ahlaki yaşamın da özünü oluşturur. Bu mutluluk her zaman usun ışığından yararlanan bir mutluluk olacaktır. Mutluluk insan olmanın başlıca amacıdır.** Leibniz özgür insanın her şeyden önce sorumluluklarını bilen bir varlık olduğunu bildirir. O her şeyden önce Tanrı karşısında sorumludur. İnsandan doğruluklar bekleyen Tanrı ona her zaman doğru yolu göstermeye hazırdır. İnsan için önemli olan Tanrı'ya tam anlamında istekle yönelmektir. *"Demek ki yüce ve sonsuz bilgeliğe sahip olan Tanrı yalnızca metafizik anlamda değil ahlak anlamında da en yetkin biçimde etkindir. Bu bizim açımızdan şöyle anlatılabilir: Tanrı'nın yapıtları üzerine ne ölçüde aydınlanırsak ve ne ölçüde bilgili olursak bu yapıtları o ölçüde üstün bulmaya ve istenebilecek her şeye uygun bulmaya yatkın oluruz."* Tanrı bizim eylemlerimizi belirlemiş de olsa yaşamımız boyunca ahlaki seçimler yapma olanağımız vardır. Tanrı yolunu izleyerek "iyi"ye ulaşma amacını gerçekleştirebiliriz. İnsanın özünde hazza eğilim vardır, önemli olan hazlardan kaçmak değil onları usla yönlendirebilmektir. Mutluluğa varmanın tek yolu gelişim içinde olmaktır. Özellikle XIX. yüzyılda karşımıza çıkacak olan gelişim fikrinin erken bir biçimine Leibniz'de raslarız. Leibniz bize her monadın kendi geçmişinin izlerini ve kendi geleceğinin taslağını kendinde taşıdığını bildirir.

Döneminin filozofları arasında Leibniz kadar siyasete yakın kimse yoktur. Özellikle Descartes ve Spinoza siyasetin dışında kalmışlar, olabildiğince kendi dünyalarında yaşamışlardı. Öyle ki siyaset diye bir şey olmasa onlar çok daha rahat olacaklardı. Malebranche ve Pascal de siyasetin dışında yaşadılar. Leibniz bir siyaset adamı gibi davranmış olsa da onun siyasal yaşamı tam tamına açmazlarla ya da daha doğrusu başarısızlıklarla doludur. Bunda belki de onun siyasete dıştan girmek zorunda olması etkili olmuştur. Leibniz siyaseti biraz da bir yaşam biçimi olarak benimsemiş olsa da o alanda çokça kafa yormadı, onun siyasetle ilgili görüşlerini bölük pörçük yazılarından topluyoruz. Filozof siyaseti bir yarar alanı olarak görür. Siyaset bilimi de buna göre yaşamı kolaylaştırıcı bir bilimdir. Yönetici kendini insanlara adar ve bundan mutlu olur. Filozofa göre toplum yaşamında ve siyaset alanında yarar kavramıyla onur kavramını birbirinden ayrı görmemek gerekir. Yararla onuru bir bütünde bir araya getirecek olan da doğal hukuktur. Doğal hukuk nedir? Doğal hukuk kökü Tanrı'da olan hukuktur, toplumların özelliklerine göre değil de Tanrı'nın öngörülerine göre oluşturulmuş hukuktur.

Toplum yaşamı devlette son dayanağını bulur. İyi bir devlet düzeni apaçık yazılmış yasalar üzerine temellenmiştir. Yasalar hiçbir yorumu gerektirmeyecek kadar kesin ve belirleyici olmalıdır. Toplumsal uyum ancak sağlıklı yasalarla gerçekleştirilebilir. Bulanık yasalar toplumda kargaşayı getirecektir. Sağlam bir yasa düzeni ancak usun belirleyiciliğinde sağlanabilir, toplumsal mutluluk da buna bağlıdır. İnsanı insanın kurdu olmaktan çıkaracak tek güç yasanın gücüdür. **Demek ki bu dünyanın koşulları içinde oluşturduğumuz olumlu hukukun temeline tanrısal kaynaklı doğal hukuku koymamız gerekecektir.** Ancak bu arada toplumsal düzenlerin ülküsel düzenler olabileceğini, onda en iyi koşulları yaratabileceğimizi ummak da yanlış olur. Bu çerçevede Leibniz yönetimin güçlü kişilerin elinde olması gerektiğini bildirir. Yöneticilerin bilge olmaları beklenir ama bilgelik dediğimiz şey de toplumda bol bol bulunan bir şey değildir. Bu yüzden prensin iyi eğitim görmüş olması çok önemlidir. Prensin eğitiminde kuram kadar uygulama da belirleyici olmalıdır.

Leibniz'in etkisi

Leibniz siyasete meraklı olmakla birlikte bir ulusun değil bütün bir insanlığın filozofu olmuştur. Çar Büyük Petro'ya yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: *"Ben ülkeleri için ya da herhangi bir ulus için yanıp tutuşan o insanlardan değilim. Ben bütün bir insanlığın iyiliği için çalışıyorum."* Leibniz bu insancı bakış açısıyla olduğu kadar felsefeye getirdiği yeni görüşleriyle de etkili oldu. Ancak onun gücü ve önemi belli bir aradan sonra anlaşılmıştır: öğrencisi Christian Wolff (1679-1754) onu tanıtmasaydı belki de etkisi çok sınırlı kalacaktı. Kant Leibniz'i Wolff aracılığıyla tanıdı ve elbet ondan büyük ölçüde etkilendi. Kant kadar Fichte'nin de Leibniz'den çok yararlandığını görüyoruz. Monadlar öğretisi bize biraz gerçekdışı gibi görünse de, yeter neden ilkesini doğru olarak kavrayamasak da Leibniz felsefeye getirdiği güçlü bakış açısıyla bugün de önemini koruyor. Onun felsefesi her şeyden önce bir inanç felsefesiydi ve Aristoteles'den ve skolastiklerden kalma sonuçsal neden ya da ereksel neden anlayışını yeniden felsefeye getiriyordu. Oysa bilimsel bakış açısı çerçevesinde Bacon, Descartes ve Spinoza onu felsefenin dışına çıkarmışlar, bir anlamda inancın alanına göndermişlerdi.

ON BİRİNCİ BÖLÜM

XVIII. YÜZYIL FELSEFELERİ

SİYASALLAŞAN FELSEFE

Özellikle İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin yaşandığı XVIII. yüzyıl felsefi arayışlar açısından birçok çeşitlilik gösterir. Bu yüzyıl felsefenin tüm Avrupa'da ama daha çok Fransa'da toplumsal sorunlara doğru eğilim gösterdiği bir yüzyıl oldu. Elbette bütün felsefelerde böyle bir eğilim varsaymak olası değildir. **Özellikle bu yüzyılın çoğu "aydınlanmacı" topluluğuna sokulan fransız filozofları bakışlarını kuramsal sorunlardan uygulamalı sorunlara doğru çevirdiler. Bu da felsefenin asıl yükümlülüğünü oluşturan bilgi sorunlarından uzaklaşıp toplum sorunlarına yaklaşması demektir. Denebilir ki o zamana kadar felsefe hiç bu ölçüde siyasallaşmamıştı.** Bu gelişimler çerçevesinde kuramcı fransız felsefe geleneğinin yavaş yavaş ya da hatta pek de yavaş olmayan bir biçimde uygulama alanına doğru bir dönüşüm gösterdiğini görüyoruz. Bu gelişimde siyasal yapıdaki eskimişliğin ya da çürümüşlüğün büyük ölçüde belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Feodal düzene uyguladığı baskılarla burjuva sınıfının tarih sahnesine çıkmasında büyük katkıları olan mutlak yönetim geçerliliğini ve saygınlığını çoktan yitirmiş gibiydi. Bu koruyucu güç bundan böyle koruyucu olmak bir yana tüm gelişimlere zarar veren bir güç olmaya doğru gidiyordu. Bu dönem tüm Avrupa'da, bu arada Fransa'da da halkın ağır vergiler altında ezildiği bir dönem olmuştur.

Baskı ve şiddet rejimine ve özellikle toplumsal eşitsizliklere olan tepki giderek büyürken filozoflar bu tepkinin yaşama geçmesi için ellerinden geleni yaptılar, hatta onların felsefeyi bu yolda ikinci plana attıklarını bile söyleyebiliriz. Bütün bunlar bize felsefeden ya da felsefi gelenekten tümüyle uzaklaşıldığı izlenimini vermemelidir. Bu dönemde özellikle Bacon'dan ve Descartes'dan gelen bir eğilim, önyargıları yok etme ve bilinçleri yetkin ve özgür kılma eğilimi felsefenin temel amacı durumuna geldi. Sallantılı bir şimdinin ve sıkıntılı bir şim-

dinin acılarını unutmak ve daha aydınlık bir yaşama geçmek için filozoflar birer siyaset adamı gibi iş gördüler ve elbette bu arada kendilerini de alabildiğine tehlikelere attılar: hapishaneler aydın insanları konuk etmek için sabırsızlanıyor gibiydi. Bununla birlikte sallanmakta olsa da her şeye karşın sağlam duran mutlakyönetimleri bir çırpıda altetmek kolay olmayacaktı.

Bu siyasal tavır elbette Descartes geleneğinden gelmiyordu. Descartes Fransa'da katoliklerin ve daha sonra Hollanda'da protestanların baskıları altında siyasetle ve dinle ilgili konulardan uzak durmuştu. Descartes'ın o zamanlar varlığı tehlikeli sayıldığı için siyasal anlamda onun kimselerle çekişmesine gerek yoktu. **XVII. yüzyıl kilisenin uzun sürmüş bir sarsıntıdan sonra yeniden güç ve saygınlık kazandığı, özellikle eli kalem tutan etkili aydınların *tanrıtanımaz* diye ya da benzer suçlamalarla hapishanelere gönderildiği bir yüzyıl oldu. Bu görünüm bu yüzyılın büyük kültür atılımlarıyla hiç de uyuşur gibi görünmüyordu.** Bu durumda Descartes'ın ya da bir başka filozofun siyasete bulaşması kolay değildi. Descartes'ın yapabileceği tek şey birilerini ürkütmeden yaşamak becerisini gösterebilmekti ki bu da kolay değildi. Bu siyasal eleştirisizlik dönemini bir eleştiri döneminin izlemesi doğaldı: XVIII. yüzyıl böyle bir dönem oldu. Tartışılan yalnızca siyasal düzen değildi, inancın düşünceyi koşullayan katı tutumu da eleştiriden payını aldı. Bu felsefi anlayış halkın duyarlıklarını öne çıkaran, onun isteklerini birinci planda önemseyen bir anlayıştı. **Siyasallaşmak adına felsefenin temel sorunlarını bir yana bırakan, felsefelerinde felsefenin payını enaza indirgeyen filozoflar özellikle fransız aydınlanmacılarıydı.** Bu kişilerin filozoftan çok düşünür diye nitelendirilmesi belki daha doğru olur.

DENEYCİ FELSEFELER

Özellikle ingiliz filozofları siyasal sorunlardan çok deneyci düşüncenin ya da bir başka deyişle uygulamaya dönük felsefenin sürdürücüleri oldular. Ancak bu onların tümüyle siyasal sorunların uzağında kaldığı anlamına gelmez. Öncelikle siyasal çizgide birbirine karşıt duran bir Hobbes ve Locke geleneği vardı. İngiltere'de deneyci gelene-

ğin geçmiş zamandaki başlıca kişileri Bacon, Hobbes ve Locke olmuştur. Bunlar düşüncenin temel sorunlarına büyük ölçüde ağırlık verirken toplumsal ve siyasal yaşamı da irdelemekten ve eleştirmekten geri kalmadılar. Eleştiri anlamında İngiltere öbür avrupa ülkelerinden çok daha elverişliydi. Zaten ingiliz felsefesi dendiği zaman hemen herkesin aklına uygulamaya dönük arayışlar çerçevesinde deneyci felsefe gelir. Bu anlamda kuramcı eğilimleri oldukça ağır basan fransız felsefesiyle deneyci ingiliz felsefesi karşıtlaşırlar. XVIII. yüzyılda deneyci felsefenin başlıca kişileri George Berkeley ve David Hume olmuştur. Bu çizgide Jeremy Bentham'ın da adını anmak gerekir.

İngiltere'deki filozoflar da Fransa'daki filozoflar da bir ölçüde Bacon'ın ve Locke'un etkisindeydiler. Locke özellikle fransız aydınlanmacılarını etkiledi, daha çok da siyasal görüşleriyle büyük ölçüde etkiledi. Gene de bu etkiyi çokça abartmamak ve aydınlanma düşünürlerinin Descartes'çı geleneğin tümüyle dışına çıktığını düşünmemek doğru olur. **XVIII. yüzyılı Descartes'dan daha Descartes'çı sayan felsefe tarihçilerine çokça yakın durmasak da, bunu abartılı bir görüş saysak da, gelişen düşüncede Descartes'ın belli bir etkisi olduğunu da yadsıyamayız.** O büyük dehanın etkisini kısa sürede yitirdiğini düşünebilir miyiz? Yalnız filozoflar değil bilim adamları da bu dönemde bakış açılarının değişmesinde etkili olmuşlardır. Bilimsel alandaki büyük gelişimler deneyci düşünceye olan güveni artırmıştı, bu yüzyılın deneyciliğe çok daha yakın durmasında özellikle Newton'ın (1642-1727) payı büyüktür. Usla deneyi tam anlamında bağdaştıran görüşleriyle Newton pekçok filozofu kendine hayran bırakmıştı. Kant da bir felsefe adamı olarak Newton'ın etkisinde kaldı.

İngiliz deneyci felsefesinin temellerini atan Francis Bacon'ın ve John Locke'un ardılları George Berkeley ve David Hume öncülerinin açtığı güçlü ve sağlam yolu izlerken onlardan biraz daha az etkili oldular. Birinin yani Berkeley'in dinsel düşünceyi tıpkı Ortaçağ'daki hıristiyan filozofları gibi ussal düşüncenin çok üstünde tutması ve bunu yaparken oldukça tutarsız ve hatta anlaşılması güç bir felsefe oluşturması, öbürünün öncülerden gelen olumlu kuşkuculuğu neredeyse Eskiçağ'ın kuşkucuları gibi aşırı bir çerçeveye indirgemesi ilginçtir. Bu durum ingiliz deneyciliğinde basit bir sap-

mayı mı bir yapı değişikliğini mi duyurur? Özellikle Berkeley'in felsefesi olumlu düşünce açısından bize epeyce güçlük çıkarır. Bu felsefe ruhçulukla deneyciliği bütünleştirmeye yönelirken ve bu yolda duyulur olanı öne çıkarmaya çalışırken deneyciliği dayanaksız ve temelsiz bıraktı. Berkeley bu anlayışı içinde tanrıtanımazlığın tehlikelerini gidermeye çalışıyordu.

GEORGE BERKELEY

Maddenin varlığını yadsıyan ve yalnızca ruhun ya da ruhların varlığını, bu arada fikirlerin varlığını benimseyen bir filozoftur George Berkeley. Öğretisi *maddesizcilik* diye adlandırılan bu İrlanda kökenli ingiliz filozofu 1685'de Kilkrin'de (İrlanda) doğdu ve 1753'de Oxford'da öldü. Dublin'de Trinity College'da öğrenim görmüş olan George Berkeley bir süre rahiplik yaptı, Trinity College'da yunanca, ibranice ve dinbilim okuttu. Varlığına inanmadığı maddesel dünyada epeyce gezip dolaştı, Fransa'ya ve İtalya'ya gitti. Üç yıl Amerika'da kaldı, 1732'de İngiltere'ye döndü, Cloyne piskoposu oldu, daha sonra dinlenmek üzere Oxford'a çekildi. Başlıca yapıtları şunlardır: *The Theory of Vision* (Görme kuramı) [1708], *Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* (İnsan bilgisinin ilkeleri üzerine inceleme) [1710], *Alciphron* (1732), *The Analyst* (Ayrıştırıcı) [1734].

Berkeley'in amacı özellikle anglikan inancını dünyaya yaymak ve bu arada tanrıtanımazlıkla savaşmaktı. Amerika'ya gidişinde de bu eğilimi belirleyici olmuştur. O bu yolculuğuna çıkarken kendi deyişiyle belli bir sayıda "vahşi" amerikan gencini eğitmeyi düşünüyordu ama amacını gerçekleştirmeye çalışırken pek destek görmedi. Ancak bu kıtada kaldığı üç yıl boyunca bazı filozoflarla tanışma ve görüşme olanağı buldu. *Alciphron*'unu özgür düşünenlerle savaşmak adına bu Amerika deneyiminin ardından yazmıştır. Belki de felsefesi insanlara pek ilginç görünmüyordu. Ve belki de kendini adadığı işler arasında en anlamlısı Cloyne piskoposu olduktan sonra İrlandalıların yoksullukla savaşımına yaptığı katkılardır. **Berkeley felsefesi deneycilikten ülkücülüğe uzanan bir felsefedir. Felsefenin te-**

mel sorunları açısından bakıldığında bu felsefe gerçek anlamda bir deneyciliktir ve bu anlamda doğrudan Locke'un izini sürer. Ancak genel fikirlerin varlığını benimseyen Locke'a karşılık Berkeley bir adcıdır, genel fikir diye bir şeyin olmadığını bildirir. Berkeley'e göre dış dünya diye bir şey yoktur. Daha doğrusu nesnel anlamda uzam diye bir şey yoktur. Uzaklık gibi büyüklük gibi şeyler insanın duyu organlarıyla algılayabileceği şeyler değildir. Mutlak geometrik uzam kavrayışını ya da doğrudan algılanan üç boyutlu uzam kavrayışını yok saydıktan sonra Berkeley madde kavramını da hiçe indirger.

Her şeyin kaynağı Tanrı

Filozofa göre algılayan insan vardır, algılanan şeyler de vardır, ancak şeylerin yalnızca algılanabilir nesneler olduğu, bundan başka bir şey olmadığı kesindir. Bununla birlikte Berkeley fikirlerden kurulu bir nesnel dünyayı varsaymaktan geri kalmaz. Bu algılanan fikirlerin bir düzeni, bir tutarlılığı, bir kararlılığı vardır. Bu da onların bizim ürettiğimiz şeyler olmadığını gösterir. Bu düzen, bu tutarlı lık, bu kararlılık nereden geliyor diye sorduğumuzda Berkeley bunun karşılığını elbette Tanrı'dan geliyor diye verecektir. **Berkeley'de dıştan bakıldığında saf deneycilik gibi görünen şey gerçekte maddesizci ülkücülüktür. Cisimsel dünya tümüyle olgular dünyasıdır, maddeyle ilgisi olmayan bir dünyadır.** Cisimsel şeyler ruhumuzun fikirlerinden başka bir şey değildir. Algıladığımız şeyler bize verilmiş olan şeylerdir. Onları Tanrı'nın belirtileri olarak da görebiliriz. Berkeley iktisat alanındaki görüşleriyle daha da ilgi çeker. Ona göre paranın kendinde değeri yoktur, her zenginliğin kaynağı topraktır, zenginlikleri yaratan tek güç de emektir.

DAVID HUME

Daha çok aşırı kuşkucu yanıyla bilinen ve ilgi çeken ingiliz filozofu David Hume 1711'de Edinburgh'da doğdu, orada öğrenim gördü ve 1776'da orada öldü. Hume bir süre Bristol'de ticaretle uğraştı.

Fransa'ya yolculuk yaptı. O ingiliz kültüründen çok fransız kültürüne yakın duyuyordu kendini, daha çok fransız yazarlarıyla ilgileniyordu, hatta onu fransızca düşünmekle suçlayanlar vardı. Onun bu yakınlığında İskoçların o dönemdeki genel bir eğilimini bulmak yanlış olmaz. David Hume 1748'de Avusturya'ya ve İtalya'ya gitti. Sonra Edinburgh barosunda kitaplık yöneticisi oldu. Bu görevini yeni görevi için bıraktı: İngiltere'nin Fransa konsolosluğunda yazmanlık görevi almıştı, ingiliz elçisiyle Paris'e gitti (1763). Paris'de üç yıl kaldı, dönüşünde Jean-Jacques Rousseau'yu da yanına aldı, ancak onunla bağdaşamadı, kısa sürede birbirlerinden koptular. Bir süre İskoçya'da danışmanlık yaptı. 1769'da Edinburgh'a çekildi. Hume'un başlıca yapıtları şunlardır: *Treatise of Human Nature* (İnsan doğası üzerine inceleme) [1739], *An Enquiry Concerning Human Understanding* (İnsan anlığı üzerine bir araştırma) [1748], *Enquiry Concerning the Principles of Morals* (Ahlakın ilkeleri konusunda araştırma) [1751], *History of England* (İngiltere tarihi) [1754-1761]. O zamanlar Hume'un tarih kitapları felsefe kitaplarından daha çok ilgi gördü.

Nedenselliğe karşı

David Hume, Bacon'ın izinde olmakla birlikte Locke'a ve Berkeley'e de yakın oldu, bu arada pekçok düşünür gibi Newton'a hayrandı. O da Newton gibi yapmak, olgulardan ilkelere yükselmek ya da bir başka deyişle düşünsel olanla deneysel olanı bir bütüne götürmek istiyordu. Onun felsefesi gözlemi ve deneyi öne çıkaran bir felsefeydi. Bunun ötesinde Hume Kant'a da esinini veren bir eleştiri filozofu oldu. Kant dogmacı düşlerinden Hume sayesinde kurtulduğunu bildiriyordu. Hume hem anlığı hem ahlakı hem dini eleştiriye aldı. **Hume'un gözünde fikir duyu izleniminin bir kopyasından başka bir şey değildi. Filozof fikirler arasında bir çağrışım düzeninin bulunduğunu öngörüyordu. Aristoteles çağrışımı benzerlik, karşıtlık ve yakınlıkla açıklamıştı, Hume da buna benzer üçlü bir açıklama yaptı: fikirler birbirlerini alışkanlıkla, alışkıyla ve yinelemeyle çağrıştırıyordu. İşte bu noktada filozof felsefesinin temel özelliğini ortaya koyar ve yüzyıllardır süregelen ne-**

densellik anlayışını eleştirmeye yönelir: çağrışım bize gerçekte bir nedensellik düzeni varmış gibi bir izlenim verir, bu durumda bizler görmeye alıştığımız şeyleri nedensellik koşuluna bağlarız. Oysa neden dediğimiz şeyle sonuç dediğimiz şey biryapılı değildir. Nedensel ilişki diye bilinen şey basitçe bir ardı ardına geliştir, daha başka bir şey olamaz. Bir olguyu neden bir başka olguyu sonuç gibi görmemiz zihnimizin bir oyunudur. Bu durumda bilimsel yasaların geleceğiyle ilgili herhangi bir kesinliğe ulaşmamız olası değildir. Bir cisim bir duyumlar bütünüdür. Maddesel töz de ruhsal töz de yoktur. Böylece Hume bizi aşırı bir kuşkuculukla yüzyüze getirir: yüz bin deneyin olumladığı bir deneyi yüz bin birinci deney çürütebilir.

JEREMY BENTHAM

Yararcı diye belirleyebileceğimiz ingiliz filozofu Jeremy Bentham Londra'da doğdu ve Londra'da öldü (1748-1832). Bentham Oxford'da öğrenim gördü. Felsefesini geliştirirken Hobbes'un ve Helvétius'un etkisinde kaldı. Helvétius onun gözünde ahlakın Bacon'ıydı. Bentham da herkes gibi bir Newton olma hayalini gönlünde taşıyordu. Onu yetiştiren fransız eğitimci ona özellikle Voltaire'in ve Fénelon'un yapıtlarını tanıtmıştı. Bentham bu arada Hume'dan da oldukça etkilendi. Bentham 1824'de *Westminister Review*'u kurdu, bu dergide yasal düzenlemelerle ilgili görüşlerini ortaya koydu. O bu çalışmalarından giderek *yararcılık* felsefesini geliştirdi. **Yararcılık en büyük mutluluğa yarar sağlamakla ulaşıldığını, bize yarar sağlayan şeyin aynı zamanda bize mutluluk verdiğini benimser.** Bu öğreti ilerde John-Stuart Mill ve Herbert Spencer felsefelerinin de özünü oluşturacaktır. Bentham yararcı anlayışı içinde "hazlar aritmetiği" adlı bir ilke geliştirdi, bu ilkeye göre olabildiğince çok insanın en yüksek düzeyde mutluluğa ulaşmasını öngörmek gerekiyordu. Jeremy Bentham'ın başlıca yapıtları şunlardır: *A Fragment on Government* (Hükümet üzerine yazı) [1776], *An Introduction to the Principles of Moral and Legislation* (Ahlak ve hukuk ilkelerine giriş) [1789], *The Rational of Reward* (Ödülün nedeni) [1825], *The Rational of Punishment* (Cezanın nedeni) [1830].

Bentham'a göre her insan hazza yönelir ve acıdan kaçar. Ahlak insanlara hazza yönelmenin ve acıdan kaçmanın yollarını öğretir ya da öğretmelidir. Her insan bunun bu anlamda hesabını iyi yapmak zorundadır. *"İnsanlık, erdemli olmak adına, hesap yapmayı bilmelidir."* Bentham'ın *ahlaki aritmetik* dediği şey en büyük hazza ya da mutluluğa ulaşma yolunda hesap yapmaktır. **Ancak arı ve sürekli hazlar büyük hazlardır. Mutluluk ancak sürekliyse mutluluktur.** Amaç bu mutluluğu en yüksek ölçülere ulaştırmaktır. Çünkü yaşam ödüllendiren bir yaşam olduğu kadar cezalandırmayı da bilen bir yaşamdır. Yaşamı ancak bu koşullarda *yararlı* kılabiliriz. Siyasal yaşam koşullarını da bu çerçevede anlamak ve değerlendirmek gerekir. **Siyasal yaşamın amacı toplumun ya da kitlelerin en yüksek düzeyde ve en geniş çerçevede mutlu olmasıdır. Bentham sömürgeciliğin de ancak küçük bir yönetici insan topluluğunu mutlu etmekle sınırlı olduğunu, bu yüzden istenir bir şey olmaması gerektiğini düşünür.** Hukuk adamı olarak Bentham kitlelerin sağlıklı eğitimi ve yoksul insanların yaşam koşullarının düzeltilmesi gibi konularda büyük çabalar gösterdi. 26 ağustos 1792'de Fransa'da Yasama Meclisi bir yabancı aydınlar topluluğunu özgürlüğe ve halkların bağımsızlığına yaptıkları katkılardan ötürü fransız yurttaşı ilan etmişti. Bu kişiler arasında Wilberforce, Klopstock, Schiller ve Bentham da vardır. Bentham'ın John Stuart Mill'i büyük ölçüde etkilediği bilinir.

İKTİSATÇILAR

François Quesnay

Sanayileşmenin getirdiği çetrefil ya da en azından karmaşık yaşam koşulları iktisat bilimini ön sıralara taşıdı. Yeniçağ'ın başlarında pekçok iktisadi sorunun nedenlerine ulaşılamamıştı, deyim yerindeyse insanlar bu sorunları doğuran etkenleri bilmeden yaşıyorlardı. Örneğin enflasyon olgusu yaşanıyordu ama kimse onun gerçek anlamda

ne olduğundan habersizdi. İktisadi konulara yöneliş XVII. yüzyılın sonlarında başladı. Belki de modern anlamda ilk iktisat adamı François Quesnay'dir. 1694'de Montford-l'Amaury'de doğan ve 1774'de Paris'de ölen Quesnay kralın cerrahıydı, ancak iktisada olan merakı onu toplumsal iktisadın kurucularından biri ve *Fizyokratlar* denen iktisatçılar topluluğunun önderi yaptı. **Quesnay iktisadi yaşamı belirleyen tek gücün doğa yasalarının gücü olduğunu bildiriyor, toprağı tek zenginlik olarak görüyordu. Doğal hukukun bize sağladığı ilk değer ona göre mülkiyetti. Quesnay toplumda üç sınıf belirledi: tarımcılar, üreticiler ve hiçbir şey yapmayanlar. Vergi yükü toprak insanlarının sırtında olmalıydı. Mal ve para akışı sonuna kadar serbest bırakılmalıydı.** Quesnay'nin başlıca yapıtları şunlardır: *Tableau économique* (İktisadi tablo) [1758], *Maximes* (Özdeyişler) [1758], *Physiocratie* (Fizyokratlık) [1768]. Quesnay *Ansiklopedi*'ye birçok makale de yazdı.

Adam Smith

İngiliz iktisatçısı Adam Smith 1723'de Kirkcaldy'de (İrlanda) doğdu, 1790'da Edinburgh'da öldü. Papazlık mesleğini erkenden bırakıp 1751'de Glasgow'da mantık profesörü olan Adam Smith Fransa'ya yaptığı bir yolculuk sırasında Fizyokratlarla karşılaşınca iktisat bilimine ilgisi bir kat daha arttı. 1778'de Edinburgh'da gümrükler komiseri oldu, 1737'de Glasgow Üniversitesi'nde rektörlüğe atandı. Toplumsal iktisadın temellerini atan iktisatçıların başında Adam Smith adı vardır. **Adam Smith toprağı tüm zenginliklerin kaynağı olarak görmez, onun gözünde bu kaynak emektir.** Ona göre istem ve sunum yasalarına ve işbölümüyle ilgili yasalara hiçbir kısıtlama getirilmemelidir. Ona özgürlükçü iktisadın öncüsü diyebiliriz. **Adam Smith ahlaki duyguları ve yargıları *duygudaşlık*'la ya da *duygu yakınlığı*'yla açıkladı. İnsanı başkalarının sevinçlerini ve acılarını paylaşabilen bir varlık olarak tanımladı. Bu durumu tümüyle çıkar hesapları dışında bir yakınlık olarak gördü. Ona göre duygudaşlık ancak yarar gözetmediği koşullarda ahlakidir.** *"İnsanın hemen hemen kesin bir biçimde kardeşlerinin yardımına koşma gereksini-*

mi vardır" diyen Adam Smith'in şu iki kitabı bugün de iktisadi ve felsefi düşünce içindeki yerlerini koruyorlar: *Theory of Moral Sentiments* (Ahlaki duygular kuramı) [1759] ve *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Ulusların zenginliklerinin doğası ve nedenleri üzerine araştırma) [1776].

Thomas Robert Malthus

İngilizlerin bir başka iktisatçısı Thomas Robert Malthus 1766'da Gilford yakınlarında Rookery'de (Surrey) doğdu, 1834'de Herfort yakınlarında Haileybury'de öldü. Malthus Cambridge'de okumuştu. 1789'a doğru anglikan rahibi oldu, daha sonra profesör oldu. Malthus'çuluk diye bilinen öğretisiyle tanındı. **Malthus'un öğretisi şöyle özetlenir: nüfus artışı geometrik bir gelişim gösterir, buna karşılık besin maddelerindeki artış aritmetik bir ilerleme gösterir. Demek ki nüfus yiyecek maddelerinden daha hızlı artmaktadır.** İnsanlık pekçok nedenle kırıma uğrasa da, savaşlar, açlıklar, yoksulluklar, göçler herne kadar belli bir nüfus azalması oluştursa da bu yeterli değildir. *Kısıtlanma ahlakı* nüfus artışının getirdiği tehlikelere karşı önerilebilecek tek yoldur. Bu ahlak öncelikle evlenmeden ve çocuk yapmadan kaçışı gerektirir. Malthus'un ardılları işi daha ileri götürdüler ve doğum önleme yöntemlerinin kullanılmasını, düşük yapmayı ve özellikle *coitus interruptus*'u önerdiler. Malthus'un başlıca yapıtları şunlardır: *Essay on the Principles of Population* (Nüfus ilkeleri üzerine deneme) [1798], ve bu kitabın genişletilmiş baskısı *An Essay on the Principle of Population as it affects the Future Improvement of Society* (Toplumun gelecekteki gelişmesini etkilemesi açısından nüfus ilkesi üzerine bir deneme) [1803], *An Inquiry into the Nature and Progress of Rent* (Gelirin niteliği ve artışı üzerine bir soruşturma) [1815], *Principles of Political Economy* (Toplumsal iktisadın ilkeleri) [1820], *Definitions in Political Economy* (Toplumsal iktisatta tanımlar) [1827].

AYDINLANMA DÜŞÜNÜRLERİ

İlerleme fikrini temel alan, ussal düşünceyi ilerlemenin vazgeçilmez koşulu sayan, özgürlüklerin vazgeçilemez ve indirgenemez bir insanlık hakkı olduğunu varsayan, bu çerçevede baskıcı siyasal yetkeyle savaşan felsefi bakış açısını Aydınlanma olarak belirliyoruz. Aydınlanma Fransa'da XVIII. yüzyılda, özellikle bu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan düşünce deviniminin genel adıdır. Aydınlanma düşünürleri felsefeyi siyasallaştırırken kuramsal düşünceden çok uygulamaya yakın durdular ve özellikle insanı bir değer varlığı olarak belirlediler, bu çerçevede onun haklarını tartıştılar ve savundular. Onlar bu çalışmalarını özellikle *Encyclopédie* (Ansiklopedi) ortamında gerçekleştirdiler. Bu kişilere "ansiklopedici" denmesi bu yayınla ilgilidir. Bu düşünürler d'Alembert'in de katkılarıyla Diderot'nun öncülüğünde yapılan bu yayınla öncelikle Fransız toplumunda ama daha geniş çerçevede bütün bir dünyada bir bilinç dönüşümü yaratmaya çalışırken o dönemin siyasal güçleri karşısında çeşitli sıkıntılara düştüler: kurulu düzenle olan savaşımları onları büyük sıkıntılara atmıştır. Bu bir felsefi savaşım olmaktan çok bir siyasal kavgaydı. Hatta denebilir ki aydınlanmacılar felsefeyle de gerçek anlamda içli dışlı değildiler ve olmayı da düşünmediler: onlar bağnazlıklara, baskılara, çıkarcılıklara karşı durmayı, insanın haklarını savunmayı asıl yükümlülükleri olarak görüyorlardı.

Ansiklopedi yazarları özellikle hıristiyan dininin aşırı katı bağlayıcılıkları ve yüzyıllardır süren göreneklerin sertlikleri karşısında kendilerini birer dönüştürücü güç olarak görüyorlardı. Başta Diderot, d'Alembert, Helvétius, Condillac olmak üzere birçok ilerlemeci aydın *Ansiklopedi*'ye maddeler yazdılar ve yazdıkları maddelerle aydınlanmaya katkıda bulundular. Aydınlanma için daha geniş bir çerçeve çizmek ve o dönemin ilerlemeci aydın yazarlarını "aydınlanmacı" olarak belirlemek doğru olur. Fransız aydınlanma düşünürleri bir yandan Descartes geleneğini izlerken daha çok Locke düşüncesiyle belirgin ingiliz deneyciliğinin etkisinde kaldılar. Elbette felsefeyle çok büyük yakınlıkları olmayan bu düşünürlerin tümü Locke felsefesini tüm ayrıntılarıyla biliyorlar mıydı gibi bir soruya olumlu yanıt vermek olası değil-

dir. Aydınlanmacılar Locke'u daha çok Condillac'dan giderek tanıdılar. Condillac Locke felsefesinin deneyci yanını özellikle öne çıkararak *duyumculuk* diye nitelendirilen bir felsefe geliştirmişti.

CONDİLLAC

Rahip Etienne Bonnot de Condillac 1715'de Grenoble'da doğdu, 1780'de Beaugency yakınlarındaki Flux şatosunda öldü. Condillac Lyon'da ve Paris'de okudu, felsefeye olduğu kadar bilime ve dinbilime yöneldi. İktisatçı olarak fizyokratlara yakın oldu. 1753-1767 arasında Parma sarayında kaldı, dükün oğluna eğitmenlik yaptı. Bundan sonra Flux'de kendi şatosunda dingin bir yaşam sürdü. 1768'de Fransız Akademisi'ine seçildi. **Locke'un izinde Condillac şeylerle ilgili bilgimizin duyuma dayandığını bildirdi. Genel fikirlerin varlığını yadsıdı, bilginin duyumdan başka kaynağı olmadığını göstermeye çalıştı.** Bu yüzden felsefesi *duyumculuk* diye adlandırıldı. Dış deney gibi iç deney de duyumla açıklanabilirdi. Ona göre arzu da istem de duygu dünyamızla ilgili duyumun sonucuydu. Başlıca yapıtları şunlardır: *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (İnsan bilgisinin kökeni üzerine deneme) [1746], *Traité des systèmes* (Dizgeler üzerine inceleme) [1749], *Traité des sensations* (Duyumlar üzerine inceleme) [1754], *Traité des animaux* (Hayvanlar üzerine inceleme) [1755], *La logique* (Mantık) [1780], *La langue des calculs* (Hesapların dili) [1798].

Bizim tüm düşünsel edimlerimiz, dikkat de soyutlama da karşılaştırma da içinde, duyumla ilgili sunumların ürünüdür. Condillac belleği de *korunmuş duyum* olarak belirler. "Ben" dediğimiz şey şimdiki ve geçmişteki duyumların bütünüdür. Condillac duyum düzeneğini açıklamak için bir yontu örneği verdi. Yontuya bir gül koklatıyoruz. Bilinç alanını tek bir duyum tuttuğunda *dikkat* oluşur. Nesne yani gül ortadan çekildiğinde duyum sürmekteyse *bellek* oluşur. Yontu şimdiki izlenime ve geçmiş izlenime yöneldiğinde *karşılaştırma* yapar. Benzerlikleri ve ayrılıkları algıladığında *yargılama*'da bulunmuş olur. Karşılaştırma ve yargılama yinelendiğinde usavurma oluşur. Yontu hoş olmayan bir koku duyar da hoş bir kokuyu anımsarsa *imgelem* gerçekleşir. Hoş bir kokunun anısı bir gereksinim yaratır ve

böylece *istek* doğar. Mutlak bir istek de *istem*'i doğurur. Condillac duyumcu felsefesiyle aydınlanma düşünürlerini etkilediği gibi, kimya biliminin kurucusu Lavoisier'yi (1743-1794), başta Destutt de Tracy (1754-1836) olmak üzere tüm *ideolog*'ları, tarihçi düşünür Hippolyte Taine'i (1828-1895) de etkiledi.

MONTESQUIEU

Fransa'da XVIII. yüzyılın ilk yarısında özellikle iki felsefe adamının, Montesquieu ve Voltaire'in ağırlığı duyuldu. İkinci yarı daha çok Rousseau'nun ve Diderot'nun etkili olduğu bir dönem olacaktır. Düzgün ve dengeli yaşamıyla örnek bir aydın tipi oluşturan Charles-Louis de Secondat, Montesquieu baronu, 1689'da Bordeaux yakınlarında La Brède şatosunda doğdu, 1755'de Paris'de öldü. Bir hukukçu ailesinin çocuğuydu, 1700'de Jully'de kolej öğrenimine başladı. Beş yıl sonra Bordeaux'ya döndü ve orada hukuk okudu. 1708'de avukat oldu. 1714'de Bordeaux parlamentosuna üye seçildi, daha sonra Yargıtay başkanı oldu. 1716'da Bordeaux Akademisi'ne girdi. Bundan sonra yazarlığa yöneldi. Başlıca yapıtları şunlardır: *Lettres persanes* (İran mektupları) [1721], *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (Romalıların büyüklüğünün ve çöküşünün nedenleri üzerine düşünceler) [1734], 1734'den başlayarak on dört yılda yazdığı başyapıtı *L'esprit des lois* (Yasaların ruhu) [1748].

Yasaların önemi

Siyaset biliminin kurucusu olarak bilinen Montesquieu bu bilimi dinbilimsel ve metafizik anlamlarından ayırarak deyim yerindeyse tam anlamında yere indirdi. **Yeniçağ'ın düşünürleri arasında özgürlüğü sonuna kadar savunan ilk düşünür Montesquieu oldu. Bunu yaparken zamanın kurumlarını enine boyuna eleştirdi. Ona göre özgürlük ancak siyasal kurumlara dayandırıldığı ölçüde güçlü ve yapıcı olabilirdi: başıboşluk anlamında bir özgürlük yıkıcı olacaktı.** Onu İngiltere'ye yaptığı yolculuk derinden etkiledi: o dönemde fransız aydınlarının gözü adaya çevrilmişti. Montesquieu ya-

salara olan inancını büyük ölçüde Roma'nın tarihini incelerken pekiştirdi. O yasaları şeylerin doğasından gelen zorunlu ilişkiler olarak görüyordu. Bir başka deyişle onun gözünde yasalar toplumsal gerçeklikler arasında varolan basit ilişkilerdi. *"Yasa genelde insan usudur, yeryüzünün tüm halklarını yönetir."*

Filozof başlıca üç çeşit yönetim biçimi belirledi: cumhuriyet, mutlakyönetim ve despotluk ya da zorbalık. Cumhuriyete yakın gibi dursa da zamanın koşullarında mutlakyönetimi gözden çıkarmak olası değildi, cumhuriyet henüz içi doldurulmuş ve yaşama geçmeye hazır bir kavram değildi. Montesquieu cumhuriyetleri lüksün bitirdiğine, mutlakyönetimleri yoksulluğun ve zorbalığın bitirdiğine inanıyor, şöyle diyordu: *"Irmaklar birbirlerine kavuşmak için denize koşarlar, mutlakyönetimler zorbalıkta yitip giderler."* O, uygarlaşmayla ya da toplumsallaşmayla birlikte insanın eşitlik duygusunu yitirdiğini söyler: *"İnsanlar toplumsallık durumuna geçer geçmez güçsüz oldukları duygusunu yitirdiler, o zaman aralarındaki eşitlik bitti, savaş durumu başladı."* *İran mektupları*'nın bir yerinde şöyle der: *"Fransa kralı Avrupa'nın en güçlü prensidir. Komşusu İspanya kralı gibi altın madenlerine sahip değildir, ama onun zenginliklerinden daha büyük zenginlikleri vardır: o zenginliklerini uyruklarının madenlerden daha bereketli olan kendini beğenmişliğinden elde eder."*

LA METTRIE

Julien Offroy de La Mettrie 1709'da Saint-Malot'da doğdu, 1751'de Berlin'de öldü. Caen'de Cizvitlere katılan La Mettrie daha sonra dinbilimden uzaklaşarak tıpla ilgilenmeye başladı. Reims'de hekimlik yaptı. Leiden'de Boerhaave'nin derslerini izledi. Muhafiz birliğinin hekimi oldu. Fontennoy ve Detingen savaşlarına katıldı. *Histoire naturelle de l'âme* (Ruhun doğal tarihi) adlı yapıtını yayımlayınca (1745) maddeci görüşlerinden ötürü görevine son verildi. Friedrich II'nin yanına sığındı, kalan ömrünü Almanya'da geçirdi. 1748'de yayımladığı *L'homme machine* (Makine insan) ve 1752'de yayımladığı *Vénus métaphysique* (Metafizik Venüs) en çok bilinen yapıtlarıdır.

La Mettrie Machiavelli'ye karşı düşünceleriyle tanınmıştır. Onunla ilgili olarak şöyle der: *"İnsanlığı yıkmaya çalışan bu ucubeye karşı insanlığı savunmayı göze alıyorum."* O kendisinden on beş yaş büyük olan Voltaire'e bağlılığıyla bilinir: *"Kendimi şöyle anlatmam gerekirse derim ki Bay Voltaire bütün bir Akademi'ye bedeldir."*

İnsanı bir makine olarak gören ve ahlakın doğadan gelmediğine inanan La Mettrie şöyle der: *"Ahlak kaynağını siyasetten aldığına göre ona doğanın bir ürünü diyemeyiz."* **Tam anlamında maddeci bir tek filozof varsa o da elbet La Mettrie'dir demek yanlış olmaz. Ya da ona modern maddeciliğin kurucusu diyebiliriz. Onda Eskiçağ'ın maddecileri kadar Locke'un da etkisi görülür. Onun belki de en önemli özelliği doğayı bütünlüklü bir yapı olarak görmüş olmasıdır.** Buna göre ne bitkileri hayvanlardan ne de hayvanları insandan ayırma olanağımız vardır. İnsanlar da hayvanlar gibi soluk alırlar, beslenirler, ürerler, ölürler. İnsan bir hayvan olduğuna göre Descartes'ın varsayımı doğru olmalıdır: insan da bir makinedir. Ancak Descartes'dan şu noktada ayrılmak gerekir: bizim bedenden ayrı bir ruhumuz yoktur, düşüncelerimiz ya da tüm ruhsal yaşamımız maddi oluşumların ya da bir başka deyişle bedensel işlevlerin sonuçlarından başka bir şey değildir. Bir başka deyişle düşünsel ve duygusal yaşamımız beyin olgularının bir sonucudur. La Mettrie'nin görüşleri Lamarck ve Darwin üzerinde son derece etkili oldu.

HELVETIUS

Helvétius Paris'de yaşadı (1715-1771). 1736'da kendisine büyük gelir sağlayan bir devlet görevi aldı ve onun verdiği güçle felsefeye yöneldi. Daha çok Locke'un etkisinde kaldı, *İnsan anlığı üzerine deneme*'yi okuduğunda çok gençti. Kendisiyle aynı yıl dünyaya gelmiş olan Condillac gibi o da duyumcuydu, bütün bilgilerimizin duyularımızdan geldiğini düşünüyordu. **Ona daha çok duyumcu maddeci demek doğru olur: yalnızca maddi nesneler vardır, duyum maddesel dünyadaki bir ilişki biçimidir.** Buna göre Helvétius'un mutlak bir tanrıtanımaz olduğunu söyleyebiliriz: öbür *Ansiklopedi*'cilerin bazıları gibi o da dinin zorbalık olduğuna inanıyordu. Ve o da Des-

cartes gibi usun herkeste eşit olduğunu düşünüyordu, ayrılıklar elbette eğitimin bir sonucuydu. **Helvétius ahlakta mutlakçı bir tutum almadı: iyiliğin de kötülüğün de göreli şeyler olduğunu düşündü.** Ayrıca zenginliklerin paylaşılması konusunda da görüşler ortaya koydu. İlk kitabı *De l'esprit* (Ruh üzerine) [1758] krallık kurulunca ve Paris parlamentosunca mahkum edildi ve yakıldı. *De l'homme, de ses facultés intellectuelles et de son éducation* (İnsan üzerine, insanın düşünsel yetileri ve eğitimi üzerine) adlı kitabı 1772'de yayımlandı.

VOLTAIRE

Asıl adı François-Marie Arouet'dir. Gazeteci, tarihçi, oyun yazarı, ahlakçı Voltaire Paris'de yaşadı (1694-1778). Paris'li bir noterin oğluydu. Filozof olarak bilinse de yazdıklarının hiçbir zaman felsefi bir derinliği olmadı. Onu daha çok bir sohbetçi ya da deneme yazarı olarak görmek yanlış olmaz. Alaycı yapısıyla, soylu eğilimleriyle, iyi yaşamayı sessizce ilke edinmiş olan burjuva heyecanlarıyla ve Rousseau'ya olan bitmez tükenmez düşmanlığıyla tanındı. Onun yazılarında felsefeye en yakın duran iki aydınlanmacının, Diderot'nun ve Rousseau'nun yazılarındaki derinlik yoktu. Onu daha çok iyi bir gözlemci, güçlü bir ayrıştırmacı olarak belirleyebiliriz. Yazdıkları arasında pek tutkulusu olduğu İngiltere'yle ilgili izlenimleri oldukça önemlidir. *Lettres philosophiques* (Felsefi mektuplar) [1734] adlı ünlü yapıtı bir felsefe araştırması olmaktan çok Fransa'nın göreneksel yapısıyla ve İngilizlerin yaşamıyla ilgili saptamalardır. *Eléments de la philosophie de Newton* (Newton felsefesinin ögeleri) [1738] hayran olduğu Newton biliminin derinliksiz bir açıklamasıdır. *Candide* (1759) adlı romanı doğru dürüst okumadığı ve özünü hiç bilmediği Leibniz felsefesinin iyimserliğine yöneltilmiş ayakları havada bir eleştiridir. Voltaire bu kitabında Leibniz'in *dünyamız olası dünyaların en güzelidir* görüşüyle alay ediyordu. *Dictionnaire philosophique* (Felsefe sözlüğü) [1764] felsefeyle ilgili olmaktan çok edebiyat konularına değinen bir yapıttır. **Voltaire daha çok bir özgürlük savunucusu olarak insanlığın ilgisini çekmiş, aydınlanma düşüncesinin yılmaz bir sa-**

vaşçısı olmuş, insan haklarını ve hoşgörüyü savunan ve bağnazlığa karşı çıkan bakış açısıyla, işkenceye ve dinin katılıklarına karşı çıkan aydın insan tutumuyla bir döneme ağırlığını koymuştur. Buyolda Bastille'de hapis yatmış, İngiltere'de sürgünde kalmış, bir ara Friedrich II'nin yanına sığınmıştır. *Essai sur les moeurs* (Görenekler üzerine deneme) [1756] ve *Traité sur la tolérance* (Hoşgörü üzerine inceleme) adlı yapıtları önemlidir.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

Dalgalı yaşamıyla bir düşünür olduğu kadar bir serüven adamı olarak da bilinen Jean-Jacques Rousseau 1712'de İsviçre'nin Cenevre kentinde doğdu, 1778'de Senlis yakınlarında Ermenonville'de öldü. Rousseau Fransa'dan İsviçre'ye göçmüş olan Calvin'ci bir ailenin çocuğuydu. Annesi onu doğururken öldü. Saatçi babası on yaşına gelen oğlunu Lambercier adlı bir papaza bıraktı. Bu dik kafalı çocuk Cenevre'den kaçtı, Annecy'de Madame de Warens'in yanına sığındı, ancak orada da durmadı, oradan Cenevre'ye, Lozan'a, Chambéry'ye gitti. 1741'de Paris'in yolunu tuttu. 1743'de Venedik'deki Fransa elçisinin yazmanı oldu. Elçiyle anlaşamayınca Paris'e döndü (1744). İlk ve çok önemli yapıtını Dijon Akademisi'nin açtığı bir yarışmaya katılmak için yazdı ve ödülü aldı: *Discours sur les sciences et des arts* (Bilimler ve sanatlar üzerine söylev) 1750 tarihini taşır. Bu kitapta uygarlaşmayla ve toplumsallaşmayla gelen yaşam koşulları içinde mülkiyetin de oluşmasıyla bilimlerin ve sanatların insan ahlakını temelden bozduğunu savundu. İkinci söylevini aynı amaçla yazdıysa da ödül alamadı: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes* (İnsanlar arasında eşitsizliğin kökeni ve temelleri üzerine söylev) [1755]. Onu dünyanın en önemli düşünürlerinden biri yapan iki kitabını 1762'de çıkardı: bir siyaset incelemesi olan *Du contrat social* (Toplumsal sözleşme) ve çocuk yetiştirmeyle ilgili romanı *Emile ou de l'éducation* (Emile ya da eğitim üzerine). Parlamento bu romanın dinle ilgili bölümünün yakılmasına karar verdi. Rousseau bundan sonraki yaşamını Ermenonville'de geçirdi.

Aydınlanma devinimi içinde apayrı bir yeri olan ve Kant başta olmak üzere birçok filozofu derinden etkilemiş olan Rousseau dizgesel bir felsefe anlayışı geliştirmedi, bununla birlikte çağın getirdiği insan sorunlarına eleştirel gözle bakmayı bildi. O ayrıca salt usçuluktan uzak duran, düşüncenin yanına duyguyu koyan, bu arada insanı doğaya yaklaştırmaya çalışan bir anlayışın öncüsü oldu. Görüşleri yer yer çelişkiler barındıran bu ilginç kişi bir yandan insanın doğuştan iyi olduğunu söyledi, öte yandan *"Şeyleri yaratanın elinden çıkan her şey iyidir, insanın ellerinde her şey bozulur"* dedi. **Doğal yaşamdan ayrılarak uygarlaşmanın insana iyilikler getirmediğini düşünüyordu. Uygarlaşmadan ya da toplumsallaşmadan önce ya da *doğal durum*'da insan mutluydu, doğanın bağrında düşünmeden yaşıyordu. O zaman onun tek kaygısı gündelik yaşamını sürdürebilmekti. Sonra her şey değişti: insan egemen olmak istedi, mülkiyeti oluşturdu. Tutkular bilendi, hırslar gelişti, kötülükler ortaya çıktı, lüks yaşam istemi öne geçti, felsefe başladı. Toplumsal düzen insana yaramadı. Bilimler ve sanatlar insanı bozucu etkenler durumuna geldiler.** Öyleyse ne yapalım? Gene eskiye yani doğal duruma mı dönelim? Bunu yapamayız, ancak doğal durumdaki koşullara benzer koşullar yaratabiliriz. Bunun için adaletli bir toplum düzeni oluşturmak gerekir, bunun için de bir *toplumsal sözleşme* yapma zorunluluğu vardır. İyi düzenlenmiş ve sağlam bir yasa düzenine dayanan bir toplumsallaşma doğal durumda yitirdiklerimizi bir ölçüde de olsa geri getirecek gibidir.

Bu sözleşmede her birey toplum yararı adına mutlak özgürlüğünden vazgeçecek ve *genel istem*'e boyun eğecektir. Böylece halkın egemenliği gerçekleşecektir. Bu yolda Rousseau eğitime büyük önem verir. Onun *Emile*'i tüm uygulanamaz özelliklerine karşın yeni eğitim anlayışlarının temel kitabı olarak görülmüştür. Doğuştan iyi olan çocuğun doğrudan doğanın bağrında yetiştirilmesi bu eğitim anlayışının temelini oluşturur. Bu anlayış "olumsuz" eğitim anlayışı olarak düşünülebilir, çünkü eğitmekten çok kendi akışına bırakmak ilkesine dayanır. Rousseau'nun düşünceleri edebiyat, fel-

sefe ve siyaset alanlarında çok etkili oldu. Denebilir ki Fransız Devrimi'nin temelini oluşturan ilkeler önce onun düşüncelerinde belirginleşti. Onun *Toplumsal sözleşme*'si *İnsan hakları bildirisi*'nin özünü oluşturur. Özgürlükleri ve eşitliği savunmada Rousseau Montesquieu'den ve Voltaire'den çok daha atılgandı, bireyle toplumun uyumlu ve *doğal* bütünlüğünü sağlamak yolunda görüşler geliştirdi. Onun en büyük hayranlarından biri Kant'dı, öyle ki Kant'ın süssüz çalışma odasını süsleyen tek şey Rousseau'nun büstüydü.

DENIS DIDEROT

Aydınlanma düşünürlerinin en filozofu diyebileceğimiz romancı, eleştirmeci, düşünür Denis Diderot 1713'de Langres'da doğdu, 1784'de Paris'de öldü. Zengin bir bıçakçının oğluydu. Cizvitlerin yanında eğitim gördü, sonra Paris'de Louis-le-Grand kolejinde okudu. Belli bir iş tutmadı, daha çok bohem yaşamı sürdürdü. Çeviri yaparak geçiniyordu. 1743'de bir çamaşırcıyla, Anne Toinette Champion'la evlendi. Geniş görüşlü, iyi yürekli, cana yakın ve şakacı bir kişi olarak çevresinde çok büyük bir ilgi gören Diderot *Encyclopédie*'yle kendini tanıttı. Le Breton yayınevi bu yayının başına Diderot'yu getirmişti. Bu yayın işi Diderot'nun neredeyse bütün yaşamını tuttu, en azından onu 1772'ye kadar uğraştırdı ve kurulu düzenle karşı karşıya getirdi. D'Alembert'in ve Baron d'Holbach'ın yakın dostu Diderot bu yayın işinde onlardan destek aldı. 1750'den sonra Diderot baskılar karşısında geri adım atmak durumunda kalan arkadaşlarınca yalnız bırakıldı ve ondan sonra bu koca yapıtı tek başına çıkardı. 1746'dan sonra hıristiyan inancına karşı bir tutumu benimsedi ve bir *doğal din* ya da *gönül dini* önerdi. Ancak kimilerinin savunduğu gibi o tam anlamında bir tanrıtanımaz mıydı? Pek de önemli olmayan bu soruyu yanıtlamak elbette kolay değil. 1749'da yayımladığı *Lettre sur les aveugles* (Körler üzerine mektup) onu Vincennes'de üç ay hapis yatırdı. O bu kitabında maddeci ve kuşkucu görüşler öne sürüyordu.

O da öbür aydınlanma düşünürleri gibi felsefesinde daha çok genel insan sorunlarını ele almakla sınırlandı ve dizgesel bir felsefe geliştirmeyi düşünmedi. Felsefi görüşleri çeşitli yapıtlarına serpiştirilmiş ol-

makla dağınık bir bütün oluşturur. Ancak onun Voltaire kadar yüzeysel bir düşünce adamı olmadığını söyleyebiliriz. Diderot'nun düşünce dünyası insanı en genel çerçevede ele alıp tartışmaya, insanın dünyadaki yerini irdelemeye yöneliktir. **Diderot bilginin kaynağına duyu deneyini koyar. O ayrıca maddeci diyebileceğimiz bilimsel bakış açısı içinde dağınık bir biçimde de olsa evrim fikrini ortaya koymuştur: ona göre doğada belli bir tür evrim vardır. Ancak Diderot bu evrim anlayışını hiçbir zaman tam olarak geliştirmedi. Diderot maddenin birbiçim olmayan küçük cisimlerden oluştuğuna inanır. Usu biyolojik temele oturtur. Buna göre insanın toplumsal evrimi de doğanın belirlenim düzenine sıkı sıkıya bağlıdır.** Rousseau'nun tersine Diderot bilimin gücüne inanıyor, buna göre bilimsel temelleri olan olumlu bir felsefe geliştirmeye çalışıyordu. En önemli yapıtları şunlardır: *Pensées philosophiques* (Felsefi düşünceler)[1746], *Pensées sur l'interprétation de la nature* (Doğanın yorumlanması üzerine düşünceler) [1754].

D'ALEMBERT

Jean Le Rond d' Alembert Paris'de yaşadı (1717-1783). Madame de Tencin adlı birinin babası belirsiz çocuğuydu. Annesi onu bir kilisenin merdivenlerine bırakmıştı. Ancak oğluna ünlü olduktan sonra yakınlaşmaya çalıştı. Küçük Jean'ı bir camcının karısı yetiştirdi ve o tüm yaşamı boyunca bu kadını anne bildi ve ona çok büyük bir saygı gösterdi. D'Alembert küçük yaşlarında matematiğe meraklıydı, büyüyünce felsefeye yöneldi. Onurlu bir kişiydi, yaşamın pırıltılı görünümlerine aldırmazdı. Matmazel de Lepinasse'la uzun bir ilişki yaşadı. *Encyclopédie*'nin yayımında Diderot'yla çalıştı, ancak yayın siyasal baskılara uğrayınca kendini ondan uzak tuttu: kenarda durmak düşman kazanmaktan iyiydi. Felsefe yazıları yazdı, bu arada bilimleri sınıflamaya girişti. 1754'de Fransız Akademisi'ne seçildi. Çalışmaları büyük bir yankı uyandırmadı. Düşünce dünyasında belirleyici olacak bir görüşü de yoktu. Bununla birlikte epeyce kitap yazdı. Başlıcaları şunlardır: *Mémoire sur le calcul intégral* (Entegral hesabı üzerine bildiri)[1739], *Traité du dynamique* (Dinamik incelemesi)[1743].

BARON D'HOLBACH

Asıl adı Paul-Henri Dietrich olan Baron d'Holbach 1723'de Palatinat'nın Heidelsheim'inde doğdu, 1789'da Paris'de öldü. Hemen bütün ömrünü Paris'de geçirdi, bir düşünür olduğu kadar düşünürlerin yakın bir dostuydu, sofrası onlara her zaman açık oldu. Onun dünyası yalnızca dinbilimcilere kapalıydı, çünkü o her türlü dinsel inancı zorbalığın bir silahı olarak değerlendiriyordu. **Baron d'Holbach ruhla maddenin aynı şey olduğunu bildirdi. Devinimi maddenin bir sonucu olarak görüyordu. İnsan da özü duymak, düşünmek, eylemde bulunmak olan bir maddeydi.** *Encyclopédie*'ye kimya maddeleri yazdı. Başlıca yapıtları şunlardır: *Le christianisme dévoilé ou examen des principes et des effets de la religion chrétienne* (Maskesi düşen hıristiyanlık ya da hıristiyan dininin ilkeleri ve etkileri üzerine inceleme) [1767], *Système de la nature* (Doğanın dizgesi)[1770]. *La morale universelle* (Evrensel ahlak)[1776].

IMMANUEL KANT

Eleştiriye doğru

XVIII. yüzyıl daha çok fransız aydınlanma düşünürlerinin ağırlıklarını duyurduğu bir dönem oldu. Felsefede ve sanatlarda ussal arayışların öne çıkışı duygusallığın görünmez bir yerlere itilişi anlamına gelmiyordu. Bu döneme ağırlıklarını koyanlar gerçekçi bakış açılarını bir *us ve duygu dengesi* üzerine temellendirdiler. Bu yüzyılın daha çok ikinci yarısı aydınlanmanın belirleyiciliği altında geçti. Gözler Fransa'ya çevrilmişti: Fransa o zamanlar dünyanın kültür merkezi, Paris de bu merkezin merkezi sayılıyordu. Alman kültürünün dünyaya varlığını yeni yeni duyurduğu zamanlardı. Almanlar o yıllarda henüz olgun meyvalarını vermemiş bir yeni yetme kültürün, ağır aksak gelişen bir kültürün temsilcileriydiler. Bir zaman sonra neredeyse birden ortaya çıkacak bir kültürün öncüleri daha çok edebiyat alanında etkindiler. Alman felsefesinde Leibniz'den Kant'a uzanan çizgide epeyce bir boşluk oldu. Alman kökenli olmayan Leibniz daha çok bir fransız ay-

dını gibi görünüyordu: almancanın henüz tam anlamında etkin olmadığı bir zamanda yapıtlarını fransızca kaleme almak zorunda kalmıştı. **Almanya'da kültür gelişimleri toplumsal ve iktisadi koşullar gereği oldukça geç başladı ama XIX. yüzyıla doğru neredeyse birden çiçek açtı ve büyük bir hız kazandı. Immanuel Kant'ın felsefesi bu gelişimin en yetkin ürünlerinden biridir.** Ancak Kant bir XVIII. yüzyıl filozofu olsa da daha çok XIX. yüzyılı etkilemiştir dersek yanlış bir şey söylemiş olmayız. Çünkü bu çok çalışkan filozof en önemli yapıtlarını oldukça geç bir zamanda vermişti.

Kant'ın yapmak istediği

Evet, üç eleştiri kitabını yaşamının geç bir döneminde çıkardığı için Kant'ı ancak bir yüzyıl sonraki izleyicileri belli ölçülerde değerlendirebildiler. Yeni-Kant'çı diye bilinen ardıllarının onu bütün boyutlarıyla kavramış olduğunu düşünmek yanlış olur. Bu durum girilmesi çok zor olan yapıtlarının eksik ya da yalnızca belli bir açıdan anlaşılmış olmasıyla ilgilidir biraz da. Kant'ın 1770'den önce yayımladığı fizik ve felsefe konulu ürünler iyiden iyiye zor anlaşılır metinlerdir. Eleştiri metinlerinin de kolay anlaşılır olduğu söylenemez. Bu dönem Kant için de daha başkaları için de bir sorgulama dönemi oldu. Kesin bilgiye ulaşabilir miydik? Bilginin koşulları ve sorunları nelerdir? Neye inanabiliriz? Eleştiri daha çok bu sorular ekseninde kurulmuştur. Kant ne yapmak istiyordu?

Kant bilimsel bilgiyi metafizik bilgiden ayırdı. Bilimden özellikle matematiği ve Newton'ın fiziğini anlıyordu. Matematik tümüyle deneyden bağımsızken fizik bir deney bilimiydi. Bu bilimlerin koşullarını belirlemeye yönelen Kant onlarda bilimin temeli olacak belirleyici ögeyi, *a priori* olanı yani deneyden bağımsız olanı bulup çıkarmaya çalıştı. Arı olan, insanda algılama ve yargılama açısından değişmez olan, deneyden ayrı düşünülebilen önemliydi. Matematik tam anlamında arı olanla, deneyden bağımsız olanla ilgiliydi, fizik ancak bir ölçüde böyleydi. Eleştiri öncelikle zihnin işlevlerini ve bilgi edinmenin koşullarını belirlemekle yükümlü bir bakış biçimidir. Eleştirili felsefenin ilk belirtileri Kant'ın

1770 tarihli *De mondi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis* (Duyulur ve düşünülür dünyanın biçimi ve ilkeleri üzerine) adlı çalışmasında belirir. Bir yanıyla aydınlanmacı diyebileceğimiz Kant'ın aşağıda sözünü edeceğimiz çok önemli üç eleştiri kitabının dışında öbür önemli kitapları şunlardır: *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können* (Gelecekte bilim olarak ortaya çıkabilecek her metafiziğe giriş) [1783], *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (Töreler metafiziğinin temeli) [1785], *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (Pragmacı açıdan insanbilim) [1798].

Leibniz'in izinde

Kant alman felsefesinin Leibniz'den sonra ikinci büyük adı ve eleştirili felsefenin kurucusudur. XVIII. yüzyılın sonlarında yayımladığı üç "eleştiri" kitabıyla felsefe alanını derinden etkiledi. Kant'ın bilgi sorunlarına yaptığı katkı bir yana, onun *ödev ahlakı* diye belirleyebileceğimiz ahlak anlayışı bugün de ağırlığını koruyor, en azından tarihsel anlamda büyük bir önem taşıyor. Kant dedikleri zaman son derece düzenli ve çalışkan bir filozof aklımıza gelir. Her gün belli saatte çıktığı yürüyüşünü yalnızca bir gün, Fransız Devrimi'nin patlak verdiğini duyduğu gün aksatmıştır. Yürüyüşlerini hep aynı zaman parçası içinde yapar ve hep aynı yerlerden geçermiş, bu yüzden onun geçişini görenler saatin kaç olduğunu hemen anlarlarmış. Bu da bir söylentidir. Buna göre Immanuel Kant'ın çok renkli bir yaşamı olduğunu söyleyebilmek zordur. Dıştan bakıldığında filozofun tümüyle renksiz, yalnızca felsefi araştırmalara adanmış bir yaşamı vardı. Heine, Kant'ın yaşamını yazmanın çok zor bir iş olduğunu söylüyordu. Heine'ye göre o *"mekanik biçimde düzenlenmiş bir yaşlı bekar yaşamı sürdürdü"*.

Kant 1724'de Königsberg'de doğdu, aynı kentte 1804'de öldü. Kant adıyla Königsberg adı özdeşleşmiş gibidir. İskoç asıllı bir saracın oğluydu. Königsberg üniversitesinde okudu. İlgi alanı fizik ve felsefeydi, dinbilime biraz uzak duruyordu. 1755'de Königsberg üniversitesinde doçent, daha sonra matematik ve felsefe profesörü oldu. An-

cak 1770'de mantık ve metafizik kürsüsüne atanabildi. Yaşadığı kentten hiç ayrılmadığı, bununla birlikte kendine kapalı bir yaşam sürmediği bilinir. Ancak siyasetten uzak durduğu da bilinir. Bununla birlikte onu bazı çalışmalarından giderek bir siyaset felsefecisi olarak görmek de yanlış olmaz. O öncelikle bir siyaset kuramcısı değil bir bilgi kuramcısıdır. İlk yazıları felsefi olmaktan çok bilimle ilgiliydi, bunlarda özellikle maddenin doğasını ve dünyanın oluşumunu inceledi. Önce Leibniz felsefesine yakın oldu, derslerinde daha çok Leibniz'i işledi. Felsefeye tam anlamında yöneldiği yıllarda Leibniz'in ve onun yorumcusu olan Johann Christian Wolff'ün izinden yürüdü. Hume'un felsefesini tanıyınca bakışı değişti, Hume onu *"dogmacı uykusundan uyandırdı"*. Dogmacı düşünce hem tözü hem olguları, hem mutlak'ı hem göreli'yi açıklamaya çalışan düşünce olmakla Kant'a ters geliyordu.

Yaşamının ikinci döneminde bilginin değeri sorununu tartışarak eleştirili felsefeyi temellendirdi. Yalnız Hume'un değil, Rousseau'nun da etkisi altındaydı. Rousseau'yu okuduğu anda dünyası değişti, böylece ahlak sorunlarına daha da ağırlık verdi. Onun temel eğilimi dogmaları yıkmaya yönelik oldu. O kendi deyişiyle inancın yerine bilgiyi koyuyordu. Kant bu yanıyla aydınlanmacı bir düşünür olarak görülür. **Kant'a göre bilgide öncelikle deneyden bağımsız olanın, deyim yerindeyse insan olma özellikleriyle ilgili olanın yani anlık'ın ve anlık'daki kategorilerin yani temel kavramların payını saptamak önemliydi. Daha önce de duyarlılıkta deneyden bağımsız olanın yani bize duyu verilerini sağlayan yetinin arı özelliklerini saptamak önemliydi.**

Eleştiri çağı

Asıl felsefesini Kant sessiz sessiz ve alttan alta geliştirdi, elli yedi yaşında en önemli yapıtı *Salt usun eleştirisi*'ni çıkardı. Hem bu çok önemli yapıtında hem de daha önce kaleme aldığı yapıtlarında bir aydınlanmacı özelliği gösterse de Kant'ın aydınlanmacılığı kendine özgüdür. Onun ülkesinde özellikle edebiyat çevrelerinde ortaya çıkmış olan ürkek ya da çekinik aydınlanmayla da Fransa'daki atılgan aydın-

lanmayla da büyük bir yakınlığı yoktur. Devrimi her zaman tehlikeli gören, onun alışılmış önyargıların yerine yeni önyargılar getirmekten başka bir anlamı olmadığını bildiren Kant'ın devrim düşüncesine iyiden iyiye arkasını dönmüş bir filozof olduğunu da düşünemeyiz: Fransız Devrimi onu öylesine heyecanlandırmıştı ki, devrim haberini alır almaz hiç aksatmadığı yürüyüşünü bir gün için aksatıvermişti. **Kant devrim iyi bir şey değildir ama gerçekleştiği anda onu tartışmasız benimsemek gerekir diye de düşünüyordu.**

Özellikle Almanya'da aydınlanmacılar felsefi derinliği pek olmayan, edebiyata yakın duran kimseler oldular. Kant bir yanı aydınlanmacı olan gerçek bir filozoftur, aydınlanmacılık onun felsefesinde bir amaçtan çok bir sonuç olarak kendini gösterir. Onun devrim fikrine uzak düşen tutucu felsefesi özellikle insanın usunu özgürce kullanması gerekliliği üzerinden aydınlanma düşüncesine bağlanır. O çağının bir eleştiri çağı olduğuna inanan bir filozoftu ve bundan böyle eleştiriden hiç kimsenin kaçamayacağını, en yukarda duranların bile, kralın bile papanın bile artık eleştirilebileceğini düşünüyordu. Bu yüzden onun eleştiri anlayışı öncelikle felsefi olsa da siyasal ve toplumsal uzanımı da olan bir anlayış diye belirlenebilir. Kant eleştiriciliğe insan usunu ya da insanın düşünme yetisini eleştirerek başlayacaktır.

Üç eleştiri kitabı ve Aşkın estetik

Kant 1781'de yayımladığı *Kritik der reinen Vernunft*'da (Salt usun eleştirisi) bilgi sorunlarını, 1788'de yayımladığı *Kritik der praktischen Vernunft*'da (Uygulamalı usun eleştirisi) ahlak sorunlarını, 1790'da yayımladığı *Kritik der Urteilskraft*'da (Yargıgücünün eleştirisi) estetik sorunlarını ele aldı. Bu üç yapıtın en önemlisi elbette birincisidir. Kant bu kitabında insan zihninin yapısını ve sınırlarını inceledi ve şu üç soruya yanıt aradı: neyi bilebiliriz, neyi yapabiliriz, neyi umabiliriz. Kant *Salt usun eleştirisi*'nin birinci bölümünü oluşturan *Aşkın estetik*'de duyarlılığın koşullarını araştırır ve deneye dayanmayan bilgi diye bir şey olamayacağını bildirir. Bu görüşüyle tam anlamında bir deneyci gibidir. **Kant'a göre bilgide çıkış noktamız deney alanıdır: deneyi ortadan kaldırdığımız anda bilgi ortadan**

kalkar. Gene de onu ingiliz deneycileri gibi salt deneyci olarak düşünmemiz doğru olmaz. **Bilginin kaynağı olgulardır, duyu verileridir. Düşünülür dünya bir kurgusal görüden, bir yanılsamadan başka bir şey değildir.**

Felsefenin başlıca görevi bilinebilir olanla bilinemez olanı birbirinden ayırabilmektir. **Biz bilinebilirin bilgisine varabiliriz, bir *kendinde şey* olan bilinemezin ya da *Noumenon*'un bilgisi bize kapalıdır. Öyleyse bilgi olguların bilgisidir, bilim de bu olgusal bilgi üzerine temellenir.** Bizim duyarlılığımız ya da duyumlar alma yetimiz tüm dış olguları uzamda ve tüm iç olguları zamanda algılamamızı sağlar. Uzamı ve zamanı Kant *duyarlılığın a priori biçimleri* diye adlandırır. Biz böylece bu iki biçimsel belirleyiciden giderek olguların bilgisine ve aynı zamanda bilinç olgularının bilgisine ulaşırız. Uzam ve zaman algısının dışında kalan şeyleri yani kendinde şeyleri algılama olanağımız yoktur. Kendinde şeyler, bir başka deyişle olguların dışında kalan şeyler bizim için bilinemez olan şeylerdir. Biz ancak uzamda ve zamanda bize "sezgi" yoluyla görünen şeyleri bilebiliriz.

Aşkın ayrıştırma

Anlığın işlevini, onun duyarlılıkla sağlanan verileri nasıl değerlendirdiğini ya da bilgiye dönüştürdüğünü Kant *Salt usun eleştirisi*'nin ikinci bölümü olan *Aşkın ayrıştırma*'da ele alır. **Anlık nedir? Duyarlılığın sağladığı verileri bir bütüne kavuşturarak bilgi sağlama yetisidir.** Deneysiz bilgi olmaz ama anlığın belirleyici gücü olmadan da bilgi olmaz. Burada bütüne kavuşturmak dediğimiz şey yargılama istemini gerçekleştirmekten başka bir şey değildir. **Anlık duyarlılığın sağladığı verileri *düşünür*, kendi *a priori* koşullarına göre düşünür, duyarlılığın sezgi yoluyla sağladığı verileri bütüne götürür ya da bilgileştirir. Anlığın *a priori* ilkeleri ya da kategoriler bir takım doğuştan fikirlerdir.** Bunlara temel kavramlar demek hiç de yanlış olmaz. Kant bu temel kavramları dört kümede toplar. *Nicelik kavramları:* Birlik, Çokluk, Bütünsellik. *Nitelik kavramları:* Gerçeklik, Olumsuzlama, Sınırlama. *Bağıntı kavramları:* Töz ve raslantı, Nedensellik ve bağımlılık (neden-sonuç), Ortaklık (et-

kenle edilgenin karşılıklı edimi. *Kiplik kavramları*: Olasılık-Olmazlık, Varoluş-Varolmayış, Zorunluluk-Olumsallık.

Duyumun sağladığı uzamsal ve zamansal verilerle ya da sezginin ürünleriyle kategoriler arasındaki ilişkiden şema doğar. Şema nedir? Şema ya da aşkın şema kategorilerle olgular arasındaki *aracı*'dır. Örneğin *"Niceliğin şeması sayılardır"*. Bunu daha belirgin bir örnekle açıklayalım. Örneğin on iki kategoriden biri de nedensellik'dir. Nedenselliğin şeması nedir? Ardarda geliştir. Bu bakış açısıyla Kant klasik usçulukla klasik deneyciliği dengeler ya da bir bütüne götürür. Böylece dünyanın biraz kendisiyse biraz da bizim yorumumuz olduğunu, duyarlılığımızın ve düşünselliğimizin koşullarına göre kurulduğunu göstermeye çalışır. Böylece bilim kimine göre ussallığın kimine göre duyarlılığın koşullarına göre edinilen ve kesin olması gereken bilgiler olmaktan çıkıp bizim duyarlılığımızın ve anlığımızın *a priori* koşullarına göre kesin bilgiler sağlayan bir bilgi alanı olur.

Aşkın diyalektik

Uzama ve zamana dayalı olgular üzerine temellenen bilim böylece deneyin alanında etkin olurken bu alanı hiçbir zaman aşamayacaktır. Deneyin alanını aşan şeyler ya da kendinde şeyler bize kesinlikle kapalıdır. *Salt usun eleştirisi*'nin üçüncü bölümü *Aşkın diyalektik* bu konuyu işler. Anlığın yetişemediği ya da giremediği bu alana kurgusal us yönelir. Böylece Kant bilim alanıyla inanç alanını kesinlikle birbirinden ayırmış olur. Öte yandan Kant'ın bilgi kuramını bu "us" ve "anlık" ayrımının dışında anlamaya kalkmak yanlışa düşmek olur. Us ikili bir yönelim içindedir, bunlardan birini çok gerekli ve öbürünü sonuç getirmeyecek ama kaçınılmaz diye belirleyebiliriz. **Kurgusal us bütünleyici özelliğiyle anlığın sağladığı bilimsel verileri bir bütüne götürmeye yönelir. Bir başka deyişle kurgusal us anlığı elde ettiği bilgileri bütünleştirmeye ve dizgeye götürmeye yöneltir. Usun bu yükümlülüğü bilimsel bilginin sağlıklılığı ve tutarlılığı açısından çok önemlidir.**

Ancak us bununla yetinmek istemez, bilemeyeceği alanlara doğru kanat çırpmaya kalkar. İşte tam bu noktada *metafizik yanılsama*

başlar. Us kendini içinden çıkamayacağı alanlara yöneltmekten alamaz, almak da istemez. Kant bu yanılsamayı bir güvercin örneğiyle açıklar: uçmakta olan güvercin hava olmasaydı daha kolay uçardım diye düşünür. **Kuramsal us deneyden kurtulduğu ölçüde etkin ve verimli olacağını sanır.** Kant buna *göstermeler mantığı* der. Platon'un diyalektiği de böyle bir mantığa dayanmaktadır. İnsanoğlu İnsan'ın, Evren'in, İnanç'ın sorunlarını çözemeyeceğini bile bile bu sorunlara yönelir. Böylece Kant usçu ruhbilime, usçu evrenbilime, usçu dinbilime eleştiri getirmiş olur. Örneğin evren uzamda ve zamanda sonlu mu sonsuz mudur? Bu sorunu ne yaparsak yapalım çözemeyiz. Ölümsüzlük gibi, özgürlük gibi, Tanrı var mı yok mu gibi sorunları çözebilmek olası değildir. Ancak bu sorulardan kaçamayacağımız da kesindir. Kaçmamız da gerekmez. Metafizik her zaman varolmuştur ve her zaman varolacaktır.

Uygulamalı us

Ahlak alanında Kant'ın görüşlerini baştan sona bir açmazlar alanı olarak gördüğü metafiziğe dayandırması olası değildir. Bu arı kuramsal us'la yetinmez Kant, onun yanına uygulamalı us'u koyar, özellikle ahlaka yönelen bu uygulamalı usu *Uygulamalı usun eleştirisi*'nde açıklar. Bu durumda Kant ahlaki etkinliği "istem" kavramı üzerine oturtmuş olur. Tüm dış etkenlerin, çıkar hesaplarının, duygusallıkların dışında istem yalnızca *ödev*'e yönelir. Ödev bizi tüm bencil eğilimlerin dışında yükümler. Burada *ödev ahlakı* kendini gösterir. Kuramsal us ya da *koşullanmış* kesin bilgilerin alanıyken uygulamalı us ya da *koşullanmamış* dediğimiz şey özgürlüğün alanıdır, daha çok da ahlakın alanıdır, *Noumenon*'a da yönelen düşüncenin alanıdır. Bu alanda us kendisine ahlakın kurallarını verir. Her birey kendi içinde o tek evrensel kuralı, *koşulsuz buyurucu*'yu bulur. İçsel bir yönelimle herkesin aynı kurala ulaşması elbette ilginçtir. Buyurucunun koşulsuz olması onun mutlak olması, kesin biçimde evrensel olması demektir. Böylece özgürlük bir buyrultunun altına girmiş olur. Koşulsuz buyurucuyu şu kuralda açıklayabiliriz: *"Öyle davran ki eyleminin kuralı senin isteminle bir evrensel yasada açıklanmış olsun."* Bireysel-

den yola çıkarak şaşmaz bir evrensele özgürce ulaşmak budur. Böylece ahlaka yönelen us aynı zamanda çözemeyeceği şu üç fikir'in peşine düşer: İnsan, Evren, Tanrı. İnsanoğlu kendini bu alanda düşünmekten engelleyemez, ne var ki böylesi bir düşünce etkinliğinin bize sağlayabileceği herhangi bir bilgi yoktur.

Kant estetiği

Kant estetiğin alanınada yönelir ve güzel kavramını araştırır. Güzel ona göre kavrama bağlı olmadan evrensel olarak hoşa gidendir. Kant estetikle ilgili görüşlerini de üçüncü eleştirisinde, *Yargıgücünün eleştirisi*'nde açıklar. Bu eleştiride filozof daha önce birbirinden ayırdığı anlık ve us arasında bir köprü kurmaya, iki alan arasına üçüncü bir alan olarak yargıgücü'nü koymaya yönelir. Kant bu yapıtında *ereklilik* kavramını da ele alır. Kant doğada bir ereklilik bulur. Doğa sanıldığı gibi karmaşık ya da karmakarışık değildir: doğadaki düzeni görmek de zor değildir. O apaçık görülmese bile sezilir. **Doğanın düzeni bize haz verir. Bu haz estetik beğeninin temelini oluşturur ve güzele giden yolu açar. Böylece Kant estetik beğeninin temeline haz kavramını yerleştirir. Güzel dediğimiz şey yarargözetmez bir hazzm nesnesidir ve bir kavrama bağlı olmadan vardır.** O ne duyulur bir yararla ne de ahlaki bir yararla ilişkilidir. Onu *ereksiz erek* diye belirleyebiliriz. Gerçekte Kant'ın yapmak istediği şey güzelin bilimi olan estetiği bilimle ahlak arasında, kesinlik'le özgürlük arasında bir yere yerleştirmektir. Güzel olan ne bilimde olduğu gibi evrenseldir ne de tümüyle özeldir. O yüzden beğenilerin tartışılabilir olduğunu da söyleyebiliriz, herkesin kendine göre bir beğenisi vardır deyip çıkamayız.

Kant'ın etkisi

Bütün büyük filozoflar gibi Kant da kendinden sonraki filozofları derinden etkiledi. Onun alman düşüncesinde açtığı eleştiri yolundan Fichte, Hegel, Schelling gibi önemli filozoflar geldi. Felsefeyi daha genel bir düşünürlük çerçevesinde ele alan Schopenhauer'de de

Kant'ın etkisi görülür. Bu etki elbette Almanya'yla sınırlı kalmadı. Örneğin İngiltere'de Herbert Spencer Kant'ın izinden yürüyen filozoflardan biri oldu. **Kant'la ilgili en ilginç görüşlerden biri Krüger'in görüşüdür. Ona göre Kant dogmacı filozofların sonuncusu ve modern filozofların ilkidir. Krüger'e göre Kant felsefi görüşlerini dinbilim üzerine kuran filozofların sonuncusu ve insan özgürlüğünün mutlak özyapısını gören filozofların ilkidir.** *"İnanca yer bırakmak için bilgiyi sınırladım"* diyordu Kant. Abartılı bir görüş de Kant'ın bütün zamanların en büyük filozofu olduğudur. Onun XIX. yüzyılı hatta bugünümüzü derinden etkilediği doğrudur.

Bu arada bazı filozoflar çalışmalarıyla onun felsefesine açıklıklar getirmeye çalıştılar. Yeni-Kant'çılar diye bilinen bu kişilerin Kant'ı biraz da kendi felsefi kavrayışlarına göre gördükleri, Kant'ı yorumlarken biraz da istedikleri gibi yorumladıkları bilinir. Bu filozofların ilk akla geleni elbette Cassirer'dir. Ernst Cassirer (1874-1945) Berlin (1906), Hamburg (1919) üniversitelerinde profesör oldu. 1933'de Almanya'dan ayrıldı, 1941'den sonra Yale'de dersler verdi. Hermann Cohen (1842-1918) Kant'ı yorumlarken eleştirili felsefeye yeni bir bakış getirdi ve onu bilimcilikten ayırdı. Cohen'in öğrencisi Paul Natorp (1854-1924) Marburg'da dersler verdi ve aşkın bir ruhbilim anlayışı getirmeye çalıştı, bu arada dinleri inceledi. Hans Vaihinger (1850-1933) Strasbourg üniversitesinde doçent (1884) ve profesör (1894) oldu. *Olumcu ülkücülük* diye bilinen felsefesinde eleştirili felsefeyi Henri Bergson'un *canlı atılım*'ıyla bağdaştırmaya çalıştı. Emil Lask (1875-1915) Heidelberg'de profesör oldu. Kant'da aşkınlık sorununu, yargıları, kategorileri tartıştı.

ON İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILDA FELSEFE

GENEL GÖRÜNÜM

Yeni tarih kavrayışı

XIX. yüzyıl bir önceki yüzyıla göre oldukça değişik bakış açıları getirdi. Bu yüzyılı bir bilim yüzyılı, bilimin gücüne ve getireceği iyiliklere güvenme yüzyılı olarak görebiliriz. Dünyaya sırtını dönmüş metafiziklerin, gizemci arayışların geriye çekildiği bir yüzyıl oldu XIX. yüzyıl. **Bu yüzyılda çağlar boyu benimsenmiş olan, kökü eski Yunanistan'a dayanan ve bütün bir Ortaçağ'ın dinci bakış açılarından geçerek XIX. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürmüş olan döngülü tarih kavrayışı yerini çizgisel tarih kavrayışına bıraktı. Artık kendini yineleyen yaşam fikrine yer yoktu.** Aristoteles felsefe tarihinin en belirleyici yapı taşlarından biri olarak dururken onun şu görüşünün hiçbir geçerliliği kalmamıştı: başlangıçla bitişi birleştiren dairesel devinim en yetkin devinimdir. Yeni tarih kavrayışı yaşamın kendi üstüne kapanmayan yani düz bir çizgi üzerinde gelişmekte olduğu fikrine dayanıyor. Daha çok Hegel'le birlikte tarih önemli oldu, insanoğlu tarihi bir kendini tanıma, insan gerçeğini tanıma yöntemi olarak belirledi. Öte yandan insan bu yüzyılda bireyselliğini ve toplumsallığını en ince ayrıntılarıyla ortaya koymaya çalıştı. Bu koşullarda olay tarihçiliğinin yerini gerçek anlamda *dönüşen tarih* kavrayışı aldı. Bu yeni tarih kavrayışına *fikirlerin tarihi* demek yanlış olmaz. Kökü XVII. yüzyılın büyük filozofu Leibniz'e kadar uzanan, Kant'dan, Comte'dan, Hegel'den, Marx'dan, Dilthey'dan geçerek dönüşe dönüşe bugüne ulaşan bu kavrayış insanın kendine bakışını temelden değiştirmiştir.

İnsan olmanın geniş ve derin anlamı

XIX. yüzyıl insanın kendini hem en geniş çerçevede hem de en derin ölçülerde kavramaya çalıştığı bir yüzyıl oldu. Bu yüzyılda ruhbilim ve toplumbilim deneysel bilimler olarak kuruldular ve öbür deneysel bilimler ortamına katıldılar. İnsanın iç ve dış koşullarını ortaya koyma çabası böylece öne çıktı. İnsanlık bu yüzyılda ruhbilimi laboratuara indirerek kendi derinliklerini, öte yandan toplumsal yaşamı bilimsel çerçevede ele almaya yönelerek kendi genişliğini ya da bütünlüğünü görmeye ve tartışmaya yöneldi. Wilhelm Wundt, Théodule Ribot, Sigmund Freud, Pierre Janet gibi ruhbilimci düşünürler insanın derinlerini araştırdılar. Bu gerçek anlamda bir devrimdi, büyük bir devrimdi. Uzun zamandır ingiliz filozoflarının felsefi araştırmalarında parıldayan bir fikir böylece yaşama geçmiş, çoklarının bu arada Kant'ın ve Comte'un olmaz gözüyle baktığı bir inanış gerçekleşmişti. Bu elbette insanın kendi gizlerini bulup sergileme, kendinde yok gibi duranı ya da görünmez olanı olabildiğince ortaya çıkarma serüveniydi. İnsan tarihin hiçbir döneminde kendine bu ölçüde ayrıştırıcı bir gözle yönelmemiştir. **Ruhbilim devrimi toplumbilim devrimiyle aynı zamanda oldu, olumcu filozof Auguste Comte toplumbilimi kurdu: o bir *insan bilimi*'nin varlığından sözetti ve bu yeni bilime *toplumsal fizik* adını verdi.** Her iki yönelimin öncelikli amacı insan araştırmasını öznelliğin ya da hatta gelişigüzelliğin belirleyiciliğinden kurtarmak, onu tam tamına nesnel çerçevede temellendirmek, ona bir bilimsellik değeri kazandırmaktı. Böylece bilimin yöntemleri insanın toplumsallaşma koşullarına ve insanın ruhsal gerçekliğine de uygulanmaya başlıyordu. Bundan böyle toplum sorunları da insan ruhsallığının sorunları da bilimsel çerçevede ele alınacaktı. Niceliksel araştırmalar tıpkı öbür bilimlerde olduğu gibi değişik ölçülerde bu yeni bilimlere de uygulanacaktı.

İktisadi sorunlar

Öte yandan XIX. yüzyıl Sanayi Devrimi'nin getirdiği dönüşümler çerçevesinde toplum sorunlarının özellikle iktisadi anlamda oldukça

karmaşıklaştığı bir yüzyıl oldu. Bu karmaşıklık bir önceki yüzyılda ortaya çıkmış, kitleleri büyük boyutlarda etkilemişti. Sanayi Devrimi zenginleşmeyle birlikte yoksullaşmayı getirmiş, toplum sınıfları arasına uçurumlar koymuştu. Bu yüzyılın filozofları bir önceki yüzyılın filozofları gibi en genel insan sorunları kadar toplum sorunlarına yakın durdular. **Yeni yaşam koşullarının doğurduğu iktisadi sorunlar toplumsal düzenle ilgili sayısız kaygıları getirmişti. Gerçekte bu kaygılar bir bakıma bir yüzyıl öncesinde duyulan kaygıların uzantısıydı. İnsanların nereye gidiyoruz sorusunu büyük bir merakla sorduğu yüzyıl bu yüzyıldır.** Bu kaygıların aşılması konusunda filozoflar kadar iktisatçılar da istekli ve etkili oldular. Denebilir ki bu yüzyılda iktisat bilimiyle felsefe birbirine çokça yaklaştı. Öte yandan toplumbilim adlı yeni bilimle iktisat bilimi arasında sıkı bir işbirliği gerçekleşti. Özellikle Marx'da iktisatla toplumbilimin bütünleştiğini ve her ikisinin de felsefe çatısı altında bir araya getirildiğini görüyoruz. Bu bütünleşme elbette öncelikle yaşamda ortaya çıkmıştır. Bugün elbette *iktisadi toplumbilim* diye bir bilgi alanından sözetmek olasıdır. Bu bilgi alanında iktisadi olgular toplumbilimsel araştırmalar yoluyla ele alınıp incelenir.

FICHTE

Alman ülkücülüğünün birinci adı

Alman felsefesinin yükseliş dönemini oluşturan alman ülkücülüğü bilime sırtını tam olarak çevirmemekle birlikte insanı gizemciliğe kadar varan bir genişlikte ele aldı. Bu yüzden alman ülkücüleri XIX. yüzyılın genel felsefe ortamında çok ayrı bir yer tutarlar. Kant'ın izinden giden ve değişik biçimlerde heptanrıcı bir anlayış geliştirmiş olan üç büyük metafizikçi XIX. yüzyıl alman felsefesine ağırlığını koymuştur. Bunlar metafizik sorunlara özne açısından bakan Fichte, gene metafizik sorunlara nesne açısından bakan Schelling ve bu tür sorunları bir bütünde toplarken her iki açıdan da bakan Hegel'dir. Johann Gottlieb Fichte 1762'de Rammenau'da (Saksonya) bir köyde doğdu, 1814'de Berlin'de tifüsten öldü. Bir yoksul tuhafiyecinin oğluydu, iyi-

liksever bir din adamının yardımıyla kendini yetiştirdi. Schulpforta kolejinde öğrenim gördü, sonra Jena'da ve Leipzig'de dinbilim okudu. Avrupa'da yolculuklara çıktı. Heptanrıcı Spinoza'ya hayranlığı yüzünden rahip olması engellendi. Zürih'de eğitmenlik yaptı. Şair Klopstock'un kuziniyle nişanlandı, uzun süren bir nişanlılık döneminden sonra onunla evlendi. 1791'de Königsberg'de Kant'la görüştü, onun derslerini izledi. Kant'dan borç para istedi ama alamadı.

Fichte ulusçu bir çizgide son derece ateşli bir aydın imgesi ortaya koyar. Onu hem olgubilimin hem varoluşçu felsefelerin öncülerinden biri saymak yanlış olmaz. Biraz da aşırı bir değerlendirmeyle Fichte'yi modern felsefenin ilk filozofu diye belirleyenler vardır. Onu yeni zamanlarda felsefede nesnellikten öznelliğe dönüşün öncüsü saymak da olasıdır. Fichte 1794'de Jena üniversitesinde felsefe profesörü oldu, az sonra tanrıtanımazlıkla suçlandı ve işinden çıkarıldı. 1805'de Erlangen'de, 1806'da Königsberg'de profesör oldu. Berlin Akademisi'nin ilk felsefe profesörü Fichte'dir. O gerçek bir özgürlük tutkunu olarak bilinir. Devrim düşüncesi onu heyecanlandırıyor, Fransız Devrimi'yle ilgili haberler aldıkça coşuyordu. Fichte özgürlük ve eşitlik ülküsüne her zaman bağlı kaldı. Bu yönde ilk esinini düşünce özgürlüğü savunucusu Lessing'den aldı. Elbet bu konuda Kant'a olan hayranlığının da payı büyüktür.

Fransız ordularının ilerleyişi karşısında kaçıp Königsberg'e gitti, oradan da kaçıp Danimarka'ya sığındı. 1807'de Berlin'e döndü, Fransızlara karşı propaganda yapmayı iş edindi ve alman ulusçuluğunun temel yapıtı olarak bilinen ve hem de tek doğru dürüst anlaşılabilir yapıtı olarak bilinen *Alman ulusuna söylevler*'i yayımladı. Bu söylevlerinde alman halkını birleşmeye Napolyon'la savaşmaya çağırıyordu. 1811'de yeni kurulmuş olan Berlin üniversitesine rektör oldu. Fransızlara karşı savaşmak için her yolu denemeye hazırdı ama sağlığı elverişli değildi. Johann Gottlieb Fichte'nin başlıca yapıtları şunlardır: *Versuch einer Kritik aller Offenbarung* (Tüm tanrısal açınımın bir eleştiri denemesi) [1792], *Über den Begriff der Wissenschaftslehre* (Bilim öğretisi kavramı üzerine) [1794], *Grundlage des Naturrechts und Prinzipen der Wissenschaftslehre* (Doğal hukukun temeli ve bilim öğretisinin ilkeleri) [1796], *System der Sittenlehre nach*

den Prinzipen der Wissenschafslehre (Bilim öğretisi ilkelerine göre ahlak öğretisi dizgesi) [1798], *Anweisung zum seligen Leben oder auch die Religionslehre* (Tanrı yolunda yaşama giriş ya da din öğretisi) [1806], *Reden an die deutsche Nation* (Alman ulusuna söylevler) [1807-1808].

Güçlüklerle dolu felsefi bakış

Félicien Challaye *Büyük felsefelerin kısa tarihi* adlı kitabında Fichte'yle ilgili olarak şöyle der: *"1804'de bir gün Weimar'da Madame de Staël (1766-1817) Fichte'den onu şaşkına çeviren bir istekte bulunur: dizgesini bir çeyrek saatte özetlemesini ister. Biz Madame de Staël'in isteğini burada yerine getireceğiz. Ama elbette ki Schelling gibi ve Hegel gibi Fichte için de bu kısa açıklama yazarın yaşamı boyunca geliştirdiği karmaşık bir dizgenin son derece basite indirgenmiş bir anlatımından başka bir şey olmayacak. Gerçek Fichte'cilik güç girilir bir alandır. Fichte, metafiziği yüksek matematikte olduğu gibi ancak çok az sayıda insanın anlayabilmesi için yazılmış bir inceleme olarak görür."* Félicien Challaye'in Fichte için söyledikleri bütün öbür alman filozofları hatta düşünürleri için de büyük ölçüde geçerlidir. Leibniz kolay kolay anlaşılamayan bir dizge geliştirmişti, Kant çetin cevizdir, Schelling ve Hegel de öyledir. Spinoza'ya yakın duran Schelling'in biraz daha anlaşılır olduğunu söyleyebiliriz. Burada bunun nedenlerine inmeye çalışmanın doğru olmayacağı, bu işin bu küçük çalışmada tartışılamayacak bir iş olduğu kesindir.

Mutlak ben

Fichte Kant'ın açık etkisi altındadır. Onun felsefesini mutlak ülkücülük diye belirlemek gerekir. **Fichte felsefesinin çıkış noktasına *ben* kavramını koyar. Bu ben *özgür ben*'dir ya da *mutlak ben*'dir, tek gerçek gerçekliktir ve düşünmenin yüce ilkesidir. O sonsuzdur ve görelidir.** Spinoza felsefesini Tanrı'yla başlatmıştı, Fichte felsefesini ben'le başlatır, ben Fichte'de öylesine belirle-

yicidir. **Özü sınırsız da olsa bu tanıyan ben ben-olmayanla sınırlanmıştır. Bir başka deyişle bu mutlak ben'in belirlenmesi bir sav olarak görülürse onun karşısavı *ben-olmayan*'dır. Ben'in bir anlamı olması ancak ben-olmayanın varlığıyla olasıdır.** Bu ben ya da bilen ben, kendisinden bağımsız olan bir evrenle sınırlanmıştır. Doğa ben için bir engeldir ve ben'in kendini ağır ağır gerçekleştirmesinin bir aracıdır. Dünya istemdışı bir etkinliğin ürünüdür, biz bu etkinliğin nasıl bir etkinlik olduğunu bilemeyiz. **Sav ve karşısav bir bileşimde bir araya gelirler. Bu diyalektik oluşum yöntemsel planda düşünülecek bir oluşum olmaktan çok ruhsal bir oluşumdur. Bu noktada özgür ben'in ben-olmayanla bileşiminden ben'in eylemi doğar, bu eylem ben-olmayana yönelmiştir.** Amaç ahlaki yaşamın kurulmasıdır. Doğa bir araç olurken ahlaki yaşam amaç olur. Evrende olmak insan için ahlaki etkinlikler ortamında olmaktır. Yaşamın anlamı bu *eylem*'de kendini ortaya koyar. Eylem her şeyden önemlidir. Fichte felsefesini *eylemi temel alan bir ülkücülük* olarak görmek doğru olur. *"Her gerçek istem zorunlu olarak bir edimi öngörür. Her edim nesnelere uygulanmış bir edimdir. Buna göre nesneler dünyasında ben doğal güçle eylemde bulunurum. Bu güç bendeki doğal eğilimden başka bir şey değildir."*

Eylem ve özgürlük

Burada eylemin metafizik olmaktan çok uygulamayla ilgili olduğu kesindir. **Birey kendi yazgısını başkalarının yazgısından ayıramaz.** İnsan dediğimiz varlık öbür insanlar arasında bir varlıktır. O insanlığın bütününe toplumsal yaşamda kavuşur. Fichte'ye göre toplum devletin çok üstündedir. Devlet yurttaşlar yani özgür kişiler arasında bir sözleşme üzerine temellenmezse yasal değildir. Bu düzende her kişi bir başka kişinin özgürlüğü adına kendi özgürlüğünü sınırlamıştır. Devletin asıl görevi herkesin ayrı ayrı özgürlüklerini ya da kısaca herkesin özgürlüğünü koruyabilmektir, o bunu yapabildiği zaman devlet adına yaraşır. Ayrıca devlet emeği ya da çalışma yaşamını düzenlemekle yükümlüdür. Gerçek devlet bağımsız devlettir yani bir başka devletin boyunduruğu altına girmemiş olan devlettir.

Filozof birleşmiş bir Avrupa'da özgür bir Almanya düşünür. **Fichte için özgürlük verilmiş bir değer değildir, bir etkinliktir, bir yükümlülüktür.** Nitekim kendisi de bütün düşünce yaşamını özellikle özgürlük konusunu tartışarak geçirmiştir. Her kişi için önemli olan özgür olma yolunda eylemde bulunuyor olmaktır. Eylemin en seçkini ya da en önemlisi de mülkiyeti getiren çalışmadır. Ben kendini ancak çalışma düzeni içinde ben-olmayanda tanır. Bu çerçevede devletin de son derece vazgeçilmez ahlaki yükümlülükleri vardır. Fichte felsefesi Ferdinand Lasalle'in (1825-1864) "nasyonal sosyalizm"le ilgili görüşlerine zemin hazırlamış, Hitler'in "nasyonal sosyalizm"ine düşünce düzeyinde dayanak olmuştur. Bu felsefe çağdaş olgubilim anlayışlarını çokça etkilediği gibi varoluşçu felsefelerin esin kaynaklarından biri oldu. Fichte Kant felsefesinin yani eleştirili felsefenin terimlerini kullandı, bununla birlikte onun insan anlayışının uzağında kaldı.

SCHELLING

Alman ülkücülüğünün ikinci adı

Şair Hölderlin'in (1770-1843) ve kendinden dört yaş büyük olan Hegel'in dostu olarak bilinen Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Württemberg'in küçük bir kentinde, Leonberg'de doğdu, 1854'de İsviçre'nin Ragaz kentinde öldü. Alman ülkücülüğünün Fichte'den sonra ikinci büyük adı Schelling, Tübingen'de ve Leipzig'de felsefe ve dinbilim okudu. Fichte felsefesinin etkisinde yazdığı *Vom Ich als Prinzip der Philosophie* (Felsefenin ilkesi olarak ben üzerine) [1795] adlı yapıtıyla Jena'da felsefe profesörü oldu, bu konuda Goethe'nin ve Schiller'in epeyce yardımını gördü, bu unvanı aldığında yirmi iki yaşındaydı. Schelling Jena'da güçlü bir aydınlar ortamı buldu. Ünlü şair Novalis'i (1772-1801) ve edebiyat eleştirmeni Auguste Wilhelm Schlegel'i (1767-1845) bu ortamda tanıdı. Bu arada Schlegel'in eski eşi Caroline'le evlendi. Schelling daha sonra Würzburg'da, Erlangen'de, Münih'de felsefe profesörü olarak çalıştı. Münih Bilimler Akademisi'nin başkanlığını yaptı. 1841'de Berlin'de felsefe profesörü olarak çalışmaya başladığında Prusya'nın resmi filozofu olarak biliniyordu.

Başlıca yapıtları şunlardır: *Über die Möglichkeit und Form der Philosophie überhaupt* (Genel olarak felsefenin olanağı ve biçimi üzerine) [1795], *Philosophische Briefe über Dogmatismus und Kritizismus* (Dogmacılık ve eleştiricilik üzerine felsefi mektuplar) [1796], *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (Bir doğa felsefesi için düşünceler) [1797], *System der transzendentalen Idealismus* (Aşkın ülkücülük dizgesi) [1800], *Philosophie und Religion* (Felsefe ve din) [1804], *Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freiheit* (İnsan özgürlüğünün özü üzerine felsefi araştırmalar) [1809], *Philosophie der Mythologie* (Mitoloji felsefesi) [1842].

Doğalcı bakış açısı

Fichte ve Hegel gibi Kant'ın izinden yürümüş olan Schelling tutarlı bir felsefe geliştiremedi, bulanık ve karmaşık öğretisini yaşamı boyunca durmadan değiştirdi. Bu yüzden bu felsefe bütünsellikten uzaktır, apaçık bir bütün oluşturmaz, ayrıca belki filozofun kendisini de tedirgin etmemiş olan çelişkilerle doludur. Bu yapısı içinde bu felsefe bitmemiş ya da yarım kalmış gibidir. Filozof bir görüşü benimserken ya da ortaya koyarken bu yeni görüşün eski görüşlerinden biriyle uyuşmuyor olmasını önemsemez görünür. Schelling başlangıçta felsefesini Fichte'nin etkisi altında geliştirdi. Fichte'nin bilim öğretisini açıkladığı *Wissenschaftslehre*'sini okuyunca onun felsefesine bağlandı. 1797'den sonra özgürlük felsefesini bırakıp doğa felsefesine yöneldi. Bazı felsefe tarihçileri birbirini izlemiş olan üç ayrı Schelling'den sözederken bazıları da onu beş evrede ele almak gerektiğini bildirirler. Bu hızlı dönüşümleri birer birer izlemek yerine bu felsefenin genel bir görünümünü çizmek daha verimli olacaktır. Bu felsefenin temel özelliğini şöyle belirleyebiliriz: Kant özneyle nesneyi karşı karşıya koymuştu, Fichte ve Hegel bu karşıtlığı benimserken Schelling onu gidermeye, en azından yumuşatmaya çalıştı. Öte yandan **Fichte'nin öznelci metafiziği Schelling'in doğalcı metafiziğiyle karşıtlaşır. Schelling ben'i varsayarken ben olmayanı da aynı ağırlıkta varsaydı, doğanın bir bütün olarak kavranılması gerektiğini bildirdi. Bu bütün**

öznede ya da nesnede sınırlanmayan bir bütündü ve Schelling'e göre felsefe Tanrı'nın açınlandığı doğayı bütün özdeşliğiyle yansıtıyordu. Filozof böylece felsefeyi dinle bağdaştırmaya çalıştı.

Nesnel ülkücülük

Schelling'in doğa felsefesine yönelişi gerçek anlamda bir doğa araştırması yapmak adına değildir, ben'le doğa ilişkisini Fichte'nin tersine ben açısından değil doğa açısından ele almaktır. Buna ben ve ben olmayan ilişkisinde ikinciye ağırlık vermek de diyebiliriz. Schelling ayrıca doğada bir ereklilik bulur ve erekliliği tüm doğaya yayar, cansızlar dünyasına kadar yayar. Fichte doğayı ben'in belirleyiciliğine bırakmıştı, Schelling doğanın belirleyiciliğini doğanın kendisine bırakır. Hem bir ürün hem bir deney nesnesi hem bir üretkenlik olan doğada yaratıcı bilinçsiz ruh yaratılmış bilinçli ruha kadar uzanır. Ruhla doğa özdeştir, öyleyse özneyle nesne özdeştir: doğadaki varlıklar özü bir olan varlıklardır. **Doğa en kaba kesimlerinde bile canlıdır. Koskoca canlı bir yapı olan doğada karşıt güçler vardır: her şey bir karşıtlık içinde denge düzeni kurar. Doğanın düzeni diyalektiktir.**

Onun oldukça soyut diyalektiği Jacob Böhme'nin (1575-1624) etkilerini taşır. Heptanrıcı Böhme'nin etkisi altında Schelling evrim yasasını dinde ve toplumda bulur. Böhme her şeyin Tanrı'dan geldiğini bildirir, ona göre Tanrı her şeyin kökenidir, tözüdür, ereğidir. Onun ne doğası ne de adı vardır. İnsanda iki çeşit ruh bulunur, biri duyumla ilgilidir ve ölümlüdür, öbürü düşünceyle ilgilidir ve ölümsüzdür. Kökel günah nedeniyle hayvana dönüşen insan Tanrı'yı düşünerek bu düşüşten kurtulabilir. Bu görüşlerin etkisinde Schelling hıristiyan inancının felsefenin de sağlayacağı esinle tam anlamında manevi bir din olacağını düşünür. Nesnelerin en üstünde Mutlak vardır, onda özne ve nesne karşıtlığı yoktur. Felsefe insan yaşamının temel etkinliğidir. Özneyle nesnenin özdeşliği bize dünyayla bir bütün oluşturmakta olduğumuzu duyurur. Bu özdeşlik kökel özdeşliktir, bilginin gerçekliği bu özdeşlikle belirgindir. Böylece Schelling heptanrıcı bir felsefe geliştirmiş olur. Onun bu heptanrıcı bakış açısı bize bir yandan Jacob Böhme'yi anımsatırken bir yandan da Plotinos'u ve Spinoza'yı düşündürür.

HEGEL

Her şeyi kucaklayan düşünce

Yeniçağ'ın başlarında İngiltere'deki ve Fransa'daki kültürel gelişmeler karşısında oldukça geri kalmış olan alman kültürü Almanya'da XVIII. yüzyılla birlikte başlayan iktisadi ve toplumsal dönüşümlerin belirleyiciliğinde büyük atılımlar gerçekleştirdi. Bu atılımların ilk büyük ürünü Kant'sa ikinci büyük ürünü de Hegel'dir. Kant felsefesinin etkileri oldukça büyük olmuştu, Hegel felsefesinin etkileri belki de daha büyük oldu. Hegel felsefesindeki anlatım güçlüklerini ya da özel anlatım özelliklerini düşünerek şöyle diyelim: belli bir karanlığın içinden görünen bu büyüklük belki de abartılmış bir büyüklüktür. Hegel felsefesi siyasetin belli bir ağırlık kazandığı bir dönemde en sağdan en sola kadar her düşünen insanı etkiledi ya da en azından ilgilendirdi. M.H.Niel'in sağcı Hegel'ciliğinden Marx ve Herzen'in solcu Hegel'ciliğine kadar çok büyük bir yelpazede düşünce dünyasına ağırlığını koydu. Tanrıtanımazlar, gelenekçi hıristiyanlar, tutucular, toplumcular ve daha başkaları esinlerini Hegel kaynağından aldılar. Zaten Hegel felsefesi hiçbir şeyi dışarıda bırakmamak istemiyle hemen hemen akla gelebilecek her şeyi kucaklayan bir felsefe görünümündedir. Denebilir ki bu felsefede insanla ilgili olarak ele alınmamış hiçbir konu, yaşamla ilgili olarak irdelenmemiş hiçbir sorun yoktur. Hegel'den sonra felsefede dizgecilik ortadan kalkacağı için Hegel'ciliği son gerçek felsefe diye belirleyebiliriz. Bir başka deyişle Hegel felsefesi ansiklopedik bir felsefedir.

Hegel'in yaşamöyküsü

Alman ülkücülüğünün en önemli adı Friedrich Georg Wilhelm Hegel 1770'de Stuttgart'da doğdu, 1831'de Berlin'de koleradan öldü. Babası yüksek bir devlet memuruydu. Dinsel esinle felsefesini temellendiren filozofların en önemlilerinden biri olan Hegel Tübingen protestan üniversitesinde dinbilim ve felsefe okudu. Orada Hölderlin ve Schelling'le yakınlık kurdu, onlarla duygucu anlayışın heyecanlarını

yaşadı. 1793-1796 arasında Bern'de, 1797-1800 arasında da Frankfurt'da özel öğretmenlik yaptı. 1801'de Jena üniversitesinde doçent oldu. Askerlik nedeniyle felsefe çalışmalarına bir süre ara verdi. Geçim zorluğu nedeniyle Bamberg'deki küçük bir gazetenin yazı işleri yöneticiliğini kabul etti. 1808'de Nürnberg lisesine müdür oldu. 1816-1818 arasında Heidelberg üniversitesinde, 1818'den ölümüne kadar da Berlin üniversitesinde felsefe dersleri verdi. Hegel devletin ve kurulu düzenin resmi filozofu konumundaydı. Felsefesi Fichte felsefesinden daha aydınlık değildir. Hegel'i doğru anlayabilmek hatta anlayabilmek okuyucu için başlıbaşına bir sorundur. Hegel'in başlıca yapıtları şunlardır: *Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie* (Fichte'nin ve Schelling'in felsefe dizgeleri arasındaki ayrım) [1801], *Die Phänomenologie des Geistes* (Ruhun olgubilimi) [1807], *Wissenschaft der Logik* (Mantık bilimi) [1807), *Enzyklopäedie der philosophischen Wissenschaften* (Felsefi bilimler ansiklopedisi) [1817], *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Hukuk felsefesinin temelleri) [1821], *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* (Tarih felsefesi üzerine dersler) [1837].

Karşıtların birliği: diyalektik oluşum

Hegel deyim yerindeyse dizgeci filozofların en dizgecisidir. Hegel'in ülkücülüğü bütünsellik kavramı üzerine temellenir. Bu bütün ögeleri uyumlu bir bütün değil, tersine çelişkileri kendinde barındıran bir bütündür. Gerçekliğin temel özelliği çelişkili oluştur. Canlı olan her şey böyledir, gerçeklik karşıtlıklar düzeninden arınık olamaz. Evrensel kavramların gelişimiyle ilgili araştırma, bir başka deyişle düşünceyle ilgili araştırma mantığın alanını oluşturur. Bu noktada gerçeklikle düşünsel olanı birbirinden ayıramayacağımızı söylemeliyiz: gerçek olan her şey ussaldır ve ussal olan her şey gerçektir. Bu da bize bir özne ve nesne uyarlılığının varlığını düşündürür: gerçekliğin koşulları dışında bir mantık yoktur, düşünülen şey doğrudan doğruya gerçekliğin kendisidir. Bir başka deyişle varlık ve düşünce, varoluşla kavram fikirde bir uyuşum gösterirler ya da bir birlik ortaya koyarlar. **Hegel metafiziğinin çıkış noktası Fikir'dir. Fi-**

kir'in gelişimi varlığı belirler. Bilim bu gelişimi ele alıp incelemekle yükümlüdür. Bu noktada Hegel bir Fikir ve Kavram ayrımına gider: Fikir nesnel ya da gerçek olandır, onu basit bir sunumdan başka bir şey olmayan kavram'dan ayrı düşünmek gerekir.

Fikir'in devinimi üç evrede olur: sav, karşısav, bileşim. Her sav'a bir karşısav karşılık olur. Karşısav, adı üstünde, sav'ın karşıtıdır. Bileşim her ikisini uyuşturur ve aşar. Her bileşim dayandığı sav'a ve karşısav'a göre yenidir. Bileşimi gerçek anlamda yaratıcı güç olarak görmek gerekir. Karşıtları birleştiren bileşim demek ki karşıtları dışlamaz, tersine onları bir bütüne götürür. Düşüncenin bu devinimini *diyalektik* diye adlandırmak gerekir. Buna göre Hegel felsefesini bir *oluşum felsefesi* olarak görmek doğru olur. Geleneksel metafiziklere bağlı olan Hegel bu oluşumun temeline Doğa'yı değil Fikir'i koyar. **Kendinde şey olan Fikir'in kendi dışına çıkıp kendi için durumuna girmesiyle Doğa oluşur. Bu Doğa elbette Fikir'in dışındaki dünyadır. Fikir'in kendine dönüşüyle ya da hem kendinde hem kendi için oluşuyla Ruh oluşur.** Hegel'in Ruh felsefesinde demek ki Fikir, Doğa ve Ruh olmak üzere üç temel kavram sözkonusudur, bu tabloda diyalektiğin şeması kendini ortaya koyar. Ruh üçe ayrılır: *öznel ruh* insanbilimi, olgubilimi ve ruhbilimi içerir; *nesnel ruh* hukuku, ahlakı ve görenekleri içerir, *mutlak ruh* sanatı, dini ve felsefeyi içerir. Görüldüğü gibi düşünselliğin en üst noktası felsefedir. Fikir mutlak düşüncedir ve arı olduğu kadar da maddesizdir. Fikir'in dışlaşmasıyla ortaya çıkan Doğa uzamda ve zamanda kendini gösterir. Ruh mutlak olanın kendine dönmesidir. Buna göre Doğa'da gördüğümüz zorunluluk ya da belirlenmişlik kültür dünyasında yoktur, kültür dünyasının yasası özgürlüktür.

Toplum ve güçlü devlet

Hegel tarihi *evrensel ruhun zamanda gelişimi* olarak tanımlar. Devlet her durumda Fikir'i temsil eder. Bireyler onun tözünün raslantılarından başka bir şey değildir. Mantık dediğimiz alan bize soyut düzeyde evrenseli vermekle kalmaz, kendinde özelin, bireyselin, tekilin zenginliğini de taşır. Her birey ne olduğunu iyi bilmediği nesne-

lerin oluşturduğu dünyada kendini yapayalnız duyar ve bu yüzden bunalıma düşer. Bu bunalımı giderecek olan tek güç felsefenin gücüdür. Us gerçekliğin sezgisine vararak kendini güçlü duyar. Her yerde tek tek insanlar vardır. Ama her şeyin üstünde sürekli gelişim içinde olan gerçeklik vardır. **Fichte'nin tersine Hegel toplumsal düzen açısından *sözleşme* düşüncesiyle yetinmez, toplumun ve sözleşmenin üzerine Devlet'i koyar. Devlet bireylere egemendir ve onları sonsuza kadar aşar.** Devlet dediğimiz şey Fikir'in egemenliğidir, Mutlak'ın gerçekleşmesidir, bu yüzden onun tanrısal bir anlamı vardır. Ancak her şey o belirleyici bütünün üzerine temellenmiştir. Buna göre gerçeklik çeşitli biçimlerde dışlaşır. Doğada gördüğümüz çeşitli oluşumlar, birbirini izleyen tarihsel olaylar, düşünce dizgeleri, sanatsal etkinlikler ve daha başka şeyler raslantıyla ortaya çıkan olgular değildir, onlar evrensel akışın dışavurumlarıdır. Böylece Hegel eskinin dural mantığının yerine etkin mantık diye belirleyebileceğimiz diyalektiği koyar, tüm evrensel oluşumları olduğu gibi düşüncenin gelişimini de bu yönde açıklamaya yönelir.

Tarihsellik düşüncesi

Kant ereksel dünya fikrini geliştirmiş, bize çağdaş tarihsellik fikrinin yolunu açmıştı. Hegel de bir sona doğru aralıksız gelişen bir dünya tasarımı getirmiştir. Hegel'i yeni ve ilginç kılan en önemli nokta heptanrıcı anlayışa tarih fikrini sokmuş olmasıdır. Ona göre evrensel tarih usun dışavurumundan başka bir şey değildir. Tarih bir akışla sınırlı değildir, o bir ilerlemedir. Bu anlayış tarihi tanrısallıkla özdeşleştiren bir anlayıştır. Buna göre Tanrı tarihsel akış içinde dural olanın değil etkin olanın temel anlamıdır. Tanrı olan'dan çok olmakta olandır ve olacak olandır, kendini her an tarihte ya da tarihsel olarak gerçekleştirme durumunda olandır. Doğayı gözlemleyen kişi onda her şeyin giderek çeşitlendiğini ve karmaşıklaştığını sezer. Buna göre Hegel usçuluğunun oluşumu ya da tarihsel gelişimi her şeyin temeline yerleştirdiğini görüyoruz. **Hegel'e göre tarih mantıksal bir düzenin dönüşerek akışı anlamına gelir.** Bir başka deyişle, düşünceden ayrı bir şey olmayan varlık diyalektik ola-

rak gelişmektedir. Bu gelişme belli bir ereğe doğrudur, gelişigüzel bir gelişme değildir. Bu oluşum içinde Fikir sonunda kendi bilincine varacak, kendi özgürlüğüne kavuşacaktır. Fichte'de diyalektik düşüncenin gelişimini açıklıyordu. Schelling onu doğanın gelişim süreçlerine bağlamıştı. Hegel diyalektiği evrensel gelişimin temel yasası yapar. André Cresson bu konuda şöyle der: *"Evrenin tarihi boyunca ortaya çıkan devinim kısır bir kımıldanış değildir. Bazı şeyler o devinime göre kurulur. Bütünün evrimi onun kuruluşuna göre düzenlenmiştir. (..) Evrensel oluşum uçsuz bucaksız bir doğurmadır."*

Hegel estetiği

Hegel estetiği tam anlamında dizgeci bir filozofun estetiği olmakla sıkı sıkıya onun bilgi kuramının belirleyiciliğinde kurulmuştur. Bu estetik filozofun ölümünden bir yıl sonra yani 1832'de yayımlanmış olan *Aesthetika* adlı yapıtında açıklanır. Hegel felsefesinin temeline özne ve nesne özdeşliğini, düşünülür olanla duyulur olanın yakınlığını koymuştu. Filozofa göre sanatta da aynı ilke geçerlidir: düşünülür olan duyulurda açıklanır. **Sanat güzelin açınlandığı yerdir. Buna göre estetiği *güzelin bilimi* diye tanımlamak doğru olur.** Güzel hem doğada hem sanatta kendini ortaya koyar. Ancak doğadaki güzel sanattaki güzel kadar yetkin değildir: gerçek güzeli her zaman doğadan başka yerde, sanatın kendisinde aramak gerekir. Gerçek güzel insan elinden çıkmadır, insan usunun ürünüdür. Diyalektik oluşumu anımsayalım, insanla ilgili olan her zaman doğayla ilgili olandan daha yüksek değerdedir. **Gerçek güzel zaten belirlenim düzeninde gerçekleşemez, gerçek güzelin olabilmesi için özgürlük gereklidir: özgür insan gerçek güzelin tek yaratıcısıdır.**

ARTHUR SCHOPENHAUER

Hiçbir felsefe okuluna bağlanmadığını bildirmekle birlikte Kant'ın, Fichte'nin ve hint felsefesinin etkisinde kalan, bu çerçevede kötümser diye belirlenebilecek ilginç görüşler ortaya koyan ve Hegel eleştirileriyle tanınan alman filozofu Arthur Schopenhauer 1788'de Danzig'de doğdu, 1860'da Frankfurt-am-Main'de öldü. Danzig o zaman

özgür bir kentti, Schopenhauer bu özgürlük havası içinde yetişti. İntihar ederek öldüğü düşünülen babası özgürlükçü bir ticaret adamıydı, oğlunun en iyi koşullarda eğitilmesi için büyük çaba gösterdi. Babanın oğluna Arthur adını koymasının nedeni bu adın bütün batı dillerinde bulunmasıydı: baba oğlunun bir dünya yurttaşı olmasını öngörüyordu. Göttingen'de tıp öğrenimi gören Schopenhauer daha sonra Berlin'de Fichte'nin derslerini izledi. Yaşamının en heyecanlı olaylarından biri Goethe'yle tanışması oldu: o zamanlar ünlü bir romancı olan annesi Weimar'a yerleşmişti, bu da genç düşünüre Goethe'yle yakınlık kurma olanağı sağladı. Bu sırada bir doğu kültürü araştırmacısı ona Hintlilerin kutsal kitabı *Upanişadlar*'ı tanıttı. Schopenhauer bu arada İtalya'da yolculuklar yaptı, 1820'de Berlin üniversitesinde doçent oldu. Gene birçok defa yolculuğa çıktı. 1831'de üniversiteyle bağlarını kopardı, 1833'de Frankfurt'da evine çekildi. Bundan sonraki yıllarını yalnızlık içinde geçirdi. **Hemen bütün filozofları kıyasıya eleştiren Schopenhauer Kant'a büyük bir saygıyla bağlıydı. Ona göre Kant'dan önce insanlar kördü, Kant onların gözlerini açtı.** Schopenhauer'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom Zureichenden Grunde* (Yeter neden ilkesinin dörtlü kökü üzerine) [1813'de Jena'da savunduğu tezi], *Die Welt als Wille und Vorstellung* (İstem ve sunum olarak dünya) [1819], *Über den Willen in der Natur* (Doğada istem üzerine) [1836], *Über die Freiheit des menschlichen Willens* (İnsan isteminin özgürlüğü üzerine) [1839], *Die beiden Grundprobleme der Ethik* (Ahlakın iki temel sorunu) [1841].

Acının doğal tarihi

Schopenhauer'in belli bir dizge oluşturmayan ve edebiyata yakın duran felsefesinde Fichte'nin izleri görülür: onun *"Dünya benim sunumumdur"* ilkesine dayanan düşünceleri Fichte'ninkilerin azçok değiştirilmiş bir biçimi gibidir. Buna göre dünya özneyi ve nesneyi içerir ve kör ve saçma bir İstem'in ürünüdür. Bu yönden onun felsefesini *istemcilik* diye belirleyebiliriz. Schopenhauer'e göre şeyler "görünür olmuş istem"den başka bir şey

değildir: bu şeylerin gözlemi bize her şeyin kökeninde bulunan Tek İstem'i bulduracaktır. **Schopenhauer'e göre yaşam acıdan ve kötülükten oluşmuştur. Onu *acının doğal tarihi* diye tanımlayabiliriz.** Acıyı insanın yetkinleşmesinde olumlu bir etken saymak gerekir. Buna karşılık hazzın bu yönde olumsuz bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Hazzı sağlayan şey bir gereksinimin karşılanmasıdır. Gereksinim acı veren şeydir. Bir gereksinimi karşıladığımızda bir başka gereksinimin yani bir başka acının kendini gösterdiğini görürüz. Buna göre acıyı yaşamın temeli olarak görmek doğru olur. Bu durumda iyimser olmak olası değildir. Kişi yaşamı gözlemlediğinde, hapishaneleri ve hastaneleri, savaş alanlarını ve işkence yerlerini gördüğünde iyimserliğin boş bir umuda dayandığını anlayacaktır. Öte yandan yaşamın acılarına dayanabilmek için aşk yalanına sığınmak da bir yol olabilir.

Kurtuluş sanatta ve ahlaktadır

Kurtuluşun yollarından biri sanatsa öbürü de ahlaktır. Sanat insanı şeyler dünyasından koparır, gereksinimlerin baskısından korur, arzuyu ve korkuyu onunla yenebiliriz. Sanatla biz bir anlamda zamanın dışına çıkarız. Eylemin ve acının dışına çıkmakta müzik en büyük yardımcımız olacaktır. Müzikle biz kaba gerçeklikten uzaklaşır derin gerçekliğe ulaşırız. Bu yüzden müziği kurtarıcı sanat diye nitelemek hiç de yanlış olmaz. **Sanatın olumsuz yanı bizi dünyadan geçici olarak koparmasıdır. Kalıcı kopuşu ahlakla sağlayabiliriz.** Ahlakın temelinde *acıma* duygusu vardır ya da olmalıdır. Ahlakta insan ben'le ben-olmayan arasındaki engeli kaldırır, bencillik duygularının dışına çıkar. Acıma duygusu bizi başkalarının acılarını kavramaya ve o acıları bizimmiş gibi yaşamaya yöneltir: böylece bütün bir dünyanın acılarından sorumlu oluruz. İşte bu noktada mutlak çilecilik yolundan dinginliğe ve barışa kavuşuruz: çileli bir erdemlilikle insan dingin bir ruh durumuna, bir başka deyişle Hintlilerin *Nirvana*'sına ulaşabilir.

Schopenhauer etkisi

Schopenhauer'in etkilenme ve etkileme alanları oldukça geniştir. Onun kötümserliğinde elbette asya dinlerinin payı büyüktür: o Brahma'cılıktan çok Buddha'cılıktan etkilenmiştir. Buddha'cılaren büyük kötülük kaynağının arzu olduğunu düşünüyorlardı. Schopenhauer doğu kaynaklı bu görüşleriyle kendisinden yarım yüzyıl kadar sonra dünyaya gelecek olan Nietzsche'yi derinden etkilemiştir. Nietzsche de Schopenhauer gibi zengin üslubuyla ilgimizi çeker: her iki düşünür de felsefi düşünceye edebiyatın gücünü katmakta ustadır. Schopenhauer'in üslubu öbür alman yazarlarınınkine göre çok daha anlaşılır, çok daha aydınlıktır. Onun eleştiricilerinden biri Karl Robert Eduard von Hartmann'dır (1842-1906). Hartmann İstem'in yerine Bilinçdışı'nı koyar. O, Hegel'in Fikir'ine de karşı çıkmıştır. Schopenhauer'in izlerini Henri Bergson'da da görebiliriz. Schopenhauer'in etkisi felsefe kadar sanatta da, özellikle Richard Wagner'in sanatında da görülür.

SÖREN KIERKEGAARD

Danimarkalı düşünür Sören Aabye Kierkegaard Kopenhag'da yaşadı (1813-1855). Son derece dingin bir yaşam sürdü. Sağlıksız bedeni çok uzun olmayan yaşamında ona güçlükler çıkardı. Kierkegaard Kopenhag'da dinbilim okudu, 1841'de doktorasını verdi ancak rahip olmak istemedi. Üniversitede de gözü yoktu. 1841'den sonra zaman zaman Berlin'de kaldı. 1848'de Danimarka kilisesiyle kavgaya girişti. Bir hastanede gözlerini dünyaya kapadı. Kierkegaard Hegel'i "profesör" olmakla eleştirirdi. Başlangıçta onun düşüncelerine sıkı sıkıya bağlıydı. Sonradan onun usçuluğuyla ve dizgeciliğiyle tersleşti. O zaten her çeşit dizge kavrayışına karşıydı, bu yüzden filozofluktan çok düşünürlükte karar kıldı. Onu da Schopenhauer ve Nietzsche gibi edebiyatla felsefe arasında bir yere yerleştirmek doğru olur. Kierkegaard özellikle yaşamı tartıştı, bu yanıyla varoluşçuluğun öncüsü sayıldı. Belki de ona özellikle Pascal'i de düşünerek varoluşçuluğun öncülerinden biri demek daha doğru olacaktır. Başlıca yapıtları şunlardır: *Begriff der İronie* (Alaycılık kavramı) [doktora tezi, 1841), *Forförerens Daghog* (Baştan çıkarıcının güncesi) [1843], *Om Begrept Angest* (Bo-

ğuntu kavramı) [1844], *Stadier paa Livets Vei* (Yaşam yolunda aşamalar) [1845], *Einübung im Christentum* (Hıristiyanlık deneyimi) [1850].

Sorunlu bir yaşamın ürünleri

Kierkegaard dinine bağlı bir düşünürdü, protestandı ama bu alanda da eleştirici tutumunu bırakmadı. Yaşamı düşüncelerine kaynaklık ederken düşünceleri kadar ilginçti: insanlar çok zaman onun babasıyla ve nişanlısıyla ilişkisini konuştular, çünkü bu ilişkiler onun için büyük sorundu. Onun en büyük takıntısı babasıydı: 1819'da erkek kardeşinin ve 1822'de kız kardeşinin ölümü suçluluk duyguları içindeki babayı bunalıma götürmüştü. Yoksulken çok büyük bir servet biriktirmiş olan bu kişi 1813'deki borsa oyunlarında birçok zengin insan iflas ederken büyük paralar kazanmıştı. Kierkegaard babasının kefaretini ödemekte olduğuna inanıyordu ve kendini kurban gibi görüyordu. Günah saplantısı onun yakasını hiç bırakmadı. Bu yüzden yaşamı acılar içinde geçti. **Onun gözünde tarih yalnızca kutsalın tarihiydi: yüzyılların ürünlerini bir yana bırakıp İsa'nın çağdaşı olmak gerekiyordu. Önemli olan dünyadaki insanın durumunu aydınlatmaktı. Buna göre felsefe bilinci değil yaşamı tartışmalıydı. Tek gerçek bilim yaşam bilimiydi. Doğruyu nesnellikte değil öznellikte aramak gerekirdi.** Hiçbir şey biricik olan kadar önemli olamazdı. Felsefenin çıkış noktası olsa olsa bunalım olabilirdi. Kierkegaard üç *varoluş alanı* ayırıyordu: estetik alan, ahlak alanı, din alanı. Birinci alan güzelle uğraşan insanın alanıydı, dolaysız heyecanların alanıydı; ikincisi aile ve toplum karşısında görevlerini yapan insanın alanıydı; üçüncüsü yalnızlığı yaşayan insanın, bunalan ve Mutlak'a uzanan insanın alanıydı. Kierkegaard Heidegger gibi filozofları etkilerken birçok dinbilimciyi de etkiledi.

FRIEDRICH NIETZSCHE

XIX. yüzyıla ağırlığını koyan düşünürlerden biri de Friedrich Wilhelm Nietzsche'dir. Nietzsche 15 ekim 1844'de Lützen yakınlarında Rökken'de doğdu, 25 ağustos 1900'de Weimar'da öldü. Nietzsche Bonn ve Leipzig üniversitelerinde öğrenim gördü. Leipzig'de dilbilim-

ci Ritschl'in derslerini izleyince papaz olmaktan vazgeçip dilbilimci oldu ve onu bir deha olarak gören Ritschl'in desteğiyle doktorası olmadığı halde yirmi iki yaşında Basel'de klasik dilbilim profesörü oldu. Ancak o dilbilimden çok felsefeye yakındı. Gençlik döneminin en önemli iki olayı Schopenhauer'in düşünceleriyle ve Wagner'le tanışmasıydı. Erken zamanda hastalandı: Leipzig'de öğrenciyken frengiye tutulmuştu. 1879'dan sonra hastalığı arttı: başı ağrıyor, gözleri bulanıyor, sesi kısılıyordu. Bu yüzden Basel'deki görevini bıraktı ve Avrupa'da yolculuklar yaptı. 1889 ocağında felç ve çılgınlık belirtileri gösterdi. Bunu tam anlamında bir bunama ve felç dönemi izledi. Ölümüne kadarki dönem sıkıntılı ve acılı bir dönem oldu. Başlıca yapıtları şunlardır: *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (Müziğin ruhundan trajedinin doğumu) [1872], *Unzeitgemässe Betrachtungen* (Zamansız düşünceler) [1873-1876], *Der Wanderer und sein Schatten* (Gezgin ve gölgesi) [1879], *Also sprach Zarathustra* (Zerdüşt böyle dedi) [1883], *Jenseits von Gut und Böse* (İyinin ve kötünün ötesinde) [1886], *Antichrist* (İsa'ya karşı) [1888].

Ulusçuluğun ötesinde

Nietzsche öteden beri zaman zaman alman ulusçuluğunun düşünce önderi gibi değerlendirilmiştir. Bunun bilgi eksikliğinden kaynaklanan bir yanılsama olduğu kesindir. Birileri onu acımasız bir biçimde Hitler ırkçılığının ve yahudi düşmanlığının düşünürü olarak görmek ve göstermek istedi. Bunda elbet bir yahudi düşmanıyla evlenmiş olan kızkardeşinin büyük payı vardır. Oysa o daha baştan beri ulusçu anlayışların düşmanı oldu ve ulusçuluğu XIX. yüzyıl avrupa toplumunun çılgınlığı diye nitelendiriyordu. *"Bira içiciler"* diye aşağıladığı Almanlara son derece öfkeliydi, onları *"kültürün yerine siyasal ve ulusal çılgınlığı getirenler"* olarak görüyordu. Alman kültüründen nefret ediyor, bu kültürü her türlü aydınlığa düşman bir kültür olarak görüyordu. O fransız kültürüne yakındı, özellikle Pascal, Voltaire ve Stendhal'i seviyordu. Erkenden bağlandığı Schopenhauer düşüncesini alman özelliklerinden ötürü kınıyordu. Alman filozoflarını dizgeler kurma hevesinde oldukları için "kirli filozoflar" diye nitelendiriyordu.

Uzun süre candan sevdiği Wagner'den de sonunda uzaklaştı: Wagner çevresinin ulusçuluğu ve yahudi düşmanlığı onu tedirgin ediyordu. O gerçek bir yahudi dostuydu, yahudi toplumunu *"En sevilesi insanı yani İsa'yı ve en eksiksiz bilgeyi yani Spinoza'yı bize kazandıran toplum"* diye yüceltiyordu. Ancak o hıristiyan dinine olduğu kadar yahudi dinine de çok uzaktı.

Değerler eleştirisi

Nietzsche öncelikle bireleştiricidir. Kant'ı, Hegel'i, önceden çok sevdiği Schopenhauer'i eleştirirken asıl eleştirisini yürürlükte olan değerlere, özellikle hıristiyanlığa ve özellikle de katolikliğe yöneltir. Onun felsefesi bu çerçevede bir değerler kuramıdır. O da Schopenhauer gibi ve Kierkegaard gibi yaptı, düşüncelerini bir dizge çerçevesinde ortaya koymak istemedi ve onlar gibi edebiyatla felsefe arasında bir yer tuttu. Konusu baştanbaşa insandı (*Mensch*) ve insanı değişebilen bir varlık olarak ele alıyordu. **Nietzsche'nin gözünde birey bir güçtü, öncelikle özgürlüğünü gerçekleştirebilecek olan bir güçtü, özgürlüğünü gerçekleştirmesi gereken bir güçtü.** Toplumsal yaşamda geçmişten kalan her şeyi eleştirdi: kavramları, ahlak anlayışlarını, siyasi görüşleri, bilimle ve sanatla ilgili temel bilgileri sıkı bir eleştiriye tuttu. Bütün bu alanlar değerler açısından çökmüş alanlardı. Nietzsche'nin bu yıkıcılığa varan eleştirici yönüne bir de yapıcı yönü karşılık gelir: insana güvenen ve geleceğe umutla bakan biridir o. **Nietzsche'nin felsefesi tam anlamında bireysel bir felsefedir ve yarma açık güçlü insan fikrine dayanır.** Nietzsche bireyin büyük bir dönüşme ve dönüştürme gücüne sahip olduğuna inanır: bu yönde önemli olan "ben" olmayı becerebilmektir. Onun bireyi boş şeylere inanmayan, özellikle hıristiyan ahlakıyla ilgisi olmayan dirençli ve onurlu bireydir.

Übermensch

Nietzsche Tanrı'nın yerine insanı koyar ve Tanrı'nın öldüğünü bildirir. Kendinde Tanrı'yı öldüren insan güçlü insandır. O bu hiççi tutumuyla değerler düzenine toptan karşı çıkar. Yeni değerlerin peşine

giden insan bugünün bozulmuş ve köleleşmiş insanının yerine kendinin efendisi olan güçlü ve sağlıklı insanı koyacaktır. Bu da köle ahlakından efendi ahlakına, kendi kendisinin efendisi olan yeni insanın ahlakına geçişi öngörür. Zerdüşt şöyle der: *"Ben size Üstinsan'ı öneriyorum. İnsan aşılması gereken bir şeydir. Üstinsan toprağın anlamıdır."* **Üstinsan (*Übermensch*) geleceğin yetkin insanıdır, ona bugünün üstün insanından gidilecektir. Ne var ki Üstinsan'a giden yol kolay bir yol değildir, güçlüklerle doludur, son derece tehlikelidir. Yaşamın bütün katlarında ama özellikle insanda bir kendini gerçekleştirme eğilimi vardır. Nietzsche buna *güç istemi* der.** İnsan bu değer dönüşümünü ya da değişimini ancak güç istemiyle gerçekleştirebilir. Bu da elbet yaşama bağlılıkla ya da yaşam sevgisiyle olacak bir şeydir. İşte bu yol doğrudan mutluluğa giden yoldur. **İnsan mutluluğu kendi üzerine çıkarak ya da kendini aşarak, acılara egemen olarak elde edecektir. İnsanın en değerli niteliği yürekliliğidir.** Ancak bu noktada XIX. yüzyılla gelişen çizgisel tarihsellik fikri yoktur, tersine eski Yunanistan'a dayanan *sonsuz dönüşlülük* fikri vardır. Bu da Nietzsche'nin yunan kültürüne olan hayranlığının belirtisi gibidir: dünya aynı evrelerden geçmektedir ve geçecektir, her yaşam birçok defa yaşanacaktır.

WILHELM DILTHEY

Kant'ın izlerini taşıyan ve onun bir ardılı olarak tarihselci bakış açısını benimsemiş olan alman filozofu Wilhelm Dilthey 1833'de Biebrich'de doğdu ve 1911'de Seis'da öldü. Bir papazın oğluydu. Berlin üniversitesinde okudu. Basel, Breslau, Kiel, Bratislava ve Berlin üniversitelerinde dersler verdi. Elli yaşlarında yazmaya başladı. Etkisi ancak ölümünden sonra duyuldu. **Yeni-Kant'çı Dilthey'm başlıca amacı insanı araştırmaktı. Bu yüzden ruhbilimi büyük ölçüde önemli buluyordu. Ruhbilim düşünsel etkinliğin en sağlam temeliydi. Dilthey her şeye tarihsel açıdan bakmak istedi. Tarihsel usun eleştirisine yönelirken usun tarihsel eleştirisine de yöneldi. Ona göre tüm bilgiler göreliydi.** Tarihselci bakışıyla her şeyin akıp geçtiğine ve hiçbir şeyin olduğu gibi kalmadığına inanıyor-

du. Dilthey'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Einleitung in die Geisteswissenschaften* (Ruh bilimlerine giriş) [1833], *Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie* (Açıklamalı ve çözümlemeli ruhbilim üzerine düşünceler) [1894], *Das Erlebnis und die Dichtung* (Yaşantı ve şiir) [1905], *Das Wesen der Philosophie* (Felsefenin özü) [1907], *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften* (Ruh bilimlerinde tarihsel dünyanın kuruluşu) [1910].

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİLİMSEL DÜŞÜNCENİN GELİŞMESİ VE DEĞİŞİK BAKIŞ AÇILARI

XIX. YÜZYILIN ÖBÜR YÜZÜ

Bacon'la başlamış olan

XVI. yüzyılın sonlarında ve XVII. yüzyılın başlarında ingiliz filozofu Francis Bacon'ın özellikle yöntem arayışlarında kendini gösteren yeni bilimsel kavrayış Galileo Galilei'den, Descartes'dan, özellikle Newton'dan geçerek ve çeşitli duygucu, gizemci, ülkücü felsefelerin arasından süzülerek XIX. yüzyılın olumcu ve ilerlemeci düşüncelerine bağlandı. **XIX. yüzyıl büyük metafizikler dönemi olduğu kadar büyük bilimsel arayışlar dönemidir.** Bu dönemde bilim adamları yeni buluşlar ortaya koydular. Bir yandan Auguste Comte bilim inancına dayalı ve her çeşit metafiziğe uzak duran olumculuk felsefesini geliştirirken bir yandan da bilim adamları çok önemli araştırmalar yaptılar. Bu alanda özellikle Lamarck'ın (1744-1829), Darwin'in (1809-1882), Lavoisier'nin (1743-1794), Bichat'nın (1771-1802) çalışmaları çok önemlidir. Bu bilimsel düşünce gelişimine koşut olarak XIX. yüzyıl bir toplumsal ve siyasal düşünceler dönemi oldu. Fransız Devrimi'yle gelen yeni düşünceler tüm kültür alanlarını derinden etkiliyordu. Bir yüzyıl önce Rousseau'da anlatımını bulan *toplumu sağlam temellere oturtmak* ilkesi çeşitli biçimlerde varlığını sürdürüyordu.

Lamarck ve Darwin

Lamarck şövalyesi olarak bilinen fransız bilim adamı Jean Baptiste Pierre Antoine de Monet daha çok botanikle ve meteorolojiyle ilgilendi. Özenli bir doğa gözlemcisi olan Lamarck dönüşümcülük denen biyoloji öğretisinin kurucusu oldu. Bu öğretiye göre canlı türler bizim sezemeyeceğimiz bir biçimde ve yavaşlıkta sürekli olarak dö-

nüşmektedirler. Türlerin uğradığı bu değişimler ortam koşullarının değişimine bağlı olmalıdır. **Lamarck'a göre hayvanlar yaşadıkları ortâmın gösterdiği değişikliklere göre, iklim ya da besin koşullarına göre değişimlere uğrarlar. Ortamdaki değişiklikler gereksinimlerin değişikliğe uğraması sonucunu getirir, buna göre hayvanlar yeni özellikler kazanırlar.** Bu değişmeler sırasında organlar da değişime uğrarlar. Güçlenen organ büyür, güçsüzleşen organ küçülür. Lamarck bu savını zürafa örneğiyle açıklar. Toprak kuruyunca zürafa ağaçlardan beslenmek zorunda kalır. Bu yüzden zürafanın boynu ve bacakları uzamıştır.

Lamarck'ın açtığı yoldan çok önemli araştırmalara yönelen ingiliz bilim adamı Charles Robert Darwin getirdiği yararlı değişimler, doğal ayıklanma ve en güçlülerin yaşamını sürdürmesi fikriyle bilim dünyasına çok önemli katkılarda bulunmuştur. Darwin'in Pasifik adalarından Galapagos'larda yaptığı araştırmalar özellikle önemlidir. Darwin bu araştırmaları sırasında balık yiyerek yaşayan bir kuş çeşidinin avlanma güçlüğü yüzünden birkaç kuşak sonra kanatlarını kullanamaz duruma geldiğini saptamıştır. Darwin türlerin ayrı ayrı yaratılmadığını, onların birbirlerinden türediğini bildiren Lamarck'ın ardından insanın maymundan gelmiş olabileceği savını ortaya atmıştır ve bunun üzerine özellikle inançlı kesimin ağır eleştirilerine uğramıştır. **Darwin yaşamda sürekli bir *varlığını sürdürme* çabasının sözkonusu olduğunu bildirir. Yaşamlarının doğal akışı içinde varlıklar zamanla yıkıma uğrarlar, bu yıkım olmasa bunlar akıl almaz ölçülerde çoğalacaklardır. Yaşam için yarışın ya da yaşam için savaşın (*struggle for life*) kaynağı varlıkların hızlı çoğalma eğiliminde aranmalıdır.** Lamarck ve Darwin dönüşümcü anlayışın temellendiricileri oldular. Aralarında şöyle bir ayrılık vardır: **Lamarck dönüşümü yalnızca gereksinimlere, ortama uyma çabasına bağlıyordu, oysa Darwin için tüm yaşam insan için ve öbür türler için bir sürekli dönüşüm ortamıdır.**

İNSANA DEĞİŞİK BAKIŞLAR

Bu dönemde bir bilgi kuramı temeline dayandırmadan değişik filozofların da etkisinde çeşitli görüşler geliştiren, bir bölümü sağ çizgide düşünceler üretirken bir bölümü Yeniçağ başlarında gördüğümüz ütopyacılar gibi daha mutlu ve daha adaletli bir toplum düzeni oluşturmak yolunda pek de ayağı yere basmayan görüşler ortaya koyan düşünürler ortaya çıktı. Bu düşünürlerin bazıları dünya görüşlerini daha çok bir edebiyat adamı duyarlılığıyla ortaya koyarken bazıları da bazı filozofların izinde yürümeyi yeğ tuttular. Bu dönemde düşünenlerin dünyasını derinden etkileyen filozofların başında öncelikle bir yüzyıl öncenin Rousseau'su vardır. Bu durum biraz da bize tarihin bu noktasında bir bilgi kuramı temeline dayanan dizge felsefelerinin sonuna geldiğimizi duyurur. Özellikle XVII. yüzyılda Descartes, Spinoza ve Leibniz'le başlayan dizgeci anlayış yavaş yavaş tarihe karışmaktadır. Birinin öbüründen çok daha etkili olduğunu söyleyemeyeceğimiz bu düşünürlerin kimler olduğunu görelim.

Jacobi

Friedrich Heinrich Jacobi 1743'de Düsseldorf'da doğdu, 1819'da Münih'de öldü. Berg ve Juliers düklüklerinin maliye danışmanıydı. Felsefe kadar edebiyata da yakın oldu. 1804'de Münih Bilimler Akademisi'ne atandı. **Jacobi usun yetersiz olduğuna inanıyordu. Usavurmalar bizi gerçeklikten uzaklaştırıyor diye düşünüyordu.** *"Çıkarımcı anlık her zaman kendi geliştirdiği verileri öngörür. O buğday atılmadıkça boşa dönen bir değirmendir."* Jacobi usun karşısına inancı koyar. Jacobi'nin Almanya'da yaptığı en önemli iş Spinoza'yı tanıtmak olmuştur. Schleiermacher onun her türlü dizgeye karşı olduğunu, düşüncesinin temel özelliğinin bu karşıtlık olduğunu yazar. Jacobi'nin başlıca yapıtları: *Über die Lehre des Spinoza, in Briefen an den Herrn Moses Mendelssohn (Spinoza'nın öğretisi üzerine, Bay Moses Mendelssohn'a mektuplarla)* [1785], Jacobi an Fichte (Jacobi'den Fichte'ye) [1799]

Schleiermacher

Friedrich Schleiermacher 1768'de Breslau'da doğdu, 1834'de Berlin'de öldü. Schleiermacher, Landberg (1794), Berlin (1796) ve Stolp'da (1802) rahiplik yaptı. Berlin'de dinbilim öğretti. Bilimler Akademisi'ne üye seçildi (1811). Spinoza'nın ve Fichte'nin etkisinde kaldı. **Ona göre insan ruhu dünyadan geçmeden Tanrı'ya ulaşamaz. O durumda olsa olsa aşkın bir ilkenin şematik fikrine ulaşabilir. Öyleyse bir başka yoldan gitmek gerekir, bu da gönül yoludur, din duygusunun bize kazandırdığı yoldur.** Din ne bir dizgedir ne bilgidir ne de bir dogmalar bütünüdür. O her türlü yetkeden ve her türlü bilgiden bağımsızdır. Din bizi alt düzeyde bilinçlilikten kurtararak üst düzeyde bilinçliliğe yöneltir. *Reden über die Religion* (Din üzerine konuşmalar) [1799], *Monologen* (Monologlar) [1800], *Der christliche Glaube* (Hıristiyan inancı) [1821] Schleiermacher'in başlıca yapıtlarıdır.

Maine de Biran

Asıl adı Marie François Pierre Gonthier de Biran olan Maine de Biran 1766'da Bergerac'da doğdu, 1824'de Paris'de öldü. 1795'de Dordogne yönetim bölgesinde yönetici olan Maine de Biran 1797'de Beşyüzler Kurulu'na katıldı, daha sonra milletvekili ve devlet danışmanı oldu. **Düşüncelerini Condillac'ın izinde geliştiren ve bir istem filozofu diye de belirleyebileceğimiz Maine de Biran ruhçu bir anlayış içinde duyumla algıyı birbirinden ayırdı. Duyum dış dünya kaynaklıydı. Üstalgı ya da onun deyişiyle *dolaysız içsel üstalgı* istemli etkinliğin bir sonucuydu. Yanılmaz bir güç olan bu üstalgı bize kendi ben'imizi bir yönelim olarak, kendiliğindenlik olarak, özgürlük olarak, tek ve bölünemez bir bütün olarak sezmemizi sağlıyordu.** İnsan *kendi olma* özelliğini *kendinin bilinci olma* çerçevesinde istemli etkinlikte gerçekleştiriyordu. İnsanın mutluluğu da bu istemli *ben olma* edimine bağlıydı. Maine de Biran'ın bu yönüyle Stoa'yı andıran ve daha çok bir heveslinin düşünce dünyasına uygun düşen felsefesi William James'i ve Henri Berg-

son'u etkilemiştir. Maine de Biran'ın başlıca yapıtları şunlardır: *İnfluence de l'habitude sur la faculté de penser* (Alışkanlığın düşünme yetisi üzerindeki etkisi) [1803], *De l'aperception immédiate* (Dolaysız üstalgı üzerine) [1807], *Des rapports des sciences naturelles avec la psychologie* (Doğa bilimlerinin ruhbilimle ilişkisi) [1813], *Exposition de la doctrine philosophique de Leibniz* (Leibniz'in felsefi öğretisinin açıklanması) [1819].

Joseph de Maistre

Tutucu çevrelerde yetişmiş olan ve Fransız Devrimi'ne karşı görüşleriyle tanınan kont Joseph de Maistre 1753'de Chambery'de doğdu, 1821'de Torino'da öldü. Joseph de Maistre Torino'da hukuk okudu, Savoia senatosuna üye seçildi (1774). Rusya'da Sovoia elçisi olarak görev yaptı. Fransızlar Savoia'yı ele geçirince Lozan'a yerleşti (1793). Siyasal nedenlerle oradan sürülünce Torino'ya gitti. O yalnız Fransız Devrimi'ne değil XVIII. yüzyılın tüm devrimci eylemlerine ve toplumcu felsefelerine karşıydı. Louis de Bonald'la birlikte devrimin en ateşli düşmanlarından biri oldu. Özellikle *toplum sözleşmesi* fikri ona ters geliyordu. *"Devrimleri yapan aşırılıklardır, ama aşırılıklar devrimlerden kat kat iyidir"* diye düşünüyordu. Papa yetkesinin kutsal ve sarsılmaz oluğunu bildiriyordu. Ussal düşüncenin karşısına inancı koydu, bilincin sezme gücünü koydu. Fransız Devrimi'ni sert bir dille eleştirdiği *Considérations sur la France* (Fransa üzerine belirlemeler) [1796] başlıca kitabıdır.

Louis de Bonald

Bonald vikontu'nun asıl adı Louis Gabriel Ambroise'dır. Louis de Bonald 1754'de Millau'da doğdu ve 1840'da orada öldü. Louis de Bonald 1815'de milletvekili oldu, bir yıl sonra Fransız Akademisi'ne girdi. Hem Descartes'çılığa hem XVIII. yüzyıl toplumcu felsefelerine hem de Fransız Devrimi'ne karşı olan düşünürün gözünde *toplum sözleşmesi* saçmalıktan başka bir şey değildir, çünkü yasa hiçbir zaman genel istemi ortaya koymaz. Doğada kötü olan insanlar toplumda

iyidirler, toplum bireylerin üstündedir. İktidarın bölünmez bir bütün olması gerektiğine inanan Louis de Bonald'ın toplumsal gelenekçiliğinde dilin çok büyük bir önemi vardır, yasal yetke sayılması gereken dil her toplumun temel belirleyenidir. Louis de Bonald'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Recherches philosophiques sur les premièrs objets de connaissances morales* (Ahlaki bilgilerin ilk nesneleri üzerine felsefi araştırmalar) [1818], *Démonstrations philosophiques du principe constitutif des sociétés* (Toplumların kurucu ilkesi üzerine felsefi göstermeler) [1830].

Saint-Simon

Bu dönemde toplum sorunlarına değişik çözümler getirmeye çalışan düşünürler de oldu. Bu düşünürlerin başında Saint-Simon vardır. Her kişinin yeteneği kadar ve her yeteneğin çabası kadar elde etmesi gerektiğini öne süren Saint-Simon kontu Claude Henri de Rouvroy'nın (1760-1825) yaşamı akıl almaz serüvenlerle doludur. Paris'li Saint-Simon kendisine bir süre yazmanlık yapan Auguste Comte'un da öğretmeni sayılır. Bir süre sonra araları açılınca Auguste Comte önderinden ayrılmıştır. **Barışın ve toplumsal ilerlemenin sağlanması için güçlü bir sanayi düzeni kurulmasını öngören Saint-Simon çocukların çabalarını sanayiye, bilime ve sanata yöneltmenin yararları üzerinde durmuştur.** Saint-Simon yeni bir hıristiyan anlayışı geliştirmeye çalışırken kendini Mesih gibi görüyordu. Temel eğilimini siyasal iktidarın yerine iktisadi iktidarı koymak diye açıklayabiliriz. 1817'de yayımladığı *L'industrie ou discussions politiques, morales et philosophique* (Sanayi ya da siyasal, ahlaki ve felsefi tartışmalar), 1825'de yayımladığı *Le nouveau christianisme* (Yeni hıristiyanlık) başlıca yapıtlarıdır.

Fourier

Charles François Marie Fourier 1772'de Besançon'da doğdu, 1837'de Paris'de öldü. Ticaretle uğraştı ve 1808'den sonra toplumla ilgili görüşlerini açıklamaya başladı. 1826'da Paris'e yerleşti ve çev-

resinde büyük bir hayran kitlesi oluşturdu. Falansterlerin (fr. *phalanstères)* yani bir tür ortak yaşamın geçerli olduğu köylerin kurulmasını öngördü. **Yürürlükteki insanlıkdışı iktisadi düzenin yerine insanın evrensel mutluluğunu sağlayacak bir düzenin geçmesi gerektiğine inanıyordu. Barbarlık ve uygarlık dönemlerinden geçmiş olan insanlık bundan böyle evrensel uyumun egemen olduğu bir güvence dönemini yaşamalıydı.** Falanj (fr. *phalange*) yani bir falansteri oluşturan küçük toplumsal birim gelecekteki mutlu toplumun temelini kuracaktı ve bu düzen özgürlüğün tam anlamında gerçekleştiği bir düzen olacaktı. Fourier'nin en önemli yapıtı *Traité de l'association domestique agricole*'dür (Tarımsal aile ortaklığı incelemesi) [1822).

Feuerbach

Ludwig Feuerbach 1804'de Landshut'da doğdu, 1872'de Nürnberg yakınlarındaki Rechenberg'de öldü. Feuerbach Heidelberg'de dinbilim okudu, Berlin'de Hegel'in öğrencisi oldu. Önceleri Hegel'in etkisinde düşüncelerini geliştirirken daha sonra Bacon'a ve Spinoza'ya yaklaştı. **Maddeci bir dünya görüşü geliştirdi ve dine karşı bir tutum aldı ve bir tür tanrıtanımaz insancılığın kurucusu ve savunucusu oldu.** Felsefe tarihi alanında derinleşti. Marx'ı derinden etkileyen düşünürlerden biri de Feuerbach'dır. Feuerbach Hegel felsefesini kıyasıya eleştirmiş ve bu felsefenin yetersiz dizgelerin bir bileşimi olduğunu söylemiştir. Ona göre hıristiyan inancı kafayı da yüreği de geliştirebilecek bir inanç değildir. Bundan böyle kutsalın yerini insani olan almalıdır. Feuerbach'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie* (Felsefe reformu üzerine geçici savlar) [1842], *Grundsätze der Philosophie der Zukunft* (Geleceğin felsefesinin temelleri) [1843].

Proudhon

Orta kesimden bir ailenin oğlu olan Pierre Joseph Proudhon 1809'da Besançon'da doğdu, 1865'de Paris'de öldü. Öğrenimini ya-

rıda bırakarak bir basımevinde düzeltmenlik yaptı. 1846'da Fourier'cilerle tanıştı. 1838'de Paris'e yerleşti ve gazeteciliğe başladı. Karl Marx'la yakınlık kurdu ama onunla uyuşamadı. 1848'de Kurucu Meclis'e seçildi. Bir yıl sonra Halk Bankası'nı kurdu. 1848'de basın suçuyla hapishaneye girdi, 1852'de ahlaki nedenlerle bir kere daha hapse atıldı. Brüksel'e sığındı, Fransa'ya 1862'de dönebildi. Proudhon 1840'da yayımladığı *Qu'est-ce que la propriété* (Mülkiyet nedir) adlı kitabında yer alan *mülkiyet hırsızlıktır* sözüyle tanındı. Daha sonra bir gazete yazısında *herkes için mülkiyet* savını ortaya attı. **Kargaşacı ve duygucu bakış açısı içinde burjuvaziyle proletaryayı ve sermayeyle ücreti bütünleştirmeye çalıştı. Baskıcı devletçiliğe karşıydı.** Zamanla görüşlerini *mülkiyet özgürlüktür* formülüne kadar genişletti. Gene de insanın insanı yönetmesini kölecilik olarak görüyordu. Başlıca yapıtları şunlardır: *Principes d'organisation politique ou la création de l'ordre dans l'humanité* (Siyasal düzenlenmenin ilkeleri ya da insanlıkta düzenin yaratılması) [1843], *Systèmes des contradictions économiques ou la philosophie de la misère* (İktisadi çelişki dizgeleri ya da sefaletin felsefesi) [1849], *Les idées révolutionnaire* (Devrimci düşünceler) [1849], *L'idée générale de la Révolution ou XIX. siècle* (Devrim üzerine genel görüş ya da XIX. yüzyıl) [1851], *De la justice dans la Révolution et dans l'église* (Devrimde ve kilisede adalet) [1858], *La guerre et la paix* (Savaş ve barış) [1861], *La capacité politique de la classe ouvrière* (İşçi sınıfının siyasal yeteneği) [1863].

HEGEL'İN ARDILI: KARL MARX

Bu dönemde kendini gösteren bilimsel temelli toplumsal felsefelerin en önemlisi elbette Karl Marx'ın özellikle iktisat bilimine, tarihe ve toplumbilime büyük ağırlık veren ve yüzyılının insanlarını olduğu kadar sonraki kuşakları da çokça etkilemiş olan felsefesidir. Ortaya çıktığı zamanda da daha sonra da hem sayısız eleştirilere uğramış hem de büyük bir okuyucu kitlesi edinmenin ötesinde büyük kitlelerce benimsenmiş ve sol siyasetin temel dayanağı sayılmış olan bu felsefe bugün de etkisini sürdürmektedir. Onun da bütün öbür felsefeler gibi

değişik kaynaklardan hatta kendisine uzak görüşlerden beslenmiş bir felsefe olduğu tartışma götürmez. Marx felsefesi biraz da yöntem ortaklığı nedeniyle Hegel felsefesiyle birlikte anılır. Bununla birlikte iki felsefenin birini öbüründen doğmuş gibi görmek her zaman yanlışa düşmek olur. Gene de Marx'ın felsefesinde şu ya da bu anlamda Hegel vardır. Bütün felsefeler öncülerinin renklerini taşırlar. Ancak Marx'ın felsefesini özellikle Hegel felsefesinin düşünme yöntemini aldı diye bir tür Hegel'cilik olarak görmek yanlış olur. Karl Marx Hegel'ciliği her şeyiyle benimseyerek felsefesini kurmadığı gibi ona çeşitli eleştiriler de yöneltmiştir. Her iki felsefe özü gereği birbirine ters düşerler. Hegel'in belirgin ülkücülüğüyle Marx'ın maddeciliği yanyana düşünüldüklerinde tam bir karşıtlık ortaya koyarlar. Gene de Hegel'in ve daha genel anlamda alman ülkücülüğünün izlerini Marx'da görmek olasıdır.

Hegel'i izleyenler ve Marx'ı etkileyenler

Hegel felsefesinden birçok düşünür etkilendi. Hegel felsefesi ardıllarınca daha çok siyasal bir yoruma tutuldu ve sağcı Hegel'ciler solcu Hegel'cilerden ayrıldılar. Sağcı düşünürlerin başında Halle'de ve Königsberg'de dersler vermiş olan, *Hegels Leben* (Hegel'in yaşamı) [1844] ve *Hegel als deutscher Nationalphilosoph* (Alman ulusal filozofu olarak Hegel) [1870] adlı yapıtlarıyla tanınan, bu arada Hegel'in yayımcısı ve yorumcusu olarak tanınan felsefe tarihçisi Karl Rosenkranz (1805-1879) vardır. *Hegel'ciler* diye bilinen ve bir bölümü felsefe tarihçisi olan düşünürler sayıca pek çoktur, burada onların adlarını ayrı ayrı anmamız gerekmiyor. Solcular Hegel düşüncesini daha çok yöntem açısından benimsediler. Bunların başında elbette Hegel eleştiricisi Ludwig Feuerbach vardır. Bunlardan biri de David Friedrich Strauss'dur (1800-1874). Hegel'in öğrencilerinden Strauss Tübingen'de öğrenim görmüş ve bu üniversitede profesör olmuştu. 1835'de *Das Leben Jesu* (İsa'nın yaşamı) adlı bir kitap yayımladı, bu kitapta İsa'yı bir masal kişisi olarak gösterdi, bu yüzden işinden atıldı. Ayrıca dogmaların tarihsel eleştirisini yapmakla eleştirildi. Bundan sonra hıristiyanlıkla bağlarını kopardı.

Marx üzerinde büyük etkisi olan düşünürlerden biri de iktisatçı David Ricardo'dur (1772-1823). Hollanda'dan İngiltere'ye göçmüş bir yahudi bankacı ailesinin çocuğu olan Ricardo bir süre ailesi için çalışmış sonra bütün yakınlarıyla bağları koparark kendi adına simsarlık yapmış ve büyük paralar kazanmıştı. Zamanının bütün iktisatçılarıyla ilişkiler kuran bu ilginç kişilik 1813'de Avam Kamarası'na girdi. Yapıtlarının en önemlisi *Principles of Political Economy and Taxation*'dır (Toplumsal iktisadın ve verginin ilkeleri) [1817]. **Toplumu toprak sahipleri, sermayeciler ve işçiler olmak üzere üç sınıfa ayıran Ricardo malların değerini onların üretimi için gerekli emeğin niceliğiyle açıkladı ve bu yasanın yalnız toplumun ilkel dönemleri için değil şimdiki zamanlar için de geçerli olduğunu bildirdi.** Ricardo her türlü müdahalenin iktisadi yaşam için öldürücü olduğunu düşünüyordu.

Marx'ın yaşamı

Karl Marx 1818'de Trier'de doğdu, 1883'de Londra'da öldü. Babası protestanlığa dönmüş yahudi bir avukattı. Karl Marx 1830'da Trier'de lise öğrenimine başladı. 1835'de babasının isteğiyle hukuk okumak için Bonn üniversitesine yazıldı, gene babasının isteğiyle öğrenimini 1837'den sonra Berlin'de sürdürdü. Hegel'in yapıtlarını okuyan ve yorumlayan bir toplulukla yakınlık kurdu. Bu solcu Hegel'cilerin önderi Bruno Bauer'di. Bu topluluğun üyeleri siyasal kurtuluşun ancak bilinçlerin kurtuluşuyla gerçekleşebileceğine inanıyorlardı. Marx 1842'de Bonn'a döndü ve özgürlükçülerin Köln'de kurmuş olduğu *Rheinische Zeitung*'un yazı topluluğuna katıldı. Yazı kurulu onu başyazarlığa getirdi. Çok geçmeden bu gazetenin yayını durduruldu. Marx 1842'de Engels'le (1820-1895) tanıştı. 1843 ekiminde Paris'e gitti, 1844 şubatında *Deutsch-Französische Jahrbücher*'i (Alman-fransız yıllıkları) çıkarmaya başladı. 1845'de Paris'den sınırdışı edilince Brüksel'e yerleşti, orada 1847'de Engels'le *Manifest der Kommunistischen Partei*'ı (Komünist parti bildirisi) kaleme aldı. Sonra Londra'ya geçti, orada Engels'in dostluğuna karşın ailesiyle birlikte güç günler yaşadı. 1864'de *İşçi Enternasyonali*'ni topladı. Sağlığı için yolculuklara çıktı ama bir akciğer hasatlığından kurtulamayarak dün-

yaya gözlerini kapadı. Marx'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Die heilige Familie* (Kutsal aile) [1845], *Deutsche Ideologie* (Alman ideolojisi) [1846], *Die Klassenkämpfe in Frankreich* (Fransa'da sınıf savaşımları) [1850], *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (Toplumsal iktisadın eleştirisi) [1859] ve ölümüyle yarım kalan yapıtı *Das Kapital* (Sermaye) [1864-1876].

Marx'ın felsefesi

Marx, Hegel'den yalnızca yöntemini aldı ve onun ülkücü yanını böylece maddeci bir kavrayışa dönüştürmüş oldu. Bir başka deyişle diyalektiği koruyup ülkücülüğü dışa attı. Hegel için olduğu gibi Marx için de yaşam çelişkilerden kurulmuştu, onun için de diyalektik sav, karşısav ve bileşim olmak üzere üçlü bir gelişimde gerçekleşiyordu. Buna karşılık Marx derinliksiz saydığı eski maddeci görüşlerden de uzak durdu. Böylece *diyalektik maddecilik* adıyla anılan bir maddeci kavrayış geliştirdi. **Marx, Hegel'in Ruh'da öngördüğü aralıksız dönüşümü maddede öngördü. Böylece Marx için de tarihsellik belirleyici bir anlam kazandı. Buna göre Marx öğretisi bir başka bakımdan da *tarihsel maddecilik* anlamına geliyordu.** Marx yaşamı madde düzeyinde fiziksel-kimyasal olgular çerçevesinde ele aldı. Buna göre düşüncenin kökenini de organik koşullarda aramak gerekiyordu. Bu madde temeline dayanan insan dünyası gerçek anlamda bir toplumsallıkta kendini ortaya koyuyordu. O durumda insan toplumsal yaşamı düşünürken onu dönüştürmek durumundaydı. Bu çerçevede özellikle altyapı koşullarının yani iktisadi yaşam koşullarının ya da yaşamı kolaylaştırmaya yönelik teknik etkinliklerin üstyapı değerlerini dönüştürdüğünü düşünmek doğru olurdu. Marx böylece yaşamın düşünce üzerinde belli bir yönlendirici gücü olduğunu benimsiyordu.

Maddeci diyalektik böylece *tarihsel maddecilik* olarak özellikle insan toplumlarının yapılaşma ve dönüşme koşullarını ele alacaktı. Marx *"Sınıfların varlığı üretimin belirlediği tarihsel gelişimin evrelerine bağlıdır"* diye düşünüyordu. Tarihin bize gösterdiği toplumsal dönüşümlerin temelinde iktisadi etkenler vardır. Bu tarihselci kavrayış tarihin her döneminde toplumların sınıflara bölündüğü görüşündeydi.

Toplum sınıfları her çağda iktisadi değerlerle belirgin yaşam koşullarına göre oluşmaktaydı. Buna göre her toplum sınıfı üretimde ortaya koyduğu etkinlikle belirgindi. Bu durum tarihten bu yana zorunlu olarak sınıf savaşımlarını getirmişti. Çağımızda burjuva sermayesi üretici değildi, üreten işçi sınıfıydı. Marx sermayenin *ölü emek* olduğunu bildiriyor, onun bir vampir olduğunu söylüyordu. Buna göre işçi sınıfının burjuva düzenini yıkması gerekiyordu. Sınıf savaşımları dönüşümün itici gücüydü. Sınıf savaşımları bir amaç ya da ülkü değil, düpedüz bir gerçeklikti, bir gereksinimdi. Bu savaşımlar işçi sınıfının ya da bir başka deyişle proletaryanın yapacağı devrimle son bulacaktı. Bu devrim herkesin herkese ait olan üretim araçlarıyla çalıştığı adaletli toplumu getirecekti. Böylece gereksinimler toplumu özgürlükler toplumuna dönüşmüş olacaktı. Bunun için sayıları hızla artmakta olan işçilerin birleşmesi gerekiyordu.

AUGUSTE COMTE

Bunalımlı kişilik

Olumcu düşünce kökleri özellikle Yeniçağ'ın başlarında ve özellikle Francis Bacon'da olan ama daha gerilere doğru gidildiğinde de birçok öğretilerde içerilmiş olduğu görülen *bilim ağırlıklı* düşüncedir. Bilgi dünyasının ya da evrensel bilincin sürekli bir gelişim içinde olduğunu bildiren ve bu ilerlemeye katılmak için deneysel bilimlerin sağladığı verileri temel almayı öneren XIX. yüzyıl olumculuğunun ya da en genel anlamda olumculuğun temellendiricisi olan Auguste Isidore François Marie Comte ya da kısaca Auguste Comte'dur. Comte 1798'de Montpellier'de doğdu. Bir katolik ailesinin çocuğuydu, ancak on dört yaşına geldiğinde ailesinin inancından uzaklaştı. Comte on altı yaşında girdiği Ecole polytechnique'i bitirince matematik öğretmenliğine başladı. Okuldayken en çok matematik ve fizik dersleriyle ilgilenmişti, okuldan sonra ilgisi siyasete ve felsefeye kaydı. 1817'de Saint-Simon'un yazmanı oldu, 1822'de ondan uzaklaştı, 1824'de iyice koptu. Comte, Saint-Simon'un olağanüstü denebilecek zekasının gözlemcisi olmuş, Saint-Simon da Comte'dan hiç bilmediği bilimsel bilgileri öğ-

renmişti. 1826'da Comte, Montmantre'daki evinde bilimsel felsefe kursları açtı.

Ne var ki ruhsal durumu iyi değildi, kurslara başladıktan üç hafta sonra bunalıma girdi, birkaç ay hastanede yattı ve iyileşmeden hastaneden çıktı. Felsefe kurslarına yeniden başladı. Ecole polytechnique'de 1832'de belletici ve 1837'de ayırtman oldu. 1831-1848 arasında Paris III. bölge belediyesinde halka açık ücretsiz gökbilim dersleri verdi. Karısından ayrıldı, işini kaybetti, dostlarının yardımıyla yaşamını sürdürmeye başladı, ruhsal durumu da hiç iyi değildi. 1845'de Clotilde de Vaux'yla (1815-1846) tanıştı ve ölümcül bir hastalığa yakalanmış olan bu şair kadına büyük bir aşkla bağlandı. Sevgilisi çok geçmeden ölünce kendisini büyük bir kedere kaptırdı ve hızla gizemciliğe kaydı, sevgilisini de "İnsanlığın büyük kadını Azize Clotilde" diye anmaya başladı. Bu ilginç kişilik 5 eylül 1857'de dünyaya gözlerini kapadı.

Auguste Comte'un başlıca yapıtları şunlardır: *Cours de philosophie positive* (Olumlu felsefe dersleri) [1830-1842], *Traité élémentaire de géométrie analytique* (Analitik geometrinin başlangıç incelemesi) [1843], *Traité philosohphique d'astronomie populaire* (Genel gökbilimin felsefi incelemesi) [1844], *Discours sur l'esprit positif* (Olumlu düşünce üzerine konuşma) [1844], *Discours sur l'ensemble du positivisme* (Olumculuğun bütünü üzerine konuşma) [1848], *Calendrier positiviste* (Olumlu takvim) [1849], *Système de politique positive ou traité de sociologie instituant la religion de l'Humanité* (Olumlu siyaset dizgesi ya da İnsanlık dinini kuran toplumbilim incelemesi) [1851-1854], *Appel aux conservateurs* (Tutuculara çağrı) [1855].

Üç durum yasası

Her yerde kargaşa var: kurumlar, görenekler, inançlar tümüyle hastalıklı diye düşünüyordu Auguste Comte. Bir şeyler yapmak gerekiyordu. Bu hasta çağı iyileştirmek yolunda tüm çabasını ortaya koydu Auguste Comte. Bu iyileşme için bir *düzenleme* dönemi yaşanmalıdır görüşündeydi. Bu düzenleme öncelikle bir kültür düzenlemesi olacaktı ve ancak felsefenin gücüyle gerçekleştirilebilecekti. Kargaşanın kaynağı *bir arada yaşaması olası olmayan* iki şeyin, eski değer-

lerle yeni değerlerin toplumlarda iç içe bulunmasıydı. Elbette bunun için eskiyi tümüyle yadsımak, geçmişi baştan sona yok saymak değil, tam tersine tarihin geçirdiği evreleri iyi anlamak gerekir diye düşünür Comte ve *üç durum yasası*'na bu anlayış içinde ulaşır. John Stuart Mill bu yasayı *olumcu düşüncenin bel kemiği* sayacaktır. **Comte tarihte üç evre belirler ya da tarihi üçe böler. İnsanlık üç dönemden geçmiştir: önce dinsel ya da dinbilimsel dönemi, sonra metafizik dönemi yaşamıştır, sonra da ya da şimdi de olumlu düşünce dönemine girmiştir.**

Dinsel ya da dinbilimsel dönemde insan tüm olguları insana benzeyen ama insandan çok daha güçlü olan güçlerin istemine bağlamıştır. Bu ilk dönem hem tapıncakçılığı hem çoktanrıcılığı hem de onun ardından gelen tektanrıcılığı içerir. Tapıncakçılıktan çoktanrıcılığa ve çoktanrıcılıktan tektanrıcılığa geçiş evrensel bilinç düzeyinde bir ilerlemenin anlatımıdır. Bu ilk dönem insanın düş görme dönemidir, imgeleminin eşsiz gücüyle masallar ürettiği dönemdir. İkinci dönem olan metafizik dönemde olguları yaratan güçlerin *soyut güçler* olduğu düşünülmüştür. Burada *yaratıcı Tanrı* yerini Doğa'ya bırakmıştır, tanrısal güçlerin yerini doğa yasaları almıştır. Metafizik dönemde dinbilimsel dönemden olumlu döneme geçişin koşulları hazırlanmış, bu ara dönemde insanoğlu olguları tanrısallıkla açıklayamayacağını anlamakla birlikte onları neyle açıklayacağını bilememiştir. Üçüncü dönem olan olumcu dönemde insanlar olguları olgularla açıklamayı öğrenmişlerdir. Bu üçüncü dönem içinde bulunduğumuz dönemdir. Bu üçüncü dönemin birçok bakımdan eksikli oluşu, olumculuğun tüm olumlu yanlarını yansıtmayışı henüz ona tam olarak geçememiş olmamızdandır. Demek ki her şeyin zamanla yerine oturacağını ummamız gerekmektedir.

Bundan böyle olmadık açıklamalara yönelmenin bir anlamı kalmamıştır. Bundan böyle örneğin madenlerin genleşmesini olgular düzeyinde aramaktan başka bir yol kalmamıştır. Şimdiki zamanda madenlerin ısıyla genleştiği gerçeğine ulaşılmıştır. Bu da tarihten beri süren "mutlak" inancının yıkılması sonucunu getirmiştir. **Artık bilginin alanında "mutlak" değil "göreli" geçerlidir. *"Mutlak olan tek şey vardır o da mutlak diye bir şeyin olmadığıdır."* Bu hem bilimsel anlamda hem de siyasal ve dinsel anlamda böyledir. Ruh-**

bilimsel anlamda da böyle midir? Comte ruhbilime sonuna kadar uzak durur. Artık somuta güvenmenin zamanıdır. Böylece Aristoteles'den hatta daha önceden beri süregelen *ilk nedenlere ulaşma* düşü son bulmaktadır. Artık olgularda sınırlanmak, olguları gözlemlemekle yetinmek, olgular arasındaki belirleyici ilişkileri ortaya çıkarmaya çalışmak gerekmektedir. Böylece insanlık tarihten beri sürdürdüğü kafa karışıklığını her alanda aşmış olacaktır. Bu değişime her şeyden önce felsefenin gereksinimi vardır. Bugün bu üçüncü döneme, olumlu düşünce dönemine girmiş olduğumuz halde neden gene düşünce dünyasında bir takım karışıklıklar vardır? Az önce de söylediğimiz gibi bunun tek nedeni elbette eskinin etkisinden tümüyle kurtulamamış, tam olarak bu yeni döneme geçememiş olmamızdır.

Eski anlayış ve yeni anlayış

Eski bilimsel kavrayış her ne kadar gerçekliğe denk düşmese de insanları bugüne göre daha hoşnut ediyordu, çünkü tüm olgulara, durumlara, ilişkilere tam anlamında evrensel çözümler getiriyordu. Bütüne bütünsel bakan bir soyutlamacı kavrayıştı eski kavrayış. Onun evrensel bilgiye doğrudan doğruya ussal yollarla ulaşma inancı yetersizliğini pek güzel örtüyordu. İnsanları kolay yoldan inandıran bu eski bakış biçimi son derece rahatlatıcıydı. **Gerçek anlamda bilimler yani olumlu bilimler düşünce dünyasına ağırlıklarını koymaya başlayınca eskinin bütünsellik inancı ve onunla gelen mutlu ve dingin ruhsallık dağıldı: artık *bilim alanı* değil *bilim alanları* vardı, her bilim dünyaya ya da insana belli bir açıdan, hatta dar bir açıdan bakıyordu. Olumcu düşünce ya da olumlu bilimsellik elbette gerçekliği açıklamakta çok daha etkin ve çok daha güçlüydü, ne var ki bir anlamda insan dünyasını parçalayıp çıkmıştı.** Her bilim özeldi artık, her bilim öbür bilimlerle belli bir ilişki içinde de olsa kendi dünyasını kurmanın mutluluğuna kapanmış gibiydi. Felsefe gene eskisi gibi genel olana yönelikti, açıklamalarını evrensel çerçevede yapıyordu, ama o da bilimler kadar gerçekliğe yakın olmak zorundaydı, bunun için olumlu bilimlerin verilerinden yararlanmak zorundaydı. Bu çerçevede bilimleri felsefeye veriler sağlayan

alanlar olarak görmek gerekiyordu, bu da filozofa bir bakıma bilimlerin belirlediği gerçeklikler dünyasından uzağa düşmemek gereğini duyuruyordu.

Bilime olan büyük güven

Olumculuğun temel özelliği bilime olan büyük güvendir. Onu bir seçkin insanlar topluluğunun uğraş alanı olarak görmek yerine toplumun ortak bir ürünü olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü bir toplumda düşünen insanların bilinci halkın bilinç koşullarının ötesinde bir değer ortaya koymaz. Comte bilim adamlarıyla ve sanat adamlarıyla halk insanlarının bilinci arasında *derin bir özdeşlik* bulunduğunu düşünür. Bu noktada ussal düşünceyle deneysel çabayı bir bütün olarak görmek gerekir. Bu arada eskinin mutlak deneyciliğinden de uzak durmak gerekir. **Olumlu bilimsel düşüncenin gelişimini sağlayacak olan en büyük dayanak Bacon ve Descartes geleneğinde aranmalıdır. Bu iki büyük bilimsel kavrayışın getirdiği olanakları bir bütünde ele alarak düşünmek gerekir. Gerçek anlamda bilimsellik için gerçek olanla ussal olanı bütünleştirmek zorunludur.** Bilim için gerekli olan öngörü böyle sağlanabilir. Bu arada Comte bize bir bilimler sınıflaması yapar. Bu sınıflamada sıralama soyuttan somuta doğrudur: matematik, gökbilim, fizik, kimya, biyoloji ya da fizyoloji, toplumbilim ya da toplumsal fizik. Toplumbilimin kurucusu Comte bu bilime baştan "toplumsal fizik" adını vermişti. Bu sınıflama aynı zamanda bilimlerin tarihsel gelişim çizgisini de ortaya koymaktadır.

Toplumsal insan

Toplumbilim Comte'un yaptığı sınıflamada da tarihsel anlamda da sonuncu bilimdir, tüm öbür bilimleri sarar, tümünün bir sonucu ve özeti gibidir. Bu yeni bilim özellikle ahlakla, siyasetle ve inançla ilgilidir ama genel olarak insan yaşamının metafizik dışında kalan tüm toplumsal sorunlarına kendi açısından açıklamalar getirir. **Comte dural olanla dönüşmekte olanı birlikte ele almayı düşünmediğinden toplumbilimi dural ve etkin olmak üzere ikiye ayırır.** Toplumda-

ki sürerli durumlar, değişime karşı koyan durumlar dural açıdan ele alınırken etkin araştırma toplumun devingen yanını ele alacaktır. Bu bakış açısı içinde Comte bir yüzyıl önceki anlayıştan uzaklaşarak toplumsal yaşam için bireyin değil ailenin temel alınması gerektiğini bildirir. **Gerçek toplumsal birim birey değil ailedir.** Toplum için en önemli kurum da devlettir. Toplumların bütününü "en yüce varlık" anlamında *İnsanlık* diye adlandırmak gerekir. Bu büyük İnsanlık baştan beri çok değişik aşamalardan geçmiştir. Tapıncakçılık dönemi ilkel toplumlar dönemidir. Çoktanrıcılık dönemi Mısır'da, Yunanistan'da ve Roma'da kendini göstermiştir. Tektanrıcılık Ortaçağ'da karşımıza çıkar. Metafizik dönem bireyciliğin öne çıkışıyla belirgindir. Bireyci anlayış XIV. yüzyıldan Fransız Devrimi'nin sonunu bildiren Eski Rejim'e kadar sürmüştür. Bundan böyle olumlu toplumsallığı, bir başka deyişle olumcu kavrayışı etkin kılmak gerekecektir.

Özgeci insan

İnsanda bencil eğilimlerin yanında özgeci eğilimler de vardır: kendini düşünen insanla başkasını da düşünen hatta kendini başkalarına adamaya hazır insan bir bütün oluşturur. Aynı insanda birbiriyle çelişen iki eğilimin, bencillikle özgeciliğin olması çok doğaldır. Buna göre özgecilik ahlakını bencillik ahlakının üstüne koymak gerekir. Bencil insan kendi için yaşar ve sonunda ölür gider, buna karşılık özgeci insan başkalarının bilincinde varlığını sürdürür. Büyük insanlar gelecek zamanlarda yaşayacak olan insanların belleğinde yer edinirler. Bunun bir anlamı da bireyselliğin toplumsallıkla aşılmasıdır. Buna göre insan aile için ve İnsanlık için yani *başkası* için yaşayacaktır. Böylece Comte bir *İnsanlık dini* anlayışı geliştirir. Buna göre İnsanlık tam anlamında bir dayanışma içinde olacaktır, yalnızca yaşayanlarıyla değil ölüleriyle de bir bütün ortaya koyacaktır, çünkü ölmüşlerin sayısı yaşamakta olanların sayısından kat kat çoktur ve gerçekte dünyayı yaşayanlardan çok ölüler yönetmektedir. İnsanlık en soylu ve en yüce varlıktır ve bu varlık kendini tarih boyunca yaratmıştır, bu yüzden tarihi *kutsal bilim* diye belirlemek doğru olur.

Neler getirdi?

Comte felsefesi insanı toplumsal bir varlık olarak yücelten özellikleriyle bireylerin ve toplumların yaşamında büyük ölçüde etkili oldu. O öncelikle ingiliz felsefesinin XIX. yüzyıldaki büyük adları John Stuart Mill'i ve Herbert Spencer'ı etkiledi. Öte yandan Emile Durkheim'ın toplumbilimi Comte'un öğretisinden türemiş gibidir. Bazı tutucu düşünürlerin de o dönemde savlarını Comete'un bakış açılarına dayandırmaya çalıştıkları biliniyor. Bazı ülkelerde Comte'un öğretisi yeni bir takım siyasal atılımlara itici güç sağladı. Comte'un olumcu felsefesi özellikle felsefeyi bilimin altına koymuş olmakla, bir başka deyişle düşünce olgularını fiziğin yasalarına götürmekle eleştirilir. Thonnard şöyle der: *"Ortaçağ'da skolastikler felsefeyi nasıl dinin hizmetçisi yaptılarsa XIX. yüzyıl olumculuğu da felsefeyi bilimin hizmetçisi yaptı."* Bu felsefeyi her şeyden önce Descartes'çı mekanikçiliğin bir sürdürücüsü olarak görmek doğru olur. Comte'un olumcu anlayışı geliştirmesinde Descartes kadar hatta ondan daha çok Bacon'ın etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu arada elbet Kant'ın ve Rousseau'nun adını anmak da yanlış olmaz.

Olumculuk bir yanıyla da gerçekten bir din olup çıktı: Comte'un ardılları onu bir inanç öğretisi durumuna getirdiler. Böylece olumcu görüşler özellikle siyasal eğilimlerin belirleyiciliğinde bütün dünyaya saçıldı. Bugün bile çeşitli ülkelerde bu dinin inançlıları ve savunucuları vardır. Comte'un ölümünden sonra yerini Pierre Laffitte aldı, sonra onun yerine de Charles Jannole geçti. İngiliz olumcularının başında Richard Cogreve vardı, onun yerini de daha sonra Fr. Harrison aldı. İsveç'de önder kişi Nyström'dü. En güçlü yandaşlar Brezilya'da ortaya çıktı. Benjamin Constant'ın kurduğu topluluk Brezilya'nın bağımsızlık savaşımında büyük bir rol oynadı. Bu ülkedeki önder Miguel Lemos'dur. Şili'deki önderin adı Jorge Lagarrigue'ydi. Comte öğretisinin siyasal yanını değil de bilimsel yanını benimseyenlerin başında Emile Littré (1801-1881) vardır. Littré Comte'un öğretisini çok daha açık bir dille anlattı.

EMILE DURKHEIM

"Görenekler bilimi" diye adlandırdığı toplumbilimin Fransa'da yayılıp kökleşmesini sağlayan Emile Durkheim 1858'de Epinal'de (Vosges) doğdu ve 1917'de Paris'de öldü. Ecole normale supérieure'de okudu, 1882'de felsefede uzman oldu. 1893'de doktorasını verdi. 1897'de Durkheim'cıların yayın organı olan *Année sociologique*'i kurdu. Sorbonne'da eğitimbilim profesörü oldu. Görenekler biliminin konusu öncelikle ahlaktır. **Ahlak olguları ya da daha genel anlamda toplumbilimsel olgular bireysel bilincin dışında varlığı olan nesneler olmakla *şeyler* olarak ele alınabilirler. Bireyin ancak toplumsal bir varlık olarak değeri vardır. Toplum bireylerde içkindir, bireyleri önceler ve aşar. Bireye ahlak bilincini veren toplumun kendisidir. Bu çerçevede insan başkalarıyla birlikte bir anlam kazanır.** Emile Bréhier onunla ilgili olarak şöyle der: *"Usçuluğun* a priori *dediği hemen her yerde Durkheim* toplum *der"* Başlıca yapıtları şunlardır: *De la division du travail social* (Toplumsal işbölümü üzerine) [1893], *Règles de la méthode sociologique* (Toplumbilimsel yöntemin kuralları) [1894], *Le suicide, étude de sociologie* (İntihar, toplumbilim araştırması) [1897], *Représentations individuelles et représentations collectives* (Bireysel sunumlar ve ortak sunumlar) [1898], *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie* (Dinsel yaşamın ilksel biçimleri: Avustralya'da totem dizgesi) [1912].

LEVY-BRUHL

Durkheim'ın izleyicisi Lucien Lévy-Bruhl Paris'lidir (1857-1939). 1879'da felsefede uzman, 1884'de doktor olan, 1908'de Sorbonne'da profesör olarak çalışmaya başlayan, 1917'de Ahlaki ve Siyasi Bilimler Akademisine seçilen Lévy-Bruhl "vahşiler" dediği ilkeller üzerine yaptığı araştırmalarla tanındı ve özellikle Avustralya'daki ve Afrika'daki gelişmemiş toplumların düşünce yapısını inceledi. **Lévy-Bruhl'e göre ilkel düşünce mantıköncesi düşüncedir ve gizemlilikle belirgindir. Lévy-Bruhl ahlakı metafizikten ayırıp toplumbilimin bir bölümü yaparken onun kuralkoyucu özelliklerini de koru-**

du. *La morale et la science des moeurs* (Ahlak ya da görenekler bilimi) [1903], *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures* (Alt düzey toplumlarında zihinsel işlevler) [1910], *La mentalité primitive* (İlkel kavrayış) [1922], *La mythologie primitive* (İlkel mitoloji) [1935] başlıca yapıtlarıdır.

JOHN STUART MILL

XIX. yüzyıla egemen olan bilim düşüncesi ruhbilim alanında da etkisini gösterdi. Bu oldukça kaygan görünen alanda kesinliklere varmak için ne gibi bir yol tutmak gerektiği sorusu konuyla ilgili çok değişik yorumlara yol açmıştır. İngiltere'de ruhbilimci eğilimin başlıca kişisi John Stuart Mill'dir. Yararcı düşüncenin öncülerinden olan ve çağrışımcılığın temellendiricisi olarak bilinen, *Westminster* dergisinin kurucusu, Bentham'ın izleyicisi filozof ve iktisatçı James Mill'in (1773-1836) oğlu John Stuart Mill ingiliz deneyci felsefesinin başlıca temsilcisi olduğu gibi olumcu anlayışı yeni bir bakış açısından gören bir filozof olmuştur. O aynı zamanda o dönemin en önemli iktisatçılarından biri olarak bilinir. John Stuart Mill 1806'da Londra'da doğdu ve 1873'de çok sevdiği Fransa'nın Avignon kentinde öldü. Stuart Mill önceleri gazeteciliğe meraklıydı, o dönemin önde gelen gazetelerinde yazılar yazdı. 1865'de parlamentoya girdi. Bundan sonra David Hume'un, Bentham'ın ve öbür deneycilerin izinde felsefeye yöneldi ve deneyciliğini çağrışımcı bir temele dayandırdı.

Onun yetişmesinde babasının olumlu ve olumsuz etkileri olmuştur. James Mill oğlunun iyi bir düşünür olarak yetişmesi için elinden gelenden daha çoğunu yaptı hatta bu yolda aşırıya bile kaçtı. Çocuk yunanca öğrenmeye başladığında üç yaşındaydı. Matematik öğretiminde de daha geç kalmak olmazdı. Sekiz yaşında latinceye yönlendirilen bu çok genç adam on dört yaşına gelince fransızca öğrensin diye Fransa'ya gönderildi. Yirmi yaşına geldiğinde oldukça ağır bir sinir bunalımına düştü. Bundan böyle yaşamı tümüyle anlamsız görmeye başladı ve çalışmayı bıraktı. Müzikle ve şiirle yaşama tutunmaya çalışıyordu. Onun bu bataktan çıkmasında en büyük yardımı sağlayan kişi kocasını yeni kaybetmiş olan oldukça seçkin bir kadın oldu. Filozof bu

kadınla evlenerek yaşamaya neredeyse yeniden başladı. Bundan sonra oldukça verimli bir düşünce üretimi dönemine girdi. Başlıca yapıtları şunlardır: *System of Logic* (Mantık dizgesi) [1843], *Principles of Political Economy* (Toplumsal iktisadın ilkeleri) [1848], *On Liberty* (Özgürlük üzerine) [1854], *Considerations on Representative Government* (Temsili hükümet üzerine belirlemeler) [1860], *Utilitarism* (Yararcılık) [1861], *Auguste Comte and Positivism* (Auguste Comte ve olumculuk) [1865], *Subjection of Women* (Kadınların köleliği) [1869], *Autobiography* (Otobiyografi) [1869].

Deneyci felsefenin temelleri

Thonnard'ın da belirttiği gibi Stuart Mill felsefesinin önemi kuramsal yanından çok özgünlüğünde, zenginliğinde ve öngördüğü çözümlerdedir. Bununla birlikte bu öğreti insana bütünsel bir bakışla bakmayı bilir, insanı ruhsal, toplumsal, siyasal ve ahlaki yönleriyle bir bütün olarak ele alır. Bilime tam anlamında olumcu bir çerçevede bağlı olmakla birlikte bireyselliği ikinci plana atmaz. Öte yandan filozof her soruna bir çözüm önerme telaşında değildir, hatta onda birçok sorun açık kalmıştır yani çözümsüz bırakılmıştır. John Stuart Mill'in yapıtlarında deneyci felsefe en yetkin anlatımına ulaşır. Bugün deneyci felsefe dendiğinde ilk akla gelen ad onun adıdır. **Stuart Mill "ben"i ardıardına gelen bilinç olguları ortamı olarak görür. Onun gözünde ussallığın temel ilkeleri de deneye dayanmaktadır ya da deneyden gelmektedir.**

Nedensellik dediğimiz şey birbirini izleyen sayısız durumların algısından başka bir şey değildir. Buna göre nedenselliğin sağlamlığına çağrışımla ulaşırız. Kimse bize olguların bir takım nedenlere dayandığını gösteremez. Belki de bizim nedenselliğe bağlı sandığımız olgular raslantısal şeylerdir. Bu dünyada belli nedenlerin belli sonuçları yaratıyor olması evrenin her yerinde bunun böyle olduğu anlamına gelmez. Babası James Mill imgelemi çağrışımla açıklamış, onu birbirini izleyen duygular ve düşünceler toplamı olarak göstermişti. **Stuart Mill çağrışım yasalarını çokça önemsemiştir: *"Gökbilim için yerçekimi yasaları, fizyoloji için doku özellikleri***

neyse ruhbilim için de çağrışım yasası odur." Onun felsefesinde tümevarım önemli bir yer tutar ve sayısız deneyi gerekli kılar. Tümdengelim tümevarımla elde edilen birikimin üzerine kurulur. Her evrensel ya da tümel önerme gerçekte bir tümevarımın ürünüdür, ayrı ayrı yapılmış gözlemlerin toplamıdır. Buna göre tümdengelimli bir mantığın bir tümevarım mantığı üzerine temellenmesi gerekir. Bir başka deyişle tümdengelim tümevarımın genelleştirilmiş biçimidir. Ben Sokrates'in ölümlü olduğunu pekçok insanın ölümüne tanık olduktan sonra söyleyebilirim ancak. Olgular karşısındaki alışkanlıklarımız evrensel bir nedensellik ilişkisini bize düşündürür. Nedensellik iki olgu arasında bunlardan biri olmadan öbürü olmayacak biçimde sürekli ve koşulsuz bir ilişki bulunmasıdır.

Bilimsel yöntemin kuralları

Stuart Mill, Bacon'dan sonra bilimsel yöntem kavrayışı üzerine düşünen en yeni filozof oldu ve nedensel ilişkiyi ortaya koyabilmek için dörtlü bir yöntem önerdi. *Uygunluk yöntemi*'nde gözlemler bir araya getirilir, burada yalnızca değişmez olanın saptanması ve öbürlerinin dışlanması sözkonusudur. *Ayrım yöntemi*'nde iki gözlem topluluğunun listesi çıkarılır, bunlar varolan olgularla varolmayan olgular listesidir, burada olgu varolduğunda gözlemlenenlerin listesi olgu yokolduğunda gözlemlenenlerin listesiyle karşılaştırılır, böylece iki listede ortak olan durumlar dışlanır. *Eşzamanlı değişimler yöntemi*'nde her olgusal değişimde değişen ve değişmeyen eşzamanlı koşullar belirlenir ve değişmeden kalanlar dışlanır. *Artıklar yöntemi*'nde olgunun açıklanmadan kalmış olan yanı belirlenir, bir başka deyişle nedenleri aranan etkeni yaratmayan ögeler saptanır.

Mutluluk ahlakı

Stuart Mill ahlak anlayışını da mantıkla ilgili görüşlerini de ruhbilime dayandırır ve ahlakı yararcılığa mantığı deneyselliğe bağlar. Stuart Mill ahlakını nitelikli hazza yönelme ahlakı diye adlandırabiliriz. **Burada Bentham'ı anımsamak gerekir: en çok insana en çok mutluluğu verebilmek. Buna göre ahlak ilkelerinin ya da ahla-**

ki kavramların deneyden geldiğini söyleyebiliriz. Önemli olan Epikuros'çu çerçevede hazza yakın durmak ve acıdan kaçmaktır. Ahlak değerleri hazzın belirlediği değerlerdir. İnsan mutlu olmak ister, hazları yaşamak ister. **Soylu hazların yanında aşağı düzeyde hazlar da vardır. Hazzın niceliği kadar niteliği de önemlidir. Bize en yüksek hazzı elbette iyilikçilik ya da özgecilik sağlayacaktır.** Böylece ahlak da bir yönüyle yararcılığın belirleyiciliği altına koyulmuş olur. Genel mutluluk bireysel mutlulukla iç içe gibidir. Yalnız mutluluk veren eylem iyidir, buna karşılık mutsuzluğa yol açan eylem kötüdür. Mutluluğun anlamını doğru kavramak gerekir: *"Kendinize mutlu olup olmadığınızı sorun, mutluluğunuz o anda sönüp gidecektir, tek yapılması gereken mutluluğu yaşamın amacı olarak görmek değildir, mutluluğun dışında bir şeyleri amaçlamaktır."* Stuart Mill'in özgeciliğe açılan ahlakı onu özgürlükçü çerçevede toplumculuğa yöneltir. Onun toplumculuğu bireyi gözeten bir toplumculuktur ve bu konuda gerektiğinde devlet korumacılığını öngörür: yoksulların ve kadınların haklarını devlet gözetmek zorundadır.

Stuart Mill'in etkisi

Öbür ingiliz filozoflarının olduğu gibi Stuart Mill'in felsefesi de dizgesel tutarlılıktan ve yer yer apaçıklıktan uzaktır. Bununla birlikte Locke gibi o da kuramsal belirlemelerinden çok insanla, özellikle toplumsal insanla ilgili olarak ortaya koyduğu görüşleriyle etkili olmuştur. Locke geleneksel değerlere ağırlık veren bir filozof olmakla olumcu bakış açısını sonuna kadar götürmemişti, oysa Stuart Mill tam anlamında olumcu bir anlayışla düşünceye yönelirken özellikle dinselliğin uzağında durmuştur. Onun için önemli olan tek şey olgular arasından doğruya ulaşmaktır: böylece o duyulur deney alanında sınırlanarak yararcılıktan maddeciliğe uzanan yolu izlemiştir. Comte ve Spencer gibi o da olumculuğun dışında bilimsellik tanımaz. Stuart Mill'in çağrışımcılığı ruhbilim alanında yeni arayışların yolunu açtı.

Onu izleyen en önemli kişi Alexandre Bain'dir (1818-1903). Mantık ve edebiyat profesörü olan Bain ruhbilimle ilgili araştırmalarında fizyolojiden ve patolojiden yararlandı, bu arada çağrışım yasalarını bey-

nin kendiliğinden etkinliğine bağladı. Bu alanda çok önemli çalışmalar yaptı. Başlıca yapıtları şunlardır: *The Sense and the Intellect* (Duyu ve anlık) [1855], *The Emotions and the Will* (Heyecanlar ve istem) [1859], *The Study of Character* (Özyapı incelemesi) [1861], *Deductive and Inductive Logic* (Tümdengelimli ve tümevarımlı mantık) [1870], *Mind and Body* (Ruh ve beden) [1873], *Education as a Science* (Bilim olarak eğitim) [1879]. Stuart Mill'i izleyen bir başka önemli kişi Londra'lı George Lewes'dir (1817-1878). Bu oldukça ünlü edebiyat adamı İngiltere'de olumcu düşünceyi yayan kişilerin başında gelir ve daha çok Auguste Comte çevirileriyle tanınmıştır. Lewes 1845'de bir felsefe tarihi yayımladı ve felsefe alanında adını daha çok bu yapıtıyla duyurdu. Lewes'in *Problems of Life and Mind* (Yaşamın sorunları ve zihin) [1874] adlı kitabı önemli bir çalışmadır.

HERBERT SPENCER

Biyoloji bilimine emek verenler olumculuğun geliştiği bu dönemde giderek şu görüşü benimsediler: canlı türler evrim yoluyla birbirinden türemiştir. Bu savı ilk olarak bir yüzyıl önce Buffon (1707-1788) ortaya atmıştı. Bu alanda Lamarck'ın ve Darwin'in çalışmalarını biliyoruz. Bu gelişim içinde evrim kavrayışını felsefeye getiren ve *evrimcilik* kuramını temellendiren Herbert Spencer oldu. Spencer 1820'de Derby'de doğdu ve 1903'de Brighton'da öldü. Bir eğitimcinin oğluydu. Önceleri mühendis olmayı kuruyordu, sonraları siyasetle ve iktisatla ilgilendi. Bu iki alandaki çalışmaları onu felsefeye yöneltti. Gösterişten kaçan, kendi köşesinde yaşamayı seven Spencer bir iktisat dergisinde çalışarak yaşamını sürdürdü, felsefeye çok geç bir zamanda yöneldiği için bu alanda yaşamı boyunca düzgün bir bilgi birikimine ulaşamadı. Gene de felsefede karar kıldı. Sağlığının pek iyi olmamasına karşın bilimle felsefeyi bir bütüne götürmek amacıyla yoğun çalışmalar yaptı ve öğretisini "evrim"e dayandırdı. Olumcu bir anlayış içinde deneyci düşünceyi savundu, bu çerçevede bilinmez bir "mutlak"ın varlığını belirlerken göreli'de sınırlandı. Herbert Spencer daha çok Stuart Mill'in yapıtlarıyla ilgilendi. Filozofun başlıca yapıtları şunlardır: *The Prosper Sphere of Government* (Hükümetin etki alanı) [1842], *The Principles of Psychology* (Ruhbilimin ilkeleri) [1855], *Education*

Intellectual, Moral and Physical (Düşünsel, ahlaki ve bedensel eğitim) [1861], *First Principles* (İlk ilkeler) [1862], *The Principles of Biology* (Biyolojinin ilkeleri) [1864], *Descriptive Sociology* (Tanıtlayıcı toplumbilim) [1873], *The Principles of Sociology* (Toplumbilimin ilkeleri) [1877-1896], *The Man Versus the State* (Devlete karşı insan) [1884].

Evrimci düşünce evrimci ahlak

Spencer'a göre evrim bir bileşim olgusudur, maddesel düzeyde bir bütünleşmedir, basitten karmaşığa doğru gelişir; buna karşılık çözülme bir ayrışma olgusudur, bir dağılmadır. Evrim'i Spencer *"Belirsiz ve bulanık bir biryapılılıktan belirgin ve apaçık bir çokyapılılığa doğru değişim"* olarak anlar. İlkel bulutsulardan yıldızlara, maddeden yaşama, yaşamdan bilince geçiş, hayvan yaşamından insan yaşamına geçiş ya da toplumsallığa geçiş bu evrim oluşumunun açınımlarıdır. **Bilgi açısından Spencer'ın evrimcilik öğretisinde *a priori*'nin belirleyiciliğini bildiren usçulukla deneyciliğin bir bütün oluşturmak üzere birbiriyle bağdaştırıldığını görürüz. Buna göre *a priori*'nin varlığını kökten yadsımak yanlış olur: insanın zihninde doğuştan ögeler vardır yani kalıcı bir şeyler vardır.** Bazı ilkeler, örneğin nedensellik ilkesi bireysel deneyin çerçevelerini aşar ve türsel bir anlam kazanır. Bunlara insan türünün edintileri diyebiliriz. Ataların yüzyıllar boyunca geliştirdiği, kalıtım yoluyla insandan insana geçen ögelerdir bunlar. Kökleri deneye dayandığı için bu ögeler deneye güçlük çıkarmazlar.

Spencer'da ahlak felsefe tarihindeki geleneksel anlamlarından uzaklaşır: onda insan özgürlüğünün sınırlarını çizen öngörülmüş ya da koyulmuş kurallar yoktur. Spencer'ın ahlakı tümüyle evrim fikrine dayanır. Toplum evrim süreçleri boyunca gelişirken her adımda biraz daha çokyapılı bir görünüm kazanacaktır. Bu da bireyselleşme demektir, bireylerin birbirlerinden ayrılmaları demektir, her bireyin kendi özelliğini kazanması demektir, insanın daha da özgürleşmesi demektir, kendi özgürlüğüne sıkı sıkıya bağlı ve başkalarının özgürlüğüne saygılı insanın kendini gerçekleştirmesi demek-

tir. Bu da eşitliğin ve adaletin dünyada egemen olması anlamına gelecektir. Özet olarak Spencer'da ahlak insan eyleminin hem bireysel düzeyde hem toplumsal düzeyde evrimin koşullarından giderek kazanmak zorunda olduğu özelliklerle ilgilidir. Spencer'ın felsefesini bir tür evrimci olumculuk olarak nitelendirmek yanlış olmaz. Bununla birlikte onun felsefesi olumcuların bakış açısı gibi kesinlikli değildir ya da o ölçüde bilinemezci değildir.

CLAUDE BERNARD

Claude Bernard bir filozof olmaktan çok bir bilim adamıdır. Bununla birlikte yöntem konusundaki belirlemeleri onu felsefe alanında da önemli kılmıştır. Fransız fizyolojisti Claude Bernard 1813'de Saint-Julien'de (Rhône) doğdu, 1878'de Paris'de öldü. Tıp okuyan Claude Bernard ünlü fizyolojist Magendie'nin (1783-1855) yardımcılığını yaptı, daha sonra College de France'da onun yerine geçti. Magendie katı bir deneyciydi ve çevresindekilere *"Deney yapan kişinin yalnız gözleri ve kulakları olmalı beyni olmamalı"* derdi. Claude Bernard daha sonra Sorbonne'da ve Muséum'da dersler verdi ve öğretmeninin yolundan ayrılarak deneye kesinlikle düşüncenin katılması gerektiğini bildirdi. **Claude Bernard'a göre deney yapmak olguları saptamanın çok ötesinde bir anlam taşır. Bilim yapmak veri biriktirmek değildir, olgular arasındaki ilişkileri görmektir.** Claude Bernard'ın çalışmaları daha çok sindirimin kimyasal olgularıyla ilgiliydi.

Deneyle gözlemin ne olup ne olmadığı konusunda aydınlık açıklamalar yapan bu değerli bilim adamı bu yöndeki çalışmalarını *Introduction a l'étude de la médecine expérimentale* (Deneysel hekimlik incelemesine giriş) [1865] adlı çok önemli kitabında açıkladı. **Bir gözlem bilimi, örneğin gökbilim, konusu gereği yalnız gözlemde sınırlanmayı gerektiriyordu, oysa bir deney bilimi, örneğin fizik, konusu gereği deneyle ilgiliydi.** *"Kendi olarak ele alınan deneysel yöntem bir usavurmadan başka bir şey değildir, bu usavurma yardımıyla biz yöntemli bir biçimde fikirlerimizi olguların deneyine bağımlı kılarız."* Claude Bernard'a göre bilgin'in bir ta-

kım *apriori* fikirleri varsa bunlar elbette olguların esinlediği fikirler olacaktır, bunlara elbette olguların belirlediği fikirler diyemeyiz. Claude Bernard'ın önemli çalışmalarından biri de *Rapport sur les progrès de la physiologie générale en France*'dır (Fransa'da genel fizyoloji alanındaki ilerlemeyle ilgili rapor) [1867]. Henri Bergson şöyle der: "Yöntem üzerine konuşma *XVII. ve XVIII. yüzyıllar için neyse* Deneysel hekimliğe giriş *de bizim için biraz odur.*"

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

XX. YÜZYILDA FELSEFE

GENEL GÖRÜNÜM

Ruhbilimin ağırlığı

XX. yüzyıl felsefe açısından, belki başka birçok açıdan da, oldukça karmaşık bir yüzyıl oldu. Dağınık bir yüzyıl da denebilir belki. Bu yüzyılda felsefenin dizgesel bütünlüğünü iyiden iyiye yitirdiğini, daha doğrusu filozofların açık ya da örtülü bir biçimde dizgeciliğe karşı durduklarını biliyoruz. Felsefe yapmak biraz da herhangi bir konuda deneme izlenimi veren yazılar yazmak anlamına gelmeye başladı. Felsefenin bilgi sorunlarından büyük ölçüde uzaklaştığını, uzun sürmüş bir bilimsel arayışlar döneminden sonra yavaş yavaş gizemci düşüncenin büyülü kanatları altına girmeye başladığını görüyoruz. Bireysel bakış açısının tüm bakış açılarını önceleyiği son derece bulanık ve çetrefil, öznelliklere tutkuyla bağlı bu yeni kavrayışın felsefeyi felsefe olmaktan çıkararak seçkinci diyebileceğimiz bir sanat anlayışına yakınlaştırdığını görüyoruz. Filozoflar evrensele açılan yolu öznelden başlatmayı öngördükleri için filozofluk biraz da şairliğe benzedi. Bu şiir gibi görünen yazıların çoğu kupkuru bir dille yazılmıştı.

İnsan ilişkilerinin çeşitlendiği, yaşamın sürekli dönüşmekte olduğu, bu koşullarda insan sorunlarını tümüyle kapsayacak bir felsefi bakış açısına ulaşmanın, bir dizge ortaya koymanın olanaksız olduğu görüşü açık açık olmasa da alttan alta benimsendi. Öte yandan felsefe bu yüzyılda ruhbilimcilerin baskın etkisi altında girdi. Ruhbilim ingiliz filozoflarının çabasıyla düşünce dünyasının temel sorunlarından biri durumuna gelmişti. Ruhbilim araştırmaları XX. yüzyılda da ağırlığını korudu: bu alandaki çalışmalar yalnız felsefeyi değil başta edebiyat olmak üzere tüm sanatları etkiledi. Üç yüzyıl boyunca dışa dönen, dışa dönmeyi felsefenin temel yükümlülüğü olarak gören ve bütün boyutlarıyla dünyayı öğrenmeye çıkan insan yeniden kendine dönmüş

oldu. Bu yüzyılın çok boyutlu olmayan felsefeleri matematiğe ve mantığa indirgenmedikleri yerde insan üzerine çok genel araştırmalarla sınırlı kaldılar.

Ruhbilimin kurucuları

Özel olarak ingiliz deneyci filozoflarının çalışmaları çerçevesinde bilinç gözlemlerine indirgenmiş olan ruhbilimi kurgusal araştırmaların dışına çıkarıp gerçek bir deney bilimine dönüştürenler öncelikle alman ve fransız düşünürleri oldular. Bunların büyük bir bölümü felsefeyle doğrudan ilişkili olmayan meslek insanlarıydılar, özellikle hekimdiler. Bu büyük topluluğun üyelerini teker teker saymaya kalkmak yerine onların önde gelenlerini ve bu arada felsefi bakış açısına yakın olanlarını burada anıp geçmek uğraşı alanımız açısından gereklidir.

Gustav Theodor Fechner (1801- 1887) Leipzig'de öğrenim gördü, Leipzig üniversitesinde fizik profesörü oldu. *Ruh ve beden aynı gerçekliğin iki ayrı yüzüdür* görüşünü öne sürdü. *Über die physikalische und philosophische Atomenlehre* (Fiziksel ve felsefi atom öğretisi üzerine) [1855] başlıca yapıtıdır.

Rudolph Hermann Lotze (1817- 1881) Leipzig (1842), Göttingen (1844) ve Berlin'de (1881) felsefe okuttu. Fizyolojide mekanikçi görüşü savundu. Platon'culuğa oldukça yakındı. *Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit* (Doğa tarihi ve insanlık tarihi üzerine düşünceler) [1856] başlıca yapıtıdır.

Wilhelm Wundt (1832-1920) 1865'de Heidelberg'de fizyoloji profesörü oldu, daha sonra Zürih'de ve Leipzig'de felsefe profesörü oldu. Wundt'un 1879'da Leipzig'de bir deneysel ruhbilim laboratuarı kurması bilim tarihinin devrim niteliğinde çok önemli bir olgusudur. Wundt felsefeyi *tek tek bilimlerin bileşimine ulaşan gerçek evrensel bilim* diye tanımlıyordu. *Grundzüge der physiologischen* Psychologie (Fizyolojik ruhbilimin temelleri) [1873-1874] başlıca yapıtıdır.

Théodule Armand Ribot (1839-1916) Ecole normale'de okudu. Sorbonne'da ve Collège de France'da deneysel ruhbilim profesörü oldu. Ribot deneysel ruhbilimin temellendiricisidir. Başlıca yapıtları şunlardır: *La psychologie anglaise contemporaine* (Çağdaş ingiliz ruh-

bilimi) [1870], *La psychologie allemande contemporaine* (Çağdaş alman ruhbilimi) [1879], *Les maladies de la mémoire* (Belleğin hastalıkları) [1881], *Les maladies de la volonté* (İstemin hastalıkları) [1883], *Les maladies de la personnalité* (kişilik hastalıkları) [1885], *Psychologie de l'attention* (Dikkatin ruhbilimi) [1888], *Psychologie des sentiments* (Duyguların ruhbilimi) [1896].

Pierre Janet (1859-1947) 1889'da edebiyat doktoru, 1893'de hekim oldu. 1902'den sonra Collège de France'da deneysel ruhbilim kürsüsüne atandı. Histeriklerin ruhsal durumunu inceledi. Kişilik bozuklukları üzerinde çalıştı. *L'état mentale des hystériques* (Histeriklerin zihinsel durumu) [1911], *La médecine psychologique* (Ruhbilimsel hekimlik) [1923] başlıca yapıtlarıdır.

FREUD'LA GELEN

Charcot'nun etkisi

İnsan ruhsallığı üzerine yapılan değişik araştırmalar ruhsal bozuklukların iyileştirilmesi yönündeki çabaları etkin kıldı, bu da ruhbilimle hekimliğin kavuşma noktasında ruhhekimliliğinin kurulması sonucunu getirdi. Bu alanda en önemli adımları atan kişi bir yahudi ailesinin çocuğu olan Sigmund Freud'dur. Freud 1856'da Moravia'nın Freiburg kentinde (bugün Avusturya'da Pribor) doğdu, 1939'da Londra'da öldü. Viyana üniversitesinde öğrenim gördü. Paris'de Jean Martin Charcot'nun (1825-1893), Nancy'de Liébault'nun (1823-1904) ve Bernheim'ın (1837-1919) öğrencisi oldu. Charcot'dan büyük ölçüde etkilendi. Sinir dizgesine bağlı bazı hastalıklar konusunda araştırmalar yapan Charcot özellikle histeri üzerinde durmuş, histeride bunalımları tetikleyen etkenin güçlü heyecansal bir olayın görünmez olsa da alttan alta varlığını sürdüren belirleyiciliğine bağlı bulunduğunu savunmuş, bu hastalığın iyileştirilmesinde hipnozu ve telkin yöntemini kullanan ilk hekimlerden biri olmuştur. Charcot sinir bozukluklarını organik temelleri olmayan ruhsal oluşumlar olarak değerlendiriyordu. Derslerinin açık ve anlaşılır oluşu onu dünya çapında ünlü kılmış, derslerinde ba-

şarılı olanlar için *"Charcot gibi ders anlatıyor"* sözü o dönemde çokça kullanılır olmuştur.

Freud 1910'da Uluslararası Ruhayrıştırması Derneği'ni kurdu. Amerika Birleşik Devletleri'nde bir dizi konferans verdi. 1920'de Viyana üniversitesinde olağanüstü profesör unvanını aldı. 1938'de Avusturya'dan ayrıldı. O herkesin tanıdığı ve saygı duyduğu bir büyük bilim adamıydı: ortaya koyduğu ruhayrıştırması yöntemiyle dünyanın ilgisini çekti. Bu yöntemin yaygın kullanımı sinir hastalıklarının iyileştirilmesinde büyük yararlar sağladı. Onun insan başarılarına en büyük katkısı elbette sözkonusu yöntemi bulmuş olmasıdır. *"Freud'un ruhayrıştırması yöntemi uygulama açısından sinir hastalıklarına tutulmuş kişilerden büyük bir bölümünü iyileştirmeye olanak sağlayan bir yöntem olurken kuramsal anlamda da bilinçdışının keşfidir"* (F.Challaye). Bu yöntemin özü bilinçdışındaki bir ögeyi bilince taşımayı öngörür. Freud'un başlıca yapıtları şunlardır: *Studien über Histerie* (Histeri üzerine çalışmalar) [1895], *Die Traumdeutung* (Düş yorumu) [1900], *Zur Psychopatologie des Alltagslebens* (Günlük yaşamın psikopatolojisi) [1904], *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (Cinsellik kuramı üzerine üç deneme) [1905], *Das Ich und das Es* (Ben ve o) [1923].

Ruhayrıştırması

Freud'a göre bilinçten ya da düşünce alanından tümüyle kaçan özellikleriyle "bilinçdışı" yapısal bir dizge oluşturur ve daha çok düşlerde kendisini ortaya koyar. Freud ruhsal yaşamda cinselliğe en önemli yeri verir, bilinçdışının çatışkılarında, bastırmalarda ve karmaşıkların oluşmasında cinselliğin büyük ölçüde belirleyici olduğunu bildirir. Buna göre insan yaşamında *libido*'nun yani cinsel arzuyu belirleyen içgüdünün büyük önemi vardır. Bu enerjinin neredeyse bütün insan davranışlarında belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. *Libido* yalnızca cinsel organlarla ilgili değildir, nesnelere ve kişilere de yönelebilir. Buna göre ruhayrıştırmasını cinsel sorunlarla gelen sıkıntıları giderici bir yöntem diye belirlemek yanlış olmaz. Freud ruhayrıştırması yöntemini birçok ruhsal has-

talıkların, özellikle histerinin iyileştirilmesinde kullanmıştır. Freud şöyle der: *"Ruhayrıştırmasıyla iyileştirme ayrıştırılan kişiyle hekim arasında bir söz alışverişini içerir. Hasta konuşur, geçmiş yaşamının olaylarını ve şimdiki izlenimlerini anlatır, arzularından ve heyecanlarından yakınır, onları ortaya döker. Hekim hastanın fikirlerinin gidişini yönlendirmeye çalışır, anılarını uyandırır, onun dikkatini bazı yönlere yöneltir, onlara açıklamalar getirir ve hastada kışkırttığı anlama ve anlamama tepkilerini gözlemler."* A. Hesnard da bu yöntemin temel amacını şöyle açıklar: *"Onun ilkesi hastayı sorguya çekmek değildir, tam tersine onu konuşması için alabildiğine özgür bırakmaktır, yalnızca hastanın güven duygularını sağlamak adına değil onun düşüncesinin kendiliğinden açıklamalarını elde etmek adına."*

Freud histerinin her türlü organik bozukluktan bağımsız olarak unutulmuş duygusal şokların etkisiyle ortaya çıktığını düşünüyordu. Freud'a göre histeride hipnoz yöntemiyle yani uykuya daldırma yöntemiyle kişinin geçmişindeki zihinsel bozucu etkeni bulup çıkarmak olasıdır. Burada kişinin özgür çağrışımlarla düşünerek, bir başka deyişle aklına geleni söyleyerek sorunun merkezine inmesini sağlamak önemlidir. Bir başka deyişle kişi geçmişteki yaşamının bir yerinde heyecansal düzeyde etkili olmuş olan bozucu etkenin bilincine vararak düze çıkacaktır. Bu etken de zorunlu olarak cinsellikle belirgindir. **Freud ruhsal karışıklıkların nedenini hemen tümüyle *libido*'ya yani cinsel eğilime bağlar. Demek ki bilinçdışıyla ilgili ruhsal ayrıştırma bu yöndeki tüm sıkıntıları ortadan kaldıracaktır, bir başka deyişle yaralayıcı etkenin *bilincine varma* bu konuda çözümün temel koşuludur.** Freud'a göre bir bireyin kişilik yapısı çocuğun doğuşundan üç yaşına kadar geçen zaman içinde annesiyle ilişkisine bağlıdır. Ancak ruhayrıştırmasının iyileştirmeye çalıştığı bozukluklar daha çok daha ileri yaşların cinsel sorunlarıyla ilgilidir.

ALFRED ADLER

Freud'un getirdiklerini iki öğrencisi, Alfred Adler ve Carl Gustav Jung zenginleştirdi. 1870'de Viyana'da doğan Alred Adler 1937'de Aberdeen'de öldü. 1897-1927 arasında Freud'un öğrencisi ve meslektaşı oldu, ama bir süre sonra ondan uzaklaştı. 1929'dan sonra New York'da dersler verdi. **Ruhbilim anlayışını tümüyle bireye dayandıran Adler Freud'a karşı çıktı, etkin bilinçdışı kavramını benimserken cinselliğin kişilik oluşumlarındaki ve sinir bozukluklarındaki rolünü çok aza indirdi.** Alfred Adler çocukluğunda çok cılızdı ve sağlığı bozuktu. Bunun düşüncesinin oluşumunda etkili olmuş olduğu düşünülür. Adler belki bu durumunun da etkisiyle insan yaşamında daha çok bireysel ve toplumsal etkenlerin belirleyici olduğunu savundu. Ona göre insan zayıflığının bilincinde olan ve onu gidermenin yollarını arayan bir varlıktır. Adler'e göre her insanın dünyası aşağılıkduygusuyla sarılmıştır. Her çocuk büyüme meraklısıdır ya da bir an önce büyümenin telaşındadır, çünkü yaşamsal düzeyde güç kazanması ancak büyüme koşuluna bağlıdır. Sinirlilikte bu kendine güven koşulu gerçekleşmez ve bireyi karışıklığa iter, onun dünyayla uyum içinde olmasını engeller. **Onun ruhayrıştırması anlayışı Freud'unkinden daha değişiktir: önemli olan hangi koşullarda olursa olsun hastayla verimli ilişki kurabilmektir.** Başlıca yapıtları şunlardır: *Über den nervösen Charakter* (Sinirli özyapı üzerine) [1912], *Praxis und Theorie der Individualpsychologie* (Birey ruhbiliminin uygulaması ve kuramı) [1918], *Menschenkenntnis* (İnsan bilgisi) [1927], *Die Technik der Individualpsychologie* (Birey ruhbiliminin tekniği) [1828-1930], *Science of Living* (Yaşama bilimi) [1929], *Der Sinn des Lebens* (Yaşamanın anlamı) [1933].

CARL GUSTAV JUNG

İsviçre'li ruhhekimi Carl Gustav Jung 1875'de Kesswyl'de (Turgau) doğdu, 1961'de Küssnacht'da (Zürih yakınları) öldü. Jung, Basel üniversitesinde tıp okudu, Zürih'de ruhhekimliğine yöneldi ve Janet'nin, Bleuler'in, 1907-1912 arasında Freud'un öğrencisi oldu. Başlangıçta Freud'un anlayışına bağlıyken bir süre sonra ondan hızla uzak-

laştı. 1946'ya kadar Basel'de tıbbi ruhbilim kürsüsünün başında kaldı, sonra Zürih'de Jung Enstitüsü'nü kurdu ve ölümüne kadar bu kurumu yönetti. **Jung'un en önemli buluşu çeşitli yapıtlarında açıkladığı ve savunduğu *toplumsal bilinçdışı*'dır. Jung böylece Freud'un *kişisel bilinçdışı* kavrayışına karşı yeni bir bilinçdışı kavrayışı geliştirmiş oldu. Jung'un bu kavrayışı toplumların ortak duyarlılıklarıyla ilgilidir yani inançlarla, mitoslarla, çeşitli büyü uygulamalarıyla ve benzeri şeylerle ilgilidir.**

Jung bu görüşünü doğrulamak için geniş bir anket yaptı: Meksika'ya, Amerika Birleşik Devletleri'ne, Kenya'ya, Kuzey Afrika'ya ve daha başka yerlere gitti. İlkel dinleri inceledi, çeşitli sanatçıların yapıtlarında bu görüşünü doğrulayacak temeller aradı. Bütün bu araştırmalarının sonunda Jung öngörüsünün ya da varsayımının doğrulandığını gördü: evrensel bir ortak temel vardı, bu ortak temel ilkörneklerde anlatımını buluyordu. Bu ilkörnekler uzamdan ve zamandan bağımsız simgeler ya da imgelerdi. İnsan imgeleminin temel çekirdekleri diyebileceğimiz bu şeyler özellikle dinlerin ve mitosların özünü oluşturuyordu. Jung toplumsal bilinçdışının ne olup ne olmadığını uzun uzun araştırdı, onun bireyle ilişkisi üzerinde durdu. Carl Gustav Jung'un başlıca yapıtları şunlardır: *Wandlungen und Symbole der Libido* (Libidonun değişimleri ve simgeleri) [1912], *Psychologische Typen* (Ruhsal tipler) [1920], *Die Beziehungen zwischen dem Ich und dem Unbewussten* (Ben kavramıyla bilinçdışı arasındaki ilişkiler) [1928], *Wirklichkeit der Seele* (Ruhun gerçekliği) [1934], *Über die Psychologie des Unbewussten* (Bilinçdışının ruhbilimi üzerine) [1942], *Naturklärung und Psyche* (Doğa açıklaması ve ruh) [1952].

RUHBİLİMSEL ARAŞTIRMADA YÖNTEMLER

İçebakış yöntemi

Ruhbilimde içebakış yöntemi bilincin kendi olgularını gözlemlemesine dayanır. Bir başka deyişle içebakış bireyin kendi iç dünyasını istemli olarak görmeye çalışmasıdır. Bu bir bilinç

araştırması değil bilinçte görünür olanların saptanmasıdır. Bu işlem içe dönmeyi yani kişinin dış dünyadan koparak dikkatini kendine yöneltmesini gerektirir. Ruhsallığın inceliklerine girebilmenin tek yolu iç'i gözlemlemek, olguları *yerinde görmek* olabilirdi. Uzun yüzyıllar boyu ya da nesnel yöntemlerin kullanılmaya başladığı zamanlara kadar bu yöntem insan ruhsallığıyla ilgili tek araştırma yöntemi olarak kaldı. İnsan ruhsallığını kavrayabilmek için bireyin kendi ruhunu gözlemlemesinden başka bir yol sözkonusu olabilir miydi? Buna kısaca kendinin bilgisine varmak diyebiliriz. **İçebakışın kökenini Eskiçağ'ın ahlak anlayışlarında aramak gerekir. Descartes'm *cogito ergo sum*'u da böyle bir araştırmanın ürünüdür. Sokrates'den Bergson'a kadar tüm klasik ruhbilim bu yöntem üzerine temellendirilmiştir.** Örneğin Bergson içebakışı "derin ben"in yollarını açan, iç "süre"yi, mutlak sezgiyi görmemizi sağlayan bir yöntem olarak düşünmüştür ve *bilincin doğrudan doğruya verileri*'nden sözetmiştir.

Böylesine öznel bir yöntemin ruhbilimde tek araştırma yöntemi olarak kalması beklenemezdi: iç gözlemin çok sağlıklı bir gözlem olabileceği konusunda kuşkular vardır: sevinmekte olan bir kişi sevinç olgusunu *kendinde görmek* için ya da *yerinde görmek* için davrandığı anda sevinç uçup gidecektir. Sonra, her kişinin kendi iç dünyasını gözlemlemekte yeterli bir düzeye ulaşmış olduğunu söylemek olası değildir. Gene de tüm olumsuz yönlerine karşın içebakış yöntemi ruhbilimsel araştırmanın bir yüzünü oluşturur: onu bir kalemde silip atmak olası değildir. **İçebakışta en önemli ve aşılmaz gibi görünen sorun kişinin kendisine karşı içtenlikli olabilmesi sorunudur.** Özellikle bazı ruhsal hastalıklarda ve kişilik bozukluklarında bu yöntem hiçbir sonuç vermeyecektir. Öte yandan özellikle kaygılı kişiliklerin kendi iç'lerini gözlemlemek adına kendileriyle çokça uğraşmaları da iyi sonuçlar getirmez. Antoine Porot şöyle der: *"Gerçekte içebakışın geçerli ve verimli olabilmesi için kişinin kendisi karşısında tam anlamında içtenlikli olması gerekir, yoksa içebakış can sıkıcı duygusal katkılarla, mantık sapmalarıyla ve Dromard'ın 'iç yaşamın yalanları' dediği şeylerle yani eğilimli yargılarla ve doğrulayıcı usavurmalarla boşa çıkabilir."*

Biçim ruhbilimi

Klasik ruhbilimden modern ya da bilimsel ruhbilime geçişin basamaklarından ya da köprülerinden biri *biçim ruhbilimi* oldu. Daha çok felsefi araştırmalar içinde yerini bulan klasik ruhbilimin bilimsel ruhbilime dönüşmesi bilim dünyasının en önemli olaylarından biridir. Klasik ruhbilimin konusu olan duyumlarla ve duyu verileriyle ve onların oluşturduğu imgelerle ilgili araştırmanın da tek başına içebakış yönteminin de ruhbilimin gelişmesine çok bir şey katmadığı XX. yüzyılın başlarında anlaşıldı. Wundt'la başlayan ilerlemeler ve öbür ruhbilim araştırmacılarınca ortaya konulan çalışmalar çerçevesinde "biçim" (alm. *Gestalt*) fikrine ulaşıldı. Bu anlamda biçim şöyle tanımlanmıştır: *"Algıların ya da sunumların uzamsal ve zamansal alanında kendini gösteren ve kendini sınırlayan organik birlikler."* Buna göre her parçanın bütün içinde bir anlamı olacaktır. **Her öge bağlı olduğu bütünde bir anlam kazanmaktadır. Bütünsel bakmadığımız zaman yanılabiliriz. Örneğin falanca hastalığa tutulmuş bir bireyden önce o bireyin kendisi vardır, tüm kişilik özellikleriyle özgün birey vardır ya da daha genel bir deyişle hastalık yok hasta vardır.** Bana pek güzel görünen şu ev üst üste konmuş taşlar toplamından çok daha başka bir şeydir.

Bu yeni kavrayış *biçim kuramı* (alm. *Gestalttheorie*) diye adlandırıldı. Burada "biçim"in alışılagelen anlamından daha değişik bir anlamda kullanıldığını görüyoruz. Bu anlamda "biçim" bize daha çok "yapı"yı duyurur. Buna göre bir nesne algıda kendini gösterdiği anda bir "biçim" niteliği kazanır. **Her parçanın ancak bütün içinde bir anlamı olduğuna göre herhengi bir nesneye ya da olguya bütünsel bakabilmek önemlidir.** O durumda Dr. Pierre Marie'nin de belirttiği gibi belleğin ya da heyecanların merkezi olarak beynimizi gösterip çıkmak doğru değildir. Günlük algılamalarımızda da bunu görebiliriz. Önce ağacın yapraklarını ve dallarını değil kendisini görürüm, sonra yaprakların ve dalların algısına ulaşırım. **Demek ki biz genel olarak bütünü onun kurucu ögelerinden önce tanıyoruz.**

Biçim ruhbilimini XX. yüzyılın başlarında Berlin'li üç ruhbilimci

kurdu. Bu kişiler Max Wertheimer (1880-1943), Kurt Koffka (1886-1941) ve Wolfgang Köhler'dir (1887-1967). Fransa'da biçim kuramının temsilcisi Paul Guillaume (1878-1962) oldu. Bu kişiler olguları kendi yapıları ve kendi yasaları olan bütünlükler olarak tanımladılar. Bir bütünü ögelerine ayırmak bize bir bilgi sağlamaz, çünkü parçalanmış bir bütün doğasını yitirmiştir. **Biçim ruhbilimi modern düşüncenin gelişmesinde büyük bir rol oynadı, özellikle zeka ve bellek konularında son derece belirleyici oldu.** Bu anlayışın büyük ölçüde olgubilimci felsefelerden etkilendiğini ama aynı zamanda bu felsefeleri etkilediğini rahatça söyleyebiliriz. Özellikle Maurice Merleau-Ponty adı düşünüldüğünde olgubilimle biçim ruhbilimi arasındaki yakınlık daha iyi anlaşılır. Öte yandan biçim ruhbilimini sınırları ve içeriği kesin olarak belirlenmiş bir öğreti saymak doğru değildir.

Davranış ruhbilimi

Davranış (ing. *behavior*) bir bireyin belli bir yerde ve belli bir zamanda ortaya koyduğu tepkidir. Onu organizmanın bir uyarana verdiği bütünsel tepki diye de tanımlayabiliriz. O daha çok bir tepkiler toplamıdır ve verilmiş izlenimlere karşı oluşur. Davranış hem bireyle hem de ortamla ilgilidir, bunlardan yalnız biriyle ilgili değildir. Davranış özellikle bireyin herhangi bir gereksinimini karşılamaya ya da herhangi bir gerilimini gidermeye yarar. Davranış, A. Porot'nun da belirttiği gibi, gündelik yaşamda ya da özel bir durum karşısında bireyin varolma ve tepkide bulunma biçimidir. Onun özel bir anlamı da davranışçılık ya da *Behavior'cılık* dediğimiz ruhbilimsel yöntemle ilgili anlamıdır. Bu öğretiye göre ruhbilim *tepki bilimi* ya da *davranış bilimi*'dir. Davranış da koşullu tepkimelerin zenginliğiyle ve sürekliliğiyle belirgindir.

Ruhbilim yüzyıllar boyu felsefenin kanatları altında bilinç durumlarını inceledi, o koşullarda ruhbilimin en uygun yöntemi *içebakış* olabilirdi. Behavior öğretisi "birinci ağızdan ruhbilim" diye tanımlanan ve vakti geçmiş sayılan bu eski iç gözlem yönteminin bir bakıma tam karşıtıdır. Bu öğretiyi Amerika Birleşik Devletleri'nde John Watson (1878-1958) ve Sovyetler Birliği'nde Viladimir Mihayloviç Bekterev

(1857-1927) temellendirdiler. **Davranış bilimi insanı bir bütün olarak ele almayı öngörür, çok zaman sanıldığı gibi onu yalnız dıştan tanıtlamaya değil içten kavramaya da yönelir. Ama o her şeyden önce bedensel ve sözsel etkinlikleri inceler.** Bir edimle karşılaşan organizma bu edimin etkilerini ortadan kaldırabilmek için ya bu edimi oluşturan nesneyle ya da kendiyle hesaplaşmaya yönelecektir. Bu oluşumun temelinde elbette koşullu tepkime vardır.

Behavior'cılar çalışmalarını özellikle hayvanlar ve çocuklar üzerinde yoğunlaştırdılar. Watson'ın yaptığı bu tür çalışmalardan şöyle bir sonuç elde edildi: yaşamın başlarında üç ayrı heyecan belirleyicidir, bunlar korku, öfke ve sevgidir. Bu duygular daha değişmiş ya da dönüşmüş biçimde ve koşullanmışlık çerçevesinde yetişkin insanda da bulunur. Bu görüş bir zaman sonra çürütüldü. Daha sonra yapılan araştırmalar yaşamın başlarında insanın bir uyarana ayrımlaşmamış biçimde tepki verdiğini, bir süre sonra belli bir yetkinleşme çerçevesinde hoşlanma ve hoşlanmama tepkileri gösterdiğini ortaya koydu. Öbür duygular çok sonra, belli bir olgunlaşmadan sonra ortaya çıkmaktadır: öfke, nefret, korku, kıskançlık sonraki tepkilerdir. Watson'ın gözlemleri daha çok öznel açıklamalara dayandığı için gerçeklikle çokça uyuşmuyordu. Ruhbilimi etki-tepki düzeyine indirgeyen Behavior'cılığın bugün pek bir karşılığı kalmamıştır. Behavior'cılar ruhayrıştırması alanında çok önemli bir yer tutan *bastırma* olgularını da tümüyle dışlamışlardı. Yeni-Behavior'cılar Amerika Birleşik Devletleri'nde ve İngiltere'de nesnelliği ve ortamı ayrıştırmayı birinci planda önemseyerek davranış ruhbiliminde çok önemli ilerlemeler sağladılar.

ÖZNELCİLİĞE DOĞRU HIZLI DÖNÜŞÜMLER

Ortaçağ'ın din temeline dayalı düşünce dünyasından koptuktan sonra üç yüzyıl hatta daha uzun bir süre yaşamın somut dayanaklarını tartışarak bir anlamda insanı ve doğayı ya da dünyadaki insanı keşfe çıkan felsefe nerdeyse birdenbire gizemci bir çizgiye oturdu. Birdenbire demek çok da doğru değildir, çünkü bu dönüşümün ya da dönüşün ilk belirtileri çoktan görünmeye başlamıştı. Özellikle alman ülkü-

cüleri içselliğe ve dinselliğe dönüş eğilimleri ortaya koymuştu. Bu eğilimler giderek yaygınlaştı. Bunu Eskiçağ'ın ahlaklarını ve Ortaçağ'ın dinci felsefelerini düşündürecek biçimde insanın yeniden kendine kapanması olarak belirleyebiliriz. Zaten artık felsefe de temel dayanaklarını bırakmaya, onlara ilgisiz kalmaya doğru gidiyordu. Büyük bir dizgeci olarak eleştirilen, *dizgeci profesör* diye hafife alınan Hegel'den sonra felsefede dizge fikri dağıldı, artık bilgi kuramına da gereksinim duyulmaz oldu. Bu sonuncu dizge filozofu gerçekte kesinlik ve bilimsellik dışında öznel dayanaklar arayanların öncüsü gibi oldu. Onu dizgeci diye eleştirenler ne gariptir ki özde onunla aynı anlayışı sürdürüyorlardı. Birçok bakımdan ülkesinin resmi filozofu özellikleri gösteren Hegel gizemci eğilime dönüşün en belirgin yüzüdür. Bundan böyle kendilerini felsefeden sorumlu sayan düşünürler daha çok bir deneme yazarı havasında ama oldukça kapalı bir anlatımla çeşitli konuları ele aldılar, felsefeye bütünsel bakmak yerine insanla ilgili sorunları kendi bakış açılarına göre işlemek kolaylığına ulaştılar. Bu kişilerin büyük bir çoğunluğunun üniversite profesörleri olduğuna bakarak bu yeni felsefeyi *üniversite felsefesi* diye tanımlamak yanlış olmayabilir.

Zaten Hegel daha çok inanç temeline dayalı felsefesinde kolay kolay anlaşılmaz bir dille nesnellikten öznelliğe doğru bir atılımı biraz da sessizce gerçekleştirmişti. Çünkü o hiçbir zaman öznelliğe dönüş bildirisi sunmadı, sonra sonra Bergson'un yapacağı gibi bir öznelcilik savunusuna girmedi. Ancak bu arada bilimle karşıtlaşan bir felsefe anlayışını savundu. Bundan böyle bir süredir gerçekten sağlam adımlarla ilerleyen, gerçekten göz kamaştırıcı bir biçimde gelişmekte olan ruhbilimin de büyük katkısıyla bir tür karşı-felsefe diye nitelendirebileceğimiz, zaman zaman öznelliğiyle edebiyata yaklaşan ve sonsuz çetrefilliğiyle insandan uzaklaşan bir felsefe ya da felsefeler dönemi başladı. Bu gelişime ek olarak bir başka gelişim felsefeye ağırlığını koydu: daha çok matematiğe dayalı bir ingiliz-amerikan mantıkçılığı bir başka yönden felsefenin alanına girdi. Bunu felsefenin bir tür mekanikliğe indirgenmesi olarak görmek yanlış olmaz.

Bunun nedenlerini kültür tarihçileri ya da düşünce toplumbilimcileri belki bir gün enine boyuna araştırma gereksinimi duyacaklardır: bugün böyle bir yönelimin ilk belirtileri bile görünmüyor. Böyle bir araş-

tırmayı felsefe tarihi uzmanlarından beklemek boşunadır. Ancak bu pek de güven verici ve iç açıcı olmayan dönüşümde toplumsal ve iktisadi etkenlerin büyük payı olduğunu söylemek yeni bir şey söylemek olmayacaktır. Bu felsefi içekapanış başlıca üç koldan gelişti. Birinci kanal Bergson kanalıdır. Onda felsefe nesnelci bakış açılarını tam anlamında yadsıyarak insanı kendi bireysel derinliklerine kapamaya yöneldi. Dışarıdaki zenginlikler ne ki, sen kendi iç zenginliklerine bak gibi bir öneriydi bu. Kendi içine iyi bak, orada eşsiz güzellikler göreceksin. Bu yolu daha önce Hegel açmıştı: o zamana kadar bilim ölçmeci yanıyla değerli biliniyordu, ondan sonra bilim bu ölçmeci yanından ötürü dışlandı ya da en iyimser görüşle ikinci plana kondu. Bu anlamda Hegel ve Bergson ağız birliği etmiş gibidirler, bizim bir yeri ölçtüğümüzü görseler boş bir iş yaptığımızı söyleyeceklerdir. İkinci kanal olgubilim kanalıydı. Bergson'un yaşıtı olan Husserl'le başlayan bu çıkış bir tür nesnel gizemciliğe doğru gelişti ve yüzyılın başlıca düşüncesi diyebileceğimiz varoluşçu felsefeye yöntem sağlamak gibi bir görevi kendiliğinden gerçekleştirmiş oldu. Üçüncü kanal da böyle açıldı: varoluşçular o zamana kadar anlamlı diye bilinen insan yaşamının ya da insanın bu dünyada oluşunun anlamsızlığını göstermeye çalıştılar.

HENRİ BERGSON

Savaşın sıkıntıları

Fransız filozofu Henri Bergson 1859'da Paris'de doğdu ve 1941'de orada öldü. Condorcet lisesinde okudu. Çok parlak bir öğrenciydi, on dokuz yaşında Ecole normale supérieure'e girdi. 1881'de doktor oldu. Paris'de Rollin kolejinde, sonra Henri IV lisesinde, daha sonra Ecole normale'de dersler verdi. 1900-1914 arasında Collège de France'da profesör oldu, yunan felsefesi kürsüsüne atandı, daha sonra modern felsefe kürsüsüne geçti, 1901'de Ahlaki ve Siyasi Bilimler Akademisi'ne girdi. 1914'de Fransız Akademisi'ne seçildi. 1927'de Nobel edebiyat ödülünü aldı. Dünyanın zor günlerinde yahudi olmanın sayısız güçlüklerini yaşadı. 1939'da patlayan savaş her şeyi altüst etmişti: yemek karnesi alabilmek uğruna filozofun kuyruklarda canı çı-

kıyordu. O koşullarda ciğerlerinden hastalandı. Hıristiyanlığa eğilimliydi ama savaşın çetin koşulları içinde bunu gerçekleştirme olanağı bulamadı. Ayrıca dindaşları alman baskısı altında ezilirken böyle bir şey yapması uygun olmazdı. Başlıca yapıtları şunlardır: *Essai sur les données immédiates de la conscience* (Bilincin doğrudan doğruya verileri üzerine deneme) [1889], *Matiere et mémoire, essai sur la relation du corps à l'esprit* (Madde ve bellek, bedenin ruhla ilişkisi üzerine deneme) [1897], *Le rire, essai sur la signification du comique* (Gülmek, gülünçlünün anlamı üzerine deneme) [1900], *L'évolution créatrice* (Yaratıcı evrim) [1907], *Les deux sources de la morlae et de le religion* (Ahlakla dinin iki kaynağı) [1932], *La pensée et le mouvant* (Düşünce ve devingen) [1934].

Sezgicilik

Bilim düşüncesinden gizemciliğe, nesnellikten öznelliğe, dış'dan iç'e dönüş döneminin belki de en önemli filozofu Bergson'dur. XX. yüzyıl öznelciliğinin gelişmesinde Bergson felsefesi oldukça belirleyici bir yer tutar. Bergson öğrencilerini ve ardıllarını büyük ölçüde etkilemiş bir filozoftur. İzleyicilerinden Edouard Le Roy Bergson'un bir düşünce devrimi yaratmış olduğuna inanıyor, onu bu anlamda Sokrates'le ve Kant'la bir tutuyordu. Amerikan filozofu William James Bergson'a yazdığı mektupta *"Siz önder olarak ben de sizin arkanızda aynı savaşı veriyoruz"* diyordu. Bergson'la ilgilenenler arasında hint ve japon düşünürleri de vardır. Bergson'un felsefesi bireyselliğe bağlı bir içsel yaşam felsefesidir. Bergson başlangıçta Spencer'ın öğretisine yakın oldu, içsel yaşam konusunda düşündükçe bu felsefeden koptu. **Bergson'a göre felsefe *"metafiziğe işleyen bir ruhbilim"* olmalıdır.** İç dünyamıza yakından baktığımız zaman onun sürekli bir değişim içinde olduğunu görürüz. Bu da ben'imizin *sürmekte olduğunu* gösterir.

Burada Herakleitos'çu bir akış sözkonusu gibidir. Bir ırmak sürekli akar, *"sonsuz bir akış"*dır bu. Bu akışın özüne ancak sezgiyle ulaşabiliriz. Buna göre Bergson'un düşünce yöntemini *sezgicilik* diye adlandırabiliriz. O sezgiyi şöyle tanımlıyordu: *"Eşsiz olanla, dolayısıyla anlatılamaz olanla buluşabilmek için bir nesnenin içine gir-*

memizi sağlayan duygu yakınlığını sezgi diye adlandırıyoruz." **Bergson'un sezgisi derinleştirilmiş düşünceden ya da kendine eğilen düşünceden başka bir şey değildir. Ona kendi üstüne kapanmış düşünce de diyebiliriz.** Filozofa göre sezgide bilincin dolaysız verilerini doğal yapıları içinde sezmemiz önemliydi. Biz onu düşüncenin kavramlarıyla sezme olanağına sahip değildik. Burada kişi elbette *derin ben*'ine yönelmekte, onun gizlerini ele geçirmeye çalışmaktadır.

Her şey süre'dir

Bu ele geçirme de *süre*'de ya da *süre 'ye göre* gerçekleşir. Süre bir anlamda iç gerçekliğimizin koşuludur. İnsan'ın ben'i süre kumaşından biçilmiştir. Ben süre'nin kendisiyim. "Ben" sözkonusu olduğunda uzamdan çok zaman sözkonusudur. **Bergson öznel zamanla nesnel zamanı birbirinden ayırır.** *Öznel zaman* gerçek zamandır, yerine göre hızla geçen ve yerine göre bir türlü geçmeyen zamandır, benim zamanımdır. Buna ruhbilimsel zaman da diyebilirim. *Nesnel zaman* matematiksel zamandır, takvimde ya da kol saatimde kendini bildiren zamandır, uzamla sıkı sıkıya bağıntılıdır. Buna göre süre ruh durumlarımızın ardarda gelişiyle ilgilidir. O sürekli akış maddesel dünyada da vardır. Süre olan yalnız ben miyim? Doğa da süredir, ne var ki o değişmezlik özelliğiyle vardır. Evren *sürer*. Süre ben'imin kumaşıdır ama her türlü gerçekliğin de kumaşıdır. Madde sürenin en aşağı basamağıdır. **Süre geçmişi de içerir, süre bellektir. Şimdi dediğimiz şey geçmişle ilişki içindedir. Geçmişle şimdi zamandaştır. Gerçek süre sürekli bir yaratılmadır.** Bütün bunların temelinde *canlı atılım* vardır. Doğa canlı atılımla canlanmıştır, bitkileri, hayvanları ve başka şeyleri oluşturmuştur. Yaşam da bilinç gibi sürekli oluşumdur, süredir. *"Her bilinç özünde bellektir, geçmişin şimdide korunması ve birikimidir."*

Ahlak ve din

Canlı atılım ilkesini ahlaka ve dine de uygulayan Bergson bir *kapalı ahlak* ve *açık ahlak* ayrımı yapar. **Kapalı ahlak toplumun**

bireylere benimsettiği ahlaktır, kişi toplumda o ahlaka göre yaşamını sürdürecektir. Arı kovanında belli bir düzende nasıl yaşıyorsa insan da bu ahlakla ailesinde ve toplumunda yaşayacaktır. Açık ahlaka gelince, o bir tür kahramanlık ahlakıdır, bir tür azizler ahlakıdır, olağanüstü kişilerin ahlakıdır, gize ulaşmışların ahlakıdır. Bunu basitçe okumuşların ya da aydınların ahlakı gibi değerlendirmek yanlış olur. Bu ahlaka ulaşmış olanlar bütün bir insanlığın sevgisiyle donanmış olanlardır. Benzer bir durum din için de geçerlidir. *Dural din* masalsı özellikleriyle belirgindir, bu din insana bu dünyada güven duygusu aşılar, ona ölümsüz yaşamın duygularını verir. *Etkin din* büyük gizlere varmış olanların dinidir, Tanrı'yı gerçekten sevebilenlerin dinidir.

EDMUND HUSSERL'İN OLGUBİLİMİ

"Olgubilim" kavramı Husserl'le birlikte düşünülür, Husserl'le sınırlı olmasa da. Çünkü bu kavramı temellendiren, ona bugünkü dolgun içeriğini kazandıran Husserl olmuştur. Ancak "olgubilim" terimini ilk olarak Lambert adlı bir düşünür kullandı. Daha sonra Fichte ve Hegel yetkin bilgeliğe yükselen bilincin etkinliğini bu terimle açıkladılar. "Olgubilim" geniş ve biraz da karmaşık içeriğiyle bize epeyce güçlük çıkarıyor. Nedir olgubilim? **Olgubilim bir dizge değildir, bir bakış biçimidir hatta yöntemdir. Dizgeciliğe karşı bir anlayışın ürünü olmakla *açıklama*'yla sınırlıdır. Bu anlamda klasik felsefeden tam anlamında bir kopuştur: bir öğreti olmak değil bir kavrayış olmak ister.** Olgubilim yapı'lara yönelir, yapı'yı gözlemlemeye, açıklamaya, anlamlandırmaya eğilimlidir. Bir çabadır, önü açık bir tasarımdır, belirgin kuralları yoktur. Dünyaya bir yöneliştir, bu yanıyla deneycidir ve gözlemcidir. Deneyerek, bir şeyi birkaç yüzünden değil de bütün yüzlerinden görmeye ve anlamlandırmaya çalışır, deneyle iş görür. Gizemci bir yanı vardır: sonu belirsiz bir serüvene çağırır bizi. Aradığımız anlam nasıl bir anlamdır ve nerede durur? Bir tür nesne gizemciliği ya da nesnel gizemciliktir bu. Şeylerin açıklamadan kaçan yanlarını ortaya koymaya, anlatılamaz görüneni anlatmaya çalışmasıyla sanata yaklaşır. Onun da sanat gibi öznel yönleri vardır ya da

sanattan ayrı olarak tümüyle öznelci bir bakış üzerine temellenmiştir. Onu belki de bir tür izlenimcilik olarak anlamak gerekir. Böylece olgubilim olguların tanıtlamalı incelemesi anlamına gelir. Klasik felsefenin dogmacılığından tümüyle koparak somuta dönmeye eğilimlidir, bu yanıyla dogmacı bir görünüm ortaya koyar.

Husserl kimdir?

Olgubilimin temellendiricisi Edmund Husserl 1859'da Psonitz'de (Moravya) doğdu, 1938'de Freiburg-in-Brisgau'da öldü. Franz Brentano'nun (1838-1917) öğrencisi oldu ve onun etkisinde kaldı. Aristoteles'in ve skolastiklerin çizgisinde düşüncesini geliştiren ve özellikle Ortaçağ'ın hıristiyan felsefeleriyle ilgilenen rahip Franz Brentano ruhsal olguları yönelgenlikle açıklamaya çalıştı. Bilincin yönelgenliği fikri Husserl'de de oldukça belirleyicidir. Husserl matematik okumuştu. 1933'de yahudilikten dönme hıristiyan olduğu gerekçesiyle üniversite çevresinden uzaklaştırılana kadar çeşitli üniversitelerde dersler verdi. 1929'da Sorbonne'da anlaşılması yapıtları kadar zor konferanslar verdi. Almanya'da XX. yüzyılın başlarında tüm üniversitelerde Kant'ın ve ardıllarının görüşleri okutuluyordu. Husserl 1914'de Kant'a karşı bir tutum aldı. Edmund Husserl'in başlıca yapıtları şunlardır: *Logische Untersuchungen* (Mantık araştırmaları) [1900], *Ideen zu einer reinen Phänomenologie* (Salt olgubilim üzerine düşünceler) (1913), *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstsein* (İçsel zaman bilincinin olgubilimi üzerine dersler) [1928], *Méditations cartesiennes* (Descartes'çı düşünceler) [1932], *Erfahrung und Urteil* (Deney ve yargı) [1939].

Olgubilim açısından felsefe

Olgubilim, felsefeyi bir bilim sayan ve bu yüzden onun tanıtlamacı olması gerektiğini düşünen Husserl'in tanımından anladığımıza göre, yaşanmışın ya da yaşantının ve onu ortaya koyan özlerin alanıyla ilgili bir araştırmadır. Husserl'in başlıca çabası deyim yerindeyse ruhsallığın yerine ussallığı koymaktı. Bu yüzden yüzyılın başlarında büyük

bir yaygınlık kazanmış olan ruhbilimciliğe savaş açtı. Öncelikle bilgi sorununu felsefenin temel sorunu olmaktan çıkardı: düşünsel alanda algının, nesnel alanda algılanmışın önemli olduğunu bildirdi. **Önemli olan anlamlandırmaktır, bir anlamı ortaya koyabilmektir. Buna göre felsefe bir açılmadır, gözlemleme olduğu ölçüde de yönelgenliktir. O aynı zamanda bir yöntemdir, olguların ve oluşumların arasından ya da deneysel olandan "öz"leri bulup çıkarmaktır.** Bu öz'ler tek tek deneylerde sezilirler, doğrudan doğruya sezgiyle elde edilirler. Ancak onları somutun içinde ayrıntılı bir araştırmayla ortaya koyabiliriz. Bu yöntemin iki koşulu vardır: *yargıyı askıya almak* ve *sorunu paranteze almak*. Bu bir "nötrleştirme"dir. Dünyayı nötrleştiren olgubilimci bir hiçlik karşısında olmadığını görecektir. Öte yandan bir *indirgeme* çabası da gerekir. Bu da deneysel ögelerin dışa atılmasıdır. Bilince sunulan olguların arı nesnel özlerine ancak böylesi bir indirgemeyle ulaşabiliriz. Bütün bu çokyönlü görünümüne karşın Husserl'in olgubilimi çok zaman yarım kalmış ya da eksik bırakılmış bir yöntem izlenimi verir.

VAROLUŞÇULUK

Varoluşçuluk insanın dünyadaki yerini ve yaşam koşullarını tartışan felsefi öğretinin adıdır. O bir yaşam felsefesidir, insanı somut varlığıyla ve birey olma koşullarında ele alır, bunu yaparken klasik felsefeyle özellikle de usçu felsefelerle tam bir karşıtlık içindedir. Varoluşçunun gözünde insan ussal-tarihsel bir varlık değildir: varolmaya hiçlik noktasından başlanır: insanlığın ortak kültürü ya da uzun yüzyıllar boyu elde ettiği birikim hiç önemli değildir. Kendi yaşamını sıfırdan başlayarak çeşitli süreçler boyunca kuran ve böylece özgürlüğünü gerçekleştirirken varoluşunu gerçekleştiren birey fikri bu felsefenin temeline konmuştur. **İnsan kendi istemi dışında dünyaya bırakılmış bir varlık olarak kaçınılmaz umutsuzluğunu yaşar, boğuntuyu yaşar. İnsan saçmayı yani anlamsızı vazgeçilmez bir gerçeklik olarak benimsemek durumunda kalmıştır. Bu mutlak bir umutsuzluk değildir, saçma da yaşama mutlak egemen bir güç değildir. Önemli olan umutsuzluğu aşmaya çalışmak, saç-**

mayı daha ılımlı ölçülerde yaşamaya özen göstermektir. Camus yaşamın yaşanmaya değer olup olmadığı sorununu insanlığın birincil sorunu olarak belirlemiş olsa da kimse ölümü savunur durumda değildir: her şeye karşın yaşamak gerekir, insan kendini varetme çabasında saçma duygusunu enaza indirgeyebilir. Yaşamın bir anlamı olmasa bile insan gene de ona kendince bir anlam vererek dünyada olmayı katlanılır kılabilir. Çünkü insan kendini kurma, kendini oluşturma gücüne sahiptir: seçmeler yaparak özgürlük içinde kendini gerçekleştirir.

Varoluşçuluk terimini 1927'de *Sein und Zeit* (Varlık ve zaman) adlı yapıtında varoluşçu alman filozofu Martin Heidegger kullandı ama kendisi varoluşçu sıfatını benimsemedi. Fransa'da bu öğretinin başlıca düşünürleri Jean-Paul Sartre, Gabriel Marcel ve özellikle olgubilime yakın duran Maurice Merleau-Ponty'dir. Bu felsefede genelde iki akım belirlenir: inançlı varoluşçular (Karl Jaspers, Gabriel Marcel) ve tanrıtanımaz varoluşçular (Jean-Paul Sartre ve Albert Camus). Bu sınıflama pek de sağlıklı bir sınıflama değildir, çünkü her filozofun kendi bakış açısı vardır. Zaten genel olarak tek bir varoluşçuluktan sözediyor olsak da gerçekte değişik görüşlerin varlığına bakarak varoluşçuluktan çok varoluşçuluklardan sözetmek doğru olur. İnançlılık ya da inançsızlık kesin bir ayrımı gerektirecek ölçütler değildir.

Varoluşçu felsefe insanı tarihten koparan, onu bireyselliğine kapayan, umutsuzluğa mahkum eden, onun başkası'yla ilişkisini sorunlu gören karamsar bir felsefedir ve her kültür ürünü gibi o da serpildiği dönemin toplumsal ve iktisadi sorunlarının bir ürünüdür. Varoluşçu felsefe geriye doğru gittikçe her ne kadar Kierkegaard'a, kökü dünyaya bırakılmışlıktan sözeden Pascal'e hatta daha da eskilere dayanıyor olsa da daha yakın bir zamanda, İkinci Dünya Savaşı'nın (1939-1945) acılı koşullarında dünyaya gelmiştir. İnsan yaşamının ağır tehditler altında kaldığı bir dönemdi bu. İyice köke inmek gerekirse elbet Pascal zamanına ya da Copernicus devriminin getirdiği ruhsal koşullara kadar uzanmamız gerekir. Dünya evrenin merkezi olmaktan çıkınca özellikle inançlı kesim büyük bir düş kırıklığına uğramıştı, bir tür yurtsama duygusuna düşmüştü. Artık merkezi ve çeperleri olmayan bir evrende yaşanıyordu.

Kim bilir evrenin neresindeydik. Sahipsiz kalmıştık. Bu duygu daha çok inançlılarla ilgiliydi, şurada ya da burada olmak insançsızlar için önemli değildi, çünkü onların Tanrı'ya yakın olmak ya da olmamak gibi bir sorunu yoktu. İnançlı Pascal şöyle diyordu: *"Orada değil de burada olduğumu görmekle korkuya ve şaşkınlığa kapılıyorum. Çünkü orada değil de burada olmamın hiçbir mantığı yok. Neden başka yerde değil de buradayım!"*

Ancak asıl belirleyici güç İkinci Dünya Savaşı'nın kötü koşullarıdır. O günler yaşamın ağır bir yük durumuna geldiği, Jean-Jacques Rousseau'nun öngördüğü kaygıların gerçekleştiği, ileri uygarlığın kendi kendisini yemeye başladığı günlerdir. Mutluluk getireceğine inanılan buluşlar neredeyse bir anda insan öldüren ya da hatta insanlığı yok edecek olan bir düzeneğe dönüşmüştü. İnsanlığın intiharı gibi bir şeydi bu. Varoluşçunun umutsuzluğu bir dönemin umutsuzluğudur. Bir başka deyişle varoluşçuluk umutsuz bir dünyanın umutsuz bir ürünüdür. Olumlu yanından ele aldığımızda mutsuzluğun toprağında umut üretme çabası da diyebiliriz buna. Bu yüzden onun Sartre'ın belirlediği anlamda bir insancılık olduğu apaçıktır. Sonraki kuşaklar bu umutsuz, bu kaygılı felsefeden sözde Epikuros'çu bir dinginlik, giderek dünya çapında geçerli olmaya eğilimli bir boşvermişlik ahlakı türetmeye çalıştılar: bu felsefenin özüyle değil de kabuğuyla geniş kitlelere yayılması bu koşullarda oldu. Bu da felsefenin oldukça sulandırılmış bir biçimde ve elbette amaçlarının dışında genç kitlelere ulaşmış olması anlamına geliyordu.

Martin Heidegger

Kendisi varoluşçuluğa sahip çıkmasa da varoluşçu felsefenin en önemli kişisi alman filozofu Martin Heidegger'dir (1889-1976). *"Beni ilgilendiren sorun insanın varoluşu sorunu değildir, bütünü içinde varlık sorunudur"* diyen Heidegger, Sartre'ın *L'être et le néant* (Varlık ve hiçlik) adlı yapıtına esin kaynağı olmuş olan ve Albert Camus'ye "saçma" kavramını kazandıran *Sein und Zeit* (Varlık ve zaman) adlı yapıtını 1927'de yayımladı. Heidegger Husserl'in öğrencisiydi, Marburg'da profesör oldu. 1933'de Freiburg üniversitesi-

ne rektör atandı. "Nasyonal sosyalist" partiye girdi, 1934'de üniversitedeki görevlerinden istifa etti. Heidegger tanrıtanımaz bir anlayış içinde varlık sorununu ele aldı, insanın varlık'la ve varlık'ın insanla ilişkisini inceledi.

Jean-Paul Sartre

Varoluşçu felsefenin Fransa'daki en önemli temsilcisi tanrıtanımaz filozof, romancı, oyun yazarı Jean-Paul Sartre (1905-1980) Paris'de çeşitli liselerde felsefe okuttu. Hegel, Husserl ve özellikle Heidegger'in etkisinde öğretisini geliştirdi. En önemli felsefi yapıtı *L'être et le néant*'ı (Varlık ve hiçlik) 1934'de çıkardı. Özgürlük ve yönelgenlik olarak belirlediği bilinci *hiçleştirici* bir güç olarak gördü. Varoluş sorununu "hiçlik" kavramına dayandırdı. Bilinç (kendi için) ve eşya (kendinde) ilişkisi üzerinde durdu. *"Cehennem başkalarıdır"* diyen Sartre varoluşun özden önce geldiği gibi bir öngörüde bulundu. Felsefesiyle genç kitleleri büyük ölçüde etkiledi.

Maurice Merleau-Ponty

Fransız filozofu Maurice Merleau Ponty (1908-1961) Lyon ve Sorbonne üniversitelerinde, 1952'den sonra Collège de France'da dersler verdi. Husserl'in izinde görüşlerini geliştiren Merleau-Ponty Sartre'la *Les temps modernes* dergisini kurdu. Varoluş filozofları içinde olgubilime en yakın duran Merleau Ponty daha çok felsefenin ruhbilimsel yanıyla ilgilendi. Kolay kolay girilemez olan varoluşçu filozofların en zor anlaşılır olanıdır. En önemli yapıtları 1941'de çıkan *La structure du comportement* (Davranışın yapısı) ve 1945'de çıkan *Phénoménologie de la perception*'dur (Algının olgubilimi).

Gabriel Marcel

"Hıristiyan varoluşçuluk" diye adlandırılan bir anlayışın temellendiricisi olan fransız filozofu Gabriel Marcel (1889-1973) "saçma" kavramıyla savaştı, somut bireyi ele aldı, özel yaşamı sonsuzluğun yansıdığı bir ayna gibi düşündü. Felsefesinde özellikle insanlık durumlarını

tanıtlamaya girişti, gizemci bir çerçevede insanın duygu dünyasını ele aldı. Sartre'ın tersine "başkası"nı insanı Tanrı'ya götüren bir güç olarak gördü. 1933'de yayımlanan *Etre et avoir* (olmak ve sahip olmak) en önemli yapıtıdır.

Karl Jaspers

Alman filozofu Karl Jaspers (1889-1969) hukuk ve tıp okudu, Husserl'in ve Kierkegaard'ın izinde düşüncelerini geliştirirken ruhhekimliğinden felsefeye geçti. 1937'ye kadar Heidelberg üniversitesinde felsefe okuttu. Felsefesi bilimsel temelleri olmayan, bilgi kuramıyla da ilgilenmeyen, daha çok yaşamın çeşitli sorunlarını ele alan bir düşünce demetidir. Jaspers varoluşu açıklamanın olası olmadığını, onu ancak aydınlatabileceğimizi düşündü, varoluşu bir dram diye niteledi. *Vernunft und Existenz* (Us ve varoluş) [1935], *Existenzphilosophie* (Varoluş felsefesi) [1938], *Philosophie und Welt* (Felsefe ve dünya) [1958] en önemli yapıtlarıdır.

ÖBÜR FİLOZOFLAR

Gelecek zamanların belki de azaltacağı bir filozoflar ya da düşünürler çokluğuyla karşı karşıyayız. Bu filozoflar topluluğu içinde bir seçme yapmadan gelişigüzel bir sıralamayla felsefe tarihi çalışması yapmak düşünceye saygısızlık olur. Yansız tutumumuzu bırakmaksızın denkser bir seçim yapmanın da kolay olmadığı ortadadır. XX. yüzyılın bize çok yakın olması, içinde bulunduğumuz zamanlardan olması filozofları nesnel çerçevede değerlendirme çabamızı zora sokuyor. Ancak bir felsefe tarihi çalışması, elimizde şaşmaz ölçütler olmadığına göre, öncelikle bir değerlendirme çalışmasıdır. Bir yanından baktığımızda öbür yanını gördüğümüz dizgesel felsefeler dönemi kendiliğinden kapanınca filozofluk sanki bir tür deneme yazarlığına indirgenmiş oldu. Bu koşullarda seçme yapmak iyiden iyiye zorlaşmıştır. Felsefeye yönelmek zahmetli bir iş olmaktan çıktı. Bu durum felsefi düşünce adına pek de iç açıcı bir durum değildir. Kısa bir felsefe tarihi çalışmasında *XX. yüzyılın kültür bunalımları* gibi üst düzey bir sorunu tartışmaya kalkmak doğru olmaz. Olabildiğince seçici bir tutumla filozof-

ların daha etkili olmuş olanlarından ya da görünenlerinden sözetmek belki de tutulması gereken en doğru yol olacaktır. İnsan zaman ve uzam açısından belli bir uzaklıkta duranı, ne çok yakın ne çok uzak olanı daha doğru kavrayabiliyor.

ALBERT EINSTEIN

Çağın en büyük bilim adamı olarak bilinen Albert Einstein filozof olmamakla birlikte bazı felsefe tarihi kitaplarında haklı olarak yerini alıyor, çünkü o bir dönemin düşüncesini etkilerken felsefeyi de etkilemiştir. 1879'da Ulm'de doğan ve 1955'de Amerika Birleşik Devletleri'nin Princeton kentinde ölen Albert Einstein *uzamın ve zamanın göreliliği* kuramıyla insanlığı XVI. yüzyılda Copernicus'un etkilediği kadar etkiledi. Copernicus devrimi insana dünyanın merkezinde olmadığını öğretmişti, Einstein'ın devrimi de Copernicus devrimi kadar ağırlıklı bir devrimdir. 1912'de Zürich politeknik okulunda profesör olan Einstein 1913'de Berlin Bilimler Akademisi'ne üye seçildi. 1921'de Nobel fizik ödülünü aldı ve Amerika'ya gitti, orada Princeton üniversitesinde profesör oldu. 1905'de uzam-zaman kavramını ve görelilik anlayışını ortaya atmıştı: zaman mutlak değildir, akışı değişkendir. 1917'de öğretisini açıkladı. Daha önce birçok filozofun ve bilim adamının sakınık yaklaşımlarında ortaya çıkan görelilik böylece bütün boyutlarıyla açıklanmış oluyordu. Bu genelleştirilmiş göreliliğe göre evrenin bütün olguları birbiriyle ilişki içindeydi. Bu görüş Newton'ın evrensel çekim kavrayışını kökten değiştirdi. Bu kuram tüm bilimlerin verilerini birleştirdi: o hem bilimi hem felsefeyi etkilerken evrenin bilimsel açıklamasını yeniden yapmış oluyordu.

WILLIAM JAMES

William James Amerika'dan Avrupa'yı etkilemiş ve amerikalılık ruhunu eski topraklara ulaştırmış bir filozoftur. Felsefesinin en ilginç yanı baştan sona amerikan toplumunun genel kavrayışına dayanmasıdır. William James 1842'de New York'da doğdu ve 1910'da Chocorna'da (New-Hempshire) öldü. Tıp öğrenimi görmüş olan filozof Harvard üniversitesinde önce fizyoloji sonra ruhbilim daha sonra felsefe

profesörü oldu. **William James Amerika'ya özgü pragmacı felsefenin en önemli temsilcisidir. Pragmacılık yararcılığın değişik bir biçimidir, doğrunun ölçütü olarak yarar değerini öngörür: yararlı olan doğrudur.** Filozofa göre evrenin ve insanlığın kökenini bilemediğimiz gibi onların nereye gitmekte olduğunu da bilemeyiz. İnsan zihni mutlak'ı ve sonsuz'u kavrayamaz. Bizim için bilinebilir olan tek alan deneyin alanıdır. Metafizik ancak insan yaşamına iyilikler getirdiği zaman, insanı ahlak değerlerine saygılı olmaya yönelttiği zaman doğrudur. Bizim davranışlarımızı belirleyen tek güç duygu ve düşünce dünyamızdır. İnsana umut veren her şey yararlıdır. William James özellikle davranış ruhbilimine bağlıdır ve bilinci parçalara ayıran ruhbilimci atomculuğa karşıdır. Bilinci bazen hızlı bazen yavaş çalışan, sürekli devinen, devinirken dönüşen bir akış olarak görür. *Principles of Psychology* (Ruhbilimin ilkeleri) [1891] ve *The Pragmatism* (Pragmacılık) [1907] başlıca yapıtlarıdır.

MAX SCHELER

Husserl'in yolunda yürüyen filozoflardan biri de Max Scheler'dir. O yalnız Husserl'den etkilenmedi, Bergson ve Dilthey'dan da çokça etkilendi. Max Scheler 1874'de Berlin'de doğdu, 1928'de Frankfurt-am-Main'da öldü. Berlin'de ve Heidelberg'de öğrenim gördü. Münih, Köln ve Frankfurt üniversitelerinde felsefe okuttu. O da Husserl gibi yahudilikten hıristiyanlığa dönmüştü. Evlendikten sonra kiliseden koptu. Felsefesinin çıkış noktası insanın yaşamdaki yeridir. **Max Scheler'e göre insan *dünyadaki varlık*'dır, dünyanın ve kendinin üstüne çıkabilen bir varlıktır. Hayır demeyi bilen, yaşamını kendi istemiyle yönlendirebilen özgür bir varlıktır.** Bu anlayışı içinde Scheler bir "gönül mantığı"na inanır. Onun gözünde insan bir değerler varlığıdır. Değerler *a priori*, nesnel, ölümsüz, değişmez şeylerdir. Scheler bir değerler sınıflaması yapar: haz *dış değerler*'e örnektir, sağlık ve soyluluk *yaşamsal değerler*'dir, iyi ve güzel *manevi değerler*'dir, alçakgönüllülük *kutsal değerler*'dendir. Böylece değerler dünyasında yaşayan insan bir dayanışma içindedir ya da olmalıdır: bu dünyada herkes herkesten sorumlu sayılır. Scheler bilgiyi de üçe

ayırır: *uygulamaya dönük bilgi, kültürel bilgi, metafizik bilgi.* Max Scheler'in başlıca yapıtları şunlardır: *Die transzendentale und die psychologische Methode* (Aşkın ve ruhbilimsel yöntem) [1900], *Wesen und Formen der Sympathie* (Duygudaşlığın özü ve biçimleri) [1923], *Die Stellung des Menschen im Kozmos* (İnsanın evrendeki yeri) [1948].

ALFRED WHITEHEAD

Alfred North Whitehead 1861'de Ramsgate'de (Kent) doğdu, 1947'de Cambridge'de (Massachusetts) öldü. Cambridge'de (İngiltere) matematik okutmanıydı, 1911'de Londra üniversitesinde uygulamalı matematik ve mekanik profesörü, daha sonra Imperial College'da geometri profesörü oldu. 1924'den sonra Harvard üniversitesinde dersler verdi. **Whitehead felsefenin sorunlarını bilimsel buluşlarla aydınlatmaya çalıştı. Öğretisini "organcılık" diye adlandırdı: ona göre nesnel olsun öznel olsun dünyanın bütün bilgileri organik bağlarla birbirlerine bağlıydılar.** Çok iyi düzenlenmiş bir doğada her şey bir bütünlük içindeydi ve her şey daha iyi bir yetkinliğe doğru gidiyordu. Tanrı'yı evrenin en yüce metafizik açıklaması olarak gören Whitehead insanın evrende Tanrı'yla özgür ve içten bir ilişki içinde olduğunu düşünüyordu. *The Concept of Nature* (Doğa kavramı) [1920], *The Science and the Modern World* (Bilim ve modern dünya) [1920] en çok bilinen yapıtlarıdır.

MAURICE BLONDEL

Maurice Blondel gerçek anlamda bir inanç filozofudur. "Eylem felsefesi" diye bilinen felsefesi büyük ölçüde üst dünya araştırmasına yönelik bir din felsefesidir. Maurice Blondel 1861'de Dijon'da doğdu, 1949'da Aix-en-Province'da öldü. Ecole normale supérieur'de okudu, 1893'de doktor oldu. Bir süre lisede ders verdi, sonra Aix-en-Province edebiyat fakültesine geçti. Felsefede öngördüğü şey eyleme dinsel bir anlam kazandırmak, bu arada dinle felsefeyi bütünleştirmekti. **Blondel etkin eylemin gerçek inanç için çıkış noktası olması gerektiğini düşünüyordu. İnsan istemli çabasıyla olgu-**

lar düzeyini aşabilirdi, böylece olgularüstü dünyanın gerçeğine uzanabilirdi. Maurice Blondel'in başlıca yapıtları şunlardır: *Histoire et dogme* (Tarih ve dogma) [1904], *Le problème de la philosophie catholique* (Katolik felsefesinin sorunu) [1932], *La pensée* (Düşünce) [1934], *L'être et les êtres* (Varlık ve varlıklar) [1935], *La philosophie et l'esprit chrétien* (Felsefe ve hıristiyan anlayışı) [1944].

BERTRAND RUSSELL

İngiliz düşünce dünyasının en ilgi çekici adlarından biri olan, *"Felsefe bir kuram değil bir etkinliktir"* diyen matematikçi, filozof, toplumbilimci ve siyasetçi Bertrand Russell (üçüncü Russell kontu) 1872'de Trelleck'de (Galler) doğdu, 1970'de Penrhydeudraeth'de (Galler) öldü. Cambridge'de felsefe, mantık ve bilim kuramı okuyan Russell, Trinity College'da ve Cambridge'de dersler verdi. Siyasal görüşlerinden ötürü 1918'de görevinden ayrıldı ve altı ay hapis yattı. 1920'de Rusya'ya gitti. 1938-1944 arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde dersler verdi. Dersleri eleştirilere uğrayınca İngiltere'ye döndü. 1950'de Nobel edebiyat ödülünü aldı. 1961'de görüşlerinden ötürü sekiz gün daha hapis yattı. **Russell daha çok biçimsel mantık alanında çalıştı, matematiğin ve mantığın köklerini araştırdı. Felsefe adamı olarak daha çok bilgi sorunlarıyla ilgilendi. Russell'in kargaşacı denebilecek ölçülerde özgürlükçü ve bireyci bir siyaset anlayışı vardı.** Düşünce yaşamının başlarında sıkı sıkıya bağlı olduğu Hegel felsefesinden giderek koptu, *"Hegel için özgürlük polise başeğme hukukudur"* diyordu. "Viyana çevresi" diye bilinen topluluğu Einstein'la birlikte derinden etkiledi. Russell'ın pekçok yapıtından bazıları şunlardır: *The Problems of Philosophy* (Felsefenin sorunları) [1912], *Roads to Freedom* (Özgürlüğün yolları) [1918], *Introduction to Mathematical Philosophy* (Matematik felsefesine giriş) [1919], *Analysis of Mind* (Zihnin ayrıştırması) [1921], *On Education* (Eğitim üzerine) [1926], *Mariage and Moral* (Evlilik ve ahlak) [1929], *Human Society in Ethics and Politics* (Ahlak ve siyaset içinde insan toplumu) [1954], *Unarmed Victory* (Silahsız zafer) [1962].

GASTON BACHELARD

Ruhbilim, fizik, estetik ve felsefe alanlarında yapıtlar vermiş olan Gaston Bachelard 1884'de Bar-Sur-Aube'da doğdu ve 1962'de Paris'de öldü. Bir posta dağıtıcısıydı. Önce bilime daha sonra felsefeye merak saldı. Matematik okudu. Fizik ve kimya profesörü oldu. 1940-1954 arasında Sorbonne'da tarih ve bilimler felsefesi derslerini okuttu. 1934'de çıkan ilk kitabı *Le nouvel esprit scientifique* (Yeni bilimsel kavrayış) büyük ilgi gördü. **Özneyle nesne arasındaki ilişkiyi apaçık ortaya koymak gerektiğini, bu ilişkide gizemliliği ortadan kaldırmanın bir zorunluluk olduğunu düşünüyordu.** Bachelard'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Le rationalisme appliqué* (Uygulamalı usçuluk) [1934], *La formation de l'esprit scientifique* (Bilimsel kavrayışın oluşumu) [1938], *La psychologie du feu* (Ateşin ruhbilimi) [1938], *L'eau et les rêves* (Su ve düşler) [1942], *L'air et les songes* (Hava ve düşler) [1943], *La tere et les rêveries du repos* (Toprak ve dinginliğin düşlemleri) [1948], *La tere et les rêveries de la volonté* (Toprak ve istemin düşlemleri) [1948], *La poétique de l'espace* (Uzamın şiirselliği) [1957].

EMMANUEL MOUNIER

Sol eğilimli bir hıristiyancı kavrayışın öncüsü olan, "kişilikçilik" adı altında toplumcu görüşlerle hıristiyanlık arasında bir köprü kurmaya çalışan Emmanuel Mounier 1905'de Grenoble'da doğdu, 1950'de Châtenay-Malabry'de öldü. **Mounier kişi'nin maddesel gereklilikler üzerinde ve gelişimini engelleyen aygıtlar üzerinde kalabilmesini sağlayacak bir yetkinliğe ulaşmasını öngörüyordu.** Bu tasarısını gerçekleştirebilmek için öğrenimini yarıda bırakarak düşünce dünyasında büyük bir etki alanı yaratan *Esprit* dergisini kurdu. Onun kişilikçiliği bireyi toplum karşısında yükümlü kılarken toplumu da birey karşısında yükümlü kılıyordu. Başlıca yapıtları şunlardır: *Qu'est-ce que le personnalisme* (Kişilikçilik nedir) [1946], *Introduction aux existentialismes* (Varoluşçuluklara giriş) [1948], *Personnalisme* (Kişilikçilik) [1950] ve ölümünden sonra yayımlanan *L'espoir des désespérés* (Umutsuzların umudu) [1953].

VİYANA ÇEVRESİ

Olumcu felsefe "yeni olumcular" diye bilinen, *Viyana çevresi* diye de adlandırılan alman filozoflarının çabasıyla canlandı. Bu filozoflar Einstein'ın ve Russell'ın görüşlerinden etkilenerek bir araya geldiler ve *Weltauffassung – Der Wiener Kreis* (Bilimsel dünya görüşü – Viyana okulu) adlı bir broşür çıkardılar (1929), daha sonra da *Erkenntnis* (Bilgi) adlı bir dergi kurdular. Bu topluluk felsefeyi bilimsel önermelerin mantıksal incelemesine indirgedi, bunun dışındaki sorunların felsefeyle ilgili olmadığını bildirdi. Auguste Comte gibi bu yeni olumcular da insanın çözebileceği tüm sorunların yeni olumlu bilimlerde içerilmiş olduğunu benimsediler. Metafiziği tam olarak anlamsız bir uğraş diye görüyorlardı. Buna göre felsefenin temel çabası bilginlerin ortaya koyduğu doğrular üzerinde düşünmek olabilirdi. Topluluğun temel görüşü şu ilkede özetlenir: *"Her doğrunun koşulu ve ölçütü doğrulamadır."* Viyana okulunun filozofları en çok Amerika Birleşik Devletleri'nde etkili oldular. Bunlar Hitler rejiminin ırkçı ve acımasız baskılarından kaçan ve kurtuluşlarını özellikle Yeni Dünya'da arayan düşünce adamlarıydılar. Almanya'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne doğru uzanan bir çabanın önderleri oldular ve bu ülkede gelişmekte olan bilimsel yaşamın serpilmesine katkılarda bulundular. Felsefelerini daha çok mantık alanına hapsetmeleri genel insan sorunlarına geniş açıdan bakmalarını engellerken onlara olan ilgiyi azalttı. Bu okulun başlıca kişileri şunlardır:

Moritz Schlick

Topluluğun önderi olarak bilinen Moritz Schlick 1882'de Berlin'de doğdu ve 1936'da Viyana'da bir öğrencisi tarafından öldürüldü. Landsberg'de ve Berlin'de rahip olan ve Halle'de ve Berlin'de dinbilim öğreten Schlick özellikle Fichte felsefesinden etkilendi, dinin temeli sonsuz konusundaki duygularımızdır görüşünü benimsedi. Başlıca yapıtı *Raum und Zeit in der gegenwärtigen Physik*'dir (Çağdaş fizikte uzay ve zaman) [1917-1922].

Otto Neurath

Otto Neurath 1882'de Viyana'da doğdu ve 1945'de Oxford'da öldü. Bilimlerüstü bir bilim ya da bilimleri birleştiren bir bilim düşüncesini ortaya attı. Chicago'da Rudolf Carnap'la *International Encyclopedia of United Sciences*'ı (Birleşmiş bilimlerin uluslararası ansiklopedisi) çıkardı.

Rudolf Carnap

1891'de Wuppertal'de doğdu, 1970'de Chicago'da öldü. 1831'de Prag'da doğa felsefesi profesörü oldu. 1936'dan sonra Chicago'da dersler verdi. Modern mantık çalışmalarıyla tanındı. Dilin işlevi konusunda çalışmalar yaptı. Carnap'ın başlıca yapıtları şunlardır: *Der Raum* (Uzay) [1922], *Introduction to Semantics* (Semantiğe giriş) [1942], *Meaning and Necessity* (Anlam ve gereklilik) [1948], *Einführung in die Symbolische Logik* (Simgeler mantığına giriş) [1954].

Ludwig Wittgenstein

1889'da Viyana'da doğdu, 1951'de Cambridge'de öldü. Cambridge'de verdiği derslerde felsefeyle doğa bilimlerini karşılaştırdı. Ayrıca dil konusunda çalışmalar yaptı. En önemli yapıtı *Tractatus logico-philosophicus*'dur (Mantık ve felsefe incelemesi) [1921].

Hans Reichenbach

1891'de Hamburg'da doğdu ve 1953'de Los Angeles'de öldü. Berlin (1926), İstanbul (1933) ve Los Angeles'de (1938) felsefe okuttu. Daha çok matematiksel mantıkla ilgilendi. *Wahrscheinlichkeitslogik* (Olasılık mantığı) [1932], *Wahrscheinlichkeitslehre* (Olasılık öğretisi) [1935], *Elements of Symbolic Logic* (Simgeler mantığının ögeleri) [1947] başlıca yapıtlarıdır.

SONUÇ

İnsanlığın yüzyıllar boyu sürmüş olan düşünme serüvenini bir kitapta özetlemek elbette birçok bilgiyi dışarıda bırakmak anlamına gelecektir. Bunu bir zorunlu eksiklikten çok bir gereklilik olarak görmeliyiz. Yöntemin temel kurallarından biri de *ayıklama* olmalıdır. Doğru ve yalın olana ulaşabilmek için durmadan ayıklamalar yapmak, kabukları aralayıp özü yakalamak. Burada "öz" dediğimiz şeyin gizemli bir anlamı olduğu düşünülmemelidir. Öz dediğimiz şey bir bilgi bütününde en çok belirleyici olandır. Özle ilgili olanı ayrıntı olandan, genel olanı özel olandan, birincil olanı ikincil ve üçüncül olandan ayırmayı bilmek doğruyu bulmanın temel koşuludur, bir şeyleri doğru kavramanın baş koşuludur. Bildiğimiz ya da bulduğumuz her şeyi kitaba koyup *bak ben neler biliyorum* gösterisine kalkmak düşünceye zarar verir. *Felsefe tarihi* kitabımızın ne ölçüde kapsayıcı olacağı sorunu önce felsefeye bakışımızla ilgili bir sorundur, ayrıca dünyayı kavrayışımızla ilgili bir sorundur, insan yaşamına verdiğimiz anlamlarla ilgili bir sorundur. On ciltlik bir felsefe tarihi kitabı da yazabilirsiniz, böyle çok küçük bir felsefe tarihi kitabı da.

Okurlarımız belki de çok önemli gördükleri bazı filozoflara ayrılan bir ya da iki sayfanın yetersiz olduğunu düşünürken bazı filozoflara daha geniş yer vermemizin ne anlama geldiğini uzun uzun düşüneceklerdir. Bunun bizim dünya görüşümüzle olmaktan çok yöntem anlayışımızla ya da felsefi yarar anlayışımızla ilgili olduğunu söyleyelim. Ne yapalım ki bazı filozofların öbürlerinden çok daha önemli olduğu indirgenemez bir gerçekliktir. Her türlü düşünceye saygılı oluşumuz bazı felsefelerin daha etkin ve daha belirleyici olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Belki birileri herkesin bir sayfada anlatıldığı ya da özetlendiği bir kitap tasarlayabilirler. Bu sözde eşitlikçi tutum gerçekte bir haksızlığı ve yanlış bilgilendirmeyi de içerir. Örneğin XVII. yüzyıl felsefe alanına üç büyük filozofu getirmişse ve Descartes'la, Spinoza'yla ve Leibniz'le çok şey değişmişse bu değişimi ne yapıp yapıp bütün özellikleriyle olamasa da başlıca özellikleriyle görebilmek gerekirdi. Buradaki genişlik bir duygu yakınlığının değil bir gerekliliğin sonucudur. Belki

herhangi bir filozofu on beş satıra sığdırabilirsiniz ama Descartes'ı iki sayfaya sığdıramazsınız. Bazı filozofları felsefelerinin içeriklerine göre daha kısa anlatabiliyorsunuz, bazı filozoflar da düşüncelerinde barındırdıkları çeşitlilikler gereği daha çok söze gereksinim gösteriyorlar.

Ne olursa olsun her felsefe tarihi kitabı felsefenin uzun sürmüş serüvenine özlü bir bakıştır. Burada tek kişi olmanın bir açı oluşturmak anlamında önemi büyüktür ama keşke her kişi bir kişilik değil de çok kişilik görebilseydi, o zaman baktıklarımızı daha iyi algılama şansımız olacaktı. Bu tür kitaplar çoğaldıkça, değişik açıdan bakışlar yan yana geldikçe görüş alanımızın daha kapsamlı ve görüş gücümüzün daha keskin olacağı kesindir. Bu yüzden hiçbir felsefe tarihçisi bilincinin öznellik koşullarını tam bir yetkiyle aşarak en sağlam nesnele, nesnelin nesneline ulaşma lüksünü gerçekleştirebilecek durumda değildir. Önemli olan okuyucuyu bir takım ideolojik oyunlarla kendi yönümüzden düşündürmeye alıştırmak gibi sinsice düzenlenmiş eğilimlerimizin olmamasıdır.

Felsefe ahlak araştırmalarını da içeren bir bilgi alanıdır. Bunun ötesinde felsefe başlıbaşına bir ahlaktır. Elbette her kişi kendi bakış açısını koruyacak ve her türlü eyleminde onun gereklerini yerine getirmeye özen gösterecektir. Ancak felsefe eğitiminin bu anlamda çok özel bir durumu vardır: eğiticinin nesnellikleri öne çıkararak kendini alabildiğine geriye çekmesi bir zorunluluktur. Bu yalnız felsefe eğitiminin değil en genel anlamda eğitimin temel ahlaki kuralıdır. Bu kurala özensiz ve yetersiz eğitimcilerin, özellikle kısa yoldan kendi kafalarına göre adam yetiştirmek telaşıyla davranan eğitimcilerin ne ölçüde uyduklarını elbette bilemeyiz. Çünkü eski zamanlardan çok şimdilerde, yeni zamanlarda felsefenin eylemle bir yakınlığı oldu, felsefede salt düşünsellikten *düşünce ve eylem birliği* kavrayışına ulaşıldı ve böylece eskinin salt düşünce adamı bugünün hem düşünce hem eylem adamı oldu. Kaldı ki en eski zamanlardaki bazı bakış açılarını saymazsak filozof her zaman kendini eyleme azçok yakın duymuştur. Yaşamın bütün güçlüklerine ve hatta çirkinliklerine gülerek katlanan Stoa'cıyla eyleme çağıran Stoa'cı aynı adamdır.

Felsefe tarihi boyunca birbiriyle karşıtlaşarak birbirini doğuran ve birbirini tümleyen öğretiler tek bir öğreti gibi ele alındığında ortaya çıkan tablo insanın insanlaşma serüveninin özetidir. Gerçekte ne Pascal Descartes'a tam olarak karşıydı ne Descartes içlerinden süzülerek geldiği skolastiklerin can düşmanıydı. Felsefe kanlı bir yaşamın en küçük bir kan lekesi taşımayan temiz yüzüdür. Buna insanın insan olduğunu öğrenme ve insanlığını her adımda yeniden kurma serüveni olarak bakabiliriz. Felsefi kaygı insanlığın bütününde olmasa bile büyük bir bölümünde anlatımını bulsaydı kinlerle, öfkelerle, tehditlerle, öç alma duygularıyla örülmüş bir bencil insan duygusallığından yaşamın bütününü bölüşebilen gerçek insan duyarlılığına ulaşmış olabilirdik.

Bizim bu küçük çalışmamız *benim gibi düşünmek zorundasın* ahlakının ya da ahlaksızlığının, kendini mutlak doğruluk gibi sunma zavallılığının giderilmesinde en küçük bir katkıda bulunabilecekse ne mutlu bize. Kendimizi biraz olsun anladığımız ya da hatta anlamaya çalıştığımız yer felsefenin gerçek anlamını bulduğu yerdir. Bu yüzden felsefe özellikle bir hevesli işidir ve resmi sahiplerine bırakılmayacak kadar ciddi bir iştir. Çünkü ondan dizi dizi yarınlar doğacaktır ya da gelmekte olan yarınları ayakta tutacak insan olma gücü doğacaktır. Çehov gibi biz de bugünkü acılarımızın yarınki mutlulukları doğuracağını, yarınki mutlulukların temel koşulu olduğunu düşünmesek bir yazık olmuş insan duygusallığına düşebilirdik. Katlanmışsak gelecek kuşaklar için katlanmışızdır. Buradan sevince benzer, kurtuluşa benzer, insanın kendi eliyle yarattığı ve koruduğu küçüklüklerinden arınmaya benzer bir *yetkin ölçülerde insanlaşma* koşulunun doğacağını biliyoruz.

KAYNAKLAR

F. Alexander, *Principes de psychanalyse*, Payot, Paris 1959

M. Ambacher, *Méthode de la philosophie de la nature*, P.U.F., Paris1961

P. Archambault, *Pascal*, Ed. L. Michaud, Paris ?

N. Albessard, *D'ou vient l'humanité*, Encyc. Planete, Paris 1969

F. Alexander, *Principe de psychanalyse*, Payot, Paris 1968

P. Archambault, *Hegel*, V. Ramussen, Paris ?

P. Archambault, *Leibniz*, V. Ramussen, Paris ?

P. Archambault, *Pascal*, Ed. Louis Michaud, Paris ?

Aristote, *La métaphysique I*, (J.Tricot), L. J. Vrin, Paris 1964

Aristote, *La métaphysique II*, (J.Tricot), L. J.Vrin, Paris 1964

Aristote, *Organon I-II*, (J. Tricot), L. J. Vrin, Paris 1971

Aristote, *Organon III*, (J.Tricot), L. J. Vrin, Paris 1970

Aristote, *Organon IV*, (J. Tricot), L. J. Vrin, Paris 1970

Aristote, *Organon V*, (J. Tricot), L. J. Vrin, Paris 1965

Aristote, *Organon VI*, (J. Tricot), L. J. Vrin, Paris 1969

Aristote, *De l'âme*, (J.Tricot), L. J. Vrin, Paris 1934

Aristote, *La politique*, L. Garnier Frères, Paris ?

Aristote, *Physique I-IV*, Ed. Les Belles Lettres, Paris 1969

Aristote, *Physique V-VIII*, Ed. Les Belles Lettres, Paris 1969

Aristote, *Ethique de Nicomaque*, Garnier Flammarion, Paris 1965

Aristote, *Morale et politique*, P.U.F., Paris 1965

St. Augustin, *La lumière intérieure*, P.U.F., Paris 1965

St. Augustin, *Les confessions*, Garnier Flammarion, Paris 1964

G. Bachelard, *Le nouvel esprit scientifique*, P.U.F., Paris 1968

G. Bachelard, *La psychanalyse du feu*, Gallimard, Paris 1949

V. Basch, *Les doctrines politiques des philosophie classiques de l'Allemagne*, F.Alcan, Paris 1927

Y. Belaval, *Leibniz, Critique de Descartes*, Gallimard, Paris 1960

Y. Belaval, *Leibniz*, L. J. Vrin, Paris 1975

H. Bergson, *Oeuvres*, P.U.F., Paris 1963

J. Bordeau, *Arthur Schopenhauer*, L. F. Alcan, Paris 1907

E. Boutroux, *Des vérités charnelles chez Descartes*, L. F. Alcan, Paris 1927

E. Bréhier, *Histoire de la philosophie I, L'Antiquité et le Moyen Age I*, P.U.F., Paris 1967

E. Bréhier, *Histoire de la philosophie I, L'Antiquité et le Moyen Age II*, P.U.F., Paris 1967

E. Bréhier, *Histoire de la philosophie I, L'Antiquité et le Moyen Age III*, P.U.F., Paris 1967

E. Bréhier, *Histoire de la philosophie II, La philosophie moderne I*, P.U.F., Paris 1968

E. Bréhier, *Histoire de la philosophie II, La philosophie moderne II*, P.U.F., Paris 1968
E. Bréhier, *Histoire de la philosophie II, La philosophie moderne III*, P.U.F., Paris 1968
E. Bréhier, *Histoire de la philosophie II, La philosophie moderne IV*, P.U.F., Paris 1968
S. Breton, *St. Thomas d'Aquin*, Ed. Seghers, Paris 1965
M. Brion, *Machiavel*, Ed. Albin Michel, Paris 1948
J. Brun, *Epicure et épicuriens*, P.U.F., Paris 1964
J. Brun, *Les stoiciens*, P.U.F., Paris 1962
L. Brunschvig, *Descartes et Pascal*, Baconniere, Neuchâtel 1945
A. Camus, *L'homme révolté*, Gallimard, Paris 1951
A. Camus, *Le mythe de Sisyphe*, Gallimard, Paris 1942
F. Challeye, *Petite histoire des grandes philosophies*, P.U.F., Paris 1948
F. Châtelet, *La philosophie au XX.ème siècle*, Marabout, Paris 1973
F. Châtelet, *Platon*, Gallimard, Paris 1965
F. Châtelet, *Hegel*, Seuil, Paris 1968
G. K. Chesterton, *Saint Thomas d'Aquin*, Lib. Plon, Paris 1935
A. Comte, *Discours sur l'esprit positif*, Union Générale d'Editions, Paris 1963
A. Comte, *La science sociale*, Gallimard, Paris 1972
A. Comte, *Sociologie*, P.U.F., Paris 1963
M. Conche, *Pyrrhon ou l'apparence*, Ed. de Mégare, Villers-sur-Mer 1981
M. Conche, *Lucrèce et l'expérience*, Ed. de Mégare, Villers-sur-Mer 1981
M. Conche, *Epicure, lettres et maximes*, Ed. de Mégare, Villers-sur-Mer 1977
A. Cresson, *Spinoza*, P.U.F., Paris 1950
A. Cresson, *Hegel, sa vie, son œuvre, sa philosophie*, P.U.F., Paris 1948
A. Cuvillier, *Textes choisis des auteurs philosophiques I*, A.Colin, Paris 1969
A. Cuvillier, *Textes choisis des auteurs philosophiques II*, A. Colin, Paris 1969
Ch. Darwin, *De l'origine des especes*, C. Mapron – E. Flammarion, Paris 1920
S. Daval, B. Guillemin, *Philosophie des sciences*, P.U.F., Paris 1959
G. Dawy, *Emile Durkheim*, V. Ramussen, Paris ?
H. Denis, *Histoire de la pensée économique*, Paris 1974
R. Descartes, *Oeuvres philosophiques I*, Ed. Garnier Frères, Paris 1963
R. Descartes, *Oeuvres philosophiques II*, Ed. Garnier Frères, Paris 1967
R. Descartes, *Oeuvres philosophiques III*, Ed. Garnier Frères, Paris 1973
E. Durkheim, *De la division du travail*, Lib. F. Alcan, Paris 1926
E. Durkheim, *Sociologie et philosophie*, P.U.F., Paris 1951
E. Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, P.U.F., Paris 1947
J. Duvignaud, *Introduction à la sociologie*, Gallimard, Paris 1965
P.-M. Favre, *Les marxismes apres Marx*, P.U.F., Paris 1970
L. Febre, *La tere et l'évolution humaine*, Ablin Michel, Paris 1970

G. Ferro, *Comprendre les faits de XX. siecle*, Marabout, Paris 1970
L. Feuerbach, *Manifestes philosophiques,* P.U.F., Paris 1973
P. Foulquié, *Précis de philosophie I,* Les Editions de l'Ecole, Paris ?
S. Freud, *Introduction a la psychanalyse*, Payot, Paris 1961
S. Freud, *Sur le rêve*, Folio, Paris 2007
S. Freud, *Ma vie et la psychanalyse,* Gallimard, Paris 1950
G. Friedmann, *Leibniz et Spinoza,* Gallimard, Paris 1946
L. Goldmann, *Introduction à la philosophie de Kant,* Gallimard, Paris 1967
E. Gouhier, *Les premières pensés de Descartes,*
M. Gökberk, *Felsefe tarihi,* Bilgi yayınları, Ankara 1967
P Grenet, *Le thomisme,* P.U.F., Paris 1964
V. Grigorieff, *Philo de base,* Marabout, Verviers 1983
N. Gueroult, *Descartes selon l'ordre des raisons,* Aubier, Paris 1953
P. Guillaume, *La psychanalyse de la forme*, Flammarion, Paris 1937
E. Hamilton, *La mythologie,* Marabout, Paris 1962
G. W. F. Hegel, *Principes de la philosophie du droit,* Gallimard, Paris 1940
G. W. F. Hegel, *Leçons sur l'histoire de la philosophie I,* Gallimard, Paris 1954
G. W. F. Hegel, *Leçons sur l'histoire de la philosophie II,* Gallimard, Paris 1954
G. W. F. Hegel, *Leçons sur la philosophie de l'histoire,* J. Vrin, Paris 1937
G. W. F. Hegel, *Le droit naturel,* Gallimard, Paris 1972
G. W. F. Hegel, *Système de la vie éthique,* Gallimard, Paris 1976
G. W. F. Hegel, *La phénoménologie de l'esprit I,* Aubier, Paris 1941
G. W. F. Hegel, *La phénoménologie de l'esprit II,* Aubier, Paris 1941
G. W. F. Hegel, *Science de la logique I/I,* Aubier, Paris 1976
G. W. F. Hegel, *Science de la logique I/II,* Aubier, Paris 1972
G. W. F. Hegel, *Science de la logique II,* Aubier, Paris 1981
G. W. F. Hegel, *Morceaux choisis I,* Gallimard, Paris 1939
G. W. F. Hegel, *Morceaux choisis II,* Gallimard, Paris 1972
M. Heidegger, *Lettre sur l'humanisme,* Aubier, Paris 1964
M. Heidegger, *Essais et conférances,* Gallimard, Paris 1958
T. Hobbes, *Leviathan,* Penguin Books, London 1968
A. Jacques, J. Simon, E. Saisset, *Manuel de philosophie,* L. Hachette, Paris 1957
K. Jaspers, *Autobiographie philosophique,* Aubier, Paris 1963
D. Julia, *Dictionnaire de la philosophie*, Lib. Larousse, Paris 1964
C. G. Jung, *Le moi et l'inconscient*, Gallimard, Paris 1938
E. Kant, *Qu'est-ce que s'orienter dans la pensée,* L. J. Vrin, Paris 1978
E. Kant, *Philosophie de l'histoire,* DenoeV Gonthier, Paris 1947
E. Kant, *Critique de la raison pure*, Garnier Flammarion, Paris 1976

E. Kant, *Critique de la raison pratique,* L. J. Vrin, Paris1983
E. Kant, *Critique de la faculté de juger,* L. J. Vrin, Paris 1984
A. H. Krappe, *Mythologie universelle*, Payot, Paris 1930
Ch. Lahr, *Manuel de philosophie,* Ed. Gabriel Beauchesne, Paris 1931
J. Laporte, *Le rationnalisme de Descartes,* P.U.F., Paris 1945
La Rochefoucauld, *Maximes et reflexions,* Gallimard, Paris 1965
R Lefevre, *Le criticisme de Descartes,* PU.F., Paris 1958
G. W. Leibniz, *Discours de métaphysique,* J. Vrin, Paris 1967
G. W. Leibniz, *Nouveau essais sur l'entendement humain,* Garnier Flammarion, Paris 1966
G. W. Leibniz, *Essais de théodicée,* Garnier Flammarion, Paris 1969
G. W. Leibniz, *La monadologie,* Delagraj, Paris 1975
G. Lukacs, *Existentialisme ou marxisme,* Nagel, Paris 1961
J. Maar, *Le fondement de la philosophie,* Pierre Téqui, Paris 1925
Machiavel, *Le prince,* Ed. du Cluny, Paris 1938
Marc-Aurèle, *Pensées pour moi-même et Manuel d'Epictète,* Garnier Flammarion, Paris 1964
J. Maritain, *Le songe de Descartes,* Ed. R. A. Corréa, Paris 1932
K. Marx, *Oeuvres choisies I,* Gallimard, Paris 1963
K. Marx, *Oeuvres choisies II,* Gallimard, Paris 1966
M. Merleau-Ponty, *Eloge de la philosophie,* Gallimard, Paris 1960
M. Merleau- Ponty, *Phénoménologie de la perception,* Gallimard, Paris 1945
Montaigne, *Essais I,* Gallimard, Paris 1965
Montaigne, *Essais II,* Gallimard, Paris 1965
Montaigne, *Essais III,* Gallimard, Paris 1965
E. Mounier, *Introduction aux existentialismes,* Ed. Denoel, Paris 1947
F. Nietzsche, *Ainsi parlait Zarathoustra,* Gallimard, Paris 1947
P. Nizan, *Eskiçağ maddecileri,* Telos yayınları, İstanbul 1998
H. Orgler, *Ce qu'Adler a vraiment dit,* Marabout Université, Verviers 1974
F. Palhoriès, *Vies et doctrines de grands philosophes,* F.Lanore, Paris 1936
L. Paquet, *Les cyniques grecs,* Ed. de l'Université d'Ottawa, Ottawa 1975
D. Parodi, *La philosophie contemporaine en France,* Lib. Félix Alcan, Paris 1925
B. Pascal, *Pensées,* Gallimard, Paris 1962
Platon, *Oeuvres complètes I,* Gallimard, Paris 1950
Platon, *Oeuvres complètes II,* Gallimard, Paris 1950
H. Poincaré, *La valeur de la science,* Flammarion, Paris 1935
A. Porot, *Manuel alphabétique de la psychiatrie*, PU.F., Paris 1965
P. Proudhon, *Philosophie de la misère,* Un. G. d'Editions, Paris 1964

F. Rabelais, *Pantagruel Gargantua*, Hatier, Paris 2004
L. Robin, *La pensée grecque et les origines de l'esprit scientifique,* Albin Michel, Paris 1973
J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes I,* Ed. du Seuil, Paris 1967
J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes II,* Ed. du Seuil, Paris 1971
J.-J. Rousseau, *Oeuvres complètes III,* Ed. du Seuil, Paris 1971
J.-P. Sartre, *L'être et le néant,* Gallimard, Paris 1943
A. Schopenhauer, *Le monde comme volanté et comme représentation,* Didier, Paris 1938
P-M. Schul, *L'oeuvre de Palton,* L.b. Hachette, Paris 1954
N. Sillamy, *Dictionnaire de la psychologie,* Lib. Larousse, Paris 1964
H. Spencer, *De l'éducation*, Marabout Université, Verviers 1964
Spinoza, *Oeuvres I,* Garnier Flammarion, Paris 1964
Spinoza, *Oeuvres II,* Garnier Flammarion, Paris 1965
Spinoza, *Oeuvres III,* Garnier Flammarion, Paris 1965
Spinoza, *Oeuvres IV,* Garnier Flammarion, Paris 1966
D. Stafford-Clark, *ce que Freud a vraiment dit*, Verviers 1973
F.-J. Thonnard, *Précis d'histoire de la philosophie,* Soc. de St.Jeanl'Evangeliste, Paris 1963
A. Timuçin, *Düşünce tarihi,* Bulut yayınları, İstanbul *2008*
A. Timuçin, *Felsefeye giriş*, Bulut yayınları, İstanbul 2009
A. Timuçin, *Felsefe sözlüğü*, Bulut yayınları, İstanbul 2004
A. Timuçin, *Descartes felsefesine giriş*, Bulut yayınları, İstanbul 1999
A. Timuçin, *Descartes'çı bilgi kuramının temellendirilişi*, Bulut yayınları, İstanbul 2000
A. Timuçin, *Leibniz'in felsefesi,* Bulut yayınları, İstanbul 2010
A. Timuçin, Ali Timuçin, *Aydınlanma*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul 2010
Ali Timuçin, *John Locke'un siyaset anlayışı*, Bulut yayınları, İstanbul 2006
Ali Timuçin, *Rousseau'nun toplum anlayışı,* Bulut yayınları, İstanbul 2009
A. Vergez, D.Huisman, *Histoire des philosophies*, F.Nathan, Paris 1966
J. Vilatoux, *La morale de Kant,* P.U.F., Paris 1968
J. Voilquin, *Les penseurs grecs avant Socrate,* Garnier Flammarion, Paris 1964
J. Wahl, *Les philosophies d'existence,* Arman Colin, Paris 1959
J. Wahl, *Tableau de la philosophie française,* Gallimard, Paris 1962
J. Wahl, *Le malheur de la conscience dans la philosophie de Hegel,* P.U.F., *Paris 1951*

Abélard **120-122**
Adler **300**
Albertus **125**, 126
Alembert (d') 225, 233, **234**
Ambrosius 110
Ammonius Sakkas 104
Anakharsis 51
Anaksagoras 53, **58-59**, 61
Anaksarkhos 93
Anaksimandros **52-53**
Anaksimenes **52-53**
Andronikos 25,79
Anselmus **118,** 121, 122, 193
Antipatros 100
Antisthenes **89-90**, 119
Aristippos **91-92**, 96, 97
Ariston 71
Aristophanes 63
Aristotetes 25, 38, 42, 55, 58, 59, 61, 67, 68, 77, **78-86**, 87, 88, 95, 105, 112, 115, 116, 118, 125, 126, 127, 144, 149, 150, 153, 159, 170, 179, 204, 206, 214, 220, 245, 281, 311
Arkesilaos **95-96**, 103
Arnauld 184
Augustinus 77, **110-112**, 118, 123, 124, 125, 178, 185, 193
Bacon F. 19, 38, 86, 94, 133, **148-154**, 155, 157, 160, 165, 172, 174, 178, 195, 204, 214, 215, 217, 220, 267, 273, 278, 282, 284, 288
Bacon R. **124-125**, 149
Bain **289-290**
Baron d'Holbach 233, **235**
Bauer 276
Bekterev 304
Bentham 99, 217, **221-222**, 286, 288
Bergson 54,182, 244, 261, 279, 293, 302, 306, **307-310**, 318
Berkeley 104, 162, 182, 217, **218-219**, 220

Bernard 38, **292-293**
Bernheim 297
Bias 51
Bichat 267
Bleuler 300
Blondel **319-320**
Bodin **134-136**
Boetius **112,** 119
Bonald **271-272**
Bonaventura **123-124**
Bossuet 184, 203
Boutroux 70, 78
Boyle 154, 158, 202
Buffon 290
Böhme **253**
Calvin 144, 189, 231
Campanella **134-136**
Camus 312, 313, 314
Carnap **323**
Cassirer **244**
Challaye 56, 93, 94, 98, 182, 184, 249, 298
Charcot 297, 298
Cicero 67, 100
Comte 38, 86, 154, 182, 245, 246, 267, 272, **278-284**, 289, 290, 322
Condillac 154, 162, 225, **226-227**, 229, 270
Copernicus 131, 147, 313, 317
Cresson 188, 190, 193, 195, 258
Cusanus **143-144**
Dante 78, 127
Darwin 99, 229, **267-268**, 290
Demokritos 58, 60, **61-62**, 93- 96, 97
Descartes 28, 29, 33, 45, 77, 94, 111, 119, 124, 133, 141, 149, 154, 158, 160, 161, **165-182**, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 195, 196, 201, 292, 202, 206, 207, 213, 214, 215, 216, 217, 225, 229, 267, 269, 271, 282, 284, 302, 324, 325, 326
Diderot 22 227, 230, **233-234**
Dilthey 245, **265-266**, 318

Diogenes Sinop'lu **90**
Diogenes Laertios 25, 51, 85, 102, 140
Dionysodoros 64
Dionysos Areiopagos'çu **112**, 117, 126
Duns Scotus **122-123**
Durkheim 284, **285**
Einstein **317,** 322
Empedokles **59-60**
Enesidemos **94-95**
Epiktetos 91, **101-102**, 103
Epikuros 62, 70, 92, **96-99**, 103, 137, 142, 289, 314
Epimenedes 51
Eriugena **117-118**
Eukleides 72, **89**
Euthdemos 64
Fechner **296**
Fermat 147
Fénelon 221
Feuerbach **273,** 275
Fontenelle 184
Foulquié 21, 39
Fourier **272-273**, 274
Fuhirott 41
Galileo Galilei 38, 124, 131, 133, **147-148**, 151, 153, 168, 267
Gassendi **86**, 99, 147
Gilson 117, 127
Gorgias **64-65**, 90
Gouhier 28
Grotius **134-136**
Guillaume 120, 121, **122-123**
Guillaume P. 304
Halbwachs 205
Harwey 147
Hegel 54, 95, 167, 202, 243, 245, 247, 249, 251, **254-258**, 261, 264, 273, 275, 276, 277, 306, 307, 310, 315, 320
Hegesias **92**
Heidegger 262, 313, **314-315**

Helvétius 221, 225, **229-230**
Herakleitos **53-54**, 56, 57, 59, 71, 73, 100, 102, 308
Herodotos 140
Hesiodos 49, 50, 57
Hesnard 299
Hippias 64
Hippokrates 61
Homeros 36, 57
Hume 45, 120, 154, 157, 162, 217, **219-221**, 238, 286
Husserl 307, **310-312**, 314, 315, 316, 318
İamblikhos **105**
İsa 108, 109, 193, 262, 264, 275
İsokrates 90
Jacobi 202, **269**
James 270, 308, **317-318**
Janet 246, **297**, 300
Jaspers 313, **316**
Joseph de Maistre 157, **271**
Jung **300-301**
Kant 45, 154, 162, 182, 214, 217, 220, 232, **235-244**, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 257, 258, 259, 264, 284, 308, 311
Karneades **95-96**, 103
Khilon 51
Khrysippos **100**
Kierkegaard **261-262**, 264, 313, 316
Kleanthes **100**
Kleobulos 51
Krappe 47
Krates 99
Kratylos 71
Koffka 303
Köhler 304
Ksenophanes **56-57**
Ksenophon 68
Lamarck 99, 229, **267-268**, 290
La Mettrie **228-228**
Lasalle 251

Lask **244**
Lavoisier 38, 99, 227, **267-268**
Leibniz 33, 45, 77, 119, 144, 150, 153, 159, 161, 165, 169, 182, 187, 191, 192, **202-209**, 230, 235, 237, 238, 245, 249, 269, 324
Lessing 202, 248
Leukippos **60-61**
Lewes **290**
Lévy-Bruhl 45, **285-286**
Liard 169
Liébault 297
Littré 284
Locke 44, 86, 153, 154, 157, **158-163**, 182, 204, 211, 216, 217, 219, 220, 225, 226, 229, 289
Lotze 296
Lucretius 97, 98
Machiavelli **134-136,** 229
Magendie 292
Malebranche 77, 161, 182, **184-185**, 187, 202, 213
Malthus **224**
Marcel 313, **315-316**
Marcus Aurelius **101-102**
Maritain 127
Marx 245, 247, 254, 273, **274-278**
Merleau-Ponty 304, 313, **315**
Mersenne 154, 168, 169
Michelet 114
Mill J. **286**, 287
Mill. J.S. 99, 152, 221, 222, 280, 281, **286-290**
Montaigne 68, 94, 137, **138-143**
Montesquieu **227-228**, 233
Morus **134-136**
Mounier **321**
Myson 51
Natorp **244**
Neurath **323**
Newton 38, 154, 217, 220, 221, 236, 267, 317
Nietzsche 32, 202, 261, **262-265**

Palhoriès 124, 127, 161
Panaitios 100
Parmenides 56, **57-58**, 61, 73, 89
Pascal 28, 32, 43, **182-184**, 213, 261, 263, 313, 314, 326
Paulus 112
Periandros 51
Pherekydes 51
Philon **103-104**
Pittakos 51
Platon 19, 32, 57, 58, 59, 67, 68, 69, **71-77**, 78, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 103, 104, 105, 108, 110, 111, 112, 115, 116, 118, 119, 122, 123, 135, 143, 144, 153, 202, 204, 242
Plotinos 77, **104-105**, 110, 111, 253
Plutarkhos 140
Porot 302, 304
Porphyrios 104, **105**, 119
Poseidonios **100**
Proclus **105**
Prodicos 64, 68
Protagoras 43, **64-65**
Proudhon **273-274**
Ptolemaios 144
Pyrrhon **92-94**, 95, 103, 141
Pythagoras 25, **55-56**, 59, 73
Rabelais 37, **136-138**,
Reichenbach **323**
Ribot 44, 246, **296-297**
Roscelinus **119-120**, 122
Rosenkranz **275**
Rousseau 99, 157, 162, 220, 227, 230, **231-233**, 234, 238, 267, 269, 284, 314
Rufus **101**
Russell **320**, 322
Saint-Simon **272**, 278
Sartre 313, 314, **315**
Scheler **318-319**
Schelling 104, 144, 202, 243, 247, 249, **251-253**, 254, 258

Schleiermacher 202, 269, **270**
Schlick **322**
Schopenhauer 32, 34, 243, **258-261**, 263, 264
Seneca **101**, 140, 142
Sextus Empricus **96**
Smith **223-224**
Sokrates 19, 46, 57, 58, 61, 62, 65, **67-70**, 71 73, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 184, 288, 302, 308
Solon 51, 71, 112
Sophroniskos 68
Spencer 221, 244, 284, 289, **290-292**, 308
Speusippos 72
Spinoza 43, 45, 119, 157, 182, 185, **187-202**, 211, 212, 213, 214, 248, 249, 253, 264, 269, 270, 273, 324
Thales 51, **52-53**
Tacitus 140
Theodoros 68
Theophrastos 85, 95
Thonnard 108, 284, 287
Tilney 39
Timon 94
Titius-Livius 140
Trasymakhos 64
Tukhydides 63
Tommaso 117, 125, **126-127**
Vaihinger **244**
Vanini 99
Voltaire 43, 151, 162, 221, 227, 229, **230-231**, 233, 234, 263
Watson 304, 305
Wertheimer 303
Whitehead **319**
William Ockham'lı **119-120**
Wolff 206, 214, 238
Wundt 38, 246, **296**, 303
Yerkes 39
Zenon Elea'lı **58**, 60
Zenon Kıbrıs'lı **99-100**

Afşar Timuçin'in Özgeçmişi

Afşar Timuçin 1939'da Akhisar'da (Manisa) doğdu. Fevzipaşa bucağı (Gaziantep) ilkokulunu, Adana Tepebağ Ortaokulunu bitirdi. Adana Erkek Lisesi'nde başladığı lise öğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı. 1959-1960 ders yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Fransız Dili ve Edebiyatı bölümünde ve Felsefe bölümünde başladığı yüksek öğrenimini 1967'de Kanada'nın Québec eyaleti Montréal kentinde Montréal Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ni bitirerek tamamladı. 1968-1970 arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde Fransızca okutmanlığı yaptı. 1968'de İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünde Prof. Macit Gökberk'in danışmanlığında başladığı "Descartes'çı bilgi kuramının temellendirilişi" adlı doktora çalışmasını 1970 ilkyazında sona erdirdi.

O yıl Erzurum'dan İstanbul'a dönen Afşar Timuçin 1975'e kadar çeşitli yayınevlerinde çalıştı, redaktörlük ve çevirmenlik yaptı. 3.3.1975'den başlayarak İstanbul Devlet Konservatuarı'nda ücretli olarak felsefe, estetik, psikoloji, ahlak gibi dersler okuttu. Bu geçici işinden 1976'da kendi isteğiyle ayrıldı ve yayımcılık yaptı. İki yıl sonra İstanbul Devlet Konservatuarı felsefe öğretmenliğine kadrolu olarak atandı. Doktorası gibi doçentliğini de "dışarıdan" elde etti, "Descartes felsefesine giriş" adlı yayımlanmış çalışmasıyla 29.4.1981 tarihinde doçent oldu.

İstanbul Devlet Konservatuarı'nın Devlet Konservatuarı adıyla Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlamasından sonra bu kurumda lisans, yüksek lisans ve yeterlik-doktora düzeyinde düşünce tarihi, eğitimbilim, estetik gibi dersler okutan Afşar Timuçin 1992'de profesörlüğe yükseltildi. Afşar Timuçin 2001'de Kocaeli Üniversitesi'ne geçti. 2006'da bu üniversiteden emekli oldu.

Felsefe ve edebiyat konularını içeren üç aylık Felsefe Dergisi'ni aralıklı olarak on altı sayı çıkaran Afşar Timuçin "Böyle söylenmeli Bizim Türkümüz" adlı şiir kitabının birinci bölümünü oluşturan "Ayrılıkta söylenmiş bir yaz türküsü"nde yer alan şiirleriyle Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu 1970 Sanat Ödülleri yarışmasında başarı ödülünü kazandı, Nazım Hikmet'in şiir sanatıyla ilgili ayrıntılı bir inceleme kitabı olan "Nazım Hikmet'in şiiri"yle de Türk Dil Kurumu eleştiri ödülünü aldı. Truva Kültür Sanat Ödülleri'nin şiir ödülü 1997'de Afşar Timuçin'e verildi. 2003'de "Kocaeli" (Kırmızı) gazetesinin düzenlediği araştırmayla "Yılın Eğitimcisi" seçilen Afşar Timuçin 2004 Homeros Emek Ödülünü, İzmir Konak Belediyesi'yle Dil Derneği'nin düzenlediği "Türkçe Günleri" çerçevesinde 2008 Dil Ödülü'nü aldı. Afşar Timuçin'in birçok şiiri Fransızca, İspanyolca, Portekizce, Rusça, Bulgarca gibi dillerde yayımlanmıştır.

Daha önce felsefe alanında temel başvuru niteliği taşıyan kitaplarını yayımladığımız Afşar Timuçin bu defa her yaştan genç okurlar için tasarladığı bir felsefe tarihi kitabını sizlere sunuyor. Bu kitapta felsefenin başlangıcından bugüne kadarki serüvenini bulacaksınız. Tam anlamında nesnel ölçüler içinde yazılmış olan ***Gençler İçin Felsefe Tarihi*** açık ve duru anlatımıyla kendi alanında önemli bir gereksinimi karşılayacak.

www.bulutyayin.com